

જીવન પ્રદીપ

કાકાસાહેબ કાલેલકર

નાવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

૨૦ જ
૨૧

લેખકના અન્ય પુસ્તકો

અવારનવાર

લેખકના વિવિધ વિષયો ઉપરના લેખોનો સંગ્રહ.
કિં. રૂ. ૨-૦-૦ ટપાલરવાનગી ૦-૧૨-૦

ઐતરાતી દીવાલો

લેખકના પ્રથમ જીવનના હળવા પ્રસંગોનું
અને તે દરમિયાનના નિરીક્ષણનું રસિક બયાન.
કિં. રૂ. ૦-૧૨-૦ ટપાલરવાનગી ૦-૪-૦

જીવતા તહેવારો

આપણા તહેવારોનું રહસ્ય સમજાવતું તેમ જ
તેમને કેમ જીવવા જેઠાં તેનું વર્ણન આપતું પુસ્તક.
કિં. રૂ. ૨-૦-૦ ટપાલરવાનગી ૦-૬-૦

લોકમાતા

ભારતવર્ષની નદીઓનું રસિક વર્ણન.
કિં. રૂ. ૧-૮-૦ ટપાલરવાનગી ૦-૫-૦

ધર્મોદય

લેખકની ધર્મભાવના વિકસતી વિકસતી આજની
ઠક્ષાએ કેવી રીતે પહોંચી તેનું વર્ણન.
કિં. રૂ. ૧-૪-૦ ટપાલરવાનગી ૦-૫-૦

જીવનસંસ્કૃતિ

સમાજ અને સંસ્કૃતિવિષયક લેખોનો સંગ્રહ.
કિં. રૂ. ૫-૦-૦ ટપાલરવાનગી ૧-૦-૦

માનવી ખંડિયેરો

એક રક્તપિત્તિયાની આત્મકથાએ લખાયેલી
નવલકથાનું શ્રી દિશોરલાલભાઈ સાથે મળીને કરેલું
ભાષાંતર.
કિં. રૂ. ૨-૮-૦ ટપાલરવાનગી ૦-૬-૦

20202

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

● अस्ते बानाज मुक्ति: ●		
पुस्तक नं.	२०७१	
आगत नं.	२९	
दिनांक	३०५०२	
गुरुकुल ग्रन्थालय काँगड़ी.		

स्विक प्रमाणीकरण ११-४-११८५

आश्म

पुस्तक संख्या.....

2037

29

पञ्जिका संख्या.....

20402

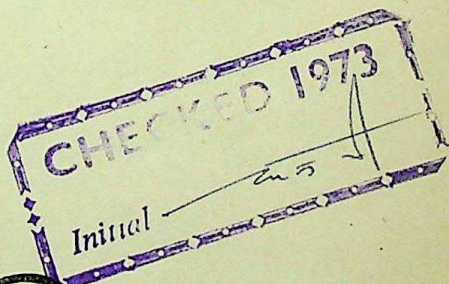
पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सजन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आशा प्राप्त करनी चाहिये।

जीवन प्रदीप

[गीता विषयक लेखो]

काकासाहेब कालेलकर

गीताज्ञानम् अुपाश्रित्य त्रीन् लोकान् पालयाम्यहम् ।
श्रीविष्णोः

नवजीवन प्रकाशन मंदिर
अमदावाद

जयज्योत शालाभाई देसाई
नवज्योत मुद्रणालय, अमदावाद-१४

सर्वे छक प्रकाशक संस्थाने आधीन

पहेली आवृत्ति, प्रत ३,०००

मे इधिया

ओगस्ट, १९५६

પિ. પ્રમુદાસ,

આપને વિરાપૂર જેલમાં
દાન આપી મુક્તિ મેળવે
ગીતાવિષે પ્રશ્નો પૂછના
માર પછી આપને સાથે

જરૂર હી શક્ય જાનથી ।

જે રહે ગીતા જ્ઞાનની
પંચા વારતી આ પોપડીડા
તમને આપી દરું છું ।

અક્ષયવતીયા

૧૩-૫-૫૬ વાલ્કાના

સપ્તેમ શુભાશિષ.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

सर्वभूतहितं सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं

सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं

सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं

सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं

सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं

सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं

सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं

सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं

सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं

सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं

सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं सर्वभूतसुखं

ગીતાની દીક્ષા

૧

ગીતાએ મને જીવનદષ્ટિ આપી. એ દષ્ટિ મળી ત્યારથી એ દષ્ટિથી જ ગીતાને હું જોતો થયો છું. પરિણામે ગીતા વિષે હું જે લખું તેને ગીતા-રહસ્ય કહેવા કરતાં મને મળેલી દષ્ટિએ ગીતાની શિખામણ એમ જ મારે કહેવું પડે. હું જીવનધર્મી છું, જીવનોપાસક છું, જીવનપરાયણ છું. મારે મન મૃત્યુ પણ જીવનના હાથનું એક મહત્ત્વનું સાધન જ છે. મૃત્યુમાં પણ જીવનનો જ વિજય મને દેખાય છે. એ જીવનદષ્ટિ જેમ જેમ કેળવતો ગયો તેમ તેમ ગીતાની શિખામણ મારી આગળ એની મેળે પ્રગટ થતી ગઈ.

ગીતા એ મારે મન કોઈ ગ્રંથ નથી પણ જીવતી વ્યક્તિ છે. તત્કથ્ય વ્યક્તિ પણ નથી પણ મારો કબજો લઈ મને દોરનાર, અને છતાં મને ખાધી રીતે સ્વતંત્ર રાખનાર મંગલમૂર્તિ વ્યક્તિ છે. ગીતા વિષે લખું છું ત્યારે કોઈક કોઈક વાર થાય છે કે પૂજ્ય ગાંધીજીની જ વાત હું કહું છું. ગીતા અને ગાંધી વચ્ચે કોઈક કોઈક વાર સંધાતો અભેદ મને કાણુ વાર ચક્રિત કરે છે, અને ક્યારેક ક્યારેક એ વસ્તુ મને એટલી તો સ્વાભાવિક લાગે છે કે એના પ્રવાહમાં તણાઈ જતાં મને કશી જ મુશ્કેલી નડતી નથી. અને છતાં એક ભાવ મનમાં રહે જ છે કે ગીતા વિષે જે કાંઈ કહું છું એ અંતે મારું પોતાનું જ ગીતા-દર્શન છે. આળકો માને છે કે તેઓ પોતાનાં માતાપિતાને ઓળખે છે, પણ જેમ જેમ એમની ઉંમર વધતી જાય છે તેમ તેમ એમને ખબર પડે છે કે તેમનું એ જાણવું સાચા છીછરું હતું. આ અધૂરું અને છીછરું જ્ઞાન માઆપોને અકળાવતું નથી કેમ કે તેઓ સ્નેહની

૫

નજરે જ આળકો તરફ જુએ છે. ધ્વિર પણ માણસ પ્રત્યે એ જ નજર રાખતો હોવાથી માણસના ગાંડાધેલા બધા જ વિચારો અને એની ભાવનાઓ ભગવાન પ્રયતાત્મનઃ સ્વીકારે છે. ગીતામાતાનું પણ એમ જ છે.

નાનપણમાં ગીતા મરાઠી ભાષાંતરમાં વાંચી તે પહેલાં જ ગીતા વિષે ઘણું સાંભળ્યું હતું. એક વખતે એક ધાર્મિક શિક્ષણના વર્ગની શ્રીદક્ષામાં સારી રીતે ઉત્તીર્ણ થયો માટે મને એક નાનકડી ગીતા પુરસ્કાર તરીકે મળી. તે વખતે હું સંસ્કૃત જાણતો ન હતો. ગીતાના શ્લોકો પણ મેં મોઢે કર્યા ન હતા. (જનોઈ મળી તેની સાથે જન્મતી વખતે બોલવા માટે ગીતાનો એક શ્લોક મોઢે કરવો પડ્યો હતો : अहं वैश्वानरो भूत्वा धृत्यादि, તેટલો જ એક અપવાદ.) ધરમાં ગીતાનું પ્રચલન ન હતું. મારા મોટાભાઈ જ્ઞાનેશ્વરી વાંચતા. એ ગીતા પરની ટીકા છે એટલું પણ હું જાણતો ન હતો. મારી માતા કોઈક કોઈક વાર પોતાના પિતાની પાસે જઈ શુકન જોવડાવતી ત્યારે મારા આજ તરત હાથપગ ઘોઈ, ધાખળી પહેરી, ગીતાની એક હસ્તલિખિત પોથી એમની પાસે હતી તે ઉઘાડી જે શ્લોક નજર આગળ આવે એ વાંચતા; અને એ વાંચીને એમના મન પર જે કાંઈ અસર પડતી તે પ્રમાણે શુકન સંભળાવતા. તેમને સંસ્કૃત જરાયે આવડતું ન હતું. શ્લોકો એવી રીતે વાંચતા કે જાણે આળપોથી વાંચનાર છોકરાનું વાચન. ગીતાનો અર્થ પણ હોતો હશે એવી શંકા એમની આખી ઉંમરમાં એમને આવી હશે કે કેમ એની મને શંકા છે.

અમારા ધરમાં ગીતાએ પ્રવેશ કર્યો તે સ્વામી વિવેકાનંદનાં વ્યાખ્યાનો સાથે. ત્યાર પછી અમે છયે ભાઈઓ જેમ જેમ ગીતાલાયક ઉંમરના થયા તેમ તેમ ગીતા વાંચતા-સમજતા અને મોઢે કરતા થયા. ગીતાએ અમારા કૌટુંબિક વાતાવરણમાં ભારે ક્રાન્તિ કરી. પહેલાં અમે કર્મકાંડી, સકામભક્તિ કરનારા, અનાધ્યાત્મિક પણ આસ્તિક આત્મણો હતા. ગીતાએ વેદાંતની દૃષ્ટિ આપી, ધર્મની મહત્તા સમજાવી,

સકામલક્ષિતની પામરતા મન પર ઠસાવી અને જીવનનું ઊંડાણ તપાસવાની હિંમત આપી. આજે જ્યારે આખી જિંદગીનો વિચાર કરું છું ત્યારે મનમાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ગીતાએ જે મારી જિંદગીમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોત તો જીવ્યો અને ન જીવ્યો એમાં કશો જ ફેર ન પડત. કશી અતિશયોક્તિ કર્યા વગર આજે કહી શકું કે પહેલાં હું એક બુદ્ધિ અને લાગણીવાળું પ્રાણી હતો, ગીતાએ એ બન્ને ઉપર ઓપ ચડાવી મને માણસ બનાવ્યો. ગીતા એટલી તો લાંબા કાળની જીવન-સાથી છે કે ગીતાએ કરેલી આ આવડી મોટી જીવનક્રાન્તિનો પૂરતો ખ્યાલ આ લખવા બેઠો છું ત્યારે જ તે દિવસનાં સ્મરણો સાથે આવે છે.

ગીતાનું જે પહેલવહેલું મરાઠી ભાષાંતર મને વાંચવાને મળ્યું તે સદ્ભાગ્યે બહુ જ સુંદર અને સાદી મરાઠીનું હતું. ભાષાંતરકાર ગુંજકરે એનું નામ સુબોધચંદ્રિકા અથવા એવું જ કાંઈક રાખ્યું હતું. આખું ભાષાંતર વાંચી ગયો પણ તે વખતે ઉંમર ગીતા સમજવા જેટલી ન હોવાથી મને ગીતાની શિખામણ વિષે મોટે ભાગે નિરાશા જ થઈ. પહેલો અધ્યાય તો મોટે ભાગે પૌરાણિક હતો. અગિયારમો અધ્યાય અદ્ભુત વર્ણનવાળો લાગ્યો. છેવટના અધ્યાયમાં અર્જુને કરિષ્યે વચનં તવવાળો એકરાર કર્યો છે એ તો નિશાળના કોઈ કલ્યાગરા વિદ્યાર્થીના વચન જેવો લાગ્યો. અમારાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં એ જાતના અનેક પાઠો આવતા. બાકીનો બધો ઉપદેશ મગજમાં ઠસ્યો જ નહીં. મનમાં પહેલવહેલો વિચાર આવ્યો તે એ કે જેનાં આટલાં વખાણો સાંભળ્યાં હતાં તે શું આ જ ગીતા ! આમાં છે શું કે એની પાછળ માણસ આટલો વારી જતો હશે ! સદ્ભાગ્યે મનમાં નમ્રતાનું પૂરતું ભાથું હતું. એક વિચાર સહેજ આવી ગયો કે આપણે બધાએ એના કરતાં ઊંડો અર્થ ગીતામાં હશે.

જેમ જેમ સ્વામી વિવેકાનંદ વાંચતો ગયો તેમ તેમ ગીતાની ભવ્યતા મન ઉપર ઠસતી ગઈ. પછી જ્ઞાનેશ્વરી પણ ઓછીવત્તી વાંચી

કાઠી. અંગ્રેજી વાંચતો થયો અને એની ખેસંટની, ખાખુ ભગવાનદાસની, સ્વામી સ્વરૂપાનંદની અને એફ. ટી. બ્રૂક્સવાળી ગીતા વાંચી કાઢી. સ્વામી રામતીર્થનાં લખાણો પણ વાંચ્યાં. મરાઠીમાં જે વાતો સાહજિક અને સાદી લાગતી તે જ વસ્તુઓ અંગ્રેજીમાં વાંચતાં વધારે જિંડાણવાળી અને રહસ્યવાળી જણાવા લાગી. સ્વભાષાના અતિ-પરિચયને કારણે કોઈકે કોઈકે વાર સારામાં સારી વસ્તુઓ પણ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી એનો જ આ એક દાખલો હતો.

આના પછી ગીતા તરફ મારું ધ્યાન એકાએક દોડ્યું તે દરમિયાન કોલેજના દિવસોમાં. શ્રી સાવરકર અમારી પડોશની ક્લબમાં જમતા હતા. ક્લબના વિદ્યાર્થીઓના લાભાર્થે તેઓ એક હસ્તલિખિત સાપ્તાહિક ચલાવતા. એમાં એમણે પોતાની ક્રાંતિકારી રાષ્ટ્રીયતાના સમર્થનમાં ગીતાના કેટલાક શ્લોકો ટાંક્યા હતા. હું પણ જાણતો હતો કે, 'હું લડીશ નહીં' એમ કહેનાર અર્જુનને સમજાવી પટાવી યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્ત કરવાના હૃદયથી શ્રીકૃષ્ણે ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. તે વખતે હું પણ ક્રાંતિવાદથી પરિપૂર્ણ ભરેલો હતો. પણ ગીતા એ રાજકીય ક્રાંતિવાદની પોષક છે એમ મન કેમે કરીને માનતું ન હતું. મેં એક લેખ લખીને ક્રાંતિની દૃષ્ટિએ ગીતાની અનુપયોગિતા મારી સમજણ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી. સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ એ શિખામણથી કયો માણસ ક્રાંતિકારી થવાનો છે વગેરે દલીલો એમાં મૂકી હતી. ગીતાનો આદર્શ વિશ્વપ્રેમનો છે, રાગદ્વેષનો નથી, ગીતા-માંથી માણસ તેજસ્વિતા કેળવી શકે પણ શત્રુને ફના કરવાનું ઝંતૂન તેમાંથી કોઈ કેળવી ન શકે એ તે વખતનો મારો અભિપ્રાય હતો. તે વખતે મેં ગાંધીજીનું નામ પણ સાંભળ્યું નહીં હોય. પણ ગીતા વિષે મેં સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આંધ્યો કે કોઈ માણસ ગીતા વાંચીને કડવો ક્રાંતિકારી થવાનો નથી. આજે પણ મારો એ અભિપ્રાય કાયમ છે. પણ એ અભિપ્રાયમાં હવે જિંડાણ આવ્યું છે અને જુદા જ અર્થમાં ગીતાને હું પરમ ક્રાંતિકારક ગ્રંથ ગણું છું.

અંગાળના ક્રાંતિકારીઓ પોતાની ગુપ્ત મંડળીમાં શિક્ષા અને દીક્ષા માટે ભગવદ્ગીતા વાપરતા હતા. હિંસાનું સમર્થન કરતો એક શ્લોક એમણે પસંદ કરેલો :—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर् यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स जिमांल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥

મને થતું કે હિંસા માટે ગીતામાંથી સમર્થન શોધવાની જરૂર જ શી ? અને આ શ્લોકમાં મળતા સમર્થનની કિંમત કેટલી ? ત્યાર પછી એ જ શ્લોક ઉપનિષદમાં જડ્યો ત્યાં એની ખીજ લીટી હતી :
“ यः समः सर्वभूतेषु जीवितं तस्य शोभते । ”

કોણ જાણે શાથી પણ ગીતામાંથી જે લીટીની મારા ઉપર પહેલવહેલી અને ઊંડી અસર થઈ તે આ : ન હિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિદ્ દુર્ગતિ તાત ! ગચ્છતિ । આ લીટીએ મને જે દીક્ષા આપી તેનો કેદ મહિનાઓ સુધી રહ્યો હતો. એ લીટીની અસર આજે પણ તાજ ને તાજ જ છે.

*

*

*

પિતાશ્રીને સંસ્કૃત આવડતું ન હતું. અમને બધાને ગીતાની ચર્ચા કરતા સાંભળી એમને જિજ્ઞાસા થઈ કે આપણે ગીતા સમજીએ. હું એમનો સૌથી નાનો દીકરો, પણ કશા સંકોચ વગર બિલકુલ સ્વાભાવિકતાથી એક દિવસ એમણે મને કહ્યું, ‘દત્ત, મારે ગીતા શીખવી છે, મારી સાથે વાંચીશ ?’ મેં પણ એટલી જ સ્વાભાવિકતાથી હા પાડી અને મોટા ટાઇપવાળી એક પોથી એમને આણી આપી.

ગીતાના સહવાસમાં અમે કેટલાયે દિવસો આનંદમાં ગાળ્યા. ગીતાની આ સંનિધિને કારણે અમે વધુ ને વધુ નિકટ આવવા લાગ્યા. એ વાચન દરમિયાન પિતાશ્રી જે સવાલો પૂછતા તેની ખૂબી એ હતી કે તેઓ ગીતાનો શબ્દાર્થ સમજવા માગતા ન હતા પણ ગીતાની મદદથી તેઓ જીવનનું રહસ્ય ઉકેલવા માગતા હતા. એમના સવાલો જીવન

પરત્વે અને બિલકુલ વ્યવહારુ તેમ જ ઊંડા હતા. હું એમને ગીતાનો અર્થ સમજાવતો હતો અને તેઓ મને પોતાના પ્રશ્નો દ્વારા ગીતા પાસેથી શું મેળવવું એની, એટલે કે જીવનદષ્ટિની દીક્ષા આપતા હતા. ભણતર, વિદ્વત્તા અને તર્કગળની કૃત્રિમતા નથી હોતી અને સદાચાર, ઈશ્વરનિષ્ઠા અને સદ્બુદ્ધિનું સ્વાભાવિક વાતાવરણ હોય છે ત્યારે એની મેળે જીવનદષ્ટિ કેળવાય છે એ હું પિતાશ્રી સાથેના તે સહવાસમાં જોઈ શક્યો.

ત્યાર પછી કોલેજની કેળવણી અને મનોમંથનની ગડમથલ પૂરી કરી પિતાશ્રી પાસે જ્યારે હું આવીને રહ્યો ત્યારે એમની છેલ્લી માંદગીમાં ખતતી સેવા કરવાનું ભાગ્ય મને મળ્યું. આખરે જ્યારે જોયું કે અંતિમ ઘડી આવી પહોંચી છે ત્યારે, એમની પથારી ઉપર બેસી મેં અત્યંત કરુણભાવે આખી ગીતાનું એકસામટું પારાયણ કર્યું. શ્લોકોનો અવાજ પિતાશ્રીને કાને પડતો હતો. એના અર્થનું ચિંતન કરવા જેટલું ભાન તેમને તે વખતે હતું કે નહીં એ સમજવા માટે મારી પાસે કશું સાધન ન હતું, પણ ગીતાના શ્લોકો તે ગંભીર ઘડીએ મારા હૃદય પર તેજા જોવી અસર કરતા હતા. તે દિવસે આખી ગીતા એકસામટી એકાગ્રતાથી વાંચતાં મને ગીતાનો 'બોધ' થયો અને જે ક્ષણે પિતાશ્રીનું કૃપાછત્ર મારા માથા પરથી ખસ્યું તે જ ક્ષણે ગીતાનું એ બોધછત્ર મારા જીવન ઉપર ફેલાયું.

હું માનું છું કે તર્ક, ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન અને દર્શનશાસ્ત્ર કરતાં માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર મને વધારે અપીલ કરે છે. ગીતાના અનેક અનુવાદો મેં વાંચ્યા, પણ કોઈની ટીકા કે ભાષ્ય મેં અધ્યયનપૂર્વક સળંગસૂત્ર વાંચ્યું નથી. અર્થ કરતો જાઉં અને પોતાના માનસિક, બૌદ્ધિક અને હાર્દિક ઘડતર પ્રમાણે એનો બોધ લેતો જાઉં. આ રીતે ગીતાનો પરિચય થયા પછી જ મેં ભાષ્યો અને ટીકાગ્રંથો હાથમાં લીધા અને તેમાં પણ કામપૂરતા જ ભાગો વાંચી કાઢ્યા. એક. ટી. ઝૂક્સના નિબંધો, અરવિંદ ઘોષના નિબંધો, લોકમાન્યનું

ગીતારહસ્ય, યુરોપિયન લોકોની ટીકાઓ વગેરે અધુન ત્યાર પછી આવ્યું. એટલે એમની મદદથી ગીતાને વધારે સમજતો છતો હું મારી પોતીકા જીવનદષ્ટિ અચ્છર નાળવી શક્યો. મરાઠીમાં જેને ‘આળખોધ’ કહે છે તે સીધી, સરળ અને હળવી દષ્ટિ રાખીને જ ગીતા સમજવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પ્રયત્નમાં સાધકની દષ્ટિ અને સમાજ-સંગઠનની વૃત્તિ ગીતા સાથે વણાયેલી છે એમ મેં જોયું છે.

કૌલેજમાંથી નીકળ્યો અને મને ગ્રિપિન પાલ તથા અરવિંદ ધોષની રાષ્ટ્રીયતા વળગી. કમાણી કરીને ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવાની ઇચ્છાનો મનમાં પરિપાક થાય તે પહેલાં જ રાષ્ટ્રસેવાનો સંકલ્પ, રાજકીય ક્રાંતિનો ઉન્માદ અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું મિશન મને વળગ્યાં. એટલે ગીતા મારે માટે કેવળ એક દાર્શનિક ગ્રંથ ન રહેતાં જીવન કેળવનાર એક પ્રેરણારૂપ ગુરુ-ગ્રંથ જેવી બની.

મારામાં વ્યવહારની ચતુરાઈ ઝાઝી નહીં, આધાર્મિક સહેજસાજ પ્રમાણુ ખરું, અને લોકો જે દષ્ટિએ વિચાર કરે છે તે દષ્ટિએ વિચાર કરતાં આવડે નહીં. એટલું જ નહીં પણ એનું મહત્ત્વ પણ હું માન્ય રાખું નહીં, અને શિષ્ટાચારની દોસ્તી જરાયે નહીં કેળવેલી હોવાથી જ્યાં ત્યાં અણધારી મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી. ગેરસમજના શિકાર થવાથી મૂંઝવણો અનેકગણી વધતી. એવે વખતે એકમાત્ર આશરો અને આશ્વાસન ગીતા પાસેથી જ મળે. રોજ ગીતાના છ અધ્યાય વાંચવાનો નિયમ લાંબા વખત સુધી ચાલ્યો હતો. દીકરી જેમ માના ખોળામાં માથું મૂકી ડૂસકે ડૂસકે છૂટથી રડી શકે છે તેમ આખા દિવસની મૂંઝવણ ગીતાપાઠ વખતે હું ગીતામાતાના કાનમાં રેડતો અને આશ્વાસન મેળવી, હળવો થઈ, ખીન્ન દિવસને માટે તૈયાર થતો.

સમાજની આખી ગડી બદલાવી નવો જ સમાજ તૈયાર કરવાની ઘેલછા જ્યારે મારી કલ્પના પર સવાર થઈ અને આદર્શ સમાજ કેવો હોય, એના ઘટકોનું માનસ કેવી રીતે ઘડાય એનાં દિવાસ્વપ્નો જ્યારે હું રચતો ત્યારે પણ ફરી ફરી ગીતા પાસે જવાનું

મન થતું. એમાંથી મેં મારું ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર ગોઠવી કાઢ્યું, તેનું વિવેચન વાચકોને આ ગ્રંથમાં ડગલે ને પગલે વર્ણવેલું જડશે.

જીવનની દિશા નક્કી કરવામાં મૂંઝવણ રહે નહીં, ઇષ્ટ શું અને અનિષ્ટ શું એના નિર્ણયમાં અનિશ્ચય રહે નહીં અને જેમ મન સાથે નક્કી કર્યું હોય તે જ રીતે જીવન ઘડતાં આવડ્યું તો માણસ જીવ્યો કહેવાય. આમાંની છેલ્લી કસોટી સૌથી આકરી છે અને એમાં જ ગીતાની મહત્તા સમાયેલી છે. બધી રીતે શિખામણ આપતાં છતાં, વખતોવખત જન્યત કરતાં છતાં, ગીતા કોઈનું સ્વાતંત્ર્ય હણતી નથી. ગીતા કહે છે કે, સંસિદ્ધિ અનેક જન્મને પરિણામે મળે તોયે શું ? કાલ નિરવધિ છે અને બધા અનુભવમાંથી પસાર થતાં જીવન સમૃદ્ધ જ થાય છે. ઉતાવળે ઉતાવળે ફૂદીને છેલ્લે પગથિયે ખેસવામાં આનંદ ભલે હોય, પણ તેથી જીવન અને એનો અનુભવ નક્કર થતાં નથી.

મારી પ્રગતિ જે ઉતાવળે ન થાય, સામાન્ય માણસ વચ્ચે સામાન્ય માણસ જેવો જ થઈને રહું અને એની અંદર જીવનતત્ત્વનું આકલન પરિણામ-કારી થઈ શકે તો હું સંતોષ માનીશ. યાકી એક વાર જ્ઞાનનું ખીજ વચાવું એટલે જેટલી વાર આપણે નાસીપાસ થઈએ છીએ તેથીયે વધારે વાર આપણને ફરી જિહ્વાની અને દોડવાની હિંમત મળવાની જ. ગીતાનું અનુશીલન કર્યા છતાં જીવનનું અનુશીલન જે કાવું હોય તો એ ગીતાનો વાંક નથી. જેમ ગીતાનો અર્થ સમજવામાં ઉંમર પરત્વે અને અનુભવ પરત્વે ક્રમ બંધાયો તેવી જ રીતે ગીતાની શિખામણ અમલમાં મૂકવામાં પણ પ્રયત્નની ઉત્કટતા પ્રમાણે ક્રમ બંધાય છે. જે ગીતા વાંચીને શંકરાચાર્ય જગદ્ગુરુ થયા અને ગાંધીજી મહાત્મા થયા તે જ ગીતા આપણે સૌ કોઈ વાંચીએ છીએ. ગીતાની શિખામણ વધુ ને વધુ જાંડાણમાં જઈને સમજવી એ એક વસ્તુ છે અને એ જાંડી દષ્ટિ કેળવ્યા પછી પણ તે પ્રમાણે તરત જીવન ઘડવાની ધગશ ધરાવવી એ જુદી વસ્તુ છે. દરેકનો વેગ પણ જુદો.

આ જીવનશક્તિ કેળવવા માટે કેવળ ગીતાનું અધ્યયન, મનન અને ચિંતન યસ નથી. એમાં તો આપ-પ્રયત્ન અને પ્રભુ-કૃપા બન્નેની આવશ્યકતા છે. આપ-પ્રયત્ન હશે તો પ્રભુ-કૃપા થશે જ એમ કયાંય કહેલું નથી, પણ આપ-પ્રયત્ન ન હોય તો પ્રભુ-કૃપા થવાની જ નથી એટલું દરેક સાધકે ઠોકીઠોકીને કહ્યું છે. પ્રયત્નશિથિલ અને મંદોત્સાહ માણસ માટે આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ નથી એ ચોક્કસ છે.

જ્યારથી ગીતાપાઠ શરૂ કર્યો ત્યારથી દરેક અધ્યાયને અંતે શબ્દો વાંચતો આવ્યો છું: ઋતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ ઔપનિષત્સુ, બ્રહ્મવિદ્યાયાં, યોગશાસ્ત્રે, શ્રીકૃષ્ણાર્જુન-સંવાદે, અમુક નામનો અમુકમેા અધ્યાય પૂરો થાય છે. એનો અર્થ કરવા જતાં પ્રથમ ખચર પડી કે ગીતા એ એક ઉપનિષદ છે, ગીતા એ નામ નથી પણ ઉપનિષદનું વિશેષણ છે. શ્રીમદ્ ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદ એ એનું નામ. (ઔપનિષદ શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે). ગીતા આધ્યાત્મિક વિદ્યા પણ છે અને જીવનયોગનું શાસ્ત્ર પણ છે. વિદ્યા તરીકે એનું નામ છે ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ અને શાસ્ત્ર તરીકે એ કહેવાય છે ‘યોગશાસ્ત્ર’.

ગીતા એ ઉપનિષદ છે એમ જાણવામાં આવવાથી ઉપનિષદ શી વસ્તુ છે એની શોધ મનમાં જાગી. ગીતામાહાત્મ્યમાં એક રસાળ શ્લોક છે, જે કહે છે કે, તમામ ઉપનિષદો એ ગાયો છે, શ્રીકૃષ્ણ એમને દોહનાર ગોવાળિયા છે, પાર્થ જેવા વાછરડાને જોઈને એ ગાયોને પોતાનો પાસવો છોડવાનું મન થયું, એમનું દૂધ તે ગીતામૃત અને એ પીવા માટે ભેગા થયેલા એ બધા સુધી એટલે સદ્બુદ્ધિવાળા ભક્તજનો. કવિની ભાષામાં એટલું જ સૂચવાયું છે કે ગીતા એ ઉપનિષદોનો નિચોડ છે.

આટલું જાણ્યા પછી ઉપનિષદોનો પરિચય મેળવવાની ઇચ્છા જ્યાં થવી સ્વાભાવિક હતી. મેં એક એક કરીને બધાં ઉપનિષદો

વાંચી કાઢ્યાં. એમની અસર તો મારા ઉપર ગીતા કરતાંયે વધારે થઈ. ઉપનિષદોના વાચનથી ગીતાનું આધ્યાત્મિક વાતાવરણ વિશેષ સ્પષ્ટપણે સમજાયું. પ્રાચીન કાળના મારા પૂર્વજો કઈ શોધમાં હતા, એમનાં જીવનની ભવ્યતા કેટલી હતી એનો ખ્યાલ ઉપનિષદ વાંચીને જ આવ્યો. યુરોપિયન લોકોને માટે અફલાતૂનના સંવાદો જે કાર્ય કરે છે તે જ કાર્ય આપણા લોકો માટે ઔપનિષદ વાણી કરે છે. સ્વામી વિવેકાનંદ, કવીન્દ્ર રવિઆયુ, એમના પિતાશ્રી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ, કવિના મોટાભાઈ દ્વિજેન્દ્રનાથ, બધા જ ઉપનિષદ ઉપર કેમ વારી જાય છે એ સમજતાં એક ક્ષણની પણ વાર ન લાગી. (દુઃખની વાત છે કે અંગ્રેજીમાં જેમ પ્લેટોના સંવાદોના ઉત્કૃષ્ટ અનુવાદો મળે છે તેમ આપણી ભાષામાં પ્રધાન તેર ઉપનિષદોના પણ નિર્દોષ અને ગુણાદ્ય સંવાદો હજી તૈયાર થયા નથી. આપણા લોકોએ અંગ્રેજીમાં ઉત્તમોત્તમ અનુવાદો કર્યા છે ખરા, પણ દુનિયાના આ સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યના આદર્શ અને સંતોષકારક અનુવાદ આપણી દેશી ભાષાઓમાં થયા નથી એ જીણપ હજીયે દૂર થઈ નથી.)

માણસ જે ગીતા પ્રથમ વાંચી લે તો ઉપનિષદનું અધ્યયન કરવાની ઉત્તમ પૂર્વતૈયારી થઈ ગણાય. પણ ખીજી રીતે ઉપનિષદનું અધ્યયન કર્યા પછી જ ગીતાની વિચારપદ્ધતિનું સાચું આકલન થઈ શકે છે. ઉપનિષદ માટે ગીતા અને ગીતા માટે ઉપનિષદ એવું અધ્યયન ફરી ફરી થવું જોઈએ. આ બે ગ્રંથો પરસ્પરં ભાવયન્તોઃનો યજ્ઞધર્મ ખરાખર જાણે છે અને પાળે છે.

ઉપનિષદ એ જેમ ગીતાની આધ્યાત્મિક ભૂમિકા છે તેમ જ મહાભારત એ ભગવદ્ગીતાની ઐતિહાસિક ધરતી (back ground) છે. એ ધરતી પણ જાણેલી તપાસેલી હોય તો ગીતાનું કાવ્ય અને ગીતાનો ઉદ્દેશ સમજવામાં ઘણી મદદ થાય છે. મહાભારત વાંચ્યા પછી જ ગીતાના પહેલા અધ્યાયમાં આવેલા ભારતકાવ્યની પ્રધાન વ્યક્તિનાં નામો જીવતાં થાય છે. ગીતા વાંચતાં આપણને એટલી જ ખબર પડે છે કે સાત્ત્વિક અપરાજિત હતો પણ જ્યારે મહાભારત અથથી ધૃતિ સુધી

વાંચીએ છીએ ત્યારે સાત્યકિનું આખું વ્યક્તિત્વ અને એનો સ્વતંત્ર મિશ્નજ અને પ્રસંગે સળગી ઊઠતો એનો પુણ્યપ્રકોપ નજર આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે, પણ એટલું કહેવું જોઈશે કે જેમ ઉપનિષદો વાંચવાથી ગીતા ઉપર પ્રકાશ પડે છે તેમ મહાભારત વાંચવાને કારણે ગીતા ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડતો નથી, પણ ઊલટું ગીતાના અધ્યયનથી મહાભારતના આખા સંવિધાન ઉપર અને એના વિરાટ, વિશાળ અને વિપુલ વાતાવરણ ઉપર સર્વલાઘટ જેવો ભેદક પ્રકાશ પડે છે. વ્યાસના મહાભારતમાં ગીતા એ એ ગ્રંથની આંખ છે અથવા માહાત્મ્યકારની ભાષામાં કહીએ તો ભારતીય જીવનનું તેલ મહાભારત છે અને એ તેલ લઈને સળગાવેલો જ્ઞાનપ્રદીપ તે ભગવદ્ગીતા છે.

જ્યારે મહાભારતનું અધ્યયન કર્યું ત્યારે ગીતાનું પરિશીલન સંપૂર્ણ થયું એવો સંતોષ થયો.

ગીતા પરનાં તમામ ભાષ્યો અને દેશી તથા પરદેશી વિદ્વાનોએ ગીતાની કરેલી મીમાંસા એ બધાંનું ઊંડું અધ્યયન કરવાની જરૂર છે. એ બધી વસ્તુઓ સહેજસાજ જોવાથી પણ વિસ્મય થાય છે કે સાતસો શ્લોકના આ નાનકડા સંવાદે દુનિયા ઉપર કેટલી અદ્ભુત અને ચમત્કારી અસર કરી છે! અને હજી એ ગ્રંથ ક્ષીણ કે ઘરડો થતો નથી. એની નવી નવી અસર પુરાણપુરુષની અચિંત્ય અસરની પેઠે વધતી જ જાય છે.

ખરેખર ગીતા એ એક જગદ્ગુરુની જીવંતી વાણી છે.

૨

પ્રસ્તાવનાનો આ બીજો ભાગ લખતાં મને ધણો સંકોચ થાય છે. ભિન્ન ભિન્ન વખતે અને ભિન્ન ભિન્ન કારણે લખેલા મારા લેખોનો સંગ્રહ છપાવતી વખતે એમાં કાટછાંટ કરીને પુનરુક્તિ ટાળવાનો મારો ધર્મ હતો. તેનું પાલન કરવા જેટલી નવરાશ મને નથી. અને

છતાં એ સંગ્રહ છપાવવા જોડેલો ઉત્સાહ છે. પરિણામે વાચકોને આવશ્યકતા કરતાં થોડાં વધારે પાનાં ખરીદવાં પડશે. અને મને ખીક છે કે એકની એક વસ્તુ એ એ ત્રણ ત્રણ વાર વાંચવાનો કંટાળો વહોરવો પડશે. સમાલોચકો આ પુનરુક્તિ માટે મારી અને મારા પ્રકાશકોની ઝાટકણી કાઢી શકે છે. પણ અમે જાને પ્રથમથી જ એ દોષનો એકરાર કરીએ છીએ તેથી અને નવજીવન પ્રત્યે તેમ જ મારી પ્રત્યે વાચકોની તેમ જ સમાલોચકોની અમીદષ્ટિ હોવાને કારણે તેઓ આ દોષનો સહેજ-સાજ ઉલ્લેખ કરી અમને છોડી દે છે. ત્યારે શું આ વખતે પણ એમની એ ભલમનસાઈનો જ લાભ લેવો ! મારે કહેવું પડે છે કે ઇચ્છા ન હોવા છતાં એ લાભ લેવો પડ્યો છે. કેટલાક મિત્રો અને પ્રેમીઓ મને આશ્વાસન આપે છે કે, ' એક જ વસ્તુ જો ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગે જુદી જુદી ગોઠવણમાં નવા નવા શબ્દોમાં મૂકેલી હોય તો એમાં કંટાળો આવવાને બદલે એક નવો જ રસ છૂટે છે. અને અધ્યયન માટે આવશ્યક પુનરાવર્તન કંટાળાભર્યું ન થતાં એક મોટી સગવડ જ પ્રાપ્ત થાય છે. તમારી પાસેથી અમે સળંગસૂત્ર ચોપડીની આશા રાખી જ નથી. તમે ગ્રંથકાર નથી, શાસ્ત્રલેખક નથી. તમે વિવેચક છો, અધ્યાપક છો. તમારો એક લેખ એટલે ચાળીસ મિનિટનું એક વ્યાખ્યાન. એક જ વસ્તુ એ ને એ જ શબ્દોમાં ફરી ફરી વાંચ્યા વગર અધ્યયન પૂરું થતું નથી. અને તે ને તે જ શબ્દો અનેક વાર વાંચતાં કંટાળો આવે છે એ મૂંઝવણ તમે ટાળી છે એટલે તો તમારો ઉપકાર માનવો જોઈએ. '

મારા બચાવમાં મળેલી આ દલીલો મને નથી ગમતી એમ નથી છતાં એવો બચાવ કરવાની મારી હિંમત નથી.

મેં આશા રાખી હતી કે આ મારી ગ્રંથમાળાના દરેક વિભાગની પહેલી આવૃત્તિ જેમ તેમ કાઢીને બીજી આવૃત્તિ વખતે કાટખાંટ કરીશ. વિવેચનના ફકરાઓ એક વિશિષ્ટ અનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવીશ અને વાચકોની મહેનત બચાવીશ. પણ હવે જોઈ છે કે કામો વધે છે અને તેના

પ્રમાણમાં શારીરિક શક્તિ વધતી નથી, બેઠકી ઘટે છે. હજી વાંચવાનું થયું છે. વિચારવાનું એથીયે વધારે છે. ફલાણું લખીશ, ઠીંકણું લખીશ એવા કરેલા સંકલ્પોનો ઢગલો પણ ઊંચો થતો જાય છે. એટલે આ જૂનું સમારવાનું અને સુધારવાનું કામ હું ફરી શકીશ એની આશા એાછી થતી જાય છે. આ લખાણોમાં કાંઈક ગ્રાહ્યોંશ હશે તો એનું દોહન કરનાર કોઈક તો નીકળશે જ.

ગીતા ઉપરના મારા નિબંધોનો આ સંગ્રહ કરતી વખતે પ્રથમ ધારેલું કે ‘ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર’ કરીને જે લેખમાળા આ પહેલાં પ્રકાશિત થઈ છે તે સુધારીને આમાં દાખલ કરવી. પણ એ આખું વિવેચન ફરી વાર સુધારવા જેટલો અવકાશ ન હતો અને તેને માટે આકાના લેખો પ્રકાશિત ન થાય એ સ્થિતિ માન્ય રાખવા જેવી ન હતી, અને નવજીવનની પણ સલાહ પડી કે એક મોટી ચોપડી કરવા કરતાં બે ચોપડીઓ હોય તો વાચકોને સહેલું પડે છે. એટલે ‘ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર’ એ ચોપડી આને દુષપ્રાપ્ય હોવા છતાં આમાં દાખલ નથી કરી. ઉમેદ છે કે વખત મેળવીને એની બીજી આવૃત્તિ થોડા સમયમાં વાચકોને આપી શકીશ.

ખરું જોતાં મારે સિત્તેર વર્ષ પૂરાં થતાંવેંત તમામ પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત થઈ ગીતા ઉપર એક સળંગ સૂત્ર નવી જ ચોપડી આપવી જોઈતી હતી. પણ એવું કશું તુરત થઈ શકે એમ નથી. માટે પ્રસ્તુત સંગ્રહ જેવો છે તેવો પ્રકાશિત કરવાનું નક્કી કર્યું.

આ લેખો પણ જ્યાં જ્યાં જડયા ત્યાંથી ભેગા કરીને ગોઠવવાનું કામ શ્રી નેહાલાલ ગાંધીએ ન કર્યું હોત અને ગમે તેટલી અગવડ વેડીને આ સંગ્રહને સુંદર રૂપમાં પ્રકાશિત કરવાનો ઉત્સાહ જીવજીભાઈએ બતાવ્યો ન હોત તો આ ‘જીવનપ્રદીપ’ પ્રકાશમાં આવત જ નહીં.

ગુજરાતના સમાલોચકોએ મારી ગ્રંથમાળાને જે પ્રેમપૂર્વક
આવકાર આપ્યો છે તેને માટે તેમનો આભાર માનવો જોઈએ.
તેમનાં પ્રોત્સાહક વચનોથી આનંદિત ન થવા જોઈતો હું અનાસક્ત
થયો નથી, થવા માગતો નથી.

જે ગીતાએ મારે માટે જીવનપ્રદીપનું કામ કર્યું તે જ ગીતા
મારા વાચકોને પણ જીવનપંથ ઉજ્જળનાર પ્રેમળ જ્યોતિનું કામ કરે.

મુંબઈ

કાકા કાલેલકર

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના — ગીતાની દીક્ષા

૧. ગીતાનું મહત્ત્વ ૩
૨. ભગવદ્ગીતા ૫
૩. આપણો નિત્યનૂતન ગ્રંથ ૭
૪. ભગવદ્ગીતાનું પ્રામાણ્ય ૧૦
૫. યુદ્ધગીતાની જયંતી ૧૪
૬. જગદ્ગુરુ ગીતા ૧૭
૭. લોકમાન્યનું ગીતારહસ્ય ૨૨
૮. જે પ્રાચીન સંવાદો ૩૩
૯. ગીતાનો સીધો સંદેશો ૩૫
૧૦. મત્ત એવ વશોડયશઃ । ૩૯
૧૧. ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર ૪૨
૧૨. સમાજ-જીવનનો પાયો ૪૪
૧૩. ગીતામાં સામાજિક દૃષ્ટિ ૫૧
૧૪. સામ્યવાદ નહીં પણ સામ્યયોગ ૬૬
૧૫. ગીતામાં હિંદુ ધર્મ ૬૮
૧૬. સંન્યાસાશ્રમ કે સંન્યાસધર્મ ? ૭૨
૧૭. અભય અને સત્ત્વસંશુદ્ધિ ૭૫
૧૮. સમાજવિકાસનાં મૂળભૂત તત્ત્વો ૭૭
૧૯. ઓં નમો નારાયણાય પુરુષોત્તમાય ૮૩
૨૦. આત્મોપમ્યની સમજ ૮૬
૨૧. ગીતાની શિખામણ ૮૯
૨૨. ભગવદ્ગીતાનું અધ્યયન ૧૮૩
૨૩. ગીતાસાર. ૨૩૩

अवनप्रदीप

५३५५५५

૧

ગીતાનું મહત્વ

ભગવદ્ગીતા એ આપણો સંક્ષિપ્ત પણ સંપૂર્ણ ધર્મગ્રંથ છે. મહાભારત યુદ્ધની શરૂઆતમાં અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ વચ્ચે થયેલો સંવાદ સંજયે વ્યાસજીની કૃપાથી ઘરબેઠે સાંભળ્યો અને આંધળા રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યો તે જ ઉપદેશ શ્રી વેદવ્યાસે મહાભારતમાં ગણપતિને હાથે લખાવ્યો એવી આ ગ્રંથ વિશે માન્યતા છે. ભગવદ્ગીતાના સાતસો જેટલા શ્લોકો નાના મોટા અદ્વાર અધ્યાયમાં વહેંચાયેલા છે.

સગાંવહાલાં અને ગુરુઓ સામે લડવામાં પાપ છે માટે હું ન લડું એવા અર્જુનના વિષાદથી ગીતા-સંવાદની શરૂઆત થાય છે. અને ‘હવે મારો મોહ રહ્યો નથી, તારું વચન હવે હું કરીશ’ એમ કહી અર્જુન કર્તવ્યપાલન માટે તૈયાર થાય છે ત્યાં એ સંવાદ પૂરો થાય છે. વચમાં માણસોનું કર્તવ્ય શું છે, જીવનની સફળતા શેમાં રહેલી છે એ બધું આપેલું છે.

એ સંવાદ વચ્ચે એક મોટી અદ્ભુત ઘટના થઈ. અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને વિનંતી કરી કે, તારી વિભૂતિઓનું — તારા વિશ્વરૂપનું — દર્શન જો શક્ય હોય તો તે કરવા હું માગું છું. ભગવાને એને દિવ્યદષ્ટિ આપી, પોતે સર્વત્ર, સર્વદા કેવો સંહાર ચલાવી રહ્યો છે એ બતાવ્યું અને પોતે કોણ છે તે સ્પષ્ટ કહી અર્જુનને નિમિત્તમાત્ર થવાની સલાહ આપી. આ વિશ્વરૂપદર્શન એક અદ્ભુત અને રોમહર્ષણુ સંવાદ વચ્ચે આવવાથી ગીતાના બે વિભાગ સહેજે પડે છે. પહેલા દસ અધ્યાયનો એક અને અગિયાર પછીના છેલ્લા સાત અધ્યાયનો બીજો વિભાગ.

તત્ત્વજ્ઞાનની ધર્મચર્યા વિસ્તારપૂર્વક ગમે ત્યાં મળી શકે પણ અણીને પ્રસંગે કેમ વર્તવું એની મૂંઝવણ આવી પડે ત્યારે ધર્મરહસ્ય

નિયોવીને એનો સાર કાઢી આપવાથી જ માણસને માટે આચરણનો રસ્તો ખુલ્લો થઈ જાય છે. એ કામ ગીતાએ કરી આપ્યું છે માટે ગીતાની આટલી મહત્તી.

ગીતામાં જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ આદિ અનેક વિષયોની ચર્ચા આવી છે, પણ મુખ્ય વાત એ છે કે કર્મનું કૌશલ્ય મેળવવો માટે માણસે ચિત્તનું સમત્વ કેળવવું જોઈએ. સામાન્ય માણસો અથવા લગભગ બધા જ માણસો કર્મની કસોટી સુખદુઃખથી કરે છે. જે કર્મથી સુખ મળે તે કરવા તરફ માણસ પ્રેરાય છે, અને જેનાથી દુઃખ જણાય છે તેનાથી ભાગે છે. એ ભૂલને લીધે માણસ દુનિયામાં ખરાબર વર્તી શકતો નથી. એને ધર્મનું જ્ઞાન થતું નથી. માણસ જે એટલું સમજી જાય કે કોઈ પણ કર્મનું સુખથી સારાપણું સિદ્ધ થતું નથી, અને દુઃખથી નરસાપણું સિદ્ધ થતું નથી, તો સુખદુઃખની એના આચરણ પર અસર થશે નહીં. પછી એને સહેજે ધર્મ સમજાશે અને સુખદુઃખના આધાત થતાં છતાં એ વિચલિત થશે નહીં. ટૂંકામાં ગીતા કહે છે કે સુખદુઃખની નૈતિક દૃષ્ટિએ કશી કિંમત નથી.

આટલું જે નિશ્ચયપૂર્વક જાણે તે માણસને મૂંઝવણ ન રહે — વ્યથા ન રહે. એ બધાનું ભલું કરવામાં મશગૂલ રહેશે અને અખંડ શાંતિ મેળવશે.

૧૯૩૧

૨

ભગવદ્ગીતા

કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ ઉપર બંને સૈન્યો લડવા સજ્જ થયાં છે, હજી પણ કોઈને ન્યાયને ખાતર પોતાનો પક્ષ છોડી સામા પક્ષમાં ભળવું હોય તો તે ભળી શકે છે એવી છૂટ આપનાર ધૌપણા યુધિષ્ઠિરે પોતે બંને સૈન્ય વચ્ચે ઊભા રહીને કરી છે, એવે પ્રસંગે પાંડવ પક્ષના વીર અર્જુનને શંકા થઈ કે આપણે લડીએ છીએ એ ઠીક છે ખરું? લડવામાં પુણ્ય છે કે પાપ? સગાંવહાલાંને મારીને રાજ્ય કરવું એ યોગ્ય છે કે રાજ્યનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લઈએ એ યોગ્ય છે? શ્રીકૃષ્ણ પોતે અર્જુનના સારથિ તરીકે રથમાં બેઠા હતા. અર્જુન તેમને શરણુ ગયો. કેટલો વિચિત્ર, કેટલો બારીક અને તે છતાં કેટલો સ્વાભાવિક પ્રસંગ! જોના ઉપર આખી લડાઈનો મદાર તે જ જો છેલ્લી ઘડીએ આમ શસ્ત્ર ફેંકીને ‘હું નથી લડતો’ એમ કહીને ઊભો રહે તો માણસ કરે શું? ઉત્સાહના ચાર શબ્દથી અર્જુનને શ્વેતકેતુ ચડે એમ નથી એવો અનુભવ થયો. તેથી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવી અર્જુનને શું કરવું જોઈએ તે બતાવી દીધું. હિંદુ ધર્મનાં બધાં તત્ત્વો એની અંદર બરાબર આવી જાય છે અને આ દુનિયામાં માણસે કેવી રીતે વર્તવું તેનું ભાન માણસને તેના ઉપરથી ઉત્તમ રીતે થાય છે, તેથી ભગવદ્ગીતા હિંદુમાત્રનું મોટું ધર્મપુસ્તક બની ગયું છે. બધા જ પંથવાળા લોકો ભગવદ્ગીતા વિષે આદર રાખે છે. ગીતાજીનું ભાષાંતર દુનિયાની બધી ભાષાઓમાં થયું છે અને દરેક દેશના લોકો તેનાં વખાણુ કરે છે. હિંદુસ્તાનમાં તો ભગવદ્ગીતાનો અર્થ કરવાને એટલા બધા ગ્રંથ લખાયા છે કે તે બધા ભેગા કરીએ તો એક પુસ્તકાલય બને.

૫

રાષ્ટ્રના જીવન ઉપર જેની ભારેમાં ભારે અસર થઈ હોય, પછી તે કોઈ રાષ્ટ્રીય પુરુષ હોય, રાષ્ટ્રીય ઘટના હોય કે રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ હોય, ઇતિહાસે તેની નોંધ લેવી જ જોઈએ. મહાભારતના વિસ્તીર્ણ મહાસાગરમાં ગીતા એક એવું રત્ન છે કે જેની અસર હિંદુ સમાજ ઉપર જ નહીં પણ હિંદુસ્તાન સાથે જે જે પ્રજાનો સંબંધ થયો છે તે તે પ્રજા ઉપર થતી આવી છે અને હજી પણ થશે. એ ગ્રંથ હજી ઘરડો થતો જ નથી.

માણસનું કર્તવ્ય શું છે, ધર્મસંકટમાં માણસે કયો રસ્તો લેવો, શું કરવાથી માણસ કર્મ કરતો છતો તેથી નિરાજો રહી શકે તેની ચર્ચા આ ગ્રંથમાં છે. વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનનું રહસ્ય આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આમાં ચર્ચેલું છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં ભગવદ્-ગીતાને શ્રીકૃષ્ણે દોહેલું ઉપનિષદોનું દૂધ કહેલું છે. જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ, યોગ વગેરે અધ્યાત્મિક માર્ગોનાં મૂળતત્ત્વોની વ્યાવહારિક ચર્ચા કરી અર્જુન જેવા ક્ષત્રિયનું કર્તવ્ય શું છે એ તેને શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું છે.

અર્જુનની ખાતરી કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું કાળ સ્વરૂપ અથવા વિશ્વરૂપ અર્જુન આગળ પ્રગટ કર્યું. આ વિશ્વરૂપ એટલે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, ત્રણે કાળની એકત્ર કરેલી ઇતિહાસની મૂર્તિ. જેને આપણે ભાવિ, અદ્ય કહીએ છીએ તે ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ વર્તમાન અને જ્ઞાત છે એમ ભગવાને અહીં અર્જુનને બતાવી દીધું અને તેમ છતાં તારી ઇચ્છા હોય તો લડ એમ કહી એને એના સ્વાર્થનું ભાન પણ કરાવી દીધું.

ભારતીય યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પ્રેરી શક્યા તેથી આપણને શું? વેદવ્યાસે કૃષ્ણાર્જુનનો દિવ્ય સંવાદ દુનિયા આગળ ઇતિહાસ તરીકે નથી મૂક્યો પણ મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં વસતા વાસના રૂપી પ્રબળ શત્રુ સામે (કામરૂપં દુરાસદમ્) જે સનાતન યુદ્ધ ચાલે છે તેમાં માણસે નિરહંકાર થઈ કેવી રીતે લડવું (યુદ્ધસ્વ વિગતજ્વરઃ) તે ધર્મરહસ્ય બતાવેલું છે; તેથી હૃદયમાં કે સમાજમાં જે દુર્વૃત્તિ હોય તેની સામે લડનાર દરેક યોદ્ધાને માટે ભગવદ્ગીતા એ ગુરુ-ઉપદેશ થઈ પડી છે.

આપણે નિત્યનૂતન ગ્રંથ

કોઈ એક રત્નને જોટલા પાસા હોય છે તેટલી જ આબુઓથી તેની ખૂંચી અને શોભા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ગીતા અનન્ત પાસાવાળું રત્ન છે. હજારો વર્ષોથી લોકોને તેમાંથી પ્રેરણા મળતી આવી છે. હજુ પણ તેના નવા નવા પાસા સદૈવ જણાતા રહે છે. અને કોણ જાણે ક્યાં સુધી તેના નવા નવા અવતાર પ્રકટ થતા રહેશે.

હિન્દુ સમાજ ઉપર આજે જોટલી આકૃત આવી પડી છે તેટલી કદાચ આના પહેલાં કદીયે નહીં આવી હોય. બાહ્ય આકૃત સામે મૂઝવા સમાજમાં આંતરિક શક્તિની જરૂર હોય છે. જો સમાજમાં આ શક્તિ હોય તો તે ગમે તેટલી બાહ્ય આકૃતોનો સામનો કરી શકે છે. આથી ઊલટું જો આંતરિક દોષો અને અશક્તિ દૂર કરવાં હોય તો બાહ્ય પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોવી જોઈએ. જો બાહ્ય કોઈ ભય ન હોય તો સમાજ નિશ્ચિંત થઈ અંતઃશુદ્ધિ કરી શકે છે. પણ દુર્ભાગ્યે જો સમયે આંતરિક દોષોની હદ આવી ગઈ તે સમયે જ બાહ્ય આકૃતો દશે દિશાએથી જો વરસી પડે તો સમાજનો આધાર શા હોઈ શકે ?

આજે દેશની આવી જ ભયગ્રસ્ત સ્થિતિ છે. પહેલાંના ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ આવી સ્થિતિ મળી રહે. ભારતવર્ષનો સ્વભાવ છે કે જ્યારે કોઈ ભારે સંકટ આવી પડે છે ત્યારે તે ગીતામાતા સમીપ દોડે છે. ગીતા-ચિંતામણિની મદદથી ઉપાય શોધે છે. આજે આપણે ગીતાને આપણું સમાજશાસ્ત્ર પૂછીએ છીએ. ગીતાએ જ્યારથી નરત્રેષ અર્જુનને યુદ્ધનો ઉપદેશ આપ્યો ત્યારથી દરેક મનુષ્યને આંતરિક યુદ્ધનો માર્ગ જડી ચૂક્યો છે. એક યુગ હતો કે

જીવનપ્રદીપ

ન્યારે ભારતવર્ષને દાર્શનિક સંદેશાની જરૂર હતી. તે યુગના મહાન આચાર્યોએ ગીતા પાસેથી દાર્શનિક બોધ પ્રાપ્ત કર્યો. આજે આપણે તે બોધ ભિન્નરૂપે જોઈએ છે. આજે આપણે સમાજ-શાસ્ત્રને જ પ્રધાન શાસ્ત્ર માની બેઠા છીએ. ગીતાએ હવે પોતાનું સમાજશાસ્ત્ર પ્રકટ કરવું જોઈએ.

વ્યક્તિના જીવનમાં જેમ આત્મકાળ, યૌવન, પ્રૌઢાવસ્થા વગેરે અવસ્થાઓ હોય છે તે જ પ્રમાણે માનવજાતિના જીવનમાં પણ યૌવન વગેરે અવસ્થાઓ જણાય છે. ‘ઉપનિષદ અને બ્રાહ્મણનો કાળ’ મનુષ્યજાતિના કૌમાર્યનો કાળ છે. તે સમયે સમાજ ઉપનિષદના શબ્દોમાં અધ્યાપક હતો, આશિષ, દ્રદિષ, અલિષ હતો. તેમાં અંતઃ-પ્રેરણા વડે સત્યનો ‘વેધ’ કરવાની શક્તિ હતી. તે સમયે સમગ્ર દુનિયામાં ઠેકઠેકાણે આ જ સ્થિતિ હતી. અધે આ જ યુગ હતો. ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ ૬૦૦ વર્ષની આસપાસના સમયમાં માનવજાતિમાં તર્ક-બુદ્ધિનો વિશેષ ઉદય અને વિકાસ થતો દેખાય છે.

યુનાનમાં કે ઈરાનમાં કે હિન્દુસ્તાનમાં બુદ્ધિપ્રધાન દાર્શનિક પ્રણાલીનો ઉદય આ જ જમાનામાં થયો. આ યુગે એક બાજુએ માનસશાસ્ત્ર, ખીજી બાજુએ દર્શનશાસ્ત્ર અને ત્રીજી બાજુએ સમાજ-શાસ્ત્રની ગૂંચો સારી રીતે ઉકેલવાનું શરૂ કર્યું. કદાચ ભાષાશાસ્ત્ર પણ આ યુગમાં જ જન્મ્યું થયું. તે કાળ જ મંથનકાળ હતો. તે યુગના મંથનનું જે નવનીત છે તે જ ગોપાલકૃષ્ણની આ ભગવદ્ગીતા છે.

ભગવદ્ગીતામાં આદર્શ પુરુષનાં લક્ષણો ત્રણ ચાર ઠેકાણે ત્રણ ચાર નામે આપવામાં આવ્યાં છે. તે બધાં સમાજના સર્વોચ્ચ આદર્શને સામે રાખી આપવામાં આવ્યાં છે એમ સમજતાં કદાચ મુશ્કેલી પડશે, પણ ગીતામાં ‘દૈવી સંપદ’ અને ‘આસુરી સંપદ’નું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સામાજિક આદર્શને ધ્યાનમાં રાખીને જ કરવામાં આવ્યું છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આજનો પાશ્ચાત્ય જનસમુદાય ભૌગૈશ્વર્યપ્રધાન સમાજરચનાની પાછળ પડ્યો છે. જેટલો

ભોગ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેટલો પ્રાપ્ત કરવા પૃથ્વીની સાધનસંપત્તિ અને પોતાની યુદ્ધિસંપત્તિ ખર્ચ કરવાની કોશિશ આજે થઈ રહી છે. અને તે માટે જ પૃથ્વીના બધા દેશો પર અધિકાર જમાવી ઐશ્વર્યને સિદ્ધ કરવાની કોશિશ કરવામાં આવે છે. ગીતાએ ઘણા અસરકારક શબ્દોમાં આનું વર્ણન કરી વર્તમાનયુગનું આખેદૂખ શબ્દચરિત્ર આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.

આ થઈ 'આસુરી સંપત્તિ'. આની વિરુદ્ધ જે 'દૈવી સંપત્તિ' છે તેના અનુયાયીઓ 'સર્વભૂતહિતે રતાઃ' હોય છે. ગીતામાં 'દૈવી સંપદ'નાં જે છઠ્ઠીસ લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે તેમનું અધ્યયન-મનન સામાજિક સ્વાસ્થ્ય, સ્થૈર્ય, ઉત્કર્ષ અને સામર્થ્યની દૃષ્ટિએ હજી સુધી થયું નથી. તે કરવાનો આ સમય છે.

ગીતાનું કર્મયોગશાસ્ત્ર, ગીતાની યજ્ઞમીમાંસા, ગીતાનો વર્ણાશ્રમ આદર્શ વગેરે પ્રત્યેક વિવેચનમાં સમાજનો દૈવી અથવા આર્ય આદર્શ જ ખતાવવામાં આવ્યો છે અને તે બધા આદર્શોની સિદ્ધિ માટે દૈવી સંપત્તિનું વર્ણન સૂક્ષ્મતાથી કરવામાં આવ્યું છે. ગીતાના ગૂંથેલા એ સમાજશાસ્ત્રનો આવિષ્કાર કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. ગીતાના સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુનું આપણે જેટલું નિરીક્ષણ કરીશું તેટલી જ આપણને વર્તમાન ગૂંથો ઉઠેલવામાં આ ગ્રંથરાજની મદદ મળશે. ગીતા ગ્રંથ હજી સમાપ્ત થયો નથી. તે સનાતન છે કારણ કે તે નિત્યનૂતન છે.

૪

ભગવદ્ગીતાનું પ્રામાણ્ય

વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રસ્થાનત્રયીનું પ્રામાણ્ય મનાય છે. પ્રાચીન ઉપનિષદો, આદરાયણુનાં બ્રહ્મસૂત્રો અને ભગવદ્ગીતા એ ત્રણેમાં આખું વેદાંતશાસ્ત્ર આવી ગયું છે. આ ત્રણેની એકવાક્યતા કરી બતાવે તે આચાર્ય, એમ પહેલેથી લોકો સ્વીકારતા આવ્યા છે. આ ગ્રંથોમાંનું એક પણ વચન પોતાના પ્રતિપાદનને પ્રતિકૂલ નથી, એવો અવિરોધ સિદ્ધ કરી આખા સિવાય કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત વેદાન્ત તરીકે સ્વીકારાતો નથી. દ્વૈત, અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત ઇત્યાદિ સર્વ વાદ આ પ્રસ્થાનત્રયીમાંથી જ નીકળ્યા છે એવું બતાવી દેવાયું છે. એટલે જ આ સર્વે વાદો 'વેદાંત' એ નામના સરખા જ અધિકારી છે. મૂળ ત્રણે ગ્રંથોમાં એકવાક્યતા છે જ એ ગૃહીત માનેલું હોઈ એ એકવાક્યતા કેવી છે તે પ્રત્યેક આચાર્યે બતાવી આપવાનું હોય છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે, આપણા અસંખ્ય ધર્મગ્રંથોમાંથી આ ત્રણનો જ પ્રમાણુગ્રંથ તરીકે કેમ સ્વીકાર થયો છે ?

કોઈ કહેશે કે, 'ગીતા' તો પ્રત્યક્ષ ભગવાનનું વચન છે, એટલે એ ગ્રંથ પ્રમાણુ મનાયો છે. પણ મહાભારત, ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ, હરિવંશ ઇત્યાદિ અન્ય ગ્રંથોમાં ભગવાનનાં વચનો કાંઈ ઓછાં નથી. ત્યારે ભગવદ્ગીતાને ભગવાનનું વચન કહીને જુદી કેમ તારવી ?

વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે આદરાયણુનાં બ્રહ્મસૂત્રો અને ભગવાનની ગીતા એ સ્વતંત્ર ગ્રંથો નથી, પણ બંને ગ્રંથો ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનનું જ ઉપખંડણુ કરે છે. જેમ જુદા જુદા દેશોના કાયદાઓનો અભ્યાસ કરી 'કાયદાશાસ્ત્ર' (Jurisprudence) તૈયાર થયું, તે જ પ્રમાણે ઉપનિષદોનાં નિરનિરાળાં વચનોનો તાત્ત્વિક દષ્ટિએ વિચાર કરી

આદરાયણે તેમાંથી અક્ષરો નિર્માણ કર્યાં. અક્ષરોને ઉપનિષદોનું શાસ્ત્રીકરણ કહી શકાય. તર્કપ્રણાલીનું અવલંબન કરી આદરાયણે ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન સૂત્રરૂપે આપણી આગળ રજૂ કર્યું છે.

ઉપનિષદોમાંથી અક્ષરો તારવતી વખતે આદરાયણે જેમ વ્યવસ્થાપદ્ધતિનો — વ્યાસવૃત્તિનો — ઉપયોગ કર્યો તે પ્રમાણે ગોપાલકૃષ્ણે જીવનદષ્ટિ અને સમન્વયવૃત્તિનો ઉપયોગ કરી તે જ ઉપનિષદોનું દોહન કર્યું. અક્ષરોમાં જીવનતત્ત્વજ્ઞાન આવ્યું, ભગવદ્ગીતામાં જીવનયોગ અથવા જીવનકલા આવી. ગીતામાં સર્વ ઉપનિષદોનું દોહન છે, એ જ ગીતાપ્રામાણ્યનું અલવત્તર કારણ છે. અને આ દોહનમાં સમન્વયદષ્ટિ હોવાથી તેને વધારે મહત્ત્વ મળ્યું છે.

આનો અર્થ એ થયો કે મૂળ પ્રમાણભૂત ગ્રંથ તો ઉપનિષદો જ છે. આ ઉપનિષદોનો અર્થ જ્યારે શાસ્ત્રીય તત્ત્વજ્ઞાન અને યૌગિક કલા, એ બંને માન્ય પદ્ધતિથી કરીએ ત્યારે તે અર્થ સાચો ગણાય.

હવે ઉપનિષદોને આ પ્રામાણ્યની યોગ્યતા શાથી મળી? ઉપનિષદો એટલે વૈદિક પરંપરાના ઋષિઓના સ્વતંત્ર, સ્વયંભૂ, મૂલભૂત ધર્માનુભવ; અને તેમને યોગયુક્ત સ્થિતિમાં હમેશાં થયેલું જ્ઞાનસ્ફુરણ. ધર્મ-પ્રામાણ્ય હમેશાં ધર્માનુભવનું જ હોવાનું; પછી તે ધર્માનુભવ પ્રાચીન હોય કે અર્વાચીન; સ્વકીય હોય કે પરકીય.

પણ આપણે એમ માનતા આવ્યા છીએ કે વૈદિક પરંપરાના ઋષિઓનાં હૃદયો નિર્મળ અને પ્રસન્ન હોવાને લીધે અને એમનામાં પૂર્વગ્રહ ઓછામાં ઓછો હોવાને કારણે ઈશ્વરી કૃપાનાં તે અધિકાધિક અધિકારી હતાં, અને આ યોગ્યતાને કારણે જ તેમને સત્યજ્ઞાનનું સ્ફુરણ સહજ થયું.

પાંચગથી લોકોએ આનો અર્થ એવો કર્યો કે, ઉપનિષદોનાં વચનોમાં ભૂલ, ભ્રાંતિ કે પરસ્પર વિરોધીપણું મુદ્દલ નથી. કારણ, શુદ્ધ અનુભવ ગમે ત્યાં એક જ હોવાનો, આ દષ્ટિ તર્કશુદ્ધ હશે; પરસ્પર વિરોધ દેખાય છે તે ઉપર ઉપરનો છે, સિદ્ધાંતભેદ દેખાય છે તેનું

કારણ ભૂમિકાભેદ છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે ખરું હશે; પણ ઉપનિષદોમાં ખોટી કલ્પના, ભ્રાંતવિચાર અને વિસંગતિ ક્યાંક ક્યાંક દેખાય તોપણ શું થયું? ખાણમાંથી કાઢેલી સોનાની માટીમાં કચરો પણ હોય. ઉપનિષદોમાંનાં વચનોનો આપણે આંધળા થઈને સ્વીકાર કરવાનો નથી હોતો. ટૂંકામાં, ઉપનિષદોનાં વચનો એ અંધારામાં પ્રવાસ કરનારા મુસાફરના હાથમાંની વીજળીની ખત્તી છે. વિચારને જગૃત કરી ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં દૂર કેવું દેખાય છે તે સુઝાડવાનું કામ ઉપનિષદોનું છે. જે દિશા મનમાં વસે તે દિશાએ જાતે ચાલી જોવાનું હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, ગણિતનો એકાદ અઘરો દાખલો કેમ ગણવો એ ખતાવતી વખતે શિક્ષક એના પર હલ્લો કરવાની બેચાર દિશા વિદ્યાર્થીઓને ખતાવી આપે રહી જાય છે; એ અધી જ દિશાએ જતાં ઉત્તર મેળવી શકાય એવું કંઈ નથી. કોઈક પ્રયત્ન નકામો જાય, કોઈક પ્રયત્ન લાગુ થઈ જાય. પણ એ અધી દિશાએ જવાના પ્રયત્નથી ગણિતયુદ્ધિ તો તાજ થવાની જ. કારણ, લાગુ ન પડનારી દિશા પણ સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રીએ સુઝાડી છે, એ વાત વીસરવી ન જોઈએ. વિશિષ્ટ ઉદાહરણમાં એ દષ્ટિ અથવા રીત ઉપયોગી ભલે ન જણાય તોપણ ગણિતમાં મગજ કેમ ચાલવું જોઈએ તે તો તે ઉપરથી આપણને ઉત્તમ રીતે જાણવાને મળે જ છે.

કોઈ પણ શાસ્ત્રીય અથવા તાત્ત્વિક શોધ કર્યા પછી ખીજાને તે સમજાવવાની પદ્ધતિ તાર્કિક હોય છે, યુક્તિલડી હોય છે, પરસ્પૃષ્ટ હોય છે. પણ જાતે શોધ કરતી વખતે માણસ તેનું અવલંબન નથી કરતો. શાસ્ત્રસ અથવા તત્ત્વજ્ઞ પોતે જ શોધ કરવાને નીકળે ત્યારે તે કવિ હોય છે, તેની પદ્ધતિ આત્મનેપદી હોય છે. ‘લોજિકલ’ અને ‘સાયકોલોજિકલ’ એના જેવો જ આ ભેદ છે. ઉપનિષદોમાં કેવળ અંતિમ તત્ત્વજ્ઞાન નથી પણ તત્ત્વજ્ઞાસુ વિચારવીરની તે વાસરી (diary) છે, નિત્યનોંધ છે. પોતે ક્યાં ક્યાં કેવી કેવી ડૂબકી મારી હતી અને ક્યાં કેવો પત્તો લાગ્યો તેની તે નોંધપોથી છે. એટલા માટે જ ઉપનિષદોને આટલું પ્રામાણ્ય મળ્યું છે.

ઉપનિષદોમાં જેમ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન છે તેમ બુદ્ધિની મર્યાદા વટાવીને મોટી કદપનાના કૂદકા પણ એમાં છે. પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં પડીકાં આંધીને નથી રાખેલાં પણ તત્ત્વાન્વેષી બુદ્ધિની કસરતના કૂદકા ખતાવેલા છે.

હૃદયે જેઓ શુદ્ધ છે, જેમણે મનોવિન્યય, વાસનાવિન્યય કરેલો છે અને જેમનામાં તત્ત્વજિજ્ઞાસાની અકુતોભય હિંમત છે, એવા લોકો જ આપત એટલે કે વિશ્વાસપાત્ર ગણાય. એમણે કહેલી વાત મનુષ્યજાતે શ્રદ્ધાથી, આસ્તિકતાથી, પારમાર્થિકતાથી સ્વીકારીને, પછી તેને સ્વતંત્રપણે તપાસી જોવી જોઈએ. તપાસ નાસ્તિક પણ હોઈ શકે છે, અને આસ્તિક પણ હોઈ શકે છે. તપાસના મૂળમાં જે આસ્તિકતા હોય છે તે જ શ્રદ્ધા. એવી શ્રદ્ધાએ એકાદ વચન તરફ જોવું એનું જ નામ તેનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવું. શ્રદ્ધા અથવા પ્રામાણ્ય એટલે પોતા તરફથી અનુભવ લેવાની આવશ્યકતા ટાળનાર આળસ, એદીપણું કે આંધળાપણું નહીં.

શ્રદ્ધા એટલે એકાદ વસ્તુ આસ્તિકપણે તપાસવાની તૈયારી. આવી તૈયારી વિના તપાસની કડાકૂટ પણ કોણ કરવાનો હતો ? ઉપનિષદવચન શ્રદ્ધાથી સ્વીકારીને એ અનુસાર ધર્માનુભવ લેતાં પહેલાં બ્રહ્મસૂત્ર પ્રમાણે તેમની ઔદ્ધિક જીજ્ઞાસી કરવી જોઈએ, પછી ગીતાની સમન્વય-દષ્ટિએ જીવનમાં આ વચનો કેમ લાગુ કરવાં એની કલા હસ્તગત કરવી જોઈએ અને છેવટે પ્રાચીનોનો ધર્માનુભવ માર્ગદર્શન માટે વાપરીને પોતાના અનુભવથી કૃતાર્થ થવું જોઈએ. મોક્ષનો માર્ગ સમજી લઈને તેને અજમાવવાનું જે સાધન તે જ પ્રસ્થાનત્રયી. આ ત્રણેમાં મૂળ આધાર જોકે ઉપનિષદોનો છે તોપણ એ ઉપનિષદોને ભગવદ્-ગીતાએ તદ્દન નવીન રૂપ આપ્યું છે, એટલે જ ગાય-વાછરડાંનું રૂપક વાપરીને ગીતામાહાત્મ્યમાં કહેલું છે :

सर्वोपनिषदो गावो, दोग्धा गोपालनंदनः ।

पार्थो वत्सः, सुधीर्भोक्ता; दुग्धं गीतामृतं महत् ॥

રિસેમ્બર, ૧૯૩૫

૫

યુદ્ધગીતાની જયંતી

ધર્મયુદ્ધની અખંડ પ્રેરણા દેનાર ભગવદ્ગીતાની જયંતી આજે છે. ગીતા કેવળ ગ્રંથ નથી પણ રાષ્ટ્રમાતા છે. એનો સંદેશો ભારત મારફતે આખી દુનિયા માટે છે. ગીતા જ્યારે પ્રથમ ગવાઈ ત્યારે વર્ષની શરૂઆત માર્ગશીર્ષ મહિનાથી થતી. માર્ગશીર્ષને વૈદિક લોકો અગ્રહાયણ એટલે કે પહેલો માસ કહેતા; આજે પણ ગામડાંના લોકો એને અગ્રહણ કહે છે. ગીતામાં ભગવાન કહે છે, મહિનાઓમાં હું શ્રેષ્ઠ મહિનો માર્ગશીર્ષ છું. એટલે એ મહિનામાં મોક્ષદા એકાદશીને દિવસે ગીતામાતાનું વિશેષ સ્મરણ થવું સ્વાભાવિક છે. ગીતાનું સ્મરણ થયું કે ગીતાએ હૃદયમાં જન્મ લીધો. ત્યાં જ એનું મંદિર આંધવા માટે આપણે ગીતાજયંતી ઊજવીએ. ગીતામાતા માટે ઇંટચૂનાનું મંદિર આંધવાપણું ન હોય. ગીતાની સ્થાપના હૃદયમંદિરમાં જ કરી શકાય. ગીતાની પૂજા ચોખ્ખા, પાંદડાં કે ફૂલથી ન થાય. ગીતાને તો આખું જીવન અર્પણ કરીએ તો જ એ સંતોષાય.

ગીતા કહે છે, સુખદુઃખથી સહેજે દુઃખી નહોતો એવા પોતા ન બનો, જ્યપરાજ્યની પણ તમા તમને ન હોય. જેઓ ટેકીલા છે, આગ્રહી છે, હડીલા છે તેઓ અંતે ધાર્યું મેળવે જ છે. માટે નિર્મળ બનો, વીર બનો; લાંબી યાત્રાએ નીકળેલા લોકોને રસ્તામાં ટાઢે સહન કરવી પડે અને તડકો પણ સહન કરવો પડે; રસ્તામાં દિવસે ઊગે અને રાતે પડે. યાત્રા તો ચાલવી જ જોઈએ. કોઈ પણ સમગ્ર જાતિની આવી જીવનયાત્રા વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે ન હોય, ટૂંકા સ્વાર્થ માટે ન હોય. આ યાત્રાએ નીકળેલા લોકો સર્વભૂતહિતે રતા: હોવા જોઈએ. એમના મનમાં કોઈને વિષે દ્વેષભાવ તો હોય જ નહીં. ગીતાધર્મી લોકો કેવળ ઈશ્વરને જ ઝોળાએ છે, અધાં પ્રાણીઓ ઈશ્વરનાં જ

ખાળેકો હોવાથી તેઓ કોઈનો દ્વેષ નથી કરતા. એમની ખુબેશ કેવળ પાપ, અનાચાર અને અત્યાચાર સામે અખંડ ચાલવાની. કામરૂપી, વાસનારૂપી, દુરાસદ એવા શત્રુને અસંગ — અસહકારના દૃઢ શસ્ત્રથી છેદીને તેઓ અવિચળ પદ મેળવવાના. આ યુદ્ધની દીક્ષા જેઓ લે છે તેમને માટે ગીતાજ્ઞાંતી છે. ધર્મયુદ્ધના આમંત્રણનો ધનકાર ન કરાય. ધનકાર કરવાથી સ્વધર્મ અને કીર્તિ બંનેનો નાશ થાય છે અને પલ્લામાં કેવળ પાપ અને ફજેતી જ આવીને પડે છે. ધર્મયુદ્ધમાં ખોવાપણું તો કશું છે જ નહીં. જીત્યા તોય ધર્મનો વિજય છે. હણ્યા તોય ધર્મનો જ વિજય છે.

ગીતા કહે છે, આપણે મૂઠીભર છીએ એની ચિંતા કોઈ કાળે ન કરવી. આપણે આપણું હૃદય ઉન્નત કરીએ — આપણે શ્રેષ્ઠ થઈ જઈએ. લોકો તો એની મેળે આપણી પાછળ આવે છે. શ્રેષ્ઠ માણસોએ જે પ્રયાણ કર્યું એની પાછળ લોકો આવવાના જ. આપણે આળસ થયા, આપણે થોભ્યા તો પ્રજાનો નાશ કર્યાનું પાપ આપણે માથે છે.

ધર્મવીરની કેળવણી કેવી હોય એ પણ ગીતાએ આપણને કહ્યું છે. ધર્મવીર ઇંદ્રિયોની લાલચમાં ફસાય નહીં, સુખદુઃખથી તણાય નહીં, લાભહાનિથી લલચાય કે દયાય નહીં. એ તો વીર. ક્ષુદ્ર કામોમાં એ પોતાનું જીવન વેડફી ન નાખે. એ ઈશ્વરનો સૈનિક છે. જ્યારે તે ધર્મની ગ્લાનિ જુએ, અધર્મનું અભ્યુત્થાન જુએ ત્યારે ભગવાન પોતે આવવાના છે એવો વિશ્વાસ રાખી ભગવાનનો ધર્મસંસ્થાપનાનો સંદેશો સાંભળવા એ તૈયાર રહે છે; જેમનાં કૃત્યો દુષ્ટ છે એમની પડખે એ ન રહે. સાધુઓના રક્ષણ માટે એ હંમેશાં કટિબદ્ધ રહે છે. કર્મ પાછળ કષ્ટ છે એ વિચારે કે બીકે એ કર્મ તજે નહીં. ટાઢતડકા ભૂલી જઈ, લાભહાનિનો કશો વિચાર રાખ્યા વગર મનમાં કોઈ પણ જાતનો મત્સર આવવા દીધા વિના, યદ્યદ્યએ જે મળે તેટલામાં સંતોષ માની એ લડતો જ રહેશે. મોટો યજ્ઞ આરંભ્યા પછી જે કાંઈ એ કરે તે યજ્ઞ માટે જ. યજ્ઞ કરતાં જે બચે તેટલું જ ખાવાનો પોતાને અધિકાર

છે એમ જાણીને જ એ લેવાનો. મહાપ્રયજ્ઞ શત્રુને છેદતા પહેલાં એ પોતાના હૃદયમાં રહેલી દુર્ઘ્નતા અને સંશયવૃત્તિને છેદે છે. સંશયવૃત્તિ ગર્ભ, અણુવિશ્વાસ ગયો એટલે સહજ શ્રદ્ધાને લીધે એ વજ્રકાય થવાનો. ઈશ્વરનું કાર્ય કરવામાં સંશય શાનો? ચિંતા શાની? ધર્મવીર કહે છે, હું તો કશું કરતો જ નથી, અંતરાત્મા જેમ પ્રેરે છે તેમ કરું છું.

અને આમાં મરી ગયો તોયે શું? એક જન્મ પછી બીજા જન્મ આવવાનો જ. આ ભવે સારું કામ કર્યું હોય અને વીરનું મરણ મેળવ્યું હોય તો નવો જન્મ આજના કરતાં ખરાબ તો નહીં જ મળે, કંઈક સારો હશે જ. ઈશ્વરનું સ્મરણ કાયમ રાખીને લડવાનું છે. ઈશ્વરનું ધ્યાન કાયમ હશે તો અંતે ઈશ્વર પાસે જ જવાશે.

ગીતા કહે છે કે લોકોનું જીવન-મરણ કલ્યાણ-અકલ્યાણ કાળપુરુષ પરમાત્માના હાથમાં છે. એને જેમ કરવું હશે તેમ થશે. આપણે એના હાથમાં નિમિત્તમાત્ર રમકડાં છીએ. ભૂતમાત્રનું કલ્યાણ મનમાં રાખી, કશો રાગદ્વેષ મનમાં આણ્યા વગર આપણે પ્રભુનું વચન પાળીએ. નિર્વૈર રહ્યા તો જ પ્રભુ પાસે પહોંચવાના છીએ. આપણે એનું ધ્યાન ધરીએ, એ આપણો હિસ્સો કરશે.

તમામ દુનિયાની સત્તા અને સગવડો પોતાને જ મળે એવા આગ્રહથી પ્રવૃત્તિ કરનારા રાક્ષસો કેટલાયે હોય છે. તેઓ મોજમજમાં જ માને છે. એને અર્થે, અન્યાયનો કશો વિચાર કર્યા વગર, દુનિયાનું ધન ઢસડી લાવે છે. તેઓ મનમાં મહેલ રચે છે કે “જુઓ આટલું આજે મળ્યું, આ મારો મનોરથ હમણાં તૃપ્ત થશે, આટલું ધન તો મારી પાસે છે જ, આટલું મળી રહેશે, આટલા શત્રુઓને મેં માર્યા, બીજાને પણ મારીશ. હું દુનિયાનો સ્વામી છું. ભોગ ભોગવતાં મને જ આવડે છે. સુખસામર્થ્ય મારાં જ છે. મારી જાતિ સૌથી શ્રેષ્ઠ. મારા જેવો કોઈ નથી. દુનિયાનું ભલું હું જ કરીશ. હું દુનિયાનો આગેવાન છું.” ‘આવા આવા મનોરથો સેવનાર, દંભથી દુનિયાને છેતરનાર’ દીનોના દેહમાં વસતા ઈશ્વરનું અપમાન કરનાર કેટલાયે ફાટ્યા છે.

શેતાન આ દુનિયા પચાવી ખેડો છે. એને ઠેકાણે ઈશ્વરનું રાજ્ય સ્થાપન કરીએ એટલે આપણું કામ પૂરું. આ અનિત્ય અને દુઃખપૂર્ણ દુનિયામાં મહાત્તવા કેાણુ ખેસે? ઈશ્વરની આ સેવા મળી છે એટલે જ જીવનમાં રસ રેડાયો છે.

૨૦-૧૨-૩૧

૬

જગદ્ગુરુ ગીતા

૧

ગીતાજયંતી

પિતામહ હિમાલય, ભારતમાતા જાહનવી અને બધાં તીર્થોનું જ્યાં સંમેલન થાય છે એવો સરિત્પતિ સાગર, આ ત્રણેની ભવ્યતા અને પ્રસાદ આપણે ભગવદ્ગીતામાં જોઈએ છીએ. મનુષ્યજીવનની સાધના વિશ્વરૂપદર્શનયોગમાં છે. આ જ સર્વોચ્ચ ધર્મ છે. આ જ સનાતન સાધના છે. આનો જ સાક્ષાત્કાર કરવા માટે ભગવદ્ગીતાનો આવિર્ભાવ થયો છે. કૃત્ત્રીલો માટે જ જેમ વૃક્ષની સમૃદ્ધિ હોય છે તેમ ભગવદ્ગીતાનો સંદેશો આપવા માટે જ મહાભારતનો વિસ્તાર થયો છે. માનવજાતિના પ્રતિનિધિ અર્જુને પોતાની અશક્તિ, પોતાનું કાર્પણ્ય અને પોતાનો વિષાદ પૂર્ણપુરુષ પુરુષોત્તમના ચરણે ધર્યાં. પોતાની અશક્તિ જ એક એવી વસ્તુ છે કે જેને માણસ પોતાની વસ્તુ કહી પ્રભુનાં ચરણોમાં અર્પણ કરી શકે છે. શુદ્ધ ભાવે નૈવેદ્ય અર્પણ કરવાથી નૈવેદ્યનું જ રૂપાંતર પ્રસાદમાં થઈ જાય છે. અર્જુનવિષાદનું રૂપાંતર થઈને ભગવત્પ્રસાદરૂપે ભગવદ્ગીતા માનવજાતિને પ્રાપ્ત થઈ છે.

ભગવદ્ગીતા પ્રારંભથી માંડી સમાપ્તિ સુધી એક અખંડ સહાનુભૂતિયોગ છે. અહીં પરમાત્મા પોતે નરપતિની, જગત્પતિની

જ-૨

અથવા જગદેકસમ્રાટની ભાષા નથી બોલતો પણ જગતપિતાના કારુણ્યથી આશ્વાસન આપે છે.

દુન્યવી આશ્વાસન દુઃખીઓને દિલાસો આપે છે પણ દષ્ટિ નથી આપતું.

પણ ગીતાના કેવળ વાચન અને મનનથી તેનું જ્ઞાન આપણે આપણામાં નથી ઉતારી શકતા. ગીતા આપણને જીવનદષ્ટિ આપે છે; જ્યારે આપણે તે જીવનદષ્ટિને જ જીવનનો સારથિ બનાવી આપણી જીવનસાધના વધારીશું ત્યારે ગીતાજ્ઞાન પોતે જ આપણી જીવનનિષ્ઠા બની જશે. માટે કેવળ ગીતાના અધ્યયનમાં મગ્ન ન રહેતાં દરેક ગીતાપારાયણ પછી (અથવા સાથે) જીવનસંગ્રામમાં તેનું અનુશીલન કરતા પણ રહેવું જોઈએ.

આખા વર્ષના આવા દ્વિવિધ અનુશ્ઠાન પછી પોતાની જીવનનિષ્ઠાને ફરીથી જોઈ જવા અને જીવન ઉપર જામેલી રાખ ખંખેરી નાખવા ગીતાજયંતીની તિથિ આવે છે.

‘માસાનાં માર્ગશીર્ષોઝ્ઞમ્’ કહી ગીતાએ જ પોતાનો મહિનો આપણને નક્કી કરી આપ્યો છે. આ જ મહિનામાં આવનાર, મોક્ષદા એકાદશી — સાંવકને વિશ્વવ્યાપક બ્રહ્મલોકમાં લઈ જનાર મોક્ષદા એકાદશી — આ બ્રહ્મવિદ્યાની અને યોગશાસ્ત્રની જયંતીરૂપે ઊજવવામાં આવે છે. ગીતાજયંતી માગશર સુદ એકાદશીએ ગણવામાં આવી છે.

જયંતી ઊજવવાની સૌથી સારી રીત કઈ હોઈ શકે?

જે લોકોને પોતાની દૈનિક વાસરી (ડાયરી) રાખવાની ટેવ છે અને જે લોકો તેમાં માત્ર વ્યવહારની વાતોનું જ વર્ણન નથી લખતા પણ પોતાનાં મન, હૃદય અને આત્માની વાતો લખે છે, તેઓ તે દિવસે સવારે ઊઠતાં જ એક વર્ષના આધ્યાત્મિક આવક-ખર્ચનો હિસાબ તારવી લેશે. જેની પાસે આવો આત્મનેપદી ચોપડો નથી તેમણે એકાન્તમાં શાંતિથી બેસી આખા વર્ષની વાતો યાદ કરવી જોઈએ અને બની શકે તો લખી નાખવી જોઈએ. જીવનનો

અર્થ જ છે હૃદય-વિકાસ, જ્ઞાનનો વિસ્તાર અને કૌશલ્યની પરિસીમા. જે આ ત્રણે આખતોમાં આપણી ઉત્કૃષ્ટતા વધે તો આપણે આગળ વધ્યા છીએ. નહીંતર આપણો વેપાર નકામો ગયો. જીવનમાં પાર્થિવ પદાર્થોનો નફોતોટો દૈવાધીન છે. અને આપણું વાસ્તવિક સુખદુઃખ — એ નફોતોટો તેને આધીન નથી. આપણે કેટલાં હૃદયોમાં પ્રવેશી શક્યા, અને કેટલી વ્યક્તિઓની સાથે આત્મૈક્ય કે અભેદ સ્થાપી શક્યા એ જ ખરું જોવાનું છે. અને આ પણ કેટલેક અંશે દૈવાધીન છે. ખરું જોવાનું છે તે હૃદયશુદ્ધિ અને હૃદયસમૃદ્ધિ. શુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ એકબીજાનાં માત્ર પૂરક જ નથી પણ એકબીજાની કસોટી પણ છે.

દિવસના પ્રારંભમાં જ અન્તર્મુખ થઈ, સ્મરણમુકુરમાં પોતાનું વર્ષભરનું જીવન તપાસી, શૌચ-સ્નાન કરી ગીતાપાઠ કરવો જોઈએ. ખેડ્યા પછી જ જેમ પૃથ્વી ખીજગ્રહણ કરી શકે છે તેમ આત્મ-નિરીક્ષણ અને અન્તર્મુખ પરીક્ષણ પછી જ ગીતાબોધ હૃદયમાં દબાય છે.

ગીતાના શ્લોકની એવી જ કંઈ ખૂબી છે કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગે જુદા જુદા શ્લોકો સર્વોપરી બની હૃદયમાં પ્રવેશે છે. મનુષ્યો, દાનવો અને દેવો ત્રણેયને પ્રજાપતિએ એક જ એકાક્ષરી આદેશ આપ્યો — ‘દ’. વિલાસી દેવોએ અન્તર્મુખ થઈ બોધ ગ્રહણ કર્યો કે ‘દ’નું તાત્પર્ય છે ‘દમન’. ઇન્દ્રિયદમન અને આત્મસંયમ કરવો એ જ પ્રધાન ધર્મ છે. નિર્દય દાનવોએ અન્તર્મુખ થઈ બોધ ગ્રહણ કર્યો કે ‘દયા’ — ભૂતદયા એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે. લોભી અને કૃપણ મનુષ્યોએ ‘દ’ અક્ષરનો બોધ ગ્રહણ કર્યો કે ‘દાન’થી જ જીવન કૃતાર્થ થાય છે. ‘સંવિભાગસ્ત્વ સર્વશઃ’ આ જ જીવનધર્મ છે. જે કંઈ સંપત્તિ છે તેનો બધામાં વહેંચીને જ ઉપભોગ કરવો જોઈએ. ખરાખર આ જ પ્રમાણે ગીતામાંથી પણ જેવો માણસ અને જેવો પ્રસંગ તેવો જ બોધ મળે છે. ગીતામાં જીવનની બધી બાબતોનો

વિચાર છે. દરેક પાસે એક પછી એક માણસની સામે આવે છે, અને જીવનને પરિપૂર્ણ બનાવે છે. તેથી ગીતાને પૂર્ણયોગ કહ્યો છે. ચિત્ત જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુમાં આસક્ત બને છે ત્યારે જીવન એકાંગી, વિકલાંગ અને પામર બની જાય છે. જ્યારે બધી બાબતોથી ચિત્ત અનાસક્ત થાય છે, કર્તવ્યભૂમિ ઉપર આરૂઢ થાય છે, ત્યારે જ તેનામાં બધી વિભૂતિઓ પ્રગટ થઈ શકે છે. ત્યાર પછી જ બધી સિદ્ધિઓ તેની સેવામાં હાજર થાય છે, અને આત્મૈક્યનો અનુભવ થતાં મનુષ્ય શાંતિ અને સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

દર વર્ષે ગીતાજયંતીને દિવસે આપણે જીવનયાત્રાની કોઈ ને કોઈ મંજિલે પહોંચીશું ?

૨

આજનો ગીતાબોધ

ભગવદ્ગીતા માત્ર એક તત્ત્વબોધક શાસ્ત્રીય ગ્રંથ જ નથી, તે એક ઉચ્ચ કોટિની કલાકૃતિ પણ છે. આ દિવ્ય ગીત એવે વખતે ગવાયું કે જે વખતે ધનુષ્ટંકારો અને રણવાદ્યોના ગંભીર ધ્વનિથી સમગ્ર સમરભૂમિ પુલકિત થઈ રહી હતી. રણક્ષેત્રની પ્રભુબ્ધ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાના ચિત્તની સ્થિરતા અને બુદ્ધિની વિચાર-શક્તિને કાયમ રાખવાની યોગ્યતા જે અલૌકિક દાર્શનિક અને કલાકારમાં હતી, તે જ પુરુષોત્તમ એક તરફ અર્જુનના ઘોડાઓને સંભાળતાં છતાં મૌલિક તત્ત્વજ્ઞાન અને આશ્વાસનથી પરિપૂર્ણ સંગીત ગાઈ શક્યો હતો. ગીતાનો ઉપદેશ કોઈ પર્વતની અંધારી ગુફામાં અથવા ગુરુની પર્ણકુટિના એકાંતમાં અપાયેલો નથી. તે તો રણ-ભૂમિમાં અપાયેલો તત્ત્વબોધ છે. આમાં જ તેની વિશેષતા છે. પણ તેની અપૂર્વતા તો એમાં છે કે તેને કોઈ યુદ્ધગીતોમાં ગણતું નથી. તે હિંદુ ધર્મનો અજોડ ધર્મગ્રંથ ગણાયો છે. ભગવદ્ગીતા આત્મજ્ઞાન અને નીતિનો એક અનેરો ગ્રંથ મનાય છે. ગીતાકારે સમરાંગણમાં

અધુત્વના સિદ્ધાંતનો, નિર્વૈર વૃત્તિનો, પોતાનું અને પારકું ભૂલી જવાનો, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે આત્મીયતાનો સંબંધ સ્થાપિત કરવાનો ઉપદેશ એક યુગ્તસુ — યુદ્ધધેલાને આપ્યો. ગીતા જાણે પોતાને વિષે પણ કહે છે —

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानામધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥

શું અધર્મનું અભ્યુત્થાન પહેલાં કદી આજ કરતાં વધારે થયું હતું? શું ધર્મની ગ્લાનિ આથી વિશેષ કદી થઈ હતી? આજે-મોટામાં મોટું રાષ્ટ્ર નરી પાશવી શક્તિની આરાધનામાં માને છે. જે લોકો યુદ્ધથી અચવા માગે છે તેઓ પણ અચી શકતા નથી. પાણીનો પ્રવાહ સામે ભેખડ આવતાંવેંત ધોધ બની નીચે પડે છે અને શતધા વિદીર્ણ થઈ જાય છે. આ પ્રવાહના ઉપલાણમાં લાકડું, વાસણ, પથુ અથવા માણસ જે કંઈ તણાય છે, તે પહેલાં તો સમજે છે કે હું સામે કિનારે પહોંચી જઈશ. જ્યાં સુધી મધ્યમાં નથી પહોંચ્યું ત્યાં સુધી ઠીક છે. પણ જેમ જેમ તે મધ્યમાં પહોંચે છે તેમ તેમ પાણીનો વેગ પાપની જેમ વધતો જાય છે અને પછી તો અચવાની જરા પણ આશા બાકી રહેતી નથી. દુનિયાનાં મુખ્ય મુખ્ય રાષ્ટ્રોના આજે આ જ હાલ થઈ રહ્યા છે. મૃત્યુથી પણ વિશેષ ભૂંડી એવી સંભાવિતની અપકીર્તિને ચુપચાપ સ્વીકારી લઈ પણ ઈગ્લંડ યુદ્ધથી અચવા માગે છે. પરંતુ વિશ્વઘટનાનો પ્રચંડ પ્રવાહ તેને ખેંચી રહ્યો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં યુદ્ધની તૈયારીઓ થઈ રહી છે. બધાં રાષ્ટ્રો ઘોળે દિવસે, ઉઘાડી આંખે, વિનાશ પ્રત્યે દોડી રહ્યાં છે. ‘લોકઞ્ચક્રત’ કાળની વિકરાળ દાઢોમાં બંધા ધૂસી રહ્યા છે.

‘કાયક્લેશમયાત્’ અથવા જનમાલના રક્ષણ-મોહથી યુદ્ધને ટાળવાની આજની કોશિશ કરતાં ગીતાના અર્જુનનો ‘વિષાદયોગ’ કયાંયે ઉદાત્ત હતો. આવે અવસરે શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા ગવાયેલું આ અમર અને દિવ્ય સમરગીત ખરેખર શાંતિગીત છે. તેનું પારાયણ, તેનો સ્વાધ્યાય મુમુક્ષુઓની સાધનાનું અંગ બની ગયું છે. આજે જ્યારે ચારે બાજુએ

પુસ્તકાલય

પરસ્પર દ્વેષ જીવનને કલુષિત કરી રહ્યો છે ત્યારે ‘નિર્વૈરઃ સર્વં ભૂતેષુ’ અને ‘આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર’નો ત્રિકાલાખાધિત સંદેશો આપણી માનવતાની રક્ષા અને ઉત્કર્ષનો સંજીવન મંત્ર છે. જીવન-મરણ જોટલું ગૂઢ છે, તેટલો જ ગૂઢ ગીતાનો સંદેશ પણ છે. જીવનસંગ્રામમાં જીવનસાદૃશ્ય અને જીવનસંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ અથવા યોગ આપણને ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં ગવાયેલા આ આધ્યાત્મિક સંગીતમાં જ મળશે.

૩-૧૨-૩૮

૭

લોકમાન્યનું ગીતારહસ્ય *

૧

આજનો દિવસ વીરપૂજનો છે. આજને દિવસે જે વીરની આપણે પૂજા કરવા માગીએ છીએ તેના જેવા બનવા માટે તેનું સ્મરણ અને તેના ગુણાનુવાદ કરવા એ સનાતન પ્રથા છે. આજનો દિવસ ગુણદોષનું વિવેચન કરવાનો નથી, પણ પૂજ્ય વ્યક્તિનું ધ્યાન કરવાનો છે. ધ્યાનમાં જેવું યથાર્થ સ્વરૂપ હોય તેવું જ આવે. મહાદેવને આપણે ‘કર્પૂરગૌર’ કહીએ છીએ અને વિષ્ણુને ‘મેઘશ્યામ’ કહીએ છીએ એમાં ગુણદોષ બતાવવાનો હેતુ નથી હોતો. ગણપતિને જ્યારે આપણે ‘વક્રતુંડ મહાકાય’ કહીએ છીએ ત્યારે તેમાં ભક્તિ નથી હોતી એમ નથી. સાચી ભક્તિ તો યથાર્થ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાં જ રહેલી છે. જે લોકમાન્યની પ્રથમ પુણ્યતિથિ આજે આપણે ઊજવીએ છીએ તેમની પાસેથી જ હું શીખ્યો છું કે માણસનું યથાર્થ સ્વરૂપ વર્ણવવું એમાં અવિવેક નથી. આજે તિલક મહારાજ ત્રિપે હું જે કાંઈ કહેવા માગું છું તે તેમના અનુયાયી તરીકે નહીં પણ તેમના એક ભક્ત તરીકે કહેવાનો છું.

* લોકમાન્યની પ્રથમ સંવત્સરી પ્રસંગે ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં આપેલું આધ્યાન, તા. ૧-૮-૧૯૨૧.

લોકમાન્યે પોતાની આખી જિંદગી એકમાત્ર સ્વરાજ્યની ઉપાસના કરવામાં જ ગાળેલી છે. તેમને જે એમ ન કરવું પડ્યું હોત તો તેમની પ્રતિભા કઈ દિશામાં પ્રકાશત અને તે કેટલું કામ કરત એ તેમણે ‘ગીતારહસ્ય’ લખી ગીતાશાસ્ત્ર ઉપર જે નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો છે તે ઉપરથી આપણે કેટલેક અંશે સમજી શકીએ છીએ. લોકમાન્યે ભગવદ્ગીતાને હિંદુ ધર્મગ્રંથમાંનો એક અત્યંત તેજસ્વી હીરો કહેલો છે. એ હીરો કાળની ધૂળને લઈને મેલો દેખાવા લાગ્યો ત્યારે જૂનાં અને નવાં, પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય ઓળખેલા વડે સાક્ષ કરી તેને પાસા પાડેલા કોહિનૂરની પેઠે તેમણે અદ્વિતીય કાન્તિવાળો બતાવ્યો છે.

લાલા હરદયાળનું નામ સૌ કોઈ જાણે છે. તેમની ખ્યાતિ કરતાં તેમની વિદ્વત્તા અને દેશભક્તિ વધારે છે. છતાં પાશ્ચાત્ય વિચારોના મોહમાં સપડાઈ તેમણે એક વાર લખેલું કે ‘હિંદુ લોકોએ હવે પોતાનાં જરા-જજ્જરિત ધર્મ અને ધર્મશાસ્ત્રો ફેંકી દેવાં એ જ યોગ્ય છે. કાશી, હરદ્વાર કે જગન્નાથ આજનાં તીર્થો નથી; પેરિસ, બેર્ન કે બર્લિન આજનાં તીર્થો છે. લોકમાન્ય તિલકનાં ગમે તે બે વ્યાખ્યાનો આગળ આખી ભગવદ્ગીતા ફૂટી છે.’ લાલા હરદયાળને તે વખતે ખબર ન હતી કે એ જ એમના લોકમાન્ય માંડલેના ચોખ્ખણિયા કિલ્લામાં બેઠા બેઠાં એ જ ભગવદ્ગીતા ઉપર એક મહાભાષ્ય લખવામાં જિંદગીનાં તેંતાળીસ વર્ષનું સાર્થકચ થયું માની રહ્યા હતા!

૨

દરેક જમાનામાં એક એક યુગપ્રવર્તક ગ્રંથ પેદા થાય છે. ‘ગીતારહસ્ય’ એ એવો એક ગ્રંથ છે એમ કહીએ તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી.

રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, ઉપનિષદો અગર તો ગીતા એ આપણા રાષ્ટ્રીય પ્રાણના સનાતન ખજાના જેવા છે. જ્યારે જ્યારે રાષ્ટ્ર

નવો પુરુષાર્થ ખેડવા નીકળે છે ત્યારે ત્યારે રાષ્ટ્રના નેતાઓ આરંભના માંગલિક આશીર્વાદ મેળવવા આ ગ્રંથો પાસે જાય છે. ભગવદ્ગીતાનો અર્થ કરી તેમાંથી પ્રાણ મેળવવા લાલા લાજપતરાયે પ્રયત્ન કર્યો; પોતાના પંચતી પુષ્ટિને અર્થે વિદુષી એની ખિસેટે ગીતાનો ભાવાર્થ લખ્યો; લોકમાન્યે ગીતારહસ્ય લખ્યું; પૉંડિચેરીમાં બેસીને યોગાભ્યાસ કરી રહેલા વેદશાસ્ત્રસંપન્ન અરવિંદ ઘોષે ગીતારહસ્ય સમજાવવા એક બૃહદ્ નિબંધમાળા ચલાવી હતી; શાસ્ત્રોને સહેજ ચાખી નેઈ સંતોષ માનનાર ગાંધીજી પણ પોતાનાં તત્ત્વો ગીતામાંથી ઘટાવી અતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે; અને દરેક જણ આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે ‘નિરાગ્રહી દૃષ્ટિથી જુઓ તો મારો જ અર્થ ગીતાકારને અભિપ્રેત છે એ સહેજે પ્રતીત થશે.’ શ્રીશંકરાચાર્યના કાળથી માંડીને ગીતાના અર્થ કરી અતાવવાની આખતમાં આવા ઝઘડા ચાલતા આવેલા છે. શંકરાચાર્યને ગીતામાં અધે અદ્વૈત દેખાય છે; જ્ઞાનેશ્વર જેવા સાધુઓને ગીતામાં નિવૃત્તિનો ઉપદેશ મળી આવે છે; લાલા લાજપતરાયને તેમાં ગુણકર્મવિભાગના સમાજવ્યવસ્થા દેખાય છે; અરવિંદજીજીને તેમાં મહાભારતકાલીન મહત્ સમન્વય જડે છે; લોકમાન્યને તેમાં કર્મયોગનો આગ્રહ દેખાય છે; જ્યારે મહાત્માજીને તેમાં અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહ તેમ જ આત્મજય ઉપદેશેલો મળી આવે છે.*

આમ કેમ થતું હશે? શું પોતાના ‘વ્યામિશ્ર’ વાક્યથી એક અર્જુનને જ મોહમાં નાખી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સંતોષ ન થયો કે તેમને દરેક જમાનાના લોકોને ગીતાના અર્થ ઉપર લડતા જોવાની અમળખા જાગી?

હકીકત એ છે કે આપણા ધર્મગ્રંથોમાં ‘વિદ્યાસ્તુત્તર્ય’ લખેલા ભગવદ્ગીતા જેવા અનેક સંવાદો છે. તેમાં કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ અત્યંત સુંદર હોવાથી તેમ જ જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ, વૈરાગ્ય વગેરે સર્વ પંથોનું

* ગાંધીજીએ પાછળથી ગીતાના બોધને ‘અનાસક્તિયોગ’ એ એક જ શબ્દથી વ્યક્ત કર્યો છે.

તેમાં યથાપ્રમાણુ મિથ્યણુ હોવાથી વિદ્વાન તથા ધાર્મિક લોકોમાં તે સર્વમાન્ય થયો. શ્રીમદ્ભાગવતમાં આવેલી ઉદ્ધવગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણનો જ ઉપદેશ છે; શિવગીતા, ગણેશગીતા, દેવીગીતા વગેરેમાં પણ ઈશ્વરની જ વાણી છે; છતાં પોતાને શ્રેષ્ઠ લાગતા વિચારો લોકો ભગવદ્-ગીતામાંથી જ કાઢવા મથે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિવેચન કરનારને ભગવદ્ગીતા ગમે તેટલી મહત્ત્વની હોય, પણ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો પરમાત્માના શબ્દ તરીકે ખીજી ગીતાઓ પણ ભગવદ્ગીતા જેટલી જ મહત્ત્વની છે; છતાં તે એટલી લોકપ્રિય નથી. ભગવદ્ગીતા ગ્રંથ આંતરિક સૌંદર્યને લીધે લોકપ્રિય થયો, લોકમાન્ય થયો, અને પછી તેના લોકમાન્યત્વને લીધે તેની કિંમત કૃત્રિમ રીતે અનેકગણીવધી ગઈ.

જે ગ્રંથ ઉપર આખા હિંદુ સમાજની અલૌકિક શ્રદ્ધા છે અને જે પોતાના આંતરિક ગુણોને લીધે લગભગ વિશ્વમાન્ય થયો છે તેની સાથે પોતાનો મતભેદ છે એમ કહેવાની કોઈની હિંમત નથી ચાલતી, અને તેથી જ ગીતાનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી તેમાં પોતાના આગ્રહનો સિદ્ધાંત જ ઉપદેશયો અથવા સૂચવાયો છે એમ સિદ્ધ કરવાનું દરેકને મન થાય છે. ગીતામાં પૂર્ણપુરુષે સાર્વવર્ણિક ધર્મ કહેલો છે એટલું સ્વીકાર્યા પછી પોતાને જે ધર્મસિદ્ધાંત સૌથી શ્રેષ્ઠ લાગે છે તે ગીતામાં હોવો જ જોઈએ એવી પ્રામાણિક આકાંક્ષા દરેકને થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. સાંપ્રદાયિક આગ્રહને લીધે તેઓ એમ કરે છે એવો તિલક મહારાજનો બધા ટીકાકારો પરનો આક્ષેપ આ દૃષ્ટિએ જોતાં વધારેપડતો છે. જેમ ગીતાનો વિષય વ્યાકરણ કે તર્કનો નથી તેમ તે ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો પણ નથી. આધ્યાત્મિક અનુભવની કસોટીએ ગીતાનો અર્થ નક્કી કરવો જોઈએ. રામકૃષ્ણ પરમહંસ કરી વ્યાકરણ, તર્ક કે ઇતિહાસ ભણેલા ન હતા. તેઓ હમેશાં કહેતા, 'મારો પ્રયત્ન અનુભવ આ છે. તમારાં શાસ્ત્રો જો સાચાં શાસ્ત્રો હોય તો તેમાં હું કહું છું એ જ વાત હોવી જોઈએ. તેમ ન હોય તો કાં તો તે શાસ્ત્રો શાસ્ત્રો નથી, અથવા તમે એનો કરેલો

અર્થ બરાબર નથી.’ શાસ્ત્રો ઉપર જેમની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે તેઓ શાસ્ત્રોને તો વખોડે નહીં, પણ પોતાના અનુભવનો અર્થ શાસ્ત્રવચનોમાં જોવાનો પ્રયત્ન કરે. અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે એમ જેને લાગે છે અને સાથે સાથે એમ પણ માને છે કે, ભગવદ્ગીતા ઈશ્વરની વાણી છે તેઓ કેમ માને કે ગીતામાં હિંસાનો પણ પ્રધાનપણે ઉપદેશ છે? અરવિંદબાબુને ધ્યાનસ્થ બેસતાં જે આધ્યાત્મિક અનુભવો થાય તે જ તેઓ ગીતામાં જોઈ શકે.

અનુભવમાત્ર સાચો હોવો જ જોઈએ. જ્યાં જ્યાં અનુભવ સંપૂર્ણ હોય ત્યાં ત્યાં એકવાક્યતા હોય જ. પણ ઘણી વાર અનુભવ એકદેશી હોય છે; તેથી અનુભવ અનુભવ વચ્ચે પણ વિરોધ દેખાય છે. અનેક આંધળાઓએ એક હાથી જોયાની કહાણી પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ જેમ હાથીના સ્વરૂપ વિષે આપસમાં લડ્યા તેમ આપણે લડીએ છીએ. અર્થ કરવામાં પણ આપણે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે અર્થ કરીએ છીએ અને પોતાના પૂરતો તે સાચો પણ હોય છે.

ઉપનિષદોમાં કથા છે કે દેવ, અસુર અને મનુષ્ય ઋષિ પાસે જઈને બ્રહ્મચર્યથી રહ્યા. તેમની તપશ્ચર્યા પૂરી થયા પછી ઋષિએ તેમને ઉપદેશ આપ્યો: ‘૬’. આ એક જ અક્ષરમાં ત્રણ જણે પોતા-પોતાને અનુકૂળ અર્થ ઘટાવી લીધો. ઋષિએ દેવને પૂછ્યું, ‘તમે સમજ્યા?’ વિલાસપ્રિય દેવોએ કહ્યું, ‘હા જ; ઇંદ્રિયદમન કરવાને આપે કહ્યું.’ ઋષિએ કહ્યું, ‘તમે બરાબર સમજ્યા.’ ઋષિએ માણસને પૂછ્યું, ‘તમે સમજ્યા?’ લોભી માણસોએ કહ્યું, ‘હા જ; આપે દાન કરવાનું કહ્યું.’ ઋષિએ કહ્યું, ‘ખરું; તમે બરાબર સમજો છો.’ રાક્ષસને પણ એવો જ સવાલ પૂછ્યો. ક્રૂર રાક્ષસોએ ‘૬’નો દયા કરવી એ જ અર્થ લીધો. ઋષિએ કહ્યું, ‘બરાબર છે.’

જેમ ઈશ્વરની સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ અનંત છે તેમ સામાજિક દોષોનું સ્વરૂપ પણ અપરિમેય છે. લોકમાન્યે જોયું કે આપણા લોકોમાં અકર્મણ્યતા ફેલાયેલી છે, અને તેમને ગીતામાં કર્મયોગ જડ્યો. મહાત્માજીને આ

નાસ્તિક યુગના લોકસમાજમાં ચોમેર હિંસા જ હિંસા વ્યાપેલી છે એમ જણાયું, તેથી તેમને થયું કે ભગવાન તો ગીતામાં અહિંસાના સાર્વભૌમ મહાવ્રતનો જ ઉપદેશ કરી શકે.

સવાલ એટલો જ છે કે ભગવદ્ગીતા ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે કે ધર્મગ્રંથ? ઐતિહાસિક ગ્રંથ હોય તો તે ગમે તેટલો ઉપયુક્ત હોય તોપણ ઈશ્વરની વાણી તરીકે પ્રમાણ નથી; દેશ, કાલ અને સંજોગોની મર્યાદાથી તે મર્યાદિત છે. અને જો તે ધાર્મિક ગ્રંથ હોય તો તો કુરુક્ષેત્ર ઉપર ધર્મક્ષેત્રનું રૂપક કરી દુર્યોધનાદિ કામકોધને જીતવા સારુ અહોરાત્ર કરવા પડતા યુદ્ધનું જ તેમાં વર્ણન હોવું જોઈએ. નહીં તો કયો માનવી દુન્યવી લડતમાં ઊતર્યા પછી વિગતજવર ખનીને હિંસા કરી શકે ?

મને પોતાને તો એમ જ લાગે છે કે ભગવદ્ગીતા એ મૂળે રાષ્ટ્રમાન્ય ઐતિહાસિક ઉપદેશ છે, અને તેમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને પ્રત્યક્ષ યુદ્ધમાં—આ દુન્યવી લડાઈમાં ઊતરવા માટે જ પ્રેરણા કરી છે. પાછળથી ધાર્મિક લોકોએ આંતરયુદ્ધ વર્ણવવા સારુ એ પ્રસંગ સુંદર જોઈ એનો લાભ લીધો અને એમાં ધાર્મિક તત્ત્વો ગૂંથ્યાં. રામાયણ વિષે પણ હું એમ જ માનું છું. ઐતિહાસિક રામની ઐતિહાસિક કથા કેવી હશે એ આજે આપણે જાણતા નથી, પણ વાલ્મીકિથી માંડીને તુલસીદાસ સુધીના દરેક કવિએ પોતાને રુચ્યું તે તાત્પર્ય ધટાવવા તે કથા સાથે દૃષ્ટ લીધી છે.

હવે જે લોકોએ ગીતા ઉપર ટીકાઓ લખેલી છે તેઓ ગીતામાંથી જે અર્થ કાઢે છે તે દરેક ધાર્મિક અર્થ કહેવાય ખરો; પણ હું ટીકાકારોને એટલું મહત્ત્વ નથી આપતો. ભગવદ્ગીતા રચાયા પછી જે જે લોકોએ ભગવદ્ગીતા વાંચી સંતોષ અતાવેલો છે, જેમણે ભગવદ્ગીતાની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપવામાં મદદ કરી છે, ભગવદ્ગીતાને સાહિત્યના દરખાસમાં પોતાના માન્ય પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલનાર જેઓ મતદાર હતા, જેઓનો ગીતા પર ગીતાકાર વ્યાસ જેટલો જ અધિકાર ગણાય, તેઓએ ગીતામાં શું જોયું હતું એ જાણવાની

જરૂર છે. એ આજે આપણે શા ઉપરથી જાણી શકીએ ? તે વખતના અને ત્યાર પછીના ઇતિહાસ ઉપરથી, સાહિત્ય ઉપરથી અને લોક-રિવાજ ઉપરથી જ. મહાભારતકાળની જનતાએ ગીતામાં જે અહિંસા જોઈ હોત તો જરૂર એ વખતે લોકોમાં અહિંસાપ્રધાન એક ધર્મપંથ ઉત્પન્ન થયો હોત. ઓછામાં ઓછું મહાભારત પછી તરત જ હિંસા-અહિંસા ઉપર ભારે વાદવિવાદો મચ્યા હોત. અહિંસાનું તત્ત્વ હિંદુ ધર્મમાં નથી એમ નથી. પતંજલિએ દેશ, કાલ, જાતિ, લિંગ વગેરેના અપવાદરહિત એક સાર્વભૌમ મહામત તરીકે અહિંસાને ઓળખાવી છે. છતાં હિંદુ ધર્મમાં તે વખતે અહિંસાનું સ્વરૂપ મર્યાદિત જ હતું. ‘યાગિયા’ (યજ્ઞોમાં થતી) પશુહિંસા અને શુદ્ધ ક્ષાત્રયુદ્ધમાં થતી હિંસાનો હિંદુ ધર્મે વિરોધ કયો નથી. હિંદુ ધર્મ અહિંસાપ્રધાન હોવાથી તેમાં આજે આપણે અહિંસાને સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં દાખલ કરીએ તો તેમાં હિંદુ ધર્મને આઘ આવે એમ નથી. પણ ગીતાનો જ્યારે અર્થ કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે ગીતામાંથી આજની અહિંસા કાઢવાનો પ્રયત્ન શા માટે કરીએ ? મહાભારતમાં જે રીતે ગીતા આવેલી છે તે જોતાં લોકમાન્યે ગીતાનું જે રહસ્ય ખતાવેલું છે તે વધારે અંધબેસતું છે એમ કહેવું પડે છે. સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ગીતા એ કાંઈ પરમાત્માનો છેલ્લો શબ્દ નથી, અથવા તો ગીતાનો જે પાંડિતાર્થ છે તેમાં સંપૂર્ણ અધ્યાત્મ આવી જાય છે એમ પણ નથી. પણ જે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ગીતાને લઈએ તો તેમાં મહાત્માજીની સંપૂર્ણ અહિંસા અને અરવિંદઆયુને પૂર્ણયોગ બંને સમાઈ જાય છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં ભગવદ્ગીતામાં મુખ્યત્વે કર્મયોગ જ છે એવું સ્પષ્ટ દેખાશે. આજે એમાંથી આપણે કયો અર્થ લઈએ એ તો દરેક જણે, દરેક દેશે, અને દરેક જમાનાએ પોતાની ખામીઓ જોઈ ઋષિઉપદેશના ત્રણ અર્થો પ્રમાણે જ લેવો રહ્યો. પરમાત્માની વાણી તો આકાશની મેઘગર્જનાની પેઠે ‘દ દ દ’ની ગર્જના ચલાવ્યાં જ કરે છે.

૩

લોકમાન્યે ગીતાનું રહસ્ય શોધવાનો રસ્તો સરળ અને સુંદર શોધી કાઢ્યો છે. વેદનો અર્થ કરવામાં કુશળ એવા પૂર્વમીમાંસકોએ ઉપક્રમ, ઉપસંહાર, અભ્યાસ, પ્રયોજન વગેરે કસોટીથી ગ્રંથનો અર્થ કરવો જોઈએ એવી જે પદ્ધતિ નક્કી કરેલી છે, તે દૃષ્ટિ લઈ લોકમાન્યે ગીતાનો ઉપદેશ કરવાનો પ્રસંગ, તે ઉપદેશનું ફળ, ફરી ફરી અનેક વાર પુનરુક્તિ કરીને પણ જે વસ્તુ હસાવવા માગી છે તે, અધું તપાસીને એમ સિદ્ધ કરી અતાવ્યું છે કે જીવનના પુરુષાર્થ વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન થવાથી લડવાની ના પાડનાર અને કુલક્ષય કરનારા યુદ્ધમાં ભાગ લેવા કરતાં સંન્યાસ લઈ ભિક્ષા ઉપર ગુજરાન ચલાવવું અહિંતર ગણનાર અર્જુનને જીવનનું રહસ્ય સમજાવી, નીતિશાસ્ત્રના મૂલભૂત સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ કરી, ચિત્તશુદ્ધિનો માર્ગ અતાવી, જ્ઞાન અને ભક્તિથી નિર્મોહ થવાની યુક્તિ યોજી, ઈશ્વરકર્તૃત્વનું આશ્વાસન આપી, વિશ્વરૂપદર્શનમાં દુનિયાનું ભવિષ્ય દેખાડી, ગુણુત્રયનું રહસ્ય ઉકેલી, નિષ્પાપ રહેવા છતાં કર્મ કરવાની કળા અતાવી, દૈવાસુરસંપત્તિનો સનાતન ઝઘડો અર્જુન આગળ ઊભો કરી, આખરે કર્મયોગનું જ પ્રાધાન્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના મન ઉપર હસાવ્યું છે; અને અંતે ‘તને યોગ્ય લાગે તે કર’ એવી સ્વતંત્રતા આપી છે. જવાબમાં ‘મારો મોહ ગયો, હવે હું લડવા તૈયાર છું’ એવી તેની પાસેથી કબૂલાત કઢાવી છે. એટલે કે જ્ઞાનમૂલક, ભક્તિપ્રધાન, વૈરાગ્યપ્રવળ કર્મયોગશાસ્ત્ર શીખવનાર ગીતાશાસ્ત્ર એ ઉપનિષદ જેવી તાત્ત્વિક વિદ્યાનો જિંદગીમાં વિનિયોગ કેવી રીતે કરવો એ અતાવનારું એક વ્યવહારુ શાસ્ત્ર છે એમ એમણે સિદ્ધ કરેલું છે.

કર્મમાત્ર અંધક છે, માટે મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારે કર્મનો અનર્તા સુધી સંન્યાસ કહેતાં ત્યાગ કરવો જોઈએ, એવી જે એ વખતની પ્રચલિત માન્યતા હતી તેનો વિરોધ કરી શ્રીકૃષ્ણે એમ અતાવ્યું છે કે કર્મફળની અભિલાષા રાખ્યા વગર અને કર્મકર્તા

હું છું એવો અહંકાર રાખ્યા વગર યદ્યચ્છાન્નાપ્રાપ્ત અથવા પ્રવાહપતિત જે કાંઈ કર્મ — વિહિત કર્મ કરવું પડે તે અનાસક્ત બુદ્ધિથી અને કુશળતાથી કરે તો માણસને કર્મબંધ થતો નથી; એટલું જ નહીં પણ આનું કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષનું સાધક જ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણે આટલું જ બતાવ્યું હોત તો તેટલાથી પણ કર્મયોગનું પ્રાધાન્ય પ્રસ્થાપિત થાત જ; પણ એ વખતનો ચર્ચાનો એક બીજો સવાલ પણ ઉઠાવી ભગવદ્ગીતામાં તેનું નિરાકરણ ભગવાને કરેલું છે.

તે વખતના કેટલાક લોકો એમ કહેતા કે ચિત્તશુદ્ધિના અને તે દ્વારા કૈવલ્યદાયી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે કર્મનું ભલે મહત્ત્વ માનો, પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મનો અંત આવવો જ જોઈએ, કર્મનો સંન્યાસ કરવો જ જોઈએ. ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે બતાવેલું છે કે જ્ઞાન થયા પછી કર્મનો ત્યાગ કરવો અથવા ન કરવો એ સિદ્ધ માણસની મુનસફીનો વિષય છે ખરો; અને તે પ્રમાણે બે રસ્તા અથવા નિષ્ઠાઓ જૂતા કાળથી ચાલતી આવેલી છે એ પણ ખરું; છતાં આ ખાતરમાં મારું — એટલે કે શ્રીકૃષ્ણનું — માનવું એવું છે કે બેમાંથી કર્મ કરવાનો — એટલે કે કર્મયોગનો જ માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે. એક તો માણસ કર્મ વગર રહી જ ન શકે. અને બીજું જે યુક્તિથી કર્મ કરીને જ્ઞાનીઓ સિદ્ધિ મેળવતા તે યુક્તિ અથવા તે માર્ગનો જે જ્ઞાનીઓ પોતે જ ઉચ્છેદ કરી નાખે તો જ્ઞાનમાર્ગ ટકે કઈ રીતે? મોક્ષનો માર્ગ સાદો અને ચાલુ રાખવા ખાતર, મોક્ષનું સાધન હમેશાંને માટે પ્રગટેલું રાખવા ખાતર, જ્ઞાનીઓએ યોગયુક્ત કર્મનો વસ્તુપાઃ સમાજ આગળ હમેશાં જગત રાખવો જ જોઈએ. આનું જ નામ તે લોકસંગ્રહ. અજ્ઞાન લોકોને અજ્ઞાન દશામાં જ રાખવા એનો અર્થ લોકસંગ્રહ નથી; પણ જે રસ્તે જઈ પોતે જ્ઞાન મેળવ્યું તે રસ્તો અજ્ઞાન લોકોને બતાવવા ખાતર તે રસ્તા ઉપર જતા આવતા રહેવું એ દરેક જ્ઞાનીની ફરજ છે અથવા તો એ જ્ઞાનીઓને લાજબ છે, એમ સિદ્ધ કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા પહેલાં અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કર્મનો જ

રસ્તો વિહિત છે એમ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં બતાવેલું છે, એ લોકમાન્ય તિલકે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. આ ગીતારહસ્ય ગીતાના દરેક શ્લોકમાં તેમણે ઘટાવી દેખાડ્યું છે. પણ તેટલું બસ ન થાય એ જોઈ ગ્રંથના વિવરણ તરીકે એક બૃહદ્ નિબંધ એમણે જોડી દીધો છે, જેની અંદર પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફીનો સાર આવી જાય છે. આમાં આપણા ચાર્વાક અથવા યુરોપના હેડોનિસ્ટ પક્ષના આધિભૌતિક સુખવાદથી પ્રારંભ કરીને સાંખ્ય-વાદીઓનાં પચીસ તત્ત્વોનું, વૈશેષિક શ્લોકોના સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિક્રમનું, નીતિશાસ્ત્રવિશારદોની કર્મજિજ્ઞાસા અને કર્મવિપાકની વ્યવસ્થાનું તેમ જ ક્રેન્ટ અને ગ્રીનના અધ્યાત્મવાદનું સાંગોપાંગ અને સુંદર વિવેચન કરી અદ્વૈત સિદ્ધાંતનું રહસ્ય સમજાવી દીધું છે, અને એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે આ સિદ્ધાંતથી જ જીવનનું રહસ્ય ઉકેલાય તેમ છે, નીતિશાસ્ત્રનો પાયો મળે તેમ છે, કર્મયોગ ચરિતાર્થ થાય તેમ છે અને અભેદભક્તિનો અપૂર્વ આસ્વાદ પણ મળે તેમ છે.

ખંડાળાઘાટમાં ચડાણનું કશું ભાન કરાવ્યા વગર આગગાડી જેમ જોતજોતામાં આપણને હજારો ફૂટ ઊંચે લઈ જાય છે, તેમ પોતાની અદ્ભુત ભાષાશૈલીથી અને વિવરણપદ્ધતિના પ્રસાદથી લોકમાન્ય આપણને અનાયાસે ફિલસૂફીરૂપ હિમાલયના ગૌરીશંકર સુધી લઈ જાય છે. આ બધું વિવરણ અનેક દૃષ્ટાંતો આપી દરેક મુદ્દો ફરી ફરી સ્પષ્ટ કરી એટલું બધું પારદર્શક કરી મૂકેલું છે કે પુસ્તક પૂરું કર્યા પછી આપણને એમ જ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણે બીજાને અર્થ ધારેલો જ ન હોય. આટલું જતાં જો કશી દુર્ભાગી શંકા રહી જ હોય તો તે ટાળવા લોકમાન્યે ગીતાઅધ્યાયની સંગતિ ઉપર એક સુંદર પ્રકરણ લખેલું છે. આપણા જૂના દરેક ગ્રંથ માટે આવું પ્રકરણ જો લખાઈ જાય તો આપણા ગ્રંથો સમજવાની અધીર્ મુશ્કેલી મટી જાય.

‘ગીતારહસ્ય’ની શૈલી ઉપરથી જ લોકમાન્યે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે તેઓ એક જન્મસિદ્ધ અસાધારણ અધ્યાપક હતા. જેઓએ

તેઓનું 'ઓરાયન' અને 'આર્કિટિક હોમ ઇન ધી વેદાઝ' એ ગ્રંથો જોયેલા છે અથવા 'ભાંડારકર મેમોરિયલ લેકચર'માં જેમણે ઓરીયન અને આર્યન ગ્રંથો વચ્ચેના સંબંધ ઉપરનું લખાણ વાંચેલું છે તેઓ લોકમાન્ય તલસ્પર્શી ઇતિહાસસંશોધક હતા તે જાણે છે. 'ગીતારહસ્ય'માં પણ અહિરંગપરીક્ષણવાળા પ્રકરણમાં ગીતા અને મહાભારત, ગીતા અને ઉપનિષદો, ગીતા અને ઔદ્ધ સાહિત્ય, ગીતા અને આઘમલ વગેરે વિષયો ચર્ચા પોતાની શક્તિનું તેમણે ભાન કરાવ્યું છે. સાર્વધર્મિક ઇતિહાસ જ્યારે લખાશે ત્યારે ગીતા અને આઘમલ ઉપરનું એમનું વિવેચન દિશાદર્શક થશે.

આવા પ્રખર ભુદ્ધિમાન અને અલૌકિક વિદ્વાન આચાર્ય પોતાની પ્રતિભાનાં આવાં કુદરતી ખેંચાણો પ્રયત્નપૂર્વક કોરે રાખી, આખી જિંદગી જે એક સ્વરાજ્યની પાછળ ખર્ચી નાખી તેનું સ્મરણ કરી આજે જે આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવા પ્રાણ ન આપીએ તો ગીતારહસ્ય જેવો પ્રસાદ ગ્રહણ કરવાને આપણે નાલાયક હરીએ. લોકમાન્યે ગીતારહસ્યમાં જે કર્મયોગનું રહસ્ય જણાવ્યું છે તે જ પોતાની જિંદગીમાં જીવી પણ બતાવ્યું છે. તેનું અનુકરણ આપણે કરીએ તો આ વીરની સાચી વીરપૂજા કરી ગણાય. વીર બનીશું તો જ વીરની પૂજા કરી શકીશું. કાર્લોઈલ કહે છે: 'Valets cannot worship heroes.' શ્રુતિ કહે છે: 'દેવો ભૂત્વા દેવં યજેત્' ।

૮

બે પ્રાચીન સંવાદો

ભગવદ્ગીતામાં જે ધૃતરાષ્ટ્રસંન્યતો અથવા શ્રીકૃષ્ણઅર્જુનનો સંવાદ આપ્યો છે તે ઐતિહાસિક નથી પણ વ્યાસે અથવા પાછળથી કોકે જોડી કાઢ્યો છે એમ નવા ટીકાકારોની પેઠે જૂના પણ કેટલાક માનનારા હતા. ‘વિદ્યાસ્તુત્તર્ય’ આવા સંવાદો ગોઠવી કાઢવાની પ્રથા જૂના કાળથી માન્ય થયેલી છે.

ઇતિહાસમાં જેમ દરેક ઘટનાની પૂર્વપરંપરા તપાસવામાં આવે છે તેમ કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં પણ દરેક કલ્પનાનું મૂળ શોધવાનું હોય છે. કોઈ પણ કલ્પના સાવ નવી તો નથી જ હોતી. એ જ અર્થની કોઈ સ્થૂળ કે અસ્પષ્ટ જૂની કલ્પના ક્યાંક જડી આવે છે. આવી તપાસ કરનારા ભગવદ્ગીતાનું મૂળ ગીતાથી પ્રાચીન એવા ક્રોપનિષદમાં જરૂર મેળવી શકે છે. ક્રોપનિષદમાં આવેલું રથરૂપક સર્વવિખ્યાત છે. આત્મા એ રથમાં બેસનાર રથી છે, શરીર એ એનો રથ છે, બુદ્ધિ સારથિ છે, મન એ ઘોડાની લગામ છે, ઇન્દ્રિયો એ રથના ઘોડા છે, અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો એટલે કે ભોગો એ ઘોડાનું દોડવાનું ક્ષેત્ર છે.

ઘોડા જે કેળવાયલા હોય તો સારથિના તાબામાં રહે, જે વિજ્ઞાનરૂપી સારથિના હાથમાં મનની લગામ સોંપેલી હોય તો માણસ રસ્તો પાર કરી શકે છે. અને ત્યાં જ વિષ્ણુનું પરમ પદ છે.

આ કલ્પના પરથી જ સારથિ શ્રીકૃષ્ણ અને ધનુર્ધારી મહારથી અર્જુનનો સંબંધ કલ્પાયો હશે. શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી અભ્યાસ-વૈરાગ્યની સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી મન કાબૂમાં રાખી અર્જુને પોતાનો જીવન-રથ વૃદ્ધિ વૃદ્ધિમતામસ્મિ કહેનાર કૃષ્ણને સોંપી દીધો. એ જ તો ભગવદ્-ગીતાનો સાર છે.

ખીજી રીતે જોતાં જે અનન્ય ભક્તિથી નચિકેતા યમરાજને સવાલો પૂછે છે તે જ પ્રપત્તિ-યોગથી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને કહે છે, શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ । નચિકેતાએ પણ એ જ કહ્યું હતું. વક્તા चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते । કોપનિષદની વાર્તા પણ મૂળ પ્રાચીન બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાંથી લીધેલી છે. મૂળ કરતાં કોપનિષદની વાર્તામાં ઘણો સુધારો છે. જ્યારે ભગવદ્-ગીતામાં એ જ કલ્પના વધારે ભવ્ય અને તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

ઔર્ધ્વમૂલમઘઃ શાખા એવા વૃક્ષની કલ્પના અંતેમાં છે. અગ્નિર્યયૈકો મુવનં પ્રવિષ્ટો એ જ કલ્પનાનો વિકાસ ગીતાના વિભૂતિ-યોગમાં જોઈએ છીએ. અંતે ગ્રંથોમાં સાધના લગભગ સમાન છે.

પણ મુખ્ય ફરક તો અંતેમાં પૂછેલા પ્રધાન સવાલમાં છે. કોપનિષદનો નાયક નચિકેતા સાયું તત્ત્વ શું છે એ જાણવા માગે છે, જ્યારે ભગવદ્ગીતાનો અર્જુન સાયું કર્તવ્ય શું છે એનો ચુકાદો માગે છે. અને એમાં જ ભગવદ્ગીતાની શ્રેષ્ઠતા રહેલી છે. ભગવદ્-ગીતામાં આસુરી સંપત અને દૈવી સંપતનો વિભાગ વર્ણવ્યો છે એ જ કોપનિષદમાં બાલ અને ધીરના ભેદથી બતાવ્યો છે. અનેકમાં એક જોવાની દૃષ્ટિ અંતે ગ્રંથોમાં સરખી છે. ભગવદ્ગીતા અને કોપનિષદમાં કેટલાયે શ્લોકો સમાન છે.

આ અનેક પ્રકારનું સામ્ય જોઈને કેટલાક ગીતાભક્તો એવી પણ શંકા ઉઠાવે છે કે કોપનિષદના કેટલાક શ્લોકો પાછળથી ગીતામાં લીધા છે એમ માનવા કરતાં ગીતાના જ કેટલાક ઉત્તમ શ્લોકો કોપનિષદમાં પાછળથી કોઈએ ધુસાડ્યા છે એમ કેમ ન હોય ? તે ગમે તેમ હોય. એટલું ખરું કે આદર્શ શ્રેયાર્થી નરવીર અર્જુન અને આદર્શ વિદ્યાર્થી આત્મવીર નચિકેતાના સંવાદના આ બે ગ્રંથો હરેક જમાનામાં વીર યુવાનોને સરખા પ્રિય થઈ પડ્યા છે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૬

૯

ગીતાનો સીધો સંદેશો

૧

જેમ ગાંધીજીએ મહાસભાના પ્રમુખ થવાની ના પાડી અને કહ્યું કે ‘મારો સાચો અને સંપૂર્ણ ઉપયોગ પ્રમુખ ન હોઈ’ તો જ કરી શકાય. પ્રમુખપણાના અંધનથી મારી ઘણી ઉપયોગિતા નષ્ટ થશે.’ તેમ જ જે ભગવદ્ગીતાને પૂજવામાં આવ્યું હોત તો તેણે પણ ધર્મગ્રંથ (scripture) થવાની ના જ પાડી હોત. ખરેખર ગીતા એ ધર્મગ્રંથ નથી પણ ધર્મગ્રંથ કરતાં વિશેષ છે. જે દિવસથી ગીતાને ધર્મગ્રંથ તરીકેનો ભાગ ભજવવો પડ્યો છે તે દિવસથી ગીતાએ પોતાનું સ્વાભાવિક ચૈતન્યમય વાતાવરણ ખોલ્યું છે, એમ મને હમેશાં લાગ્યા કર્યું છે. સ્વયંભૂ પ્રતિભાવાળા કવિરાજને રાજકવિ (Poet Laureate) બનાવ્યા પછી જેમ એની પ્રતિભા ઉપર એક જાતનું દબાણ આવી જાય છે, એના વિહારનો અવકાશ કાંઈક સંકુચિત થાય છે તેમ જ ગીતાનું પણ થયું છે. મારા એક મિત્ર કહે છે કે રામાયણે હિન્દુસ્તાનમાં સામાજિક આદર્શ ધ્રુવો છે તેથી રામ મર્યાદા-પુરુષોત્તમ અન્યા, પૂજના ભાજન અન્યા, અને તેથી એક સુંદર નવલકથા તરીકે રામાયણ તરફ જોવાનું કોઈને સૂઝતું જ નથી. રામાયણ જો ફરી વાર કેવળ આધુનિક નવલકથા તરીકે લખ્યું હોય તો અત્યાર સુધી ન જોયેલો એવો નવો જ રસ એમાં પ્રતીત થશે. મારા એ મિત્ર ગીતા વિષેનો મારો ઉપરનો અભિપ્રાય અરાખર સમજી ગયા છે અને એમાં એ સહમત પણ છે.

ગીતા ધર્મપુસ્તક થઈ જવાથી જેને જે વસ્તુ ધર્મનું પરમ રહસ્ય કે ચરમ રહસ્ય જેવી લાગી તે જ ગીતાનો પ્રધાન સૂર છે એમ સિદ્ધ

૩૫

કરવાની જરૂર તેને જણાઈ. તેમાં વળી પ્રસ્થાનત્રયીની એકવાક્યતા જે કરી શકે તે જ આચાર્ય, તે જ ધર્મજ્ઞ, એવી પ્રથા પ્રચલિત થવાથી એક બાબુ ઉપનિષદ અને બીજી બાબુ બ્રહ્મસૂત્રની હારમાં ગીતાને ઘસડાઈ જવું પડ્યું છે. આ ત્રણે ગ્રંથમાં એક જ મસાલો ભરેલો છે, ત્રણેનાં હાડપિંજર એક જ છે, પણ ત્રણેનું વાતાવરણ જુદું છે. ત્રણે ગ્રંથ એકબીજાને પોષક થાય, એકબીજાને ઉદ્દીપિત કરે એ ખરાબ છે. પણ એકબીજાની મર્યાદારૂપ થઈ જાય એ તો એક ઋષિ, એક કવિ અને એક શાસ્ત્રી ત્રણે એક સમાન ધૂંસરીમાં પોતાનું ગળું ભેરવી સાથે દોડે એના જેવું છે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય એ ત્રણેની પ્રતિભા પ્રસ્થાનત્રયીની એકવાક્યતા કરવાની પ્રથાની ધૂંસરી તળે આવવાથી એમના પણ બેહાલ જ થાય છે. હવે તો એમ કહેવાનો વારો આવ્યો છે કે ન્યાયશાસ્ત્રને કોરે મૂકી માનસશાસ્ત્રને આધારે આ ત્રણે આચાર્યોના અભિપ્રાયની એકવાક્યતા અથવા એકસૂત્રતા જે કોઈ પ્રગટ કરી બતાવે તે જ જીવનાચાર્ય. જે કોઈ આટલું કરી બતાવશે તે એ ત્રણ ગ્રંથ અને ત્રણ આચાર્યોનો ઉદ્ધાર કરશે. પણ તેમ કરવા માટે એ જાણે શબ્દ પ્રામાણ્ય અને અલૌકિકત્વ કોરે રાખવું જોઈશે. ગ્રંથોનું પ્રામાણ્ય અને વ્યક્તિઓનું સર્વજ્ઞત્વ એમને શ્રેષ્ઠ નથી બનાવતું, પણ મર્યાદિત કરે છે.

૨

ગીતા જીવનગ્રંથ હોઈ એમાં જીવનનાં બધાં જ પાસાં પ્રતિબિંબિત થયાં છે. જ્યાં ગુરુશિષ્યનો સંવાદ છે ત્યાં શ્રદ્ધાભક્તિ તો પ્રધાન હોય જ. સંવાદ એટલે જ જિજ્ઞાસાન્તરિતનો પ્રયત્ન. ત્યાં જ્ઞાનનો જ ઊહાપોહ હોય. જીવન એ વિશાળ કર્તવ્યક્ષેત્ર, દુરુક્ષેત્ર હોવાથી કુરુ કર્માણિ એ જ એ સંવાદનો સાર હોઈ શકે. કર્મો જ કરવાં હોય તો એ કર્મોનું કૌશલ્ય કેળવવાનો યોગ તે રાજવિદ્યા કઈ રીતે કેળવાય એની યુક્તિ એ સંવાદમાં મુખ્યત્વે આવવી જ જોઈએ. ગીતામાં પ્રધાન એવું શું નથી? ગીતાનો સંદેશો એકાંગી હોત તો ગીતાએ એકાદ વસ્તુને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું હોત.

એટલે એમ સ્પષ્ટ થયું કે ભક્તિતત્ત્વ અન્તઃકરણી જ્ઞાન પાસેથી દિશા મેળવી અને સર્વ શક્તિઓ યથાયોગ્ય કેળવી અનાસક્તવૃત્તિથી, ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી વિહિત કર્મો કરવાં એ ગીતાનો ઉપદેશ છે. પણ એ બધાં કર્મોમાં કયા કર્મને શ્રેષ્ઠ કર્મ ગણ્યું છે, કર્મતમ ગણ્યું છે, એ સવાલનો ઉકેલ આવતો નથી. એમ કહેવું કે એ બાબતમાં ગીતાનો આગ્રહ નથી, સ્વધર્મરૂપ, પ્રવાહપ્રાપ્ત, યદૃચ્છયા ચોપપન્ન એવું જે કાંઈ કર્મ હોય તે કરવું, એ ગીતાના મુખ્ય અવાજને ગૂંચળાવી નાખવા સમાન છે.

ગીતા કર્મ કરવા કહે છે એ ખરું. સર્વ કર્મોની પરિસમાપ્તિ ભલે જ્ઞાનમાં હોય, પણ ગીતાના વિશ્વતોમુખ ઉપદેશની પરિસમાપ્તિ કાર્ય કર્મ સમાચરમાં જ થાય છે. અને એ કર્મોમાં પણ ગીતાને પ્રિયતમ કર્મ તો યુદ્ધ જ છે. ગીતા યુદ્ધ વખતે અને યુદ્ધ માટે જ ઉપદેશાયેલી છે, એટલું જ નહીં પણ ગીતા સમગ્ર જીવનને સનાતન સંત્રામરૂપે જ જુએ છે. ભગવદ્ગીતા એ વીરગીત છે, સંત્રામગીત છે, વિજયગીત છે. એ દૃષ્ટિએ જ ગીતાને ચરણે બેસવું જોઈએ. એ કાને જ ગીતાનો સંદેશ સાંભળવો જોઈએ. એ મને જ એનું મનન કરવું જોઈએ. અને એ પ્રેરણાએ જ કર્મ કરવું જોઈએ. અત્તિથ યુષ્મ ચ ।

૩

ગીતામાં વિજયને એટલે અર્જુનને યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ સીધો અને પ્રત્યક્ષ છે. એ ભારતીય યુદ્ધ સાથે આજે આપણને સંબંધ નથી, પણ આપણા હૃદયમાં કામરૂપ દુરાસદ એવો જે દુર્યોધન શત્રુ હમેશ રહેલો જ છે એની સાથે અખંડ યુદ્ધ ચલાવવાનું છે. સત્ અને અસત્ બનેના મિત્રણુનો માણસ બનેલો હોવાથી એ યુદ્ધ અખંડ ચાલવાનું. અને તેથી જ યુદ્ધ એ અનવરત અને સનાતન વ્યાપાર છે. એ જ પ્રધાન પુરુષાર્થ છે.

પણ ગીતાએ આ એકલા મનોગત યુદ્ધનો જ ઉપદેશ કર્યો નથી. ગીતાનો ઉપદેશ જોડેલો મનોગત (psychological) છે, એટલો જ સામાજિક (sociological) પણ છે. સમાજમાં દૈવ અને આસુર

એવા એ ભૂતસર્ગ છે. આ એની પ્રવૃત્તિ પરસ્પરવિરોધી છે. એ વચ્ચે હજારો વર્ષો થયાં રણસંગ્રામ ચાલતો આવ્યો છે. પણ અત્યાર સુધી એ પક્ષ વચ્ચે શસ્ત્રસામ્ય હતું. એક પક્ષ ભલે દૈવી હોય, પણ એનાં શસ્ત્રો અને સાધનો તો આસુરી જ રહેતાં હતાં. શસ્ત્રો અને સાધનોને ન્યાત નથી, વાપરનાર ઉપર બધો આધાર છે, એમ અત્યાર સુધી મનાતું હતું.

હવે આપણને સમજાયું છે કે જેમ ગીતાનું વચન છે કે આ લોકમાં કે પરલોકમાં એકે એવું તત્ત્વ નથી જે ત્રિગુણમાંથી મુક્ત હોય, તેમ જ દુનિયામાં એકે એવી વસ્તુ નથી જે ત્રિગુણવાળી ન્યાત વગરની હોય. અસુરોનો નાશ કરવાથી આસુરી વૃત્તિનો નાશ નથી થતો, ઊત્તરી તે એવડાય છે. માટે ધર્મયુદ્ધમાં પણ સાત્ત્વિક ન્યાતનાં શસ્ત્રો જ વાપરી, અસંગ્રહી શસ્ત્ર વાપરી, પાર્થિવ દૃષ્ટિએ પોતાનો નાશ થવા દઈને પણ આસુરી વૃત્તિનો, આસુરી સંપદનો નાશ કરવો રહ્યો. એ જ એક યુદ્ધ છે જેમાં સર્વત્ર અને સંપૂર્ણ વિજય, શ્રી અને ભૂતિ રહેવાની છે. આ સામાજિક યુદ્ધ એ જ આપણે માટે ગીતાનો પ્રધાન ઉપદેશ છે. એ સંસ્કૃતિનું એ યુદ્ધ હોવાથી બંને સંસ્કૃતિના ચિતાર ગીતાએ વિસ્તારપૂર્વક આપ્યા છે. આસુરી સંપદનું વર્ણન મોટે ભાગે એક જ ઠેકાણે આપ્યું છે, જ્યારે દૈવી સંપદનો વીર કેવો હોય એનો ચિતાર અનેક ઠેકાણે, અનેક નામે આપ્યો છે. કોક ઠેકાણે સ્થિતપ્રજ્ઞને નામે આવે છે, કોક ઠેકાણે ભક્ત તરીકે વર્ણવાય છે, કોક ઠેકાણે ત્રિગુણાતીત તરીકે એની અસ્પષ્ટ જેવી ઝાંખી થાય છે, તો કોક ઠેકાણે જ્ઞાની તરીકે એ કેળવાયો છે. એ પંડિત છે, એ બુધ છે, એ યોગી છે.

ગીતાનો એ આદર્શ પુરુષ દૈવી સંપત્તિનો સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિ છે. એના જેવું જ દરેક માણસે થવું ઘટે છે એમ ગીતા કહે છે. તેમ થવા માટે શુદ્ધમાં શુદ્ધ આધ્યાત્મિક સાધનો વડે આધ્યાત્મિક વૃત્તિથી લડવાની આવશ્યકતા છે.

મત્ત એવ યશોઽયશઃ ।

“યશ અને અપયશ એ બંને પ્રાણીઓના ભાવો પણ મારા થકી ઉત્પન્ન થાય છે.”

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના દશમા અધ્યાયમાં વિભૂતિયોગના પ્રારંભમાં જ ભગવાને પ્રાણીઓના જુદા જુદા ભાવો પોતામાંથી જ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ બતાવતાં ઉપરની વાત કહી છે.

ગુજરાતીમાં યશઅપયશના અર્થ સંસ્કૃતના અર્થથી જુદા છે. યશ અથવા જશ એટલે કીર્તિ, શ્રેય, અથવા નામના એવો અર્થ ગુજરાતીમાં થાય છે, જ્યારે સંસ્કૃતમાં યશ એટલે સફળતા અને અયશ અથવા અપયશ એટલે નિષ્ફળતા. મૂળ સંસ્કૃત અર્થમાં જ યશ અયશ અહીં વાપર્યા છે. એ મૂળ અર્થમાંથી જ લક્ષણથી ગુજરાતીના ૩૯ અર્થો આવ્યા છે અને પાછળથી એ ગૌણ અર્થો જ પ્રધાન થયા છે.

પામર માણસો સામાન્ય રીતે સુખ મેળવવા મથે છે અને દુઃખ ટાળવા યત્ને છે. બહાદુર માણસમાં એવી કાયરતા નથી હોતી. એને સુખદુઃખ બંને સરખાં જ હોય છે. પોતાનો ધાર્યો સંકલ્પ બર આવતો હોય, ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી હોય તો તેને અંગે સુખ ભોગવવું પડે કે દુઃખનો સામનો કરવો પડે, બહાદુર માણસને માટે બંને સરખાં જ છે. મનસ્વી કાર્યાર્થી ન ગણયતિ દુઃખમ્ ન ચ સુખમ્ । સંકલ્પવીર (મનસ્વી) અને ટેકીલો કાર્યાર્થી સુખ અને દુઃખ બંનેને ગણકારતો નથી. પણ સુખ-દુઃખ પ્રત્યે સમાન રહેનાર માણસ પણ યશ તો ચાહે જ છે. અપયશ હાથે કરીને ચાહનાર ભાગ્યે જ કોઈ મળી શકે. અપયશ આવી પડે તો સહન તો દરેકને કરવું પડે છે. નરમ માણસ અપયશ આગળ થ્રેંશ જેવો થઈ જાય છે. આર્યવૃત્તિનો

માણસ અપયશ સામે પહાડની પેઠે ટકે છે. પણ અપયશ ચાહીને માગનાર તો કોઈ પેદા થયો નથી.

પાંડવમાતા કુન્તીએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી માગી લીધું હતું આપદ: સન્તુ ન: શશ્વત્ । કુન્તી માતાએ આપત્તિઓ માગી હતી, અપયશ નહીં. અને એ આપત્તિઓ પણ હંમેશ અવારનવાર આવ્યા જ કરે એમ એની માગણી હશે. આપત્તિઓ અખંડ ચાલ્યા જ કરે એમ એણે માગ્યું હશે એમ માન્યામાં નથી આવતું.

ત્યારે શું માણસને લગાતાર યશ મળ્યા જ કરે એ ઇષ્ટ છે ?

આજ પરિણામોને જ વરેલો માણસ કહેશે, ‘હાસ્તો. લગાતાર યશ મળે એવું માનવીના ભાગ્યમાં ભલે ન લખાયું હોય પણ એવી એની ઇચ્છા હોય છે ખરી, અને હોવી પણ જોઈએ.’

આજ પરિણામોની જ જેને પડી છે એ તો હંમેશાં યશ જ ઇચ્છે. અને અપયશ મળે તો એ બહાદુરીપૂર્વક સહન કરે; અપયશથી અભિભૂત ન થાય. હારે નહીં.

પણ જેમ સુખ અને દુઃખ, જીવન અને મરણ માનવતાના વિકાસને અર્થે, જીવનસમૃદ્ધિ માટે સરખાં જ આવશ્યક છે, તે જ પ્રમાણે યશ અને અપયશ પણ આવશ્યક છે. જેમાં દુઃખ, મરણ અને અપયશ નથી એવું જીવન સંપૂર્ણ ન જ હોઈ શકે; એ અલૂણું જ કહેવાય. જેને દુઃખનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી, મરણનો ભેટો થયો નથી અને અપયશનું વલોણું જેણે અનુભવ્યું નથી તેનું જીવન સંપૂર્ણ નથી, તેના ઉપર ઈશ્વરની કૃપા પૂરેપૂરી અવતરી નથી.

પ્રાકૃત માણસ માને છે કે સફળતા એ ઈશ્વરની કૃપા છે, અસફળતા એ ઈશ્વરની અવકૃપા છે. પણ ‘એવું શા માટે હોય’ એવો ખ્યાલ એને આવતો જ નથી, એવી શંકા એને ઊઠતી જ નથી. ભગવાનની સાચી કૃપા જેના પર થઈ છે તેને એ તાવે છે અને જેને

પોતાનાથી દૂર રાખવા જેવા ગણે છે તેમને કોક કોક વાર સફળતાની
— યશની — મોહિનીમાં ડુબાડી દે છે.

માણસને જો અખંડ અપજશ જ મળ્યા કરે તો માણસ
ચીમળાઈ જાય, એનું નૈતિક જીવન હણાઈ જાય, એ આત્માનો ઇન્કાર
કરી ખેસે અને અંતે નાસ્તિક થઈ વિનાશને વહોરી લે.

એથી ઊલટું જો માણસને હરહંમેશ સફળતા જ પ્રાપ્ત થાય,
એના પાસા નિરપવાદ રીતે સવળા જ પડવા માંડે તો એને જીવનનું
સાચું દર્શન જ નહીં થાય. એનું માયું જ ફરી જાય. એનું જીવનદર્શન
સાવ છીછરું અને એને માલ વગરના વહાણની પેઠે ભટક્યા કરે.
ગણિતમાં હમેશાં સહેલા જ દાખલાઓ મળે, વૈદને હંમેશ સહેલા અને
સાદા રોગવાળા જ દર્દીઓ મળે, યુદ્ધમાં હંમેશ પોચા જ પ્રતિસ્પર્ધી
મળે તો જેમ એવું જીવન કાચું પોચું અને નિઃસત્ત્વ થવાનું તેવી જ
રીતે સોંઘી કે મોંઘી સફળતા જ હંમેશ મળ્યા કરે તો જીવન અસફળ
અને અંતે નીરસ થવાનું. શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણો સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કર્યા
છતાં અસફળતા મળવાથી જ ખીલેલા છે. માણસને કેવળ સફળતા જ
મળે તો એનું જીવન વ્યર્થ થવાનું. કેવળ અસફળતા જ મળ્યા કરે
તો એનું જીવન ચીમળાઈ જવાનું. બન્નેની જરૂર છે. ઉનાળો, શિયાળો,
વર્ષાકાળ અને દુકાળ એ બધાંની જેમ જરૂર છે તેમ સુખ અને દુઃખ,
સ્મૃતિ અને વિસ્મૃતિ, જીવન અને મરણ, સફળતા અને વિફળતા
બધાં જ આવશ્યક છે, બધાં જ રસપૂર્ણ છે. એ બધાં મળીને જ
જીવન જીવવા લાયક અને છે. સફળતા અને વિફળતા બંને ઇશ્વર
તરફથી જ મળેલી બક્ષિસો હોય છે. એટલું જ નહીં અને સ્વીકારે
તે જ શ્રદ્ધાધન જીવનવીર.

૧-૯-૩૯

ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર

આપણે ત્યાં આપણું સામાજિક નિયમન ધર્મસૂત્રો અને મનુ-
યાજ્ઞવલ્કય આદિ સ્મૃતિઓ મારફતે થતું હતું. એ સૂત્રોમાં અને
એ સ્મૃતિઓમાં ઝીણામાં ઝીણી વિગતો આપેલી હોવાથી આપણી
સંસ્કૃતિ ચોકસ, વ્યાપક અને બળવાન થઈ, પણ એમાં વિકાસનાં
તત્ત્વો ઓછાં થયાં. આપણી ફિલસૂફી પ્રથમથી સ્વતંત્ર રહેવાથી એણે
જેટલી પ્રગતિ કરી તેટલી પ્રગતિ સમાજશાસ્ત્રે ન કરી, અને ફિલસૂફીની
અસર પણ સ્મૃતિઓ ઉપર જેટલી થવી જોઈતી હતી તેટલી ન થઈ.

દરેક ફિલસૂફી સાથે એનું પોતાનું ધર્મશાસ્ત્ર અથવા સમાજશાસ્ત્ર
હોવું જ જોઈએ. આવા સમાજશાસ્ત્રમાં સમાજની વ્યવસ્થા કેવી
હોવી જોઈએ, એ વ્યવસ્થા ક્યાં તત્ત્વો પર રચાવી જોઈએ, સમાજનો
આદર્શ કયો, સામાજિક યાત્રાનો અંતિમ મુકામ કયો, અને
સમાજની સર્વશ્રેષ્ઠ કલ્પના પ્રમાણે આદર્શ પુરુષ કેવો હોવો જોઈએ,
એ બધાનું વર્ણન અને વિવેચન આવવું જોઈએ. વાલ્મીકિએ
રામાયણની શરૂઆતમાં જ આદર્શ રાજાના ગુણ વર્ણવ્યા છે. ભગવદ્-
ગીતાએ આદર્શ પુરુષનાં લક્ષણોનો ચિતાર જુદાં જુદાં નામ તળે, જુદે
જુદે ઠેકાણે આપી દીધો છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ, ગુણાતીત, ભક્ત, પાંડિત, બુધ,
સંન્યાસી, યોગી અને જ્ઞાની એ બધાનાં ચિત્રો એક જ આદર્શ
પુરુષને સૂચવે છે. અને અંતે જાણે એ બધા ઉપર મહોર લગાવવા
માટે ભગવાને ઉત્તમ પુરુષ તરીકે પોતાનું સ્વરૂપવર્ણન, અને દિવ્ય-
જન્મકર્મ પણ આપેલું છે.

એ બધાં લક્ષણ એકત્ર કરી ગીતાના આદર્શ પુરુષ અથવા
પુરુષોત્તમનું એક સર્વસામાન્ય ભવ્ય ચિત્ર આલેખી શકાય, અને એ

પુરુષ દેવા સમાજમાં શોભે અથવા એ પુરુષની આસપાસ કંઈ જાતનો સમાજ બંધાઈ જાય એની કલ્પના પણ કરી શકાય.

ગીતાએ આતુર્વર્ણ્યની સ્થૂલ કલ્પના આપી વર્ણ પરત્વે જીવિકાનો ક્રમ અને સેવાની વિશેષતા બાંધી આપી છે. ગીતાના સમાજશાસ્ત્રનો એ પાયો છે.

સમાજમાં જ્ઞાન અને કર્મ એ એ નિષ્ઠા સતત ચાલતી આવી છે એમ કહી એમાં ગીતાએ પોતાનો પક્ષપાત કર્મ તરફ ખતાવ્યો એટલે જ એનું સમાજશાસ્ત્ર શક્ય થયું.

સૃષ્ટિમાં તેમ જ મનુષ્ય જીવનમાં સર્વત્ર ત્રિગુણનો વિસ્તાર વિસ્તરેલો છે એમ ખતાવી મનુષ્યસમાજનો વિકાસક્રમ ગીતાએ આપણને આપ્યો છે. આવી રીતે સાંખ્ય અને યોગની નિષ્ઠા, ત્રિગુણનો વિસ્તાર, યોગની કુનેહ અને વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થા એ ગીતાના સમાજ-શાસ્ત્રમાં પ્રધાનરૂપે રહેલાં છે. આને આધારે સમાજે કંઈ રીતે ચાલવું જોઈએ અને કંઈ રીતે ન ચાલવું જોઈએ એ ખતાવવા માટે ગીતાએ છેલ્લે છેલ્લે દૈવી સંપત્તિ અને આસુરી સંપત્તિનાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો વિગતવાર આપ્યાં છે. આમ ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર દૈવી અને આસુરી સંપત્તિમાં પૂરેપૂરું આવી ગયું છે. અને એ સમાજશાસ્ત્રને છેલ્લો ઓપ આપ્યો છે સર્વભૂતહિતે રત એવી લોકસંગ્રહની પરમકારુણિક કલ્પનાએ.

તેથી આપણે દૈવી સંપત્તિ અને આસુરી સંપત્તિના ચિતારો જરા ધ્યાનપૂર્વક તપાસીએ અને ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર સમજી લઈએ.

ગીતામાં જેને ભૂતસર્ગ અથવા સંપત્તિ નામ આપ્યું છે એને જ આપણે આજકાલની ભાષામાં સંસ્કૃતિ અથવા ‘સિવિલાઇઝેશન’ નામે ઓળખીએ છીએ. દુનિયામાં ગ્રીક સંસ્કૃતિ, મિસર દેશની સંસ્કૃતિ, ચીન દેશની સંસ્કૃતિ, રોમન લોકોની સંસ્કૃતિ, આર્ય સંસ્કૃતિ વગેરે પ્રકાર આપણે ઓળખીએ છીએ. ગીતાએ એ બધાંનો નિષ્કર્ષ કાઢી દૈવી સંપત્તિ અને આસુરી સંપત્તિ એવા બે પાડ્યા છે અને એનાં

લક્ષણો આપણને આપી દીધાં છે. એમાંની દૈવી સંપત્તિ મનુષ્યજાતિને વિકાસ તરફ લઈ જાય છે, અધી સંકુચિતતામાંથી એને મુક્ત કરે છે, અને માણસને જ્યાંત્યાં ભેદમાં અભેદ, અનેકમાં એકચ અને સર્વત્ર આત્મૌપમ્ય જોતાં શીખવે છે. અને તેથી એ સંસ્કૃતિમાં ઊછરેલો માણસ અચૂક સર્વભૂતહિતે રત થઈ જાય છે.

૬-૧૨-૩૧

૧૨

સમાજજીવનનો પાયો

માણસ પોતાના વ્યક્તિગત સ્વાર્થનાં, અંગત કામનાનાં કામો પાછળ પોતાનું જીવન વેડકી ન નાખે એ સારું છે, પણ જે સમાજમાં એ રહે છે તે સમાજના હિતનાં કામો તો એણે ન જ છોડવાં જોઈએ, એ મતલબની શિખામાણુ ગીતામાં શરૂથી આખર સુધી છે. આજકાલ જ્યારે આપણે સમાજનું નામ લઈએ છીએ ત્યારે પોતાના ધંધાના લોકો, પોતાની ન્યાતાના લોકો અથવા પોતાના દેશના લોકો જ ધ્યાનમાં આવે છે. ખુબ વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો હોય છે ત્યારે આખી માનવજાતિનો જ એક સમાજ કલ્પાય છે. ગીતાનો ભૂત-સર્ગ અથવા સમાજ એવો સંકુચિત નથી. એમાં (૧) કીટપતંગાદિ સૂક્ષ્મ જંતુઓ, (૨) પશુપક્ષી આદિ આપણાં ભોળાં ભાંડુઓ, (૩) ભૂતપ્રેતાદિ દુર્દૈવી યોનિઓ, (૪) બુદ્ધિપુરઃસર કર્મ કરવાના અધિકારી એવા મનુષ્યો, (૫) આપણી કૃતજ્ઞતાના અધિકારી આપણા પિતરો, અને (૬) આપણા સનાતન સહકારી દેવો એ અધાનો અંતર્ભાવ થાય છે. અને એ અધામાં વ્યાપી રહેલો, અધાને જાણનારો ને દોરનારો (૭) પરમ અધ્યક્ષ ઈશ્વર એ સમાજની ટોચે છે. આવા વિરાટ સમાજના એક અદ્ય પણ અવિભાજ્ય અંગ તરીકે આપણે માણસો છીએ. આપણે એ વ્યાપક સમાજ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય ન જ છોડી શકીએ.

એ સામાજિક જીવનની આપણી ફરજ સ્વીકારી તે અદા કરવા માટે કેવા સદ્ગુણો આપણે કેળવવા જોઈએ એ દૈવી સંપત્તિનું વર્ણન

કરતાં ભગવાને બતાવ્યું છે. એમાં માનવજાતિના સર્વોચ્ચ આદર્શનું ચિત્ર આવી જાય છે. આ જાતની ગુણસંપત્તિ અથવા સંસ્કૃતિ કેળવીને જે સામાજિક કામો કરવાનાં હોય છે તેને ગીતા કર્તવ્ય અથવા ‘કાર્ય કર્મ’ કહે છે. ગીતાએ એના ત્રણ વિભાગ કર્યા છે : યજ્ઞ, દાન અને તપ. ગીતાની પરિભાષામાં આ ત્રણનો અર્થ શો થાય છે એ આપણે ખૂબ ધારીકાઈથી તપાસવું જોઈએ. એને જ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં ધર્મની મોટી શાખાઓ તરીકે વર્ણવ્યાં છે. ત્યાં તપને ઠેકાણું અધ્યયન મૂક્યું છે, પણ અધ્યયન એ તપ જ છે એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

યજ્ઞ, દાન અને તપ એ આપણા સામાજિક ધર્મો હોઈ દરેકનો અર્થ આપણે તપાસવો જોઈએ.

૧

પ્રથમ આપણે દાનનો વિચાર કરીએ. યાચકો બારણે માગવા આવે એટલે એને આપણે રાજખુશીથી અથવા ત્રાસીને જે કંઈ આપીએ છીએ તેને દાન કહીએ છીએ. ગીતાને એ અર્થ પસંદ નથી. દાન એ કંઈ મરજીની અથવા ઉદારતાની વાત નથી. એ કર્તવ્ય કર્મ છે. દાન ન આપીએ તો પોતાની મહેનતનું ફળ ભોગવવાનો અધિકાર પણ ધર્મ આપણને નથી આપતો.

જે કંઈ મેળવે તે બધા સાથે ભાગ પડાવીને, વહેંચીને ભોગવો એ ધર્મની ખાસ આજ્ઞા છે. સંવિભાગસ્વ સર્વશઃ એ ધાર્મિક જીવનનું અગત્યનું લક્ષણ છે. નાનો મોટો જે કંઈ પુરુષાર્થ આપણે કરીએ છીએ તેમાં આખી સૃષ્ટિનો સહયોગ છે. બધાના પુરુષાર્થ વગર કશું ફળ પેદા થાય જ નહીં. મહેનતમાં જો શ્રમવિભાગ છે તો ફળમાં પણ સંવિભાગ હોવો જ જોઈએ, એ સામાજિક ન્યાય દુનિયામાં ભલે અમલમાં ન આવતો હોય છતાં એ સ્વીકારાયેલો તો છે જ. આ છેલ્લાં પચાસ વરસમાં આખી દુનિયા અને ખાસ કરીને પશ્ચિમની દુનિયા જો વિશેષ મથતી હોય તો તે સંવિભાગનું કંઈકે ધર્મ શાસ્ત્ર પેદા કરવા માટે,

સંપત્તિની વહેંચણી ન્યાયસર કરવા માટે. એમાંથી જ સિન્ન સિન્ન યોજનાવાળો, અનેક રૂપે પ્રગટ થયેલો સમાજસત્તાવાદ જાગ્યો છે.

એટલાથી જ્યારે સંતોષ ન થયો ત્યારે મહેનત કરનારા અને મહેનત ન કરનારા — સમાજસેવક અને સમાજદ્રોહી એવા ભેદોની કલ્પના કરી અંતે સામ્યવાદ સુધી લોકો પહોંચ્યા. અને એ કલ્પના અમલમાં મૂકવા માટે રશિયા જેવા મહાન રાષ્ટ્રે એક જામરદસ્ત પ્રયોગ આરંભ્યો છે.

એ બધા પ્રયોગોને દુનિયામાં સ્થાન છે. સમાજની રચના અમુક રીતે જ થાઓ અને અમુક રીતે ન થાઓ, એવું ફરમાન કોણ કાઢી શકે? પ્રજાને જે રુચ્યું તેનો અખતરો પ્રગ્ન કરવાની જ. પણ અનુભવ એવો થતો જાય છે કે દરેક વ્યવસ્થામાં, દરેક નિયંત્રણમાં કંઈ ને કંઈ ખામી રહી જ જાય છે. એક ખામી ટાળવા જઈએ છીએ ત્યાં બીજી ખામી ઊભી થાય છે. જૂની ખામીથી અકળાયેલો લોકસમાજ એ ખામીઓ ટાળવા માટે નવી ખામીઓ રાજપુશીથી વહોરી લે છે. નવી ખામીઓ ગમે તેવી ભૂંડી હોય, પણ એનો અનુભવ નથી એટલું તો એની તરફેણમાં જરૂર કહી શકાય.

ગમે તે વ્યવસ્થામાં જે ખામીઓ રહી જાય છે તે દૂર કરવા માટે વ્યવસ્થાથી પર એવો, મનુષ્યની બુદ્ધિ અને મનુષ્યની લાગણીથી અમલમાં આવતો, દરેક વ્યક્તિએ સ્વેચ્છાએ અપ્યાર કરવાનો ઇલાજ તે દાન છે. વ્યવસ્થા તો નિયમજ્ઞ હોઈ ઘણી વાર આંધળી હોય. એને અપવાદોનું પૂરતું ભાન નથી હોતું. વ્યવસ્થા અને કાયદાને વશ રહેતાં અમુક અન્યાયો રહી જ જવાના એમ મનુષ્યહૃદય ઓળખે છે. માટે એ હૃદયને જ કેળવી એને જ એ જવાબદારી સોંપવામાં આવે છે કે સામાજિક હિતનો વિચાર કરી, બધાંના સુખનો, ઉત્કર્ષનો આદર્શ મનમાં રાખી જે કંઈ કરવું ઘટે, પોતાના હકમાંથી કાઢી આપવું ઘટે, તે સ્વેચ્છાએ, સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી અમલમાં મૂકવું એ છે દાનધર્મ. સમાજનું સમાધાન, સંતોષ અને પ્રસન્નતા એના ઉપર જ નિર્ભર

છે. એ દાન પ્રેમધર્મમાંથી નીતરે છે. કૌટુંબિક ભાવનામાંથી એનો ઉદ્ભવ છે. એની પાછળ ન્યાયના ખ્યાલ કરતાં સર્વોદયનો ખ્યાલ વધારે છે. એટલા માટે જ ગીતાએ ખાસ કહ્યું છે કે તિરસ્કાર કરીને એ ન અપાય; પોતાનો લાભ નોઈને ન અપાય; દાનમાં સાદું ન કરાય; પણ સામાજિક હિત ધ્યાનમાં લઈ દેશ-કાલ-પાત્ર તપાસી, પ્રત્યુપકારની આશા રાખ્યા વગર, જ્યાં પ્રત્યુપકારનો સંભવ પણ ન હોય એવે ઠેકાણે, કેવળ ધર્મશુદ્ધિથી, કર્તવ્યશુદ્ધિથી દાન આપવું નોઈએ.

આજકાલના જમાનામાં દરેક ક્રિયા પાછળ સામે લાભ નેચા વગર લોકોને સંતોષ થતો નથી. ધર્મના કામમાં પણ સાદું કરવાની વૃત્તિ હોય છે. હરિજનોને આટલું આપીએ તો એના બદલામાં આપણને શું મળશે એ સવાલ ચર્ચાયા વગર કોઈ પણ સૂચના વ્યવહારુ ગણાતી નથી. કેવળ ધર્મનું પાલન એ તો સાધુપુરુષોનો વિનોદ ગણાય છે, તેમનો વૈભવ ગણાય છે. આ રીતે સામાજિક જીવનનો સર્વોચ્ચ સદ્ગુણ જ માર્યો જાય છે. દાન વગર સમાજ નભી જ ન શકે. એ દાન પણ ઉપર બતાવેલી શુદ્ધ સામાજિક દાનવૃત્તિથી જ થવું નોઈએ.

૨૨-૧૦-'૩૩

૨

યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ મહાન સામાજિક કર્તવ્યમાંથી દાનનો આપણે વિચાર કર્યો. ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ તોયે સમાજમાં સંપત્તિની અમુક અસમાનતા રહી જ જવાની, અને એ અસમાનતા નિયમથી કે વ્યવસ્થાથી દૂર કરવી પણ મુશ્કેલ છે, અને સાંખી લેવી પણ ન પોસાય. એવી અસમાનતા દૂર કરવા માટે ધનવાન વ્યક્તિએ જાતે જ સ્વેચ્છાએ પ્રયત્ન કરવો નોઈએ. જેની પાસે છે એણે, જેની પાસે નથી એવાને સ્વેચ્છાએ આપવું નોઈએ, અને એ રીતે અન્યાય અને ભેદ અને તેટલા મટાડવા નોઈએ, આનું નામ તે દાન એ આપણે જોયું. હવે તપનો વિચાર કરીએ.

વ્યક્તિની તેમ જ સમાજની દરેક જાતની શક્તિ પેદા કરવા કે વધારવા માટે જે કંઈ શારીરિક અને બીજાં કષ્ટ વેઠીએ છીએ તે તપ છે. તપ સર્જનાત્મક છે. પરમાત્માના તપમાંથી જ આ સૃષ્ટિનો પ્રસવ છે. સમાજમાં જે કંઈ નવાં તરવો દાખલ થયાં, વિચારનું મંથન થયું, શક્તિનું ચયન થયું તે અધું તપનું જ ફળ છે. જે કંઈ અધરું હોય, અશક્ય જેવું લાગતું હોય તે તપથી જરૂર પ્રાપ્ત થવાનું. તપ આગળ કશી મુશ્કેલી ટકી શકતી નથી. જે કંઈ મોટાં મોટાં પરાક્રમે થાય છે, શોધો કરાય છે, નવી નવી યોજનાઓ અમલમાં મુકાય છે, પુરુષાર્થો પ્રગટ થાય છે તે અધા તપના જ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો છે. જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ તે તપથી જ. હિમાલયમાંથી અંગાળના ઉપસાગર સુધી ભગીરથે ગંગા આણી તે ત્રણ પેઢીના તપથી જ. દેવો તપ કરે છે, દાનવો તપ કરે છે, માણસો તપ કરે છે, અને રાક્ષસો પણ તપ કરે છે. તપ વગર સામર્થ્ય નથી. ચુપચાપ વરસો સુધી તડકામાં બેસવું એ પણ એક તપ છે, પણ એ અર્થ વગરનું હોઈ શકે છે. યુરોપના મોટા મોટા મુસાફરો આફ્રિકાનાં રણોમાં અને જંગલોમાં શોધખોળ કરવાને રખડી આવ્યા, એ પણ તપ છે. એમાંથી ભારે શક્તિ પેદા થઈ. એ શક્તિનો બેલિજ્યમ જેવા દેશોએ દુરુપયોગ કરી આફ્રિકામાં એવો તો કેર વર્તાવ્યો કે યુરોપની સ્વાર્થી પ્રજાની પણ ધર્મબુદ્ધિ ત્રાસી બીડી.

ગીતામાં કહ્યું છે તેમ તપ તામસી પણ હોય છે, રાજસી પણ હોય છે, અને સાત્ત્વિક પણ હોય છે. વગર કારણે આખો જન્મારો જન્મણો હાથ માથા પર રાખીને સૂકવી નાખવો, અને સૂર્યનારાયણને એ અર્પણ કર્યો છે એમ માનવું એ તામસી તપ છે. ડોંગોની ગરીબ પ્રજાને અમાનુષી રીતે રંજાડી દુનિયાને રખર પૂરું પાડવું એ ભયાનક રાજસી તપ છે. પ્રજાહિતનાં અનેક કામો દરેક જાતનું કષ્ટ વેઠીને પાર પાડવાં એ ઉત્તમ અને સાત્ત્વિક તપ છે.

સમાજમાં પ્રચલિત કોઈ બ્રામક કદપનાને વશ થઈ, વહેમોના દાસ થઈ નકામી અગવડો વેઠ્યાં જ કરવી એ તામસી તપ છે. આવા તપને ધર્મનું વિધાન સમજી વળગી રહેવું, અને કોઈ ધર્મપરાયણ ધર્મજીવ્યકિત તે છોડી દેવાનું સૂચવે ત્યારે ધર્મની મર્યાદા તૂટી જવાની ખીક રાખવી એ તામસી જડતા છે. આવા જક્ષીપણાને ગીતાએ ‘મૂઢ્યાહ’ કહ્યો છે. આવા તામસી તપમાં પોતાની પાર વિનાની હેરાનગત થાય છે, અને બીજાઓનો ઘાણુ નીકળી જાય છે.

સામાજિક અન્યાયો દૂર કરવા માટે જૂઝવું, સામાજિક અગવડો કેમ મટે એની ચિંતા રાખી નવી વ્યવસ્થા દાખલ કરવી, પ્રજાની શક્તિ વધે એ જાતની શોધખોળ કરવી, સમાજહિતાર્થે કારખાનાં ચલાવવાં, સંસ્થાઓ ખોલવી, એ બધું તપ જ છે. જે સમાજમાં તપ ન રહ્યું તે સમાજ ઉપર કોઈ બહારથી આક્રમણ ન કરે તોયે પોતાની જડતાથી જ તે ગતપ્રાણ થવાનો. વગર સમજ્યે લાચારીથી કષ્ટ વેઠવાં એ કંઈ તપ નથી. આવાં કષ્ટો તો આપણા દેશના લોકો પરાપૂર્વથી વેઠતા જ આવ્યા છે. એને ઠેકાણે જો સમજણપૂર્વક અને યોજનાપૂર્વક આપણે એવાં જ કષ્ટો ઉપજાડી દેખે વેઠતા થઈશું તો પ્રજાનું કલ્યાણ થશે, સામાજિક શક્તિ વધશે, અને એ કષ્ટો તપની પદવીએ પહોંચશે. જે દેશમાં લોકો ઉત્સાહી, ઉદ્યોગી અને ટેકીલા હોય છે તે જ દેશ તપસ્વી કહેવાય. તપ પાછળ દરેક જાતની સમૃદ્ધિ, દરેક જાતનું સામર્થ્ય અને એ બેને પરિણામે થતો વિકાસ એ બધું આવવાનું જ. કોઈ પણ માણસથી કે સમાજથી તપ છોડાય જ નહીં. ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

૨૯-૧૦-૩૩

૩

સામાજિક પુરુષાર્થ વધારવા માટે તપની જરૂર છે. સમાજની આદર્શ રચના કેવી હોવી જોઈએ એ નક્કી કરવા માટે અને સામાજિક જીવનનો અંતિમ આદર્શ પૂરેપૂરો સમજી લઈ ત્યાં સુધી પહોંચવા જ-૪

માટે કંઈ કંઈ શક્તિઓ મેળવવી જોઈએ, કેવા કેવા પહોડો ઓળંગવા જોઈએ, એ બધાનો વિચાર કરવો એ પણ તપ છે. અને તે પ્રમાણે કષ્ટ વેડી આવડત કેળવી આગળ વધવું એ પણ તપ છે. દરેક વ્યક્તિનું જીવન સમાજહિતમાં જ વપરાય અને વ્યક્તિને પોતાનો આનંદ એમાં જ મળે એ રીતે વૃત્તિઓ કેળવાય એનું નામ તે તપ. એ તપનો વિચાર આપણે દાનના વિચાર સાથે કર્યો. ખરું જોતાં પ્રથમ તપ આવે છે. તપને પરિણામે જે સાધનસંપત્તિ ભેગી થાય છે તે અસમાન થઈ શાપરૂપ ન નીવડે એટલા માટે દાન દ્વારા એને સરખી કરવાપણું હોય છે. તપ એ શક્તિની ઉત્પત્તિ છે. દાન એ સંપત્તિની અસમાન વહેંચણી સુધારવા માટેનો ઉપાય છે.

પણ સંપત્તિ — સાધનસંપત્તિ — અંતે તો ઉપભોગ માટે છે. હવે એવા ઉપભોગથી સાધનો અને સામર્થ્યો ખતેનો હુમેશ નાશ જ થાય છે. એ નુકસાન ભરી કાઢી સમાજની સ્થિતિ પહેલાંની પેઠે સમર્થ બનાવવી એ હેતુથી જે કંઈ પ્રવૃત્તિ આદરાય છે તે યજ્ઞ કહેવાય. તપમાં વ્યક્તિગત સ્વાર્થને અવકાશ રહે છે. તપ કોઈ કોઈ વાર સમાજદ્રોહી વૃત્તિથી પણ સેવાય છે. દાનમાં સ્વાર્થ, એકાંગીપણું, દંભ, પાખંડ એ બધું આવી શકે છે. પરોપકાર મારફતે પોતાનો વ્યાપક સ્વાર્થ સાધવાનો ઉત્કૃષ્ટ પંથ તે યજ્ઞ છે. કુદરત પાસેથી કે સમાજ પાસેથી જેટલું મેળવ્યું અને ભોગવ્યું તેનું વળતર સમાજને અને સૃષ્ટિને પાછું આપવા માટે નિષ્કામ બુદ્ધિથી આવશ્યક એવાં કર્મો કરવાં એ યજ્ઞ છે. યજ્ઞ છે માટે જ સમાજ અને જગત ટકી રહ્યાં છે. યજ્ઞ એ સામાજિક ધર્મનો ઉત્કર્ષ છે. ‘જીવન-ચક્ર’* એ લેખમાં યજ્ઞનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે એટલે અહીં એની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

તપ, દાન અને યજ્ઞ, યજ્ઞ, દાન અને તપ એ મહાન સામાજિક કર્તવ્યો જ્યાં સુધી ચાલે છે ત્યાં સુધી મનુષ્યસંસ્કૃતિ આગળ વધે છે, ને સર્વત્ર સુખશાંતિ અને સમૃદ્ધિ ફેલાય છે. આ ત્રણે પ્રવૃત્તિઓ

* એ લેખ માટે જુઓ ‘જીવનસંસ્કૃતિ’, પૃ. ૧૦૮.

સર્વભૂતોના હિતની દષ્ટિએ કરવામાં આવે તો સમાજ સુખી થશે અને તેમ કરનાર વ્યક્તિનો ઉદ્ધાર થશે. આ ત્રણ કર્તવ્યો કોઈ પણ નિમિત્તે છોડાય જ નહીં, એમ ભગવાને સ્વમુખે ગીતામાં કહ્યું છે.

૨૪-૧૨-૩૩

૧૩

ગીતામાં સામાજિક દષ્ટિ

ગીતાનો આખો સંદેશો સામાજિક છે કેમ કે જે કારણે ગીતા-સંવાદ શરૂ થયો તે ‘અર્જુનવિષાદ’ પાછળ પ્રથમથી જ સમાજહિતની દષ્ટિ છે.

*

પ્રથમ ગીતામાહાત્મ્ય તપાસીશું. ખરું જોતાં ગીતામાહાત્મ્ય ગીતા સાથે પૂરેપૂરું ભળતું નથી. એ તો કોઈ અદ્વૈતવાદીએ કરેલાં ગીતાનાં ભક્તિપૂર્ણ વખાણ છે; છતાં એમાં પણ સામાજિક તત્ત્વો છે જ.

*

અદ્વૈતામૃતવર્ષિणी । અદ્વૈત શબ્દ અસામાજિક છે એમ ગણાય. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. જ્યાં દ્વૈતનું સ્પષ્ટ ભાન છે ત્યાં પ્રેમ અથવા અભેદના અદ્ભુત ક્રીમિયા દ્વારા કેવળ ઐક્ય અથવા અદ્વૈત જોવું, સિદ્ધ કરવું અથવા અનુભવવું, એનું જ નામ અદ્વૈત. એવા અદ્વૈતના અમૃતનો વર્ષાવ કરનારી ગીતા છે એમ પ્રથમથી જ કહી દીધું છે. અદ્વૈત એટલે સર્વાત્મ્યૈક્ય.

*

મહાભારત એ ભારતીય સમાજશાસ્ત્રનો, સામાજિક સાહિત્યનો પ્રચંડ ગ્રંથ છે. એમાં ગીતા એ જ્ઞાનપ્રદીપ છે. એટલે જ ગીતા સામાજિક જીવનનું રહસ્ય પ્રકટાવનાર દીવો છે એ વિષે શંકા ન હોઈ શકે. ભારત-તૈલપૂર્ણ: પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમય: પ્રદીપ: ।

*

મવદ્વેષિણી । ભવ એટલે સંસાર, એનો દ્વેષ કરનારી ગીતા અસામાજિક જ હોઈ શકે એમ કેટલાક કહી શકે. પણ ખરું જોતાં ભવ શબ્દ સૃષ્ટિવાચક છે જ નહીં. ભવ એટલે સાંસારિક દષ્ટિ. ભવ શબ્દ subjective છે. એ સંકુચિત સાંસારિક દષ્ટિને કારણે જ બધાં સામાજિક દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે. સમાજને ભવદષ્ટિએ દોરનાર અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ દોરનાર એમ બે માર્ગ છે. ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમાં આપણે એ બે પ્રધાન માર્ગનો જ ઊઠાપોઠા જોઈશું.

*

નારાયણ શબ્દ પણ ધર્મશરતું સામાજિક સ્વરૂપ સૂચવે છે. નર એટલે મનુષ્ય. નાર એટલે માનવ્ય — મનુષ્ય કોટિ — એને જ પોતાનું સ્થાન કરીને રહેનાર, માનવ્યને આધારે પ્રગટ થનાર પરમાત્મા, સમાજાત્મા, તે નારાયણ.

*

‘ભગવાન’ નામ પણ psychological કરતાં sociological વધારે છે :

ઐશ્વર્યસ્ય સમગ્રસ્ય વીર્યસ્ય યશસઃ શ્રિયઃ ।

જ્ઞાન-વૈરાગ્યયોરુચૈવ ષણ્ણાં ભગ અતીરણાઃ ॥

*

બધાં ઉપનિષદોની દષ્ટિ સામાજિક છે જ એવું નથી. પણ જનસમાજને અર્થે ઉપનિષદોનું દોહન કરી સમાજહિતનું દૂધ ભેગું કરવાની કળા શ્રીકૃષ્ણની છે. માટે જ એને સમાજ-ગુરુ અથવા જગદ્-ગુરુ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. કૃષ્ણં વन्दે જગદ્ગુરુમ્ ।

*

ભારતપંકજને ‘કલિમલ પ્રધ્વંસિ’ કહ્યું છે. ‘કલિ’ એટલે યુદ્ધ, ઝંઘડો, મત્સર, અસૂયા આદિ અસામાજિક વૃત્તિઓ. આ વૃત્તિઓનું તાંડવ મહાભારતમાં જેવું વર્ણવ્યું છે તેવું બીજે ક્યાંયે નહીં હોય. આ અસામાજિક વૃત્તિઓની બીષણતા બતાવી, ‘લોકે’ એટલે જનસમાજમાં

સજ્જનોને બોધ આપવાનું કામ મહાભારતે અને એમાં આવેલી ગીતાએ હંમેશ કયું છે.

*

માધવની કૃપા મૂક માણસને પણ વક્તા બનાવે છે, પંગુને દુર્ગ-યાત્રી બનાવે છે, એ કૃપા સમાજમાં સામર્થ્ય રેડે છે.

*

વિષ્ણુર્વા ત્રિપુરાન્તકો આ શ્લોકમાં અથવા યં શૈવા સમુપાસતે એ શ્લોકમાં એકં સદ્વિપ્રા વહુધાવદન્તિનો બોધ જોડેલો સ્પષ્ટ છે તેટલો સ્પષ્ટ યં બ્રહ્મા વરુણેન્દ્રમાં નહીં હોય, પણ છે તો ખરો જ. અને એ બોધ અસ્પષ્ટ રાખવાથી શ્લોકનું માધુર્ય વધ્યું છે. અને આ બધા પંથો સુર માર્ગે કે અસુર માર્ગે જાય તોયે તે પરમ મહાદેવની વિભૂતિને સંપૂર્ણપણે તો ન જ જાણખે એમ કહી એ માધુર્યમાં અનંતતાની સુવાસ ઉમેરી છે. અનેક લોકો એક ઈશ્વરને અનેક રીતે જાણખે છે એટલું જ્યારે મનુષ્ય કોટી અનુભવશે ત્યારે વિગ્રહમાત્રનો નાશ થશે અને સામાજિક વિશ્વશાંતિ સ્થપાશે.

‘હિંદુ બ્યૂ ઓફ લાઈફ’માંનું ધર્મવિગ્રહવાળું પ્રકરણ અહીં ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.

*

હવે ગીતામાં પ્રવેશ કરીશું. અર્જુન શરૂઆત કરે છે: ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે! (૧. ૩૧). અર્જુનની તમામ ચિંતા સામાજિક શ્રેયની છે. ગીતામાં નિઃશ્રેયસનો ઉપદેશ છે. પણ તે ઉત્તમોત્તમ શ્રેય:સાધક તરીકે જ બતાવેલો છે. જે નિતાન્ત શ્રેયસ્ છે તે જ નિશ્ચયપૂર્વક સમાજશ્રેયને ધડનારું છે. રાજ્યભોગ અથવા જીવિત, અથવા ‘ધી વિલ ટુ લિવ્હ’, ‘ધી વિલ ટુ એન્જોય’ અને ‘ધી વિલ ટુ વિન (કોંકર)’ એ સ્વાર્થી છે, સંકુચિત છે, અસામાજિક છે. અર્જુનના મનમાં એ અસામાજિક વૃત્તિઓ છે જ નહીં. અર્જુન તો રાજ્ય, ભોગ અને સુખ સ્વજનોને અર્થે જ કાંક્ષે છે. સ્વજન અને

ગુરુજન પ્રત્યેનો પ્રેમભાવ, કૃતજ્ઞતાભાવ એને અસ્વસ્થ કરી મૂકે છે. એનું હૃદય સ્વજનોમાં પરાવાયેલું છે. માટે એને કુલક્ષય, મિત્રદ્રોહ, આતતાયીપણું, સંકર ઇત્યાદિ વસ્તુની ભારે ખીક છે.

અર્જુનની વૃત્તિ ફેંકી દેવા જેવી જરાયે નથી. અર્જુન જેવો ક્ષત્રિય-વીર યુદ્ધથી થતા દોષો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે એ વસ્તુ જ મનુષ્યજાતિનું ભાગ્ય સૂચવે છે.

*

સમ્રાટ અશોકે યુદ્ધમાંથી પ્રસવતો સર્વનાશ જોયો અને એણે ઔદ્ધર્મ દ્વારા શાંતિ મેળવી. યુદ્ધથી થતો નાશ નજર આગળ પ્રત્યક્ષ કરી અર્જુન વિષાદ પામ્યો. એને શાંતિદાયક ગીતાધર્મ મળ્યો. ઔદ્ધર્મ કરતાં ગીતાધર્મમાં જો કંઈ ખાસ વિશેષતા હોય તો તે ગીતાની વ્યાપક સામાજિક દૃષ્ટિ છે. જાતિધર્મ, કુલધર્મ ઇત્યાદિ શાશ્વત ધર્મ જેને આધારે ટકે છે તે લગ્નવ્યવસ્થા યુદ્ધોને લીધે જોખમમાં આવે છે માટે ‘હું ન લડું’ એવી અર્જુનની દલીલ છે. સામાજિક નીતિનો અધઃપાત એ જ નરક. એ નરકની ખીક અર્જુન આગળ પ્રત્યક્ષ છે.

આવી સમાજહિતૈષી નજરવાળા અર્જુનને ભગવાને એમ ખતાવવું રહ્યું કે પોતે જે કર્તવ્યમાર્ગ સૂચવે છે તે સર્વભૂતહિતે રતા: એવા લોકસંગ્રહકારી સમાજપુરુષોનો, સજ્જનોનો, જ માર્ગ છે.

*

દૈવી સંપત્ત સર્વકલ્યાણકારી હોય છે, સર્વોદયકારી હોય છે. આસુરી સંપત્ત એકાંગી, સ્વાર્થી અને ક્ષણિક ઉત્કર્ષકારી હોય છે. રાક્ષસી સંપત્ત આંધળી, વિનાશકારી અને મનસ્વી હોય છે. જ્યારે આ ત્રણેમાંથી એકે સંપત્તમાં ખેસી ન શકે એવો મનુષ્યદ્રોહી સમાજ-વિનાશક નરાધમ તે આતતાયી.

સ્વજનો મરી જશે તો મોટો ધાત થશે, સમાજનો અંત આવશે એ જાતની ખીક મનમાં રાખી અર્જુનનું હૃદય સ્વજનકૃપાળુ બન્યું.

એમ જોઈ ભગવાન એને સમજાવે છે. ‘મરણ એ કંઈ વિનાશક વસ્તુ નથી; મરણમાં સમાજનું અકલ્યાણ છે જ નહીં; મરણ એ એક સનાતન અને આવશ્યક વસ્તુ છે; મરણથી સમાજને ઊલટી તાજગી જ પ્રાપ્ત થાય છે, મરણ ટાળવાથી લોકસંગ્રહ નથી થતો પણ અસામાજિક હીન વૃત્તિઓ ટાળવાથી સમાજ ગચ્છી જાય છે, લોક-કલ્યાણ થાય છે.’

મરણની ખીક એ કેવળ હૃદયદૌર્બલ્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં સૂક્ષ્મ રીતે કલેષ્ય જ રહેલું છે, એમ કહી ભગવાને પ્રથમ પ્રહાર કર્યો. એની સામે અર્જુને ગુરુજનો પ્રત્યેના પોતાના ધર્મની ઢાલ આગળ કરી અને યુદ્ધના મૂળમાં વિજય, રાજ્ય, ઇત્યાદિ હુદ્ર વસ્તુઓ જ છે, એવો દોષ પણ રજૂ કર્યો અને ન લડવાનો પોતાનો નિશ્ચય વધારે દઢ કર્યો.

વાત આટલે સુધી પહોંચી ત્યારે જ ભગવાને મરણનો વિચાર કેવો નાસ્તિક છે, આત્માને ભૂલી જનાર છે, એ વધારે સ્પષ્ટ કરી આપ્યું. શસ્ત્રાસ્ત્રના પ્રહારથી આત્મા હણાતો નથી, પણ ભોગૈશ્વર્યની લાલસાથી-આસક્તિથી-કામકામિત્વથી આત્મા હણાય છે અને સમાજ પડે છે. ભગવાને પ્રારંભમાં જ અર્જુનને એ સમજાવી દીધું છે.

ગીતાએ ઇન્દ્રિયારામ અને અંતરારામ એવી બે વૃત્તિઓ વચ્ચેનો ભેદ ખતાવીને પોતાનું સમાજશાસ્ત્ર અંતરારામ એવા માણસોના આદર્શ ઉપર રચ્યું છે. ભગવાન પોતે સર્વભૂતાનાં સુહૃદ્ છે, એને સર્વસ્વ અર્પણ કરી પોતાની વાસનાઓ કબજે કરી સર્વભૂતહિતે રત એવા જે લોકો હોય તે જ ગીતાની દષ્ટિએ સમાજનાયક છે. તેમને આધારે જ સમાજ ટકવાનો છે, વધવાનો છે.

*

આત્મા અવિનાશી છે, શુદ્ધ છે, નિત્ય છે, એ વસ્તુ જે ઉત્સાહથી ગીતાજીની શરૂઆતમાં કહેલી છે તે ઉત્સાહ ખીજાં કોઈ પણ વેદાંત

ગ્રંથમાં આટલી સ્વાભાવિકતાથી પ્રગટ થતો નથી. આત્મા અવિનાશી છે, જ્યારે દેહ અથવા બાહ્ય જગત નશ્વર છે, આ પરસ્પર વિભિન્નતા ધ્યાનમાં લીધા પછી જ, એ એનો કફોડો સંસાર જે જગત અથવા સમાજ, એનો વિચાર કરી શકાય. આજના વૈજ્ઞાનિકો અને વિચારકો પદાર્થવિજ્ઞાનને આધારે રસાયણ રચે છે, રસાયણને આધારે વનસ્પતિશાસ્ત્ર રચે છે, એને આધારે પ્રાણીશાસ્ત્ર; એની પ્રેરણાથી શરીરશાસ્ત્ર, તથા એને આધારે માનસશાસ્ત્ર તથા સમાજશાસ્ત્ર રચે છે. ખીજા બાબુ માણસની ભોગવિલાસની અને સંગ્રહ વધારવાની અસામાજિક વૃત્તિઓ એ જ કુદરતી વૃત્તિઓ છે એમ માની લઈ તેને આધારે કાયદા અથવા વ્યવહારશાસ્ત્ર રચી એમાંથી જ આચારશાસ્ત્ર એટલે કે ધર્મશાસ્ત્ર ઉપજવી કાઢે છે. અને પછી આગળ વધાતું નથી એમ જોઈ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનો ઇન્કાર કરે છે. સહેલાઈથી અધરું, જ્ઞાતથી અજ્ઞાત, એ વિકાસનો સ્વાભાવિક ક્રમ જોઈ ઉપર વર્ણવેલો વિકાસક્રમ શાસ્ત્રશુદ્ધ છે, એમ પણ તેઓ સિદ્ધ કરવા માગે છે.

પશુજીવન વધારે નૈસર્ગિક છે માટે પશુવૃત્તિઓને અભ્યાસીને એના સિદ્ધાંતો જ મનુષ્યજીવનને લાગુ કરવા એ શાસ્ત્રોક્ત માર્ગ છે એમ કહેનારા પણ કેટલાક નીકળ્યા છે. પશુઓમાં પણ કેટલાંક ઓછાં સામાજિક હોય છે, ઉધઈ, મધમાખ, આદિ કેટલાંક તુરચ્છ ગણાતાં જંતુઓ સામાજિક વૃત્તિનો વિશેષ ઉત્કર્ષ બતાવે છે, એવો ભેદ જોઈ સામાજિક વૃત્તિવાળાં પ્રાણીઓના જીવનનિયમ ઉપરથી મનુજીવનશાસ્ત્ર રચવાનો પ્રયત્ન હમણાં હમણાં થયો છે. અને તેથી સમાજશાસ્ત્રમાં ઘણી પ્રગતિ પણ થઈ છે. પણ મૂળ દોષ ગણીએ તો એમાં પણ એ છે જ.

ખરું જોતાં જ્યાં જીવન વધારેમાં વધારે વિકસિત હોય અને જે આપણે વધારેમાં વધારે જાણી શકતા હોઈએ, એનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરી તેને આધારે અર્ધવિકસિત અથવા અર્ધવ્યક્ત, એવા જીવનની ખૂબીઓ તપાસવી એ વધારે સશાસ્ત્ર માર્ગ છે. જીવનશાસ્ત્રમાંથી વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્રમાંથી રસાયણશાસ્ત્ર ખીલવવા જઈએ

તો જગદીશચંદ્ર અસુની શોધો કરતાં પણ વધારે મહત્વની શોધો થવાનો સંભવ છે.

સ્વતંત્ર માનવસમાજશાસ્ત્ર રચવામાં પણ આંકડાશાસ્ત્રી પદ્ધતિ હાલ દાખલ થઈ છે. હજાર, લાખ કે કરોડો દાખલાઓ લઈને એમાંથી મનુષ્યસ્વભાવ તારવી કાઢી એ ઉપરથી સિદ્ધાંતો અંધાય છે. ઉપર અતાવેલ દોષ આ પદ્ધતિમાં નથી એમ ઉપરટપકે લાગે, પણ ચોરોની કે લૂંટારુઓની વસાહતના આંકડાઓ એકઠા કરીએ તો એક જાતના સિદ્ધાંત નીકળશે અને પારમાર્થિક સાધુઓના મોટા મોટા સંઘો તપાસી ત્યાંના આંકડાઓ કાઢવા જઈએ તો જુદું જ જીવનશાસ્ત્ર દેખાઈ આવશે. બહુજનસમાજનો સ્વભાવ એ મનુષ્યજાતિનો સહજ અથવા શાસ્ત્રગ્રાહ્ય સ્વભાવ ન જ ગણાય.

આજકાલ ચાલવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે પચાસ વાર પડે ત્યારે એક વાર માંડ ડગલું ભરી શકે છે. એ ઉપરથી જો આંકડા-શાસ્ત્રીઓ અનુમાન કાઢે કે આજકાલ ચાલતાં શીખે એવો સંભવ સેંકડે બે ટકા જ છે, તો તે શુદ્ધ આંકડાશાસ્ત્ર ગણાય. પણ અનુભવ એવો નથી. નિષ્ફળતા એ નિર્વીર્ય વસ્તુ છે. જ્યારે સફળતા એ વિધાતા જેટલું સમર્થ બીજ છે. એટલે સફળતાના અનુભવને જુદી જ કોટિનો ગણવો જોઈએ. અને એને આધારે સમાજશાસ્ત્ર રચાવું જોઈએ. ગીતાએ એ પ્રમાણે સમાજશાસ્ત્ર રચવાનો અદ્વિતીય પ્રયત્ન કર્યો છે તેથી આધુનિક સમાજશાસ્ત્રીઓનું એ તરફ ધ્યાન ગયું નથી. ગીતાએ સનાતન ઇતિહાસ ધ્યાનમાં લઈ, પ્રગતિશીલ મનુષ્યોની વિકાસની દિશા તારવી, અવિનાશી એવા આત્માનો સ્વભાવ સમજી લઈ, તેને આધારે સમાજના આદર્શ પુરુષના ચારપાંચ જુદા જુદા પણ અંતે એકરૂપ એવા ચિતારો આપ્યા છે. એ આદર્શને પહેંચવાની સાધના પણ ગીતાએ ભિન્ન ભિન્ન રીતે અતાવી છે. વિકાસનો ક્રમ પણ પગથિયાં પાડીને અતાવ્યો છે.

વિકાસથી ઊલટો અધઃપાત પણ ગીતાની નજર બહાર નથી; તેથી અધઃપાતની પરંપરા પણ યોગ્ય સ્થળે એણે આપી છે. ગીતાનું માનસશાસ્ત્ર વ્યાપક અને સનાતન છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર એ સર્વ વિદ્યાને આધારભૂત છે એમ તો ગીતાએ સ્પષ્ટ કહ્યું જ છે. એવી આધ્યાત્મિક વિદ્યાને આધારે ગીતાએ આપણને સમાજશાસ્ત્ર આપ્યું છે.

*

કૌમાર, યૌવન, જરા, આદિ અવસ્થાની સરખામણીમાં દેહ અમર છે. દેહોની સરખામણીમાં આત્મા અમર છે. જીવાત્માઓની સરખામણીમાં પરમાત્માની વિમૂતિ કંઈ એર જ છે. એ જ રીતે વ્યક્તિઓના પ્રમાણમાં કુટુંબ સનાતન છે. કુટુંબોના પ્રમાણમાં સમાજ સનાતન છે — અમર છે. સમાજના વિકાસમાં જે સનાતન તત્ત્વ રહેલું છે તે બીજા બધાના પ્રમાણમાં સનાતન અને વિલુ છે. એ જ અધ્યાત્મ છે. એને બરાબર સમજીને જ સમાજશાસ્ત્ર રચી શકાય.

*

મનુષ્યને દોરનાર મોટામાં મોટી બે પ્રેરણાઓ સુખ અને દુઃખ છે. જીવનનું રક્ષણ અને વર્ધન ગમે તેટલું સમાજોપયોગી હોય તોયે કેવળ એ સાચવવા માણસ પ્રવૃત્ત નથી થવાતો. એ સ્થિતિને કારણે આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન આદિ જીવનવ્યાપાર સાથે વિધાતાએ સુખદુઃખની જખરદસ્ત ભાવનાઓ બાંધી રાખી છે. છતાં સુખદુઃખના હાથમાં જીવનનું વ્યાકરણ નથી. સુખદુઃખની ભાવના આંધળી અને અમર્યાદ છે, વિવેક તો એમાં છે જ નહીં. એટલે સુખદુઃખને આધારે જીવનશાસ્ત્ર રચી ન શકાય. ઊલટું, સુખદુઃખની પ્રેરણાથી તદ્દન અસ્પૃષ્ટ રહેવાની શક્તિ જ કેળવવી રહી. જ્યાં માણસને સુખદુઃખનો અનુભવ થતો જ નથી એવી જડ, મૂઢ અવસ્થા ઇચ્છવાની નથી પણ સુખદુઃખ જીવનનાં પ્રેરક તત્ત્વો ન બને, નિર્ણાયક તત્ત્વો ન બને, માણસ સુખદુઃખથી અભિભૂત ન થાય એ અત્યાવશ્યક છે. ગીતાએ

સુખદુઃખ-વાદનો પ્રારંભમાં જ સખતમાં સખત વિરોધ કર્યો છે. એના લભકારા આખા ગ્રંથમાં સંભળાયા જ કરે છે; ગાંધ્યા જ કરે છે.

સુખ-દુઃખની વ્યથા જોણે વટાવી છે, એવાનાં ગીતાએ અનેક રીતે વખાણ કર્યાં છે. તે ધીર એટલે કે બુદ્ધિમાન છે, એણે મરણ ટાળ્યું છે, એ જ્ઞાતા છે, એ યોગી છે, એ કર્મકુશળ છે, એ ત્રિગુણાતીત છે, એ આત્મવાન છે, એ બ્રાહ્મણ છે, એ સ્થિતપ્રજ છે, ભક્ત છે. બધું છે.

માણસને સુખ મળ્યું એટલે એનું જીવન સુધર્યું, એની પ્રગતિ થઈ, એ કૃતાર્થ થયો, એવું તો છે જ નહીં. માણસ પર દુઃખ આવી પડે એમાં એનો ગુનો અથવા એનો પાત છે, દુરાચારની એ સજા છે, એનો અધઃપાત છે, એમ પણ નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાતું નથી. ઇન્દ્રિયજન્ય અથવા વાસનાજન્ય સુખદુઃખને ખરી નૈતિક કિંમત નથી, એટલું ગીતાએ આપણને સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. અને તેથી મનુષ્ય-જીવનમાં સુખદુઃખના વિચારે કશા મહત્ત્વના ફેરફાર ન કરવા જોઈએ એવું સમાજશાસ્ત્ર પ્રથમથી જ સૂચવી દીધું છે.

*

મરણ પાછળ જનન, અને જનન પાછળ મરણ આવ્યા જ કરે છે એ જોઈને પણ જીવનની દષ્ટિએ કે સમાજની દષ્ટિએ મરણનો વિચાર મહત્ત્વનો નથી. ધાસ સુકાયાનો કોઈ શોક કરતું નથી કેમ કે ચોમાસું આવ્યે એ ફરી ઊગવાનું જ છે. એવી જ રીતે મરણનું છે.

જન્મ પહેલાંની સ્થિતિ અને મરણ પછીની સ્થિતિ આપણે જાણતા નથી. જે વસ્તુ આપણે જાણતા નથી તેને વિષે હર્ષ-શોક મનમાં રાખવાં એમાં હડાપણ તો નથી જ.

કોઈ પણ વેપારી પોતાની મૂડીનું ક્ષણેક્ષણે રૂપાંતર થતું જોઈ દુઃખ પામતો નથી. એ જાણે છે કે યથાકાળે મૂડીનું રૂપાંતર થવું એમાં જ તિબરત રહી છે. રૂપાંતરથી મૂડીનું સત્ત્વ ઘટતું નથી, ઊલટું વધે છે, એટલો એને વિશ્વાસ હોય છે. જીવનનો વેપારી પણ એ જ શ્રદ્ધા

સહેજે રાખી શકે છે. જીવનવ્યાપારમાં આત્મા એ ‘મૂડીનું સત્ત્વ’ છે. એમાં વધવાઘટવાપણું છે જ નહીં. કેવળ રૂપાંતરો ચાલ્યા કરશે. આપણને જીવનપરતેવે ચિંતા એટલી જ હોવી જોઈએ કે એ રૂપાંતરો ઇષ્ટ દિશામાં થાય. એછેવત્તે ઢંકાયેલો આત્મા પ્રગટ થાય. આત્મૌપમ્ય — વિશ્વાત્મૈક્ય — નો સાક્ષાત્કાર વધુ ને વધુ થતો જાય એ રીતે રૂપાંતરો થયા કરે એટલી જ કાળજી રાખવાની રહી.

સામાજિક પ્રગતિની દિશા બીજી રીતે નક્કી ન થાય.

*

પહ્લવી સંસ્કૃતિ કર્મકાંડપ્રધાન છે, એમ કહી શકાય. ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ ઉપાસનાપ્રધાન છે. ચીની સંસ્કૃતિ સદાચાર અને પરંપરાપ્રધાન છે જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિ સર્વસમન્વયકારી હોવા છતાં જ્ઞાનપ્રધાન છે એમ દેખાય છે. તેથી ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમાં સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણથી જ શરૂઆત થાય છે. જ્ઞાન શુદ્ધ, સર્વવ્યાપી અને સમર્થ હશે તો તમામ સંસ્કૃતિઓને તે તે પ્રસંગે ઇષ્ટ એવું રૂપ તે આપી શકશે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના મૂળમાં જ્ઞાન જ છે, અને એને પરિણામે પણ જ્ઞાન જ દૃઢ કરવાનું હોય છે. ‘જ્ઞાનમાંથી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ-રૂપી કર્મ અને એ કર્મોમાંથી અંતે ફરી જ્ઞાન’ એ ક્રમ જોયા પછી ગીતાએ જાહેર કર્યું : સર્વં કર્માર્થિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ।

*

ગીતાને એક રીતે ‘સ્વધર્મયોગ’ પણ કહી શકાય. સ્વધર્મ એટલે સ્વ-કાલિક, સ્વ-દેશિક, સ્વ-ભાવજન્ય એવો વિશિષ્ટ ધર્મ. આવો વિશિષ્ટ ધર્મ સાર્વકાલિક સાર્વદેશિક, સાર્વભૌમ, સર્વભૂતહિતે રત એવા પરમ ધર્મને અવિરોધી અને પોષક જ હોવો જોઈએ. ગીતાની એ મોટી શોધ છે. ચોકઠાનો એક ખૂણો સરખો કર્યો હોય તો બાકીના ત્રણે ખૂણા સરખા થવા જ જોઈએ એ ભાવ ગીતામાં છે. અથવા ઊત્તરી રીતે એમ પણ કહી શકાય કે, બાકીના ત્રણે ખૂણા જેથી સરખા થાય એ રીતે પોતાનો ખૂણો ગોઠવવો એ જ પોતાના ખૂણાનું

સરખાપણું છે. એ જ ગીતાનો સ્વધર્મ છે. સ્વધર્મની કલ્પના સ્ત્રીકાર્યા પછી વર્ણાશ્રમધર્મની તેમ જ યુગધર્મની કલ્પના આવવાની જ.

ગીતાએ આત્મ સ્વધર્મનું સામાન્ય શાસ્ત્ર આપ્યું છે માટે ગીતા વિશ્વજનીન એટલે કે બધાને માટે અને સાર્વકાલિક છે, જ્યારે ધર્મની વિગતોમાં ઊતરનાર વ્યાપક સ્મૃતિઓ પણ કાલગ્રસ્ત અને તેથી ત્યાજ્ય થાય છે. તેથી જ શંકરાચાર્યે કહ્યું છે : યસ્મિન્દેશકાલેનિમિત્તે ચ યઃ ધર્મ અનુષ્ઠીયતે સ એવ દેશકાલનિમિતાન્તરેષુ અધર્મો ભવતિ । (શાંકર શારીરભાષ્ય ૩-૧-૨૫)

*

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્મત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ આત્મ વચન અથવા સહજં કર્મ કૌન્તેય સદોષમપિ ન ત્વજેત્ એવું વચન, કેવળ અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રી ન જ ઉપદેશે. સમાજશાસ્ત્ર રચવાનો બોલેને બોલે માથે છે એ જ નિર્ભય થઈને આવાં વચનો સિદ્ધાંત તરીકે રજૂ કરી શકે. ગીતાનો સંદેશો સામાજિક છે એ સિદ્ધ કરવા માટે આ વસ્તુ પ્રધાન દલીલ તરીકે આપી શકાય. સમાજ એ સનાતન અને વ્યાપક વસ્તુ છે, મૂંઝા છે. એની વ્યવસ્થા કાલરૂપી પરમાત્માના હાથમાં છે. માણસ કેવળ એના હાથમાં નિમિત્ત છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા સમજી તે પ્રમાણે માણસ વર્તે એટલો જ માણસનો ધર્મ છે. અને ઈશ્વરની ઇચ્છા સ્વધર્મ મારફતે માણસ આગળ પ્રગટ થાય છે. દરેક વ્યક્તિના સાચા સ્વધર્મનો સરવાળો એ જ આ વિશ્વસંસ્થાનો પરમ ધર્મ અથવા સર્વધર્મ છે.

સ્વધર્મ સમજવામાં અથવા પાળવામાં માણસ જોટલી ગફલત કરે તેટલું તેનું જીવન વ્યર્થ થાય છે, સંકટમય અને છે. સ્વધર્મપાલન કરતાં શ્રેષ્ઠ કશું નથી. માત્ર સ્વધર્મ પાલન કરવામાં દોષ ન આવે, પાપ ન ચોંટે, બંધન પેદા ન થાય, એને માટે અમુક સર્વહિતકારી આધ્યાત્મિક વૃત્તિ રાખવી જોઈએ. એ વૃત્તિ ગીતાએ શીખવી છે. ગીતાએ એને અનેક નામ આપ્યાં છે. જ્ઞાની એ વૃત્તિને આત્માનાત્મ-વિવેક કહેશે. કર્મી એને નિષ્કામતા કહેશે. ભક્ત એને પ્રપત્તિ કહેશે.

ગીતા એ બધાને અનાસક્તિ તરીકે ઓળખે છે. સમાજશાસ્ત્રી એ જ અનાસક્તિને સામ્યયોગ અથવા આત્મૌપમ્ય તરીકે ઓળખશે.

‘ઈશાવાસ્ય’માં પણ લખ્યું છે :

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूत् विजानतः

तत्र को मोहः कः शोक अकत्वमनुपश्यतः ।

*

સ્વર્ગ એ શી વસ્તુ છે? સમાજશાસ્ત્રમાં એને કંઈ સ્થાન છે ખરું? સ્વર્ગ અને નરક એ કેવળ કલ્પના છે? ભૂમિકા છે? કે લોક છે?

જે અર્થમાં આપણે સૂર્યલોક, ચંદ્રલોક કે મંગળલોક માનીએ છીએ તેવો તો સ્વર્ગલોક ન જ હોય. એ કેવળ કવિકલ્પના પણ નથી. મરણોત્તરનું અસ્તિત્વ માન્યા પછી એ અસ્તિત્વને અધિષ્ઠાન જોઈએ છે. માટે બધા ધર્મોએ સ્વર્ગ-નરક માન્યાં છે. સ્વર્ગ કે નરકનો વાસ કાયમનો નથી. ત્યાં જેમ જવાપણું છે, તેમ ત્યાંથી પુણ્ય કે પાપ ખવાઈ જતાં પાછા આવવાપણું પણ છે, એ કલ્પના ગીતામાં વિશેષ સ્પષ્ટ કરી છે. પાછા ન અવાય એવી સ્થિતિ એક જ છે, તે મોક્ષની છે. એ સ્થિતિમાં જન્મ, મરણ, પુનર્જન્મ બધું જ બંધ થઈ જાય છે. અને છતાં એ મોક્ષસ્થિતિ કેવળ પોલાણ નથી.

ત્યારે સ્વર્ગ શું છે? પંચભૂતાત્મક દેહમાં આપણો જે વાસ છે તે વાસ્તવિક (real) અને આપણે કરેલાં પુરુષાર્થનાં કર્મોમાં આપણે જે જીવીએ છીએ તે આપણો વાસ અથવા આપણી હતી અવાસ્તવિક (unreal) એમ તો ન જ કહેવાય. આટલો સંકુચિત વિચાર મનુષ્યજીવનના યથાર્થ આકલન પછી સેવાય જ નહીં.

મરણ પછી પ્રેમી જનોનાં હૃદયમાં અને સ્મૃતિમાં આપણે રહીએ છીએ, વધીએ છીએ અને ઘટીએ છીએ, ત્યાં પણ સેવા કે અસેવા કરીએ છીએ, એ બધું આપણું મરણોત્તર જીવન છે. એ જીવનમાં આપણા નવા પુરુષાર્થને અવકાશ નથી. એ આપણે માટે કર્મભૂમિ અથવા કર્મલોક નથી. એ ભોગભૂમિકા છે. કેમ કે જીવતાં કરેલા પુરુષાર્થના પરિપાકને જ એમાં અવકાશ રહે છે. એ જીવનની અવસ્થા આપણા હાથમાં ન

હોય તોયે એ જીવન આપણું જ છે અને એ મહત્ત્વનું પણ છે. જીવતાં કરેલા અથવા પુરુષાર્થનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે જ કે સમાજમાં વધારે આપણું મરણોત્તર જીવન શુભપરિણામી, દીર્ઘપરિણામી, વિવિધ અને કીર્તિકર થાય.

એ જીવન જ આપણું સ્વર્ગ (અથવા નરક) છે. સમાજમાં મહત્ત્વના આદર્શો અને એના ઉચ્ચ નમૂનાઓ વાવીને જવું—જવા કરતાં લોકોનાં હૃદયમાં જ રહ્યા કરવું એ આપણું યશોજીવન છે.

*

ગીતામાં અહિંસાને પ્રાધાન્ય છે ખરું (કેમ કે અહિંસા એ જ સાર્વભૌમ સામાજિક જીવનનો પાયો છે), પણ જે આક્રમણકારી નથી એવા આવી પડેલા યુદ્ધને માન્યતા આપેલી છે. યદૃચ્છયા ચોપપન્નમ્ એવું બચાવનું યુદ્ધ સ્વર્ગનાં દ્વારો ખોલી આપે છે. બચાવના યુદ્ધમાં ન ઊતરવું એમાં અર્થ છે, પાપ છે. અને કીર્તિનો નાશ તો છે જ. અહિંસાનો લોપ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા આતતાયીને સમાજમાં રહેલી અહિંસાવૃત્તિનો લાભ ન આપવો એ જૂની શિખામણ હતી. ગીતાએ એ સ્વીકારી છે. ગીતાની અહિંસાનિષ્ઠા એટલે દરજ્જે મર્યાદિત ગણાય. સમાજની અહિંસાવૃત્તિને લીધે મળતા રક્ષણનો આતતાયી હકદાર ભલે ન હોય પણ આતતાયીને મારવાની વાત કરી ગીતાએ અહિંસાનું સાપવાદપણું સ્વીકાર્યું; એના સાર્વભૌમત્વને ઝાંખપ લગાડી. પણ આ બાબતનો ગીતાનો અભિપ્રાય અર્થવાદ ગણી કોરે મૂકવો જોઈએ. અર્જુન પૂરતો ભગવાનનો લડવાનો આગ્રહ ગમે તેટલો હોય, ગીતાની શિખામણ યુદ્ધની આગ્રહી નથી લાગતી. જેમ ક્ષાત્રધર્મમાં યુદ્ધેચાપ્પલાયનમ્ એ ગુણ વર્ણવ્યો છે, તેમ ગીતાના આદર્શ પુરુષનાં જેટલાં લક્ષણો છે (સ્થિતપ્રજ, ગુણાતીત, ભક્ત, જ્ઞાની, પંડિત, યોગી, સંન્યાસી, સિદ્ધ, શુદ્ધિમાન, સાત્ત્વિક, દૈવી સંપત્તિનો અભિજાત) તેમાં યુદ્ધનો આગ્રહ દૂરતઃ પણ સ્થિત કરેલો નથી. અને ક્ષાત્રધર્મમાં પણ યુદ્ધ વહોરી લેવાની વાત છે જ

નહીં. માથે આવી પડે તો 'ત્યાં મુખ પાણી રાખી મરીએ' એટલું જ ગીતાએ સૂચવ્યું છે. ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમાં યુદ્ધને સ્થાન દેખાતું નથી. આવી પડેલો યુદ્ધનો પ્રસંગ પાર પાડવા ખાતર અર્જુનને ઉપદેશ કર્યો છે એ વાત સાવ અલગ છે. અર્જુનને કરેલો લડવાનો ઉપદેશ પણ અંતે નિમિત્તમાત્રમ્ની અને પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ની દલીલ ઉપર જ રચાયેલો છે.

*

આત્મા અમર છે, અને દેહ નશ્વર છે, એ દલીલ ગીતામાં અર્જુનને હિંસા તરફ પ્રવૃત્ત કરવાને વપરાયેલી છે, એમ સ્વાભાવિક રીતે લાગે છે. પણ

वेदाविनाशिनं नित्यं य अेनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥ (૨. ૨૧)

આ શ્લોકમાં હિંસા પ્રત્યે પ્રેરણા નથી; ઊલટું, આત્માને અવિનાશી, અજ અને અવ્યય તરીકે ઓળખનાર સ્વભાવે જ હિંસાવિમુખ હશે એમ ગીતાએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. અહીં કથં શબ્દ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. એ જાણે છે કે કોઈ આત્મા મરતો જ નથી માટે શી રીતે એ કોઈને મારવા પ્રવૃત્ત થાય? આત્માનું અમરત્વ જોને ગળે ઊતર્યું તે જોમ મરતાં ડરતો નથી તેમ જ કોઈ કાળે મારવાનો ઉત્સાહ પણ ધરાવતો નથી. હિંસા (એટલે કે મારવાની ક્રિયા) નિર્વીર્ય છે, વ્યર્થ છે, નિષ્ફળ છે. કોઈને મારવાથી એનો આત્મા તો હણાતો નથી, એની શુભાશુભ વૃત્તિઓ હાથમાં આવતી નથી, એણે કરેલા સંકલ્પો તોડાતા નથી, એના ઉપર મેળવેલો વિજય કેવળ આજ્ઞ અને ક્ષણિક જ હોય છે, અને આપકું શરીર જોનો ક્ષણનો પણ ભરોસો નથી તે તોડ્યાનો પુરુષાર્થ શો? આવા વિચારથી હિંસા કરવાની વૃત્તિ જ મરી જાય છે. એ જ વસ્તુ તેરમા અધ્યાયમાં માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મૂકી છે :

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितम् औश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ (૧૩. ૨૮)

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर् यस्य न लिप्यते ।

હત્વાડપિ સ ઝિમાન્ લોકાન્ ન હન્તિ ન નિવઘ્યતે ॥ (૧૮-૧૭)

અદારમા અધ્યાયમાં આવેલો હિંસાવિષયક આ શ્લોક હિંસાવાદીઓ ભાવપૂર્વક ટાંકે છે. અદારમા અધ્યાયનો એ શ્લોક જે હશે અને જે અનુસંધાનમાં આવ્યો છે તે તપાસવું જોઈએ. ત્યાં કર્મત્યાગ અને કર્મફલત્યાગની ચર્ચા ચાલે છે. કર્મમાત્ર બંધક છે માટે એનો જ ત્યાગ કરવો ઘટે છે, એવી એક દલીલ છે. એની સામે ગીતા કહે છે : ‘કર્મનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી અને શક્યતાયે નથી. તેથી કર્મના સંગ અને ફળ બંનેનો ત્યાગ કર્યો એટલે પત્યું. સાથે સાથે સંગ અને ફલ પરવે કર્મનો કર્તા હું છું એ જાતનો અહંભાવ પણ છોડી દેવો જોઈએ.’

એ અહંભાવ છોડવામાં મદદ થાય એવી એક સાંખ્ય દલીલ ભગવાન રજૂ કરે છે કે હરેક કર્મ માટે પાંચ કારણો હોય છે : અધિષ્ઠાન, કર્તા, કારણ-કલાપ, વિવિધ ચેષ્ટા અને દૈવ. માણસે કરેલા એકેએક સારાનરસા કર્મ માટે આ પાંચ કારણો તો હોય જ છે. આ પાંચમાંથી ચાર એટલાં તો જાપરદસ્ત છે કે એમની અનુકૂળતાએ જ પાંચમું કારણ — કર્તા — કામ કરી શકે. પોતાનો હિસ્સો આટલો અદપ હોવા છતાં કેવળ પોતાને જ કર્મનો કર્તા જે માને છે તે દુર્મતિ છે, એની ખુદ્દિ અસંસ્કારી છે, આટલું કહી ગીતા દાર્શનિક સિદ્ધાંત પૂરો કરવા ખાતર કહે છે : ‘ચાર કારણો ઉપર તો માણસનો કાબૂ છે જ નહીં, એ ચાર કારણોને લીધે માણસને હાથે સારાંનરસાં કર્મો થાય પણ ખરાં. એમાં જે માણસ અહંકાર છોડી દે અને રાગદ્વેષ, વેરઝેર, હિંસાવૃત્તિ ઇત્યાદિનો લેપ ખુદ્દિને થવા ન દે તો એને હાથે પ્રસંગવશાત્ આ બધા લેહોનો નાશ થઈ જાય તોયે એણે એ નાશ કર્યો એમ ન કહેવાય. અને એને એ ક્રિયાનું બંધન ન હોય.’ જેમ કોઈ જાપરદસ્ત માણસ મને વિવશ કરી બધી રીતે બાંધી દઈ મારો હાથ પકડી એનાથી કોઈ મુરખીને તમારો મરાવે તો મેં એ મુરખીનું અપમાન કર્યું એમ ન ગણાય, તેમ અહંકારને અભાવે અને વાસના-મલિન ખુદ્દિને અભાવે

મારી દ્વારા થયેલા કર્મનું અંધન મને નથી. પછી ભલે તે કર્મ સર્વ લોકોનો એકસામટો નાશ કરવા જેટલું ધોર પણ હોય. આવી તાત્કાલિક ચર્યાનો શ્લોક હિંસાને પ્રેરનારો છે એમ માનવું હાસ્યાસ્પદ છે. હિંસા કરવી છે અને ગીતા પાસેથી અચાવ પણ મેળવવો છે, એટલા ખાતર પોતે જ પોતાને પ્રમાણપત્ર આપવું કે પોતાનામાં અહંકાર છે જ નહીં અને પોતાની બુદ્ધિ તો કમળપત્ર જેવી અલિપ્ત છે, એ હાસ્યાસ્પદ છે; દુર્મતિનું લક્ષણ છે. ગીતા તો એકેએક કર્મમાં કેટલે દરજ્જે હિંસા રહેલી છે એ તપાસી તે ટાળી શકાય તેટલી ટાળવાની ડહાપણભરી સલાહ આપે છે. અનુવંશં ક્ષયં હિંસાં । હિંસાનો હિંસાજ નેમાં કરેલો નથી એ કર્મ ગીતાની દૃષ્ટિએ તામસી છે. ગીતાને ઇષ્ટ એવું કર્મ તો અરાગ-દ્વેષતઃ કૃતમ્ એવું જ હોવું જોઈએ.

આના જ અનુસંધાનમાં એક વસ્તુ સહેજે ધ્યાન ખેંચે છે કે યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો એ શ્લોક સંન્યાસોપનિષદમાં નીચેના પાઠશ્લોક સાથે આવેલો છે :

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

યઃ સમઃ સર્વભૂતેષુ જીવિતં તસ્ય શોભતે ॥

૧૯૩૨

૧૪

સામ્યવાદ નહીં પણ સામ્યયોગ

સમં પश्यન્હિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।

ન હિનસ્ત્યાત્મનાઽઽત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥

સામ્યવાદ તો હિંદુ ધર્મના મૂળમાં જ છે. સ્મૃતિઓની વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થા અને ત્યાર પછીની જ્ઞાતિવ્યવસ્થા એ ધાર્મિક સામ્યવાદને શુદ્ધ રીતે અમલમાં મૂકી શકે એવું હતું જ નહીં તેથી આજની પતિત દશા ને ગુલામી આપણે ભોગવીએ છીએ. સાચો સામ્યવાદ અમલમાં મૂકવા માટે આપણે સ્મૃતિ અને રૂઢિ છોડી મૂળ ધર્મ પાસે જવું જોઈએ. એના બદલામાં રશિયાનું અનુકરણ કરી ધર્મનો વિરોધ

કરવામાં જાણે કંઈ અહાદુરી રહી હોય એમ જ આજે મનાય છે. આજે સમાજમાં જે ધર્મ ચાલે છે તેમાંથી કાઢી નાખવા જેવું થઈ છે. આજે લોકો ધર્મને નામે અધર્મને વળગી રહ્યા છે. વિચાર-જાગૃતિ ને જીવન-શુદ્ધિથી સામ્યવાદનો ધર્મ સ્થાપન કરી શકાશે.

સામ્યવાદનું સામ્ય કેવળ જમીન, સામાજિક ધંધાઓ અને સંપત્તિ પૂરતું જ ન હોવું જોઈએ. સામાજિક જવાબદારી, પ્રેમ અને સેવામાંયે સામ્ય હોવું જોઈએ. આપણું આજનું કૌટુંબિક જીવન એટલું અધું સંકુચિત અને સ્વાર્થાં છે કે ન્યાય અન્યાયની ભાવના પણ યુદ્ધી થઈ ગયેલી છે. ન્યાતોનું અંધારણ અને ન્યાતિનિષ્ઠા દહાડે દહાડે શાપ-રૂપ થવા લાગ્યાં છે. સંપત્તિનું સામ્ય સ્થપાતા પહેલાં હાર્દિક સામ્ય પ્રથમ સ્થાપવું જોઈએ. પ્રતિષ્ઠામાં તેમ જ અધી રીતે સ્ત્રી-પુરુષ સમાન, અધી ન્યાતો સમાન, અંધા વર્ણો સમાન, અંધા ધર્મો સમાન, અંધા ધંધાઓ સમાન, એ આદર્શો જો આજના યુવકો અમલમાં આણી અતાવશે અને જૂના જમાના સામે, જૂની પ્રથા સામે, કેવળ અજાણા કાઢવાની નમજાઈ છોડી દેશે તો ભારતવર્ષ દુનિયા આગળ એવો તો સામ્યવાદ રજૂ કરશે કે રશિયન લોકો અહીંના યુવકો પાસે શિષ્યભાવે દોડી આવશે.

ગીતામાં સર્વત્ર સામ્યવાદ જ છે. યો યં યોગઃ ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ! પરશ્વત્સ નિર્દોષ અને સમ છે; ભગવાન માટે અંધા જ સમાન છે. સર્વત્ર સમાનતા જુએ તે જ પડિત, યઃ સમઃ સર્વભૂતેષુ એ ગીતાનો આદર્શ છે. ગીતાનો યોગ એ સમત્વ કેળવવા માટે જ છે. સામ્યવાદનાં ગુણગાન ગાવા કરતાં ગીતાનો સામ્યયોગ જો આપણે કેળવીએ તો હિંદુસ્તાનની જ શું પણ આખી દુનિયાની પ્રજાને સાચું સ્વરાજ્ય મળશે.

જન્યુઆરી, ૧૯૩૪

૧૫

ગીતામાં હિંદુ ધર્મ

વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા અને ગૌરક્ષા એ હિંદુ ધર્મનું વૈશિષ્ટ્ય છે એમ ગાંધીજીએ કહ્યું છે. પુનર્જન્મ અથવા જન્મોંતર ઉપરનો વિશ્વાસ એ પણ આર્ય ધર્મોનું એક વૈશિષ્ટ્ય છે એમ કહેવાય છે. આ ખાસ આખતોમાં ગીતાને શું કહેવું છે એ જોવું મહત્ત્વનું છે.

(૧) ગૌરક્ષા વિષે ગીતામાં ત્રણ જ ઉલ્લેખ આવે છે :— ગૌરક્ષા એ (ક્ષત્રિયોનો નહીં પણ) વૈશ્યોનો ધર્મ છે એમ ગીતા માને છે. પંડિતોનું લક્ષણ ખાંધતાં બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, કૂતરો અને કૂતરાંઓનું માંસ ખાનાર ચાંડાલનો ઉલ્લેખ આવે છે. એમાં ગાય પવિત્ર હોવાનો ધ્વનિ છે. ‘ધેનૂનામસ્મિ કામધુક્ ।’ એ વચનમાં પણ ગાયો અને કામધેનુને પોતાની વિભૂતિમાં ભગવાને સ્થાન આપ્યું છે. એટલે ગીતામાં ગાય એ પવિત્ર પ્રાણી છે, એનું રક્ષણ કરવું જોઈએ એટલો આગ્રહ દેખાય છે.

(૨) જન્મપરંપરા વિષેની માન્યતા તો ગીતા-શરીરની કરોડ છે. એને વિષે તો ખું લખવાની જરૂર નથી.

(૩) મહાભારતકાળના સમાજમાં આશ્રમ-વ્યવસ્થા સાર્વાત્રિક હોવા છતાં ગીતામાં ફક્ત બે જ ઠેકાણે એના અસ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે. ‘ન નિરગ્નિર્ ન ચાક્રિયઃ’ એ ઉલ્લેખ સંન્યાસઆશ્રમનો દ્યોતક છે. ગીતાનો સંન્યાસધર્મ આશ્રમ પરત્વે નથી પણ સમસ્ત જીવનવ્યાપી દાર્શનિક દૃષ્ટિ છે. એ સંન્યાસધર્મ ગૃહસ્થાશ્રમમાં વિશેષ રીતે પાળવા જેવો દેખાય છે.

બ્રહ્મચર્યનો ઉલ્લેખ અનેક ઠેકાણે છે. પણ તે મોક્ષની સાધના તરીકે જ નહીં કે આશ્રમની એક અવધિ તરીકે. ‘તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા’, એ ઉલ્લેખમાં ગુરુસેવાનું વાતાવરણ છે. એ ઉપરથી

ગુરુગૃહે વાસનું અનુમાન પણ કરાય. અને તેટલાથી એ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનો ઉલ્લેખ છે એમ પણ માનીએ તો વાંધો નથી. પિંડોદક-ક્રિયાનો ઉલ્લેખ અર્જુનના ભાષણમાં છે. એને ગૃહસ્થાશ્રમનો ઉલ્લેખ માનવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો એમાં વાંધો નથી. અર્જુનની દલીલમાં કુળધર્મ અને જાતિધર્મ છે ત્યાં વર્ણધર્મનો ઉલ્લેખ નથી એ આશ્ચર્ય પમાડે છે. અર્જુનના બીજા ભાષણમાં ભિક્ષાન્ન ખાવું શ્રેયસ્કર છે એવો જે ઉલ્લેખ છે એને સંન્યાસ આશ્રમ જોડે જોડી શકાય અથવા બ્રાહ્મણ વર્ણ જોડે જોડી શકાય. પણ આવા ઉલ્લેખો કોઈ પણ પક્ષને પુષ્ટ કરી શકતા નથી. ગીતામાં વર્ણવ્યવસ્થાનો જખરો પુરસ્કાર હોવા છતાં આશ્રમ વ્યવસ્થા વિષે ગીતા આટલી ઉદાસીન શા માટે છે તે તપાસવા જેવું છે.

(૪) ગીતામાં વર્ણવ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ છ જગાએ આવે છે. એમાંયે બીજા અધ્યાયમાં ક્ષત્રિયોના ધર્મ યુદ્ધનો; નવમા અધ્યાયમાં બ્રાહ્મણોને અને રાજર્ષિઓને વૈશ્યશુદ્ધથી તોખા પાડવાનો, અને અદારમા અધ્યાયમાં આવેલો વર્ણધર્મનો ઉલ્લેખ સૌથી વિશેષ મહત્વના છે. જ્યારે એથા અધ્યાયમાં ચાતુર્વર્ણ્ય ગુણકર્મવિભાગ પ્રમાણે પોતે તૈયાર કર્યાનો ભગવાનનો એકરાર સૌથી વધારે મહત્વનો છે.

પુણ્ય બ્રાહ્મણ, ભક્ત રાજર્ષિ એ એને વૈશ્યશુદ્ધથી તોખા પાડવાથી ભગવાનને વર્ણોનું ઉચ્ચનીચપણું માન્ય હોય એમ લાગે છે. પણ એ વિચાર સાથે શંકા થાય છે કે ભગવાને ગીતામાં એત્રણ ઠેકાણે પોતાની વિકૃતિઓ વર્ણવ્યા છતાં એમાં કયાંય ‘વર્ણોમાં હું બ્રાહ્મણ છું’ અથવા ‘આશ્રમોમાં હું સંન્યાસ કે ક્ષત્રાણો આશ્રમ છું’ એવો એકરાર કરેલો જડતો નથી. જ્યાં જે વસ્તુ મહત્વની નથી ત્યાં એ વસ્તુનો અનુલેખ એ નિર્ણયાત્મક પ્રમાણ નથી ગણાતું એ વાત સાચી છે, છતાં ઉપરની શંકા ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહેતી નથી.

હવે ગીતામાં આવેલા વર્ણ પરત્વેના ઉલ્લેખો તપાસીએ : પહેલા અધ્યાયમાં વર્ણસંકરનો ઉલ્લેખ છે, જે ખતાવે છે કે ગીતાને

વર્ણસંકર ભયાનક જેવો લાગે છે. વર્ણાન્તર વિવાહો ગીતાને અમાન્ય છે કે દુષ્ટ સ્ત્રીઓ દ્વારા થતા વ્યભિચારની જ કેવળ સૂચ છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એ અને કારણે પિંડોદકક્રિયા લુપ્ત થવાનું કારણ નથી. [પિંડોદક પિતરો સુધી ન પહોંચે એ વાત જુદી.]

બીજા અધ્યાયમાં સ્વધર્મની વાત કરતાં ક્ષાત્ર ધર્મનો ઉલ્લેખ આવે છે. એમાં બીજા ઉપર ચડાઈ કરવી એ પાપમૂલક હશે પણ સ્વધર્મપાલનને અંગે જે લડાઈ એની મેળે આવી પડતી હોય તો ક્ષત્રિયો રાજ થાય છે, અને એવા આત્મરક્ષણના યુદ્ધમાં કશું પાપ નથી એ જાતની દલીલ ભગવાને કરી છે. આત્મરક્ષણને અર્થે ચલાવેલા ધર્મ-યુદ્ધમાં વિજય અથવા મરણ બન્ને સરખાં જ ધષ્ટ છે એ પણ માન્યતા આ ઠેકાણે ગીતાએ વ્યક્ત કરી છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં વિદ્યાવિનયસંપન્ન બ્રાહ્મણ પ્રત્યે આદર છે પણ નવમા અધ્યાયની પેઠે અહીં બ્રાહ્મણથી ભેદ બતાવવા માટે બીજો કોઈ વર્ણ બેસાડ્યો નથી. અને બ્રાહ્મણ પ્રત્યે જે આદર બતાવ્યો છે તે એના બ્રાહ્મણ હોવાને અંગે છે કે વિદ્યાવિનયસંપન્ન હોવાને કારણે છે તે સ્પષ્ટ નથી થતું. વખતે બન્ને અભિપ્રેત હશે.

છેલ્લા અધ્યાયમાં ચાર વર્ણના સ્વધર્મ બતાવ્યા છે. એ આખો ભાગ એ અધ્યાયમાં ન હોત તોયે કશું બગડત નહીં. ૪૦મા શ્લોક પછી ૪૫મો શ્લોક ક્રમસર સહેલાઈથી આવી શકે છે, જોકે એ ચાર શ્લોક વચમાં આવવાથી સ્વકર્મ અને સ્વધર્મનો અર્થ વર્ણપરક જ લેવો પડે છે.

અહીં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોને એક એક આખો શ્લોક આપ્યો છે અને સ્વકર્મ ગણાવતાં એ બેના ચારિત્ર્યના વિશેષ સદ્ગુણોનો ઉલ્લેખ છે. ન્યારે વૈશ્ય અને શૂદ્રોને મળીને એક જ શ્લોકમાં પતાવ્યા છે. અને બન્નેનાં કર્મો બતાવતાં એમનાં ખાસ કર્મો જ બતાવ્યાં છે. સ્વભાવ, ગુણો કે સંસ્કારિતાની વાત એમને માટે નથી !

સ્વકર્મના સિદ્ધાંતો દ્વારા ભગવાને વર્ણગત ઉચ્ચનીચભાવ જાણે ઘોઠ કાઢ્યો હોય એમ લાગે છે. સ્વકર્મ ભલે વિગુણ હોય પણ એના પાલનથી માણસ સંસિદ્ધિ જરૂર પામે છે. સંસિદ્ધિની આગતમાં કોઈ પણ વર્ણને કશી હાડમારી નથી એ સ્પષ્ટ છે.

ગીતાનો વર્ણધર્મ જાતિગત હતો એમ સિદ્ધ કરવાને આપણી પાસે આંતરિક પુરાવો નથી. મહાભારતમાં જાનને પ્રકારના પુરાવા મળી શકે એમ છે.

સૌથી મહત્ત્વનો ઉદ્દેશ્ય છે એવા અધ્યાયમાં ચાતુર્વર્ણ્યના પોતે અકર્તા-કર્તા હોવાનો. વર્ણવ્યવસ્થા વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણે ચલાવી એમ તો મનાય નહીં. વેદોના પુરુષસૂક્તમાં વર્ણવ્યવસ્થા સનાતન હોવાનો ધ્વનિ છે. એટલે ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે પરમાત્મા છે એ ભૂમિકા ઉપરથી જ કહે છે કે વર્ણવ્યવસ્થા મારી જનાવેલી છે.

આ અર્થ લેતાં વર્ણવ્યવસ્થા મનુષ્યકૃત નહીં હોવાથી મનુષ્ય-સ્વભાવમાં જ રહેલી છે એમ માનવું પડે છે. અને પછી તો એ કોઈ ને કોઈ રૂપમાં તમામ મનુષ્યજાતમાં અને સર્વ દેશોમાં, સર્વ કાળે જડવી જોઈએ. પ્રાચીન ઇજિપ્તના ઇતિહાસમાં અને પ્લેટોની સમાજવ્યવસ્થામાં વર્ણવ્યવસ્થા જડે જ છે. એક યા બીજી રીતે મનુષ્યસ્વભાવમાં એનાં સૂક્ષ્મ બીજ હોવાનું પણ ગળે ઊતરે છે પણ ચાર વર્ણ તો આપણા આર્યોએ જ કહ્યા છે, સ્થાપ્યા છે, અને આજેવત્તે અંશે નલાવ્યા છે. ગીતાને વર્ણવ્યવસ્થા માન્ય છે, પ્રિય છે એ વિષે શંકા જ નથી. વર્ણોનો ઉચ્ચનીચભાવ ગીતાને માન્ય હોય કે ન હોય, પણ ગીતાકારમાં એ હતો અને ભગવાને એની સામે જાળવો નથી ઉઠાવ્યો એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે.

હવે એક જ સવાલ રહે છે. તે એ કે ગીતામાં વર્ણોનો ઉદ્દેશ્ય આવે છે તે અર્જુનને મહાભારત યુદ્ધમાં ભાગ લઈ લડવાનું કર્તવ્ય સમજાવવા પૂરતો જ છે કે ગીતાધર્મનું, ગીતાની શિખામણનું તે એક આવશ્યક અપરિહાર્ય અંગ છે?

ગીતામાંથી વર્ણુ પરત્વેના ઉલ્લેખો ને કાઢી નાખ્યા હોય તો ગીતાધર્મ અને ગીતાની શિખામણ અપૂર્ણ જેવાં બને છે કે કેમ એ આપણે જોવું જોઈએ. આથી સ્પષ્ટ થશે કે ગીતા યુક્તા ચોકઠામાં ખેસાડી છે એટલા માટે જ ક્ષત્રિયોનો ઉલ્લેખ આવી ગયો છે. ક્ષત્રિયો આવ્યા એટલે ચારે વર્ણુ આવ્યા એટલું જ એનું મહત્ત્વ અહીં દેખાય છે.

ગીતાએ જે આખો જીવનધર્મ બતાવ્યો છે તે કોઈ ખાસ વિશેષ વ્યક્તિનો, વર્ગનો કે સમાજ માટેનો ધર્મ નથી. એ તો તમામ માણસગત માટેનો શાશ્વત ધર્મ છે. એને વર્ણુધર્મ સાથે કોઈ ખાસ સંબંધ નથી.

૫-૬-'૪૦

૧૬

સંન્યાસાશ્રમ કે સંન્યાસધર્મ?

ગીતામાં ચાર વર્ણુનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે, ચાર આશ્રમોનો નથી. પણ તેથી ગીતાકાળમાં ચાર આશ્રમો નહોતા એમ કહેવાશે નહીં. કૃષ્ણચરિત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ ગુરુગૃહે સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમમાં રહ્યાનો ઉલ્લેખ છે. વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી ઇત્યાદિ સ્ત્રીપુરુષોએ વાનપ્રસ્થ લીધાનાં વર્ણુનો સવિસ્તર આવે છે. આમ હોવા છતાં ગીતામાં માત્ર ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા સ્વીકારેલી કેમ નથી? ઇશુએ જે પ્રમાણે યહૂદી ધર્મમાં ફેરફાર કર્યો તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે એમના કાળમાં વૈદિક ધર્મમાં સારી પેઠે ફેરફાર કર્યો છે. બુદ્ધદેવે પાછળથી એ જ કામ બુદ્ધી રીતે કર્યું.

ત્યારે ભગવાનને આશ્રમવ્યવસ્થા ઇષ્ટ નહોતી એમ સમજવું? તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રક્ષેન સેવયમ્ । આ શ્લોક ઉપરથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ૩૬ હોઈને ભગવાનને તે માન્ય હોય તેમ દેખાય છે. ગીતાની શરૂઆતમાં જ ગૃહસ્થાશ્રમ માંહેનાં શ્રાદ્ધકર્મ, કુલધર્મ અને જાતિ-ધર્મનો ઉલ્લેખ આવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમ પરત્વે ભગવાને કશો જ

અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો નથી. યજ્ઞવિધિ પણ એક અર્થમાં ગૃહસ્થધર્મ જ છે. પરંતુ યજ્ઞ, દાન, તપનો ભગવાને વ્યાપક અર્થ કર્યો છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ એ જીવનરૂપી નાટકમાંના છેલ્લા અંક પહેલાંના વિષ્કંભક જેવો છે. એ વિષે ભગવાન વિશેષ શું કહે? વાનપ્રસ્થ એટલે ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી સંન્યાસાશ્રમમાં જવા માટે કરી રાખેલું પ્રસ્થાન.

ન નિરગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ આ એ વિશેષજ્ઞોમાંથી સંન્યાસાશ્રમનો જ ઓધ થાય છે. જેણે યજ્ઞયાગ અને પાકનિષ્પત્તિ છોડ્યાં છે અને સર્વ કર્મકાંડોથી મુક્તિ મેળવી છે, તે યોગી આશ્રમની જ વ્યક્તિ હોય તેમાં શંકા નથી. ભગવાનને આ યોગી આશ્રમનો વિરોધ કરવો જરૂરી જણાયો હોય તે સ્પષ્ટ છે. હિંદુ ધર્મમાં આ આશ્રમની ઉત્પત્તિ, ચડતીપડતી અને પુનર્જાગૃતિ કઈ કઈ રીતે થતી ગઈ તેનો ઇતિહાસ જોવા જેવો છે. પૂર્વભીમાંસાને સંન્યાસઆશ્રમ માન્ય નથી જ. યજ્ઞયાગથી કંટાળીને વેદાંત જ્ઞાનની ઉપાસના માટે ધનૈષણા, પુત્રૈષણા અને લોકૈષણાનો ત્યાગ કરી ભિક્ષાચાર ઉપર રહેનાર સંન્યસ્ત માણસની અકર્મણ્યતા જોઈને, અથવા સામાન્ય મનુષ્યના સ્વભાવને અને સમાજવ્યવસ્થાને અંધ ન બેસનાર આ આશ્રમ માંહેની વિકૃતિ જોઈને સંન્યાસાશ્રમને રદ કરવો એવું આપણા પૂર્વજોએ એક વખતે ઠરાવ્યું. આ હિલચાલ કદાચ ભગવાન ગીતાકારે જ શરૂ કરી હશે. એમને એ હિલચાલ માન્ય હતી એમાં શંકા નથી. આખરે ચાર્વાક અને યોગી એ બન્નેને મન પણ સંન્યાસાશ્રમ સરખો જ નિંદા ગણાયો અને નિયોગની પેઠે એ કલિવર્જ્યમાં જઈ પડ્યો !

આગળ ઉપર જ્યારે ગૌતમ બુદ્ધે નિર્વાણપરાયણ એવા ભિક્ષુ-સંઘની સ્થાપના કરી ત્યારે સંન્યાસમાર્ગને ફરીથી પ્રતિષ્ઠા મળી. અને ભિક્ષુસંઘની ચડતી જોઈને શંકરાચાર્યે સંન્યાસાશ્રમ ઉપરનો કલિ-વર્જ્યત્વનો (કલિકાળ માટે નિષિદ્ધ હોવાનો) નિર્બંધ દૂર કરી તેને પુનઃ ચાલુ કર્યો. ચાલુ કર્યો એટલું જ નહીં, પણ દેશના ચાર

ખૂણે પોતાના ચાર મઠો સ્થાપી હિંદુસમાજનું નિયંત્રણ તેના હાથમાં સોંપ્યું. શંકરાચાર્યનું આ ઘણું મોટું કાર્ય ગણાય.

બુદ્ધદેવે ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીના સંઘો ચાલુ તો કર્યા પણ પાછળથી એની શી દશા થઈ તે આપણે સંસ્કૃત નાટકોમાં અને દશકુમારચરિતાદિ તે કાળની કથાઓમાં જોઈ શકીએ છીએ. આ લોકોમાં તંત્રમાર્ગી વામાચારે અને ક્રામિયાએ પ્રવેશ કર્યો. કેટલીક પરિવ્રાજિકા ભિક્ષુણી કૂટણખાનાં ચલાવવા લાગી; ગાંજો, ભાંગ, અફીણ છત્યાદિને આધ્યાત્મિક સાધના સમજનારો વૈરાગીઓનો એક પંથ પણ એની પડખે શરૂ થઈ ગયો. અને આખરે, સમાજમાં પુરુષાર્થ છોડ જ ફીણ થઈ ગયો. અજ્ઞાન, આળસ, ભ્રમ અને વિકૃતિ એ ચાર માનવ-શત્રુને એદી અને હરામખોર એવાં પ્રચારકોની સારી મદદ મળી અને સમાજ હતવીર્ય બન્યો.

લોકોત્તર સંન્યાસીઓની અને તેમની અલૌકિક ધર્મસેવાની પરંપરા તૂટી હતી એવું નથી. કેટલાક શ્રેષ્ઠ સંન્યાસીઓ ધર્મસેવા કરતા જ હતા. પણ સંસ્થા તરીકે સંન્યાસાશ્રમ ટકાવી રાખવામાં ખાસ લાભ રહ્યો નહીં. હજી હમણાં જ સ્વામી દમાનંદ સરસ્વતીએ અને સ્વામી વિવેકાનંદે સંન્યાસાશ્રમને ઊંચો આપ્યો છે. જેમ શંકરાચાર્યે સંન્યાસાશ્રમમાં જડમૂળથી ફેરફાર કર્યો તેમ આ આધુનિક સંન્યાસીઓએ આ આશ્રમમાં ઘણું અને મહાન પરિવર્તન કરી સ્વદેશમાં અને પરદેશમાં ધર્મજગૃતિ અને ધર્મપ્રચાર કરવાની વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરી. છતાંય સંન્યાસાશ્રમ હવે હિંદુસમાજમાં વ્યાપક સ્વરૂપે દૃઢમૂલ થશે કે કેમ તેની તો શંકા જ છે.

મહાત્મા ગાંધીએ ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા જગતના કલ્યાણ માટે છે, એવી સંમતિ આપ્યા છતાં સંન્યાસઆશ્રમને બાબુ ઉપર જ સરકાવી દીધો છે. અને ગીતાકાર ભગવાનની વૃત્તિનો સ્ત્રીકાર કરીને ગીતામાં કહેલ જીવનવ્યાપી સંન્યાસધર્મ જાત્રત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગીતામાંનો સંન્યાસ એ કાંઈ ચોથો આશ્રમ નથી, પણ સર્વ કાળે, સર્વ અવસ્થામાં પાળવાનો, બધાએ આચરવાનો જીવનધર્મ છે. આખી

ગીતા સંન્યાસાશ્રમનો વિરોધ કરીને સંન્યાસધર્મી યોગવિદ્યા, જીવનવિદ્યા, કર્મકૌશલ, ઇત્યાદિનો જ પુરસ્કાર કરવા અર્થે છે. અર્જુનને લાગ્યું હતું કે જીવનપરાક્રમુખ થઈ, યુદ્ધને ટાળી, અપ્રતિકારી ભિક્ષાચારથી રહેવું. ભગવાને એ માર્ગને નામદંપણનો ઠેરવી અર્જુનને યોગી થવાનો ઉપદેશ આપ્યો. અને ખરે જ, હિંદુ ધર્મના વિકાસમાંથી એ જ નિષ્પન્ન થયું છે કે અયં હિ પરમો ધર્મો યદ્ યોગેનાત્મદર્શનમ્ ।

નવેમ્બર, ૧૯૩૫

(મૂળ મરાઠી પરથી)

૧૭

અભય અને સત્ત્વસંશુદ્ધિ

પોતાના ‘મંગળપ્રભાત’માં અભય વિષે લખતાં ગાંધીજી લખે છે: “દૈવી સંપત્તિનું વર્ણન કરતાં ભગવાને અભયની ગણના પહેલી કરી છે. શ્લોક બેસાડવાની સગવડને ખાતર હો કે અભયને પ્રથમ સ્થાન હોવું જોઈએ તેથી હો, મારી મતિ પ્રમાણે અભયને પ્રથમ સ્થાન મળ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. અભય વિના બીજી સંપત્તિઓ ન સાંપડે.”

અભય અને બીક એ પરસ્પર વિરોધી સાર્વભૌમ જીવનતત્ત્વો છે. માણસ બીકે છે તે જીવવાની અયળખાથી; અને અભય બને છે તે પણ જીવનને કૃતાર્થ કરવા માટે. માણસ બીકને વશ થાય તો એનું આખું જીવન એક રંગ પડે. અને બીક ઉપર જો એ વિજય મેળવે તો એનું જીવન બીજે જ રંગ લે છે. બીક અને અભય એ બંને જીવન માટેના બે નોખા નોખા પાયા છે. જે સ્વભાવે નિર્ભય નથી તે અચૂક આસુરી સંપત્તિમાં જઈને પડવાનો, ભૌગૈશ્વર્યની ઉપાસના કરવાનો અને ડગલે ને પગલે આત્માનો ઇન્કાર કરવાનો. માણસ ભારે શક્તિશાળી હોય અને છતાં નિર્ભય ન હોય એમ બને. અંગ્રેજો અને જર્મનો શું ઓછા બહાદુર છે? પણ પોતે નિર્ભય નથી એટલે ત્રાસ વર્તાવી સામા પક્ષને ભયભીત દશામાં મૂકવામાં માને છે.

જે સ્વભાવે નિર્ભય છે તે જ બધાને અભયદાન આપી શકે. નિર્ભય માણસ કોઈના ઉપર સહેજે અવિશ્વાસ ન કરે. જ્યારે ખીકણુ માણસ ભાગ્યે જ કોઈના ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે. જે માણસ નિર્ભય છે તેને જીવનમાં ક્ષતેહ મળે જ છે એમ નથી. પણ એનું જીવન ક્ષણેક્ષણે કૃતાર્થ થાય છે. નિર્ભયતાને કારણે એ પીડાય તોયે ધૂપ બળીને સુવાસ ફેલાય એવી રીતે એના જીવનમાંથી સુવાસ ફેલાય છે.

*

*

*

દૈવી સંપદનું ખીજું લક્ષણ તે સત્ત્વસંશુદ્ધિ. સત્ત્વ એટલે અર્ક. જીવનનો અર્ક કયો? ચારિત્ર્ય એ જ જીવનનો અર્ક છે. ચારિત્ર્ય વિના જીવન ટકે જ નહીં. ચારિત્ર્યશુદ્ધિથી જ માણસ અને સમાજ ચડે છે.

સત્ત્વ એટલે સાચું. સત્ત્વ એટલે સાચાપણું. જે છે, જેની હસ્તી વિષે શંકા નથી; જે ટકવાનું છે તે જ સત્ત્વ. માણસ જ્યારે ક્ષીણ થાય છે, નિસ્તેજ થાય છે, ચારિત્ર્યમાં ઊતરી જાય છે ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે એનામાં સત્ત્વ રહ્યું નથી. સત્ત્વ ગયું એટલે બાકી બધો ફૂયો જ રહ્યો. જેઠીમધમાંથી શીરો (સત્ત્વ) કાઢી લીધો એટલે પછી ફૂયો જ રહેવાનો. ગળોનું કે સિંકોનાનું સત્ત્વ કાઢી લીધું એટલે એમાં એનો કામનો, ઉપયોગી ભાગ આવી ગયો.

આ અંતરનું સત્ત્વ જો બગડી જાય તો બહારના ઉપાયો નિર્થક છે. શરીરમાં લોહી બગડે ત્યારે ચામડી ઉપર ઇલાજ કયે શો પત્તો ખાય? ત્યાં તો કેવળ ગંધક ચોપડવાથી અથવા માટીના પાટા બાંધવાથી કામ સરવાળું નથી. એને માટે તો રેચ લેવો જોઈએ, બસ્તીનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ઉપવાસ કરી પછી ફળના રસ ઉપર કે દૂધ ઉપર રહેવું જોઈએ. આનું નામ તે સત્ત્વસંશુદ્ધિ.

સમાજશરીર બગડે એટલે એના ચારિત્ર્યમાં સડો પેસી જાય છે. એ દૂર કરવા માટે ચારિત્ર્યને ચડાવનાર તેજસ્વી લોકકેળવણીની સાધના અમલમાં આણવી જોઈએ. આ રીતે સત્ત્વસંશુદ્ધિ થયા પછી જ જ્ઞાન અને યોગનો રસ્તો ખુલ્લો થાય છે.

દેવુઆરી, ૧૯૩૯

૧૮

સમાજવિકાસનાં મૂળભૂત તત્ત્વો

મનુષ્યસમાજના ગીતાએ મુખ્ય એ વિભાગ કહ્યા છે; દૈવી અને આસુરી.

દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેસ્મિન્ દૈવ આસુર એવ ચ । (૧૬.૬)
અને વળી કહ્યું છે કે

દૈવી સંપદ વિમોક્ષાય નિબન્ધાયાસુરી મતા । (૧૬.૫).

દૈવી સંપત્તિથી મનુષ્યનો વિકાસ થાય છે અને ધીમે ધીમે સમાજવિનાશક દુર્ગુણોથી એ મુક્ત થાય છે. આસુરી સંપત્તિ સમાજના સ્વાર્થ, અહંકાર, મત્સર ઇત્યાદિ સમાજદ્રોહી દુર્ગુણોને વધુ ને વધુ પોષણ આપે છે. ભોગ ને ઐશ્વર્યની અંદર જ ચિત્ત પરોવી લોકો આંધળા બને છે. સાચું જ્ઞાન તેઓ ખોઈ બેસે છે. અને અંતે અધોગતિએ પહોંચે છે. કામ, ક્રોધ અને લોભ આ ત્રણેને કબૂલ રાખ્યા પછી સમાજની અવનતિ જ થવાની. નરકના દ્વારફી આ ત્રણ દુર્ગુણોનો સતત વિરોધ કરવાથી જ સંસ્કૃતિ ટકી શકે છે.

ફક્ત જીવવાથી જેમ વ્યક્તિનું જીવન કૃતાર્થ નથી થતું, તેમ સમાજનું પણ છે. જીવવું, ભોગવવું, જીતવું, અને ટકવું એટલાથી જ સમાજ કૃતાર્થ ન થઈ શકે. સમાજની મહત્વાકાંક્ષા, સમાજની પ્રવૃત્તિ અથવા પુરુષાર્થ, સમાજનો જ્ઞાનરાશિ કંઈકે મહાન ઉદ્દેશ તરફ દોડતાર હોય, જીવન કૃતાર્થ કરતાર હોય, મનુષ્યજાતિનું ચિત્ત એમનું જ ધ્યાન ધરતું હોય, તો જ જીવનમાં કંઈકે પ્રવૃત્તિ છે, સફળતા છે, એમ કહેવાય, જે લોકો આગળ એ વસ્તુ નથી એ લોકો આસુરી સંપત્તિના છે. તેઓ,

મોષાશા મોષકર્માણો મોષજ્ઞાના વિચેતસઃ । (૯.૧૨)
છે એમ ગીતાએ કહ્યું છે.

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર દૈવી સંપત અને આસુરી સંપતના વિભાગમાં જ સમાયેલું છે. દૈવી સંપત્તિમાં સમાજના સ્થાયી અને અભિવૃદ્ધિનાં સર્વ લક્ષણો આવી ગયાં છે, જ્યારે આસુરી સંપત્તિમાં વિજય અને ઐશ્વર્યના આભાસથી માણસ આંધળો કેમ બને છે, જીવનરહસ્ય કેમ ભૂલે છે અને અંતે એનો નાશ કેમ થાય છે, એ બતાવેલું છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અથવા વેદાંતવિદ્યા પરલોક માટે જ છે, ઇહલોકને વિરોધી છે એમ માની આપણે આજકાલ એ તરફ ઘણી ઉદાસીનતા કેળવી છે. પણ ઇહલોક ને પરલોક વચ્ચે આવો વિરોધ હોઈ જ ન શકે એમ ઉપનિષદોએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. ઇહલોકમાં જોયો નાલાયક નીવડ્યા તેઓ પરલોકમાં અનાયાસે ફાવી જશે એમ ન જ બને. જે અહીં તે જ ત્યાં. જે ત્યાં તે જ અહીં. જોયો આ બે વચ્ચે વિરોધ જુએ છે તેઓ એક વિનાશમાંથી બીજા વિનાશમાં ઊતરે છે, એમ વિનાશના સ્વામી યમરાજે પોતે જ કહ્યું છે. શ્રી શંકરાચાર્યે પણ ધર્મ વિષે કહેતાં એ જ કહ્યું છે કે, ધર્મમાં બેવડી શક્તિ છે. ઇહલોકનો અભ્યુદય અને પારલૌકિક કલ્યાણ એ બંને જે સાધી આપે તે જ ધર્મ. ધર્મની આબતમાં 'નાના' એટલે પરસ્પર વિરોધ હોઈ જ ન શકે, એમ માણસે હૃદયમાં વિચારપૂર્વક હસાવવું જ જોઈએ.

મનસૈવેદમાપ્તવ્યં નેહ નાનાસ્તિ કિંચન ।

આપણી માન્યતા એવી છે કે માણસ પૂર્વ-સંસ્કારોને લીધે વિશિષ્ટ જન્મ લે છે અને એ મર્યાદા અથવા બંધનમાં રહીને જ એને પોતાનો વિકાસ સાધવાનો હોય છે. જ્યારે દેહ, કુટુંબ અને સમાજની મર્યાદામાં રહીને એ પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે કાં તો એ જૂતાં બંધનો વધુ ને વધુ દૃઢ કરે છે અને પોતાની શક્તિ ક્ષીણ કરે છે, અથવા કર્મ દ્વારા બધી સંકુચિતતામાંથી ઊગરી જઈ વધારે વ્યાપક જીવન માટે લાયક બને છે. વ્યક્તિની પેઠે સમાજ પણ વિકાસશીલ છે અને બંનેનું ધ્યેય એક જ હોઈ શકે છે.

વ્યક્તિનો આદર્શ જુદો અને સમાજનો આદર્શ જુદો એમ નથી એટલા જ માટે વ્યક્તિવાદ કે સમાજવાદ એ અંધડામાં અર્થ નથી. વ્યક્તિ કે સમાજ પોતાનો વિકાસ સાધીને કઈ દિશામાં જવા માગે છે એ જો પ્રથમથી નક્કી કર્યું હોય, તો યુરોપના સમાજશાસ્ત્રીઓમાં લાંબા વખતથી ચાલતો આવેલો એ અંધડો અર્થહીન છે એ સહેજે ધ્યાનમાં આવે એમ છે.

પુરુષાર્થ એટલે વિદ્યો પર વિજય. માણસના સ્વભાવમાં જીવનસાધક તરફ જીવનને લઈ જવાની વૃત્તિ પણ છે અને જીવનનો ઉદ્દેશ માર્યો જાય એ જાતની આત્મઘાતી વૃત્તિઓ પણ છે. એમને વિકૃતિ અથવા વિકાર કહેવામાં આવે છે. સ્વાર્થ, સંકુચિતતા, વિરોધ, વૈર, દ્રોહ, હિંસા અભિમાન વગેરે વિકારોથી જીવનપ્રયોજન હણાય છે અને માણસ વધુ ને વધુ મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે.

ગીતાએ સમાજવિકાસનાં મૂળભૂત તત્ત્વો કઈ રીતે વર્ણવ્યાં છે તે હવે આપણે તપાસીએ.

અભય

સમાજનો વિકાસ અધા સાથે જ્ઞાનયુક્ત ઐક્ય સાધવામાં છે એમ ગીતાનું કહેવું છે. આના કરતાં વ્યાપક, ઉદાત્ત અને વ્યવહારુ આદર્શ દુનિયાની કોઈ પણ ફિલસૂફીએ કે ધર્મે મનુષ્યસમાજ આગળ ધર્યો નથી. અધા સાથેનું સંપૂર્ણ ઐક્ય અનુભવવું એ જ સાચો વિશ્વજિત યશ કહેવાય. જ્યાં ભેદ રહ્યો ત્યાં વિજય ન સંભવે. ભેદ છે ત્યાં ભય છે જ. ભેદ કાઢી નાખવો હોય તો પ્રથમ અભય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. એટલે જ ગીતાએ દૈવી સંપત્તિના ગુણો ગણાવતી વખતે ‘અભય’ને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. ઉપનિષદ કહે છે કે,

द्वितीयाद् वै भयं भवति । ५.૧૬.૨

અભય બે પ્રકારનું છે. માણસ પોતાનું જીવન એવી રીતે રચી રાખે કે એ પોતે કોઈનાથી ખીએ નહીં અને કોઈને એનાથી ખીવાનું કારણ ન આપે. આ બંને જ્યારે સધાય ત્યારે જ અભય પ્રતિષ્ઠિત થયું

એમ ગણાય. આ બંને બાબુઓ ફકીરી બેદિકરી વગર ખીલવી ન શકાય. હું કોઈનાથી ત્યારે જ નહીં ડરું જ્યારે મારી ખાતરી હોય કે મારું સાચું સર્વસ્વ કોઈ લૂંટી જ ન શકે; અથવા જેને લોકો લૂંટી શકે તેવી વસ્તુઓ મારા જીવનવિકાસમાં મહત્ત્વની છે જ નહીં.

‘Who steals my purse steals trash’ એમ કહેનાર માણસ આ વાત જરૂર કંઈક અંશે જાણતો હોતો. લોકો લૂંટી લૂંટીને શું લૂટે? સંપત્તિ, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, સ્થાન કે સંબંધ અને આ મર્ત્ય શરીર એટલું જ લૂંટી શકે. વીર એ વસ્તુની પરવા નથી રાખતો.

મારાથી કોઈ ન ખીએ એ વૃત્તિ કેળવ્યા પછી એટલે કે કોઈનું નુકસાન આપણે હાથે ન થાય એ રીતે જીવન ઘડવાથી સંપૂર્ણ સમાધાન રહે છે. છતાં આપણાથી લોકો ન જ ખીએ એમ ન કહેવાય. કેમ કે માણસ વહેમી છે. જ્યાં ખીવાપણું ન હોય ત્યાં જ વધારે ખીએ છે. પણ જે માણસ કોઈને ખીવાનું કારણ નથી આપતો તે માણસ ધીમે ધીમે સમાજનો અત્યંત હિતકર્તા નીવડે છે.

પણ અમુક માણસ આપણું ભૂંડું કરવાનો નથી એવી ખાતરી થયા પછી એનો લાભ લેનાર વિમૂતિઓ દુનિયામાં પડેલી જ હોય છે. એવા લોકો સામે અભયનો પહેલો ભાગ, એટલે કે કોઈનાથી ડરવું નહીં કેમ કે કોઈનાથી આપણું સાચું નુકસાન થવાનું જ નથી, એ વૃત્તિ જ કેળવવી રહી.

આત્મરક્ષણની વૃત્તિ વ્યક્તિમાં કે સમાજમાં એટલી બધી વ્યાપેલી છે કે આપભોગના અસંખ્ય પ્રસંગો માણસ જતા જ કરે છે. આપભોગ એ જ વિકાસનો ખોરાક છે. એ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં સમાજને મળતો નથી માટે સમાજનું ચારિત્ર્ય આટલું દુર્બળ છે. આપભોગ જ્યારે સહજ અને સ્વાભાવિક થશે ત્યારે સમાજ જોતજોતામાં ઉન્નત દશાએ પહોંચશે. ડરપોક અને ડરાવનાર બંને જાણે છે કે નિર્ભય માણસ એ જ સમાજનું હીર છે — ખમીર છે. કેવળ સંખ્યા, સત્તા કે સંસ્કારિતા એટલા પરથી જ કોઈ સમાજ આગળ વધેલો છે એમ ન કહેવાય. જ્યાં અભય હોય ત્યાં જ વિકાસ છે, પ્રગતિ છે.

અભયનો અર્થ આપણે ફરી ફરી વિચારવો ઘટે છે. હું કોઈનાથી ખીતો નથી, મને કોઈની પરવા નથી એવી માણસ બાઈ મારે એ અભયનું લક્ષણ નથી. માણસનું જીવન જ એવું હોવું જોઈએ કે એને ભયનું કારણ ન હોય. લોભ, ભોગલાલસા, અદેખાઈ વગેરે માણસમાં હોય ત્યાં સુધી એ નિર્ભય નથી. અને જે પોતે નિર્ભય નથી તે બીજાને નિર્ભય શી રીતે કરી શકે? જે તૃપ્ત અથવા વિરક્ત છે તે જ નિર્ભય થઈ શકે છે અને એ જ બીજાને પણ અભયદાન આપી શકે છે; કેમ કે તૃપ્ત કે વિરક્ત બંનેમાંથી જ સમાધાનનું વાતાવરણ આપણે મેળવી શકીએ છીએ.

સમાજની દૃષ્ટિએ — મનુષ્યજાતિની દૃષ્ટિએ — સમાધાન એ જ આજે દુનિયાને મુખ્ય વસ્તુ જોઈએ છે. પોતાની ઉન્નતિ પૂરેપૂરી થઈ નથી, જ્ઞાનનાં કેટલાંય ક્ષેત્રો હજી અજાણેલાં જ છે, દ્વેષ-મત્સરાદિ શત્રુઓ ઉપર હજી વિજય નથી મળ્યો તે કારણે માણસે અસંતોષ કેળવવો જોઈએ. પણ ભોગૈશ્વર્યની આગતમાં અતૃપ્તિ કે અસંતોષ કેળવીને દુનિયા કોઈ દિવસે સુખી થવાની નથી. આજે દુનિયાના ભિન્ન ભિન્ન સમાજોનું માનસ તપાસીએ તો તે કાં તો ભયભીત દશામાં છે અથવા બીજાને ભયભીત કરવાની તૈયારીમાં છે. આ પ્રગતિનું લક્ષણ તો ન જ હોઈ શકે. તેથી જ અભય — દ્વિવિધ અભય — સમાજનાં સ્થૈર્ય અને ઉત્કર્ષને માટે અત્યંત આવશ્યક એવો સામાજિક સદ્ગુણ છે.

સત્ત્વસંશુદ્ધિ

આજકાલ સૌ કોઈ સ્વીકારે છે કે કેળવણી વગર સમાજ સુવ્યવસ્થિત ન રહી શકે. જેમ વાસણો રોજ ઊટકાવાં જોઈએ, શરીરને રોજ નવરાવવું, ખવડાવવું જોઈએ, તેમ સમાજને અભયની કેળવણી મળવી જ જોઈએ. એ કેળવણીનો આદર્શ સત્ત્વસંશુદ્ધિ અને જ્ઞાનયોગ-વ્યવસ્થિતિમાં આવી જાય છે. સત્ત્વસંશુદ્ધિ એટલે હૃદય, ઇચ્છાઓ, હેતુઓ, વાસના, આદર્શ, એ બધાની શુદ્ધતા. એ જેટલે દરજ્જે સંધાર્થી હોય તેટલે દરજ્જે સમાજ સુધરેલો ગણાય.

સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે જૂના કાળમાં ધર્મોપદેશકો ખૂબ પ્રયત્ન કરતા, આજે વિદ્વાનો અને સમાજસેવકો પ્રયત્ન કરે છે. અને હવે તો એવો એક વર્ગ ઉત્પન્ન થતો જાય છે કે જે ઉપલા યાને વર્ગોની નિષ્ફળતા જોઈ સત્ત્વસંશુદ્ધિના પ્રયત્નો જ વ્યર્થ છે એમ માનતો અને કહેતો થયો છે. એની મેળે જેટલી સત્ત્વસંશુદ્ધિ થાય એટલી ખરી. સત્ત્વસંશુદ્ધિનો ખાસ પ્રયાસ તો વ્યક્તિઓ ભલે કરે પણ સામાજિક પ્રયાસથી તો તે ન જ થઈ શકે - ન જ થવો જોઈએ, થતો હોય તો એનો વિરોધ કરવો જોઈએ એમ કહેનાર એક પક્ષ છે.

સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે સામાજિક પુરુષાર્થ થઈ શકે છે અને તે થવો જોઈએ. નહીં તો મેળવેલું જ્ઞાન અને કેળવેલી શક્તિ સમાજને જ તોડી પાડવામાં કામ આવશે. એ તરફ લોકોનું લક્ષ જતું નથી. તેથી જ રાષ્ટ્રો યુદ્ધની તૈયારીઓ વધારતાં જાય છે; વેપારીઓ અને કારખાનદારો જીવલેણ હરીફાઈ ચલાવે છે અને કેળવણીનાં ઝરણાં મૂળમાં જ કલુષિત કરવામાં આવે છે. જૂના ધર્મોપદેશકોએ અને આજના વિદ્વાનોએ સત્ત્વસંશુદ્ધિનો પ્રયત્ન કર્યો એમાં કશું ખોટું નહોતું. અખંડ પ્રયત્ન વગર સંસ્કૃતિ ટકવાની જ નથી. પણ સત્ત્વસંશુદ્ધિનો પ્રયત્ન શબ્દો દ્વારા મુખ્યતઃ કરવાનો નથી હોતો. શબ્દોની શક્તિ પરિમિત છે. શબ્દો અર્થોનું વહન કરે છે. નિશ્ચય, ચારિત્ર્ય કે સંકલ્પ શબ્દોમાં નથી હોતાં પણ એ વાપરનારના જીવનમાંથી આવે છે. જીવનશક્તિને અભાવે શબ્દો મોળા પડે તો તેટલા ખાતર સત્ત્વસંશુદ્ધિનો પ્રયોગ પણ છોડી દેવો એ ખરાખર નથી.

૧૯૩૦

૧૯

ૐ નમો નારાયણાય પુરુષોત્તમાય

મનુષ્યસમાજની ધાર્મિક ઉપાસનાની શાસ્ત્રશુદ્ધ, અદ્યતન અને અત્યંત ઉન્નત કક્ષા ઉપરના મંત્રમાં વ્યક્ત થાય છે. નારાયણ એટલે મનુષ્યસમાજના હૃદયમાં વાસ કરતું અંતર્યામી પરમાત્મતત્ત્વ. નર એટલે મનુષ્ય. એમાં સ્ત્રીપુરુષ બંધાં આવી જાય છે. એ સર્વનાં ત્રિકાળગ્રાપી સમૂહ અથવા સમાજને નાર કહે છે. નાર એટલે મનુષ્ય-કોટિ, માનવ્ય. પાછળ થઈ ગયેલાં, આજે છે તે અને હવે પછી થનાર બંધાં મનુષ્યપ્રાણી જેમાં અંતર્ભૂત થાય છે એવી સનાતન એટલે નિત્ય મનુષ્યજાતિ તે નાર. એ નાર જેનું અયન એટલે આશ્રયસ્થાન થયું છે, તે મનુષ્યહૃદયમાં અખંડ વ્યક્ત થનારો પરમાત્મા નારાયણ નામે ઓળખાય છે. આ વિશ્વમાં જે કંઈ જડવત્ ભાસે છે તે બધું નશ્વર ગણી, નિઃસાર ગણી એને અદ્ભુત સારસ્વ, સનાતન, શુદ્ધ અને નિત્ય અને તેથી જ અન્વેષ્ય, મૃત્યુ અને પ્રાપ્ય નારાયણ તત્ત્વને જ જીવનનું ધ્યેય બનાવવું, એ તત્ત્વને સારુ જ અને તેમાં જ જીવવું એવી દૃઢ નિષ્ઠા રાખનાર બળવાન, યુવાન ભક્ત સત્યાગ્રહી પ્રહલાદ નારાયણનો ઉપાસક હોવાથી નારાયણ નામ લેતાં જ સત્યની વીર્યયુક્ત અનન્ય ઉપાસના પણ ધ્યાનમાં આવે છે. પ્રત્યેક નર એટલે સ્ત્રીપુરુષ જીવનસાધના દ્વારા અંતે નારાયણરૂપ થવાનું છે એમ પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન મહાત્માઓ કહેતા આવ્યા છે. નારાયણનું ધ્યાન એટલે નરજન્મના અંતિમ ઉદ્દિષ્ટ અથવા ધ્યેયને અખંડ લક્ષમાં રાખવું તે.

નરનો અંતિમ અને અનંત વિકાસ તે જ એ નારાયણ તત્ત્વ. એ સ્થિતિ હજી આપણે પ્રાપ્ત કરી નથી. પરંતુ શક્ય તે ઉપાયે, શક્ય તેટલી ત્વરાથી, આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની છે, એની સ્મૃતિ

અને સાધના 'નમઃ' શબ્દથી વ્યક્ત થાય છે. નદી જે પ્રમાણે સાગર તરફ વહે છે તેમ અપૂર્ણ પ્રયત્નપૂર્વક અને સતત પૂર્ણ તરફ વહે તેને જ 'નમસ્કાર' કહે છે.

પુરુષ એટલે નવ દારના આ પુરમાં એટલે કે દેહમાં રહેતો, શયન કરતો, વાસ કરતો આત્મા, સાધનાક્ષમ જીવ. સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેનો એમાં સમાવેશ થાય છે.* એવો એ પુરુષ વ્યક્તિરૂપે એક દેહમાં રહે છે; તે જ સમાજરૂપે ત્રિકાળવ્યાપી સમુદાયમાં હોય છે; અને વિરાટરૂપે સર્વ વિશ્વમાં વ્યાપેલો છે. વ્યક્તિમાં જે પ્રમાણે એને આપણે પુરુષરૂપે (personality રૂપે) ઓળખીએ છીએ તે પ્રમાણે સર્વ વિશ્વમાં સૂર્યાચંદ્રાદિ ગ્રહ અને નક્ષત્રતારાઓના સમુદાયમાં પણ તેને પુરુષરૂપે જ ઓળખવો જોઈએ. મનુષ્યસમાજનો વિચાર કરતાં પણ સમષ્ટિરૂપે તે એક પુરુષ જ છે એ આપણે જાણવું જોઈએ.

પુરુષ એવેદં સર્વં યદ્ ભૂતં યચ્ચ ભવ્યમ્ । વિવિધવર્ણાત્મક મનુષ્યસમાજ એ પણ એક અવિકલ પુરુષ જ છે. એ પુરુષની ક્ષર અને અક્ષર એવી બે બાજુઓ છે. ભૂતરૂપે એ ક્ષર છે એમ દેખાય છે. તેના કૂટસ્થ તત્ત્વનો વિચાર કરતાં તે અક્ષર છે એવું સહે છે. આ ક્ષરાક્ષરની સર્વ સાધના જે આદર્શને સિદ્ધ કરવા મથે છે તે પુરુષતત્ત્વનું 'પુરુષોત્તમ' એવું નામ છે. આજનો મનુષ્ય અપૂર્ણ છે, અસમ છે અને સદોષ છે. આજનું વિશ્વ અપૂર્ણ છે, અસમ છે અને સદોષ છે. એને જ પૂર્ણ, સમ અને નિર્દોષ એટલે જ ભૂમા અને બ્રહ્મ થવાનું છે અર્થાત્ 'પુરુષોત્તમ' બનવાનું છે. વિરાટ પુરુષનો આ અંતિમ આદર્શ તે જ પુરુષોત્તમ.

આત્મોપમ્ય દ્વારા વિશ્વાત્મૈક્યનો સાક્ષાત્કાર કરાય તો જ એ પુરુષોત્તમ પદ પ્રાપ્ત થાય. તેથી જ વિશ્વાત્મૈક્ય એ જ પુરુષનો એક

*જે પ્રમાણે 'દિવસ' શબ્દમાં દિવસ અને રાત્રી બંનેનો સમાવેશ થાય છે અથવા 'પિતર' શબ્દમાં પિતા અને માતા બંનેનો સમાવેશ થાય છે, તે જ પ્રમાણે 'પુરુષ' શબ્દમાં સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયનો સમાવેશ થાય છે.

માત્ર ‘પુરુષાર્થ’. મોક્ષ વિશ્વાત્મૈક્યનું માત્ર પ્રાથમિક સાધન છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ જેટલા પ્રમાણમાં પુરુષને મોક્ષ તરફ લઈ જાય તેટલા પ્રમાણમાં તેમને પણ ઉપલક્ષણાથી પુરુષાર્થ કહેવામાં હરકત નથી. પુરુષોત્તમ સ્થિતિએ પહોંચવા સારુ પુરુષે જે સાધના કરવાની છે, જે પુરુષાર્થ કરવાનો છે, જે નિરલસ, અખંડ અને વર્ષમાન પરાક્રમ કરવાનું છે તે અર્ધું નમઃ શબ્દથી વ્યક્ત કરેલું છે.

આ સર્વનું આદ્ય કારણ, અથવા મૂળ આધાર એવી આસ્તિકચરણી શ્રદ્ધા તેનું જ નામ ૐ છે. ૐ એટલે હા. જ્યાં નકારને, નિષેધને, અભાવને, અશ્રદ્ધાને સ્થાન નથી તે પદવીને, તે વૃત્તિને, તે શ્રદ્ધાને ૐ કહે છે. ૐ એ અજરામર અને અખંડ એવી આસ્તિકતા છે. મારું જીવન સત્યરૂપ છે, તેનો અંતિમ આદર્શ સત્યરૂપ છે, તે આદર્શને પહોંચવું શક્ય છે, એ ‘પહોંચવાની’ યાત્રા અથવા સાધના કૃતાર્થ થવાને સમર્થ છે એવો જે દૃઢ વિશ્વાસ તે જ આ ૐકાર. સચ્ચિદાનંદ પ્રભુથી તે ભિન્ન નથી. તેથી તેના સ્મરણપૂર્વક જ અર્ધું ધ્યાન ચલાવવું જોઈએ. તેથી એના ધ્યાનપૂર્વક સર્વ સાધના એટલે પરાક્રમ કરવાનું હોય છે. એ સાધના જેમ જેમ સિદ્ધ થતી જાય, ધ્યેયનો જેમ જેમ સાક્ષાત્કાર થતો જાય, તેમ તેમ પ્રાપ્તિનો આનંદ પણ આ મંત્રથી જ વ્યક્ત થાય છે.

આ સર્વ હેતુ મનમાં રાખીને આ મંત્રનો સરહસ્ય જપ કહ્યો છે.

૨૦

આત્મૌપમ્યની સમજ

[પ્રશ્નોત્તરી]

પ્ર૦ — સર્વભૂતાત્મતા, આત્મૌપમ્ય, વ્યાપક વગેરે વિશેષણો શુદ્ધિથી સમન્વય છે પણ એ સ્પષ્ટપણે કઈ રીતે કળાય એ સવાલ મનમાં ડહોળાયા જ કરે છે.

ઉ૦ — આત્મૌપમ્ય એટલે શું? અધામાં સમભાવ અનુભવવો તે. એ અનુભવ બે રીતે થાય : જ્ઞાનથી અને પ્રેમથી. પ્રેમ એક અમોઘ શક્તિ છે જેની પાસે અધા દુર્ગુણો ગળી જાય છે. પ્રેમને દુર્ગુણોની કે ઊણપની પરખ નથી એમ નથી, પણ ભારેમાં ભારે દોષને પણ પ્રેમ લેખવતો નથી; એ સારી આજીવન જીવે છે ને પોષે છે. પ્રેમ વ્યક્તિના નકારાપણાને પોતાના કરતાં મોટું થવા નથી દેતો. એટલે અધા પ્રત્યે પૂરેપૂરો પ્રેમ વધારવો એ આત્મૌપમ્ય સાધવાનો સીધો ને સરસ ઉપાય છે. પણ એમાં એક આધ આવે છે. આપણું જ્ઞાન જાગૃત ન હોય તો પ્રેમ એક આજીવન ઢળી પડી બીજી આજીવન દ્રેષ ઊભો કરે છે. આપની ઇચ્છા અને સલાહ વિરુદ્ધ જઈ કોઈ યુવક જ્ઞાતિ બહારની છોકરીને પરણવા જાય ત્યારે જો તમે યુવકની સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવવા જાઓ તો તેના આપને વખોડ્યા વિના રહી જ ન શકો અને જો આપ તરફથી મધ્યસ્થી કરતા હો તો યુવક પર ક્રોધે ભરાઈ ઉદ્વેગિતા, નીચતાના અને એવા કેટલાયે બીજા આક્ષેપો તેના પર મૂકો. એટલે સર્વભૂતાત્મપણું તટસ્થતા વિના ન કેળવાય. બિલાડી પાળી હોય તો તે પોતાનાં અચ્ચાં માટે ઉંદર મારી લાવે ત્યારે બિલાડીની વતસલતા નજરે ચડે અને ઉંદરના જીવનનો અભ્યાસ કરવા ઉંદર પાલ્યો હોય ત્યારે જો કોઈ બિલાડી આપણા પાળેલા ઉંદરનાં અચ્ચાં પોતાનાં અચ્ચાંને ખવરાવવા લાઈ

૮૬

જાય તો ખિન્નાડીની વસતતા ધ્યાનમાં ન આવે, ખિન્નાડી કૂર લાગે અને ઉંદર ઉપર દયાનું પૂર આવે. અર્થાત્ પક્ષપાત વિનાની સમભાવી તટસ્થતા પ્રેમના મૂળમાં હોવી જ જોઈએ.

આ જ વસ્તુ જ્ઞાનથી પણ સાધી શકાય. દરેક જાણુની પરિસ્થિતિ બધી તરફથી વિચારતાં આવડે અને દરેક પ્રત્યે નિરપેક્ષ તટસ્થવૃત્તિ રહે, સર્વત્ર નિર્વૈર બનાય તોયે આત્મોપચય અનુભવી શકાય.

પ્ર૦ — જે આત્મોપચયની અને સર્વભૂતાત્મતાની આપણે કલ્પના કરીએ છીએ તે કેવળ વૃત્તિ છે કે તત્ત્વ છે? આત્મોપચય કેળવવું એટલે કોઈ એક ભાવના ભાવની કે વિશિષ્ટ વસ્તુને પહોંચવું?

ઉ૦ — આત્મા એ કંઈ શૂન્ય વસ્તુ નથી. એટલે સાવ પોલી વૃત્તિ કેળવવાથી આત્મોપચય નથી મળવાનું. એ નક્કર વસ્તુ છે. તેને શોધી કાઢવું જોઈએ.

પ્ર૦ — પણ એને પૂરેપૂરું પારખી શકાતું જ નથી. એની વ્યાપકતા ને ભિન્નતા અનંત છે. તે કારણે એનું આકલન નથી થતું. પછી એ તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી રીતે થઈ શકે?

ઉ૦ — અનંત તત્ત્વ પૂરેપૂરું ન સમજાય તેમાં કાંઈ હાનિ નથી. એ અનંત છે તો ભલે તેને વિષેની આપણી કલ્પના કાચી ને અધૂરી રહે. એક વાર આપણી યાત્રા શરૂ થઈ એટલે મુકામે પહોંચવાના જ છીએ. અંતર ફક્ત કાળનું રહેવાનું. યાત્રાએ ઊપડ્યા અને ચોક્કસ ઇષ્ટ દિશાએ આગળ વધવા લાગ્યા એટલું આપણે માટે બસ છે. કંઈ તરફ જવું છે એ એક વાર મનમાં દરાવી લીધા પછી અશાંતિ અને અસ્વસ્થતા ટળી જાય છે. પછી સાવધાની એટલી જ રાખવાની કે આડે રસ્તે આપણે ન ઊતરી પડીએ. આજકાલનું આપણું જીવન સીધે માર્ગે જતું જ નથી. જે ગામ ન જવું હોય તે ગામના રસ્તાની પંચાત કરવા આપણે એસી જઈએ છીએ. જે એ કુટેવ છૂટી જાય તો આપણી ઘણીખરી અકળામણ ટળી જાય.

અને અપૂર્ણતા એ પણ ભારે આશીર્વાદ જ છે. જે વસ્તુ પાકી ગઈ એ સુધરવાની કે વધવાની નથી. ચાક ઉપર કાચો પિંડો હોય તે જ વિકસિત થવાનો છે. આફ્રિકન સમાજ જે સુધારો પેદા કરશે એ તે પહેલાંના બધા સુધારાથી ચડિયાતો હશે. અણુઘટ માણસ જે મૌલિકતા દાખવે છે એ ઘડાયેલો પંડિત નથી દાખવી શકતો. આપણ જે સિદ્ધાંતો શોધી શકે છે તે તેમનાથી પોતાને ચતુર ગણનારા માણસો નથી શોધી શકતા. જ્યાં સુધી અપૂર્ણતા છે ત્યાં સુધી જ આશાને સ્થાન છે. પૂર્ણતાએ પહોંચ્યા પછી આશા શી રાખવી? એમ કહેવું ખોટું નથી કે આદ્યાર્થ-વ્યવહારકુશળતાની ઊણપ-પ્રગતિશીલપણાની આવશ્યક શરત છે.

પ્ર૦ — મનુષ્યમાત્ર પ્રગતિને પંથે છે. માનવીની ક્યાશ પૂર્ણતાનું એક પગથિયું છે એ મુદ્દો સમજાય છે, પણ વિશ્વમાં અસંખ્ય પ્રાણીઓ ને પદાર્થો છે અને તેમની ભિન્નતાનોયે અંત નથી. એ સર્વમાં પણ એક જ પૂર્ણ તત્ત્વ પથરાયેલું છે ?

ઉ૦ — હા, બધું એક જ તત્ત્વ છે. અને દરેકનો વિકાસ થવાનો જ છે. પાપ કે નામજાર્થ વિષે એ એક ખૂબીની વાત છે કે પાપ માણસને અનેક રીતે દુર્બળ અને અશક્ત કરી મૂકે છે, છતાં એ આપણને સમભાવ તરફ ખેંચી લઈ જાય છે. જેને હાથે એક વાર પાપ થઈ ગયું તે બીજા પ્રત્યે સહેજે સહિષ્ણુ બને છે. ખરાબમાં ખરાબ વસ્તુ પણ વિકાસનું જ પગલું છે, અને જે વસ્તુ આગળ વધતી અટકે છે, જેમાં વધારે પાકવાપણું નથી એ ભાંગી જાય છે અને નવે સ્વરૂપે ફરી વિકાસ સાધે છે.

૨૧

ગીતાની શિખામણ

સ્વજનવાત્સલ્ય

યુદ્ધની શરૂઆતમાં બન્ને પક્ષમાં મોટે ભાગે પોતાનાં સગાંવહાલાં અને મુરખીઓ જ છે એમ જોઈ અર્જુનનો લડવાનો ઉત્સાહ ભાંગી પડ્યો. એને થયું, શું રાજ્ય મેળવવા માટે આવડો મોટો કુલસંહાર થવા દઈએ? રાજ્ય મેળવીએ તે એટલા જ માટે કે સગાંસંબંધીઓ અધાં સુખે રહી શકે અને પોતાના કુળનો ઉત્કર્ષ થાય. પણ અહીં તો કુલક્ષય થવા બેઠો છે. કૌરવો ભલે લોભથી આંધળા થયા હોય, પણ આપણે તો ધર્મ જાણીએ છીએ. કુળનો નાશ થાય તો કુળધર્મ ડૂબી જાય છે, અધર્મ ફેલાય છે અને અધા નરકમાં પડે છે. આવડું પાપ આપણાથી કેમ થાય? એના કરતાં ભલેને કૌરવો આપણા ઉપર શસ્ત્ર ચલાવી આપણને મારી નાંખે! હું તો શસ્ત્ર ઉગામ્યા વગર જ એમના પ્રહાર ખમીશ. એમાં જ મારું ક્ષેમ છે’ :

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यमुखलोभेन हन्तुं स्वजनमबुद्यताः ॥ (૧૪૫)

*

*

*

હુકયદોર્બલ્ય

અર્જુને આમ ધર્મસંકટનો એક સવાલ ઉઠાવ્યો. જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે સાચું જોતાં તારી આગળ ધર્મસંકટ છે જ નહીં. તારા મનમાં જે દુવિધા છે તે એક કશ્મલ છે. એમાં હું કલૈભ્ય એટલે કે નિર્વીર્યતા જોઈ છું. તું હઠાપણથી વાતો કરે છે પણ તે ધર્મ સમજ્યા વગરની છે. તારો ધર્મ સ્પષ્ટ છે.

૮૯

અર્જુનની શંકા કશમલ કઈ રીતે છે, એના સ્વજનવાત્સલ્યમાં કલૈભ્ય કયાંથી આવ્યું, એની વિગતમાં ભગવાન ઊતર્યા નથી. એમણે એટલું જ કહ્યું કે તારે લડવું છે તે ધર્મની ખાતર. એને અંગે રાજ્ય-લાલ થાય એ વાત જુદી. રાજ્યલાલ થાય તો તે ભોગવી લે અને મોતનો ભેટો થાય તો તેને પણ વધાવી લે. અને સંન્યેગોમાં કલ્યાણ જ છે. ધર્મનો રસ્તો જ એવો છે કે એ રસ્તે જતાં દુર્ગતિ નથી થતી.

આપણે ઘણી વાર દયા ખાઈએ છીએ, પણ શાની દયા ખાઈએ છીએ એ જ તપાસના નથી. સાચવવા જેવો હોય તો તે એક આત્મા જ છે. તે તો અમર છે. અને આત્મા-વ્યતિરિક્ત જે બીજી વસ્તુઓ પ્રત્યે આપણે દયાભાવ રાખીએ છીએ, મમત્વ રાખીએ છીએ તેમાં જ આપણું અંધન રહેલું છે. આત્મા-વ્યતિરિક્ત જે કંઈ દેખાય છે તેની સામે નિર્દય યુદ્ધ જ કરવાનું છે, વિગતજ્વર યુદ્ધ જ કરવાનું છે, આ જાતની શિખામણ ભગવાને અર્જુનને આપી છે; અને આ સનાતન યુદ્ધ કેમ લડાય, વિગતજ્વર કેમ થવાય એનો માર્ગ બતાવ્યો છે.

આ શિખામણ ધ્યાનમાં લીધા પછી જ અર્જુનની દલીલમાં કલૈભ્ય કયાં હતું એની આપણને કલ્પના થાય છે. અર્જુનની દલીલની પાછળ આત્મોપમ્ય નથી, હૃદયની વિશાળતા નથી. હૃદયદૌર્બલ્ય જ છે. પ્રાકૃત લોકોમાં સગાંવહાલાંઓ પ્રત્યે જે મોહ હોય છે, તેમની ખાતર અંધું જતું કરવાની જે ઇન્ટેન્સિટી હોય છે તેના કરતાં વધુ કશું નથી. અર્જુનને જેટલી દુનિયા પોતાની લાગતી હતી તે અંધી જ રણગુંથળ ઉપર ઊભેલી જોઈ તે અસ્વસ્થ થયો છે. એ તો સત્યાનાશ જ જુઓ છે. આ સગાં અને મુરખીઓનો નાશ થાય તો પછી જીવનમાં સાર શો રહ્યો એવી એની પ્રાકૃત દલીલ હતી. માટે જ શ્રી ભગવાને કહ્યું :

કુતસ્ત્વા કશ્મલમ્ઞિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્ય-જુષ્ટમ્ અસ્વર્ગ્યમ્ અકીર્તિકરમ્ અર્જુન ॥ !

ક્લૈવ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ ! નૈતત્ત્વચ્યુપપન્નતે ।

ધ્રુવં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ! ॥ (૨-૨-૩)

*

*

*

અર્જુનની પ્રપત્તિ

અર્જુને વાત તો એવી શરૂ કરી હતી કે સ્વજનોને રાજ્યને અર્થે મારવામાં પાપ છે, માટે હું નથી જ લડવાનો. મને શસ્ત્ર વગરનો જ તેઓ લલે મારે, હું એમને મારવાનો નથી. પણ જ્યારે ભગવાને એની એ વૃત્તિ ધાર્મિક નથી પણ અનાર્ય છે, અસ્વર્ગ્ય છે, એની પાછળ ક્ષુદ્ર હૃદયદૌર્બલ્ય રહેલું છે એમ કહ્યું ત્યારે એનો આગ્રહ મોળો પડ્યો. ન લડવું એ જ મારો ધર્મ છે એમ કહેનાર અર્જુન ઓળખી ગયો કે પોતે ધર્મ-સંમૂઢ છે, પોતાનામાં કાર્પણ્ય આવી ગયું છે. હવે એટલું સમજીને એ ફરી વાતો કરે છે. સગાંવહાલાંઓને મારીને રાજ મેળવીએ તો બધી ઇંદ્રિયોને શોષી નાંખનાર જે દુઃખ થશે તે કેમ દૂર થાય? એ રીતે એણે પોતાની વાત નવેસર ભગવાન આગળ મૂકી.

કાર્પણ્ય એટલે કંજૂસાઈ નહીં. આર્ય માણસ બીજાની કૃપાનો પાત્ર થતાં શરમાય છે. બીજા પોતાની દયા ખાય એમ જે ઇચ્છે - કૃપાનો ભૂખ્યો રહે, જે રાહત માગે તે કૃપણ. જેનું હૃદય ઉદાર હોય છે, બૃહત્ હોય છે તે બ્રાહ્મણ. અર્જુને બ્રાહ્મણની ભાષામાં વાત શરૂ કરી હતી. પછી એણે જોયું અને કખૂલ કર્યું કે કાર્પણ્યદોષથી પોતાની બુદ્ધિ, પોતાની વૃત્તિ બદલાઈ ગઈ છે. પણ અર્જુન પાસે એક ભારે વસ્તુ હતી, જેથી જ એ તરી ગયો. એનામાં પ્રપત્તિ હતી. પોતાના ગુરુને શરણે જવાની શ્રદ્ધા એનામાં હતી. ‘મારા કલ્યાણનો રસ્તો મને ખતાવો’ એવી એણે શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરી. એને પરિણામે એને જે ઉપદેશ અને દષ્ટિ મળ્યાં તે જ આ વિશ્વમાન્ય ભગવદ્ગીતા.

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ

પૃच्छामિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ।

યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં વ્રૂહિ તન્મે

શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રવ્રત્નમ્ ॥ (૨૭)

*

*

*

જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ

ગીતા વાંચનારનું ધ્યાન એ તરફ ગયા વગર રહે જ નહીં કે દુર્યોધન અને અર્જુન વચ્ચે કેટલો ભેદ હતો. દુર્યોધન પોતાના ગુરુ પાસે જાય છે પણ એનામાં 'શુશ્રૂષા' નથી, ગુરુનું સાંભળવાને બદલે એ ગુરુને જ સંભળાવે છે. તમને સોંપેલું કામ બરાબર કરજો એમ પણ ઉમેરે છે. ભીષ્મ અને ભીમની સરખામણી કરે છે. એના મનમાં 'મદર્થ' જ રમી રહ્યો છે. આટઆટલા ભડવીરો મારે અર્થે ત્યક્તજીવિત છે એમ એ અભિમાનપૂર્વક કહે છે. પરિણામે એનો આચાર્ય કશો જવાબ જ આપતો નથી. આખરે ભીષ્મને દુર્યોધનની વહારે ધાવું પડે છે. ભીષ્મે સિંહનાદ કરી એનામાં હર્ષ જગાવ્યો. કેમ કે પોતે કુરુવૃદ્ધ પિતામહ હતા.

સામા પક્ષમાં અર્જુનને મદર્થ દેખાતો નથી. એ તો 'જેમને અર્થે' બધું મેળવીએ તેઓ જ મરવા તૈયાર થયા છે, એનું દુઃખ કર્યા કરે છે. એને તો ત્રિલોકીનું રાજ્ય પણ તુચ્છ ભાસે છે, અને એ ગુરુને શરણે જાય છે. એનો ગુરુ એનો બધો ભાર પોતાને માથે લઈ લે છે અને એને ધર્મ્યામૃત પાવે છે; અને એનો ઉદ્ધાર કરે છે. યાદૃશી ભાવના યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદૃશી।

*

*

*

પુનર્જન્મ

આત્મા અમર છે. દેહનો નાશ થાય તોયે આત્માનો નાશ થતો નથી. એક દેહ ગયો તો આત્મા એને ઠેકાણે બીજો દેહ લઈ શકે છે. અને આ રીતે એક પછી એક એવા અનેક જન્મોમાં જાતજાતનો અનુભવ લઈ અંતે તે પરમાત્મામાં લીન થઈ શકે છે એ આપણા ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે; આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયો છે. પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ એ આપણા ધર્મની ખાસિયત છે. એ સિદ્ધાંતથી જ ભગવાને ગીતાના ઉપદેશની શરૂઆત કરી છે. માણસ જેમ એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં

પ્રવેશ કરે છે, આળપણ છોડી તરુણપણમાં પ્રવેશ કરે છે, જુવાનીમાંથી ઘડપણમાં જાય છે, તેમ જ આ દેહ છોડી બીજા દેહમાં જાય છે. સવાર, બપોર, સાંજ પૂરી કરી સૂરજ આથમી જાય છે તે કંઈ મરી જાય છે? નવો દિવસ ધારણ કરી તે ફરી જાગે છે. ઉનાળામાં સુકાઈ ગયેલું બીજ બીજા ચોમાસામાં ફરી જાગે છે. એ જ રીતે મરી ગયેલો માણસ નવો જન્મ ગ્રહણ કરે છે. એમાં મરી ગયાનો શોક શો? માતા આળકને ધવરાવતી હોય અને એક સ્તનમાંથી દૂધ પૂરું થવા આવે એટલે આળકને એ બીજા સ્તન તરફ લઈ જાય છે. પણ પહેલા સ્તનથી છૂટા પડતી વખતે આળક કેટલું બુમરાણ મચાવે છે? અજ્ઞાન આળકને લાગતું હશે કે મા કઠોર છે. પણ મા તો કારુણ્યની મૂર્તિ જ હોય છે. આળકના દુઃખનું કારણ એનું અજ્ઞાન જ છે. આળકને જ્યારે સમજણ આવે છે ત્યારે સ્તનાન્તરની એ ધીરજથી રાહ જુએ છે. ધીર પુરુષ પણ એ જ રીતે દેહાન્તરને વધાવી લે છે.

देहितोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ (૨.૧૩)

*

*

*

સર્વવ્યાપી પરમાત્મા

સાધારણ માણસને એવો જ ખ્યાલ રહે છે કે ઈશ્વર કાં તો ઉપર આકાશમાં રહે છે અથવા મંદિરમાં રહે છે. અને ત્યાંથી અધું નેઈકે સાંભળી શકે છે. અને જ્યારે માણસ પોતાના જીવની વાત કરે છે ત્યારે તે જાણે પોતાની છાતીમાં કે હૃદયમાં રહ્યો હોય એવી જ રીતે માણસ બોલે છે.

આપણો જીવ આપણા શરીરમાં છે એ તો વાત સાચી છે, પણ એ આપણા શરીર જેવડો જ નથી, એ સર્વત્ર છે. સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે ‘જો રૂપકથી સમજાવી શકાય તો, જીવ અથવા આત્મા એક વિશાળ વર્તુલ છે, જેનું મધ્યબિંદુ આપણા શરીરમાં છે.

અને એના પરિધનો તો અંત જ નથી. 'દીવાના પ્રકાશનું પણ એમ જ હોય છે. ફરક એટલો જ કે પ્રકાશ જડ હોવાથી જેમ જેમ આગળ વધે તેમ તેમ તે મોજો પડે છે. આત્માને એવી મર્યાદા નથી, પરમાત્મા પણ એવી જ રીતે સર્વવ્યાપી છે. સર્વવ્યાપી હોઈ અવ્યય છે. એમાં ઘટાડો થતો નથી, એનો નાશ પણ થતો નથી, એ અધે તણાયો છે.

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वम् अिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ (૨.૧૭)

*

*

*

અમર ગાન

ગીતા આપણું 'અમૃત ગાન' છે. આપણે રાષ્ટ્રગીતો ઘણાં સાંભળ્યાં છે. ગીતામાં આત્માના અમૃતત્વનું ગાન છે. જીવવાનો સાચો રસ અને મરવાની સાચી હિંમત આ અમૃતત્વમાંથી જ આવે છે. આત્મા છે એ અખંડ છે, સતત છે, એટલી જેની ખાતરી થઈ ગઈ છે એ શાથી બીએ, શાથી અચકાય? શાનો લોભ રાખે અને કેના પર ક્રોધ કરે? આત્મા અનાદિ અને અનંત છે એટલું ગળે ઊતર્યા પછી માણસ શાંત અને નિર્મોહ થવો જ જોઈએ. જન્મ, મરણ, ભૂત, ભવિષ્ય - એ અધું આત્મા માટે નથી, એ તો શરીર માટે છે. હમેશાં બદલાતા રહેવું એ દેહધર્મ છે. આત્માનો ધર્મ એથી ઊલટો છે. તેથી બધા વિકારો ચાલતાં છતાં આત્મા તો અલિપ્ત જ રહે છે, એને કોઈ પહોંચી શકતું નથી.

न जायते म्रियते वा कदाचिन्

नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

· ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ (૨.૨૦)

*

*

*

જન્માંતરનું કારણ અને સ્વરૂપ

આપણું શરીર એ એક ખોળિયું છે. જેમ જૂતાં કપડાં છોડી દઈ આપણે બીજાં નવાં કપડાં પહેરીએ છીએ તેમ આત્મા પણ નકામો થયેલો એક દેહ છોડી બીજામાં પ્રવેશ કરે છે. શરીરમાં જ્યાં સુધી શક્તિ, સ્ફૂર્તિ ને ઉત્સાહ હોય છે ત્યાં સુધી જ એ આત્માને સેવા આપી શકે છે. અધી રીતે ક્ષીણ થયેલું શરીર આત્માને ભારરૂપ જ છે.

બીજી રીતે પણ આત્માને અમુક દેહમાં રહેવું અગવડ રૂપ થઈ જાય છે. જીવન અને જીવનનો અનુભવ એ તત્ત્વપ્રાપ્તિ માટે છે. પણ જ્યારે જિંદગીમાં અનુભવની ભીડ થઈ જાય છે ત્યારે પણ દાખલો ગણતાં ગણતાં જેમ સ્લેટ ભરાઈ જાય છે ને આગળ ગણવા માટે અવકાશ જ રહેતો નથી, તેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે. પાટી ભરાઈ એટલે આપણે મુદ્દાના આંકડાઓ અને એવી જ મહત્ત્વની વિગતો બીજી પાટી ઉપર લઈ આ પાટી ભૂંસી નાખીએ છીએ. ઉન્નતિશીલ મનુષ્યજીવનને અનુભવની વિગતોની ખામતમાં એમ જ કરવું પડે છે. એક જન્મના અનુભવનો સાર જન્માંતરમાં સંસ્કારરૂપે સાથે આવે છે. અને નવું શરીર ગ્રહણ કરવાથી નવો ઉત્સાહ આવે છે અને નવી મોકળાશ મળે છે. ટૂંકમાં આત્માની સગવડ માટે જ દેહમાં ફેરબદલી થાય છે. જ્યારે સત્યસંકલ્પ આત્મા તો સતત છે જ :

વાસાંસિ जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्ण-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ (૨.૨૨)

*

*

*

જન્મભરણ અપરિહાર્ય છે

કેટલીક વખતે આપણે સામાન્યપણે વ્યાજ ઉપર નભતા હોઈએ છીએ. પણ એવા કેટલાક પ્રસંગો આવે છે કે જ્યારે આખી મૂડી જ

ખચી નાખવી પડે છે. એ જ રીતે કર્તવ્યપાલનનો તેવો જ વખત આવ્યે શરીરનો ભોગ આપીને જ આત્મા કૃતાર્થ થઈ શકે છે, ખીજી રીતે નહીં. આવી રીતે શરીર વાપરવાથી કાં તો એને ફરી શરીર ધારણ કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી અથવા તો શરીર હોમ્યાના વીર કર્મને છાજે એવું નવનર શરીર અને સારા સંનૈગો એને મળે છે.

રોજ સૂરજ આથમે છે ત્યારે કોઈ રોતું નથી. એ તો આથમવાનો જ. અને પછી ઊગવાનો પણ ખરો. ચિત્તા તાકી કીજિયે જો અતહોની હોય । સૂરજના અસ્ત અને ઉદય નિયત, એટલે નક્કી છે. એમાં ફેરફાર કરવો એ આપણા હાથની વાત નથી. સૂરજ આથમે કે ઊગે એનો શોક ન કરનાર લોકો પણ સૂર્યગ્રહણ વખતે ગભરાઈ જતા હતા. એમને થતું કે ઉદયાસ્ત નિત્ય છે, પણ ગ્રહણ એ તો અકસ્માત છે. કાળે કરીને લોકોને ગ્રહણનું કસ્માત (કારણ) જાણી ગયું. એટલે એ અકસ્માત મટી ગયું. પછી અઢાર અઢાર વર્ષે એનાં એ ગ્રહણ આવવાનાં એ અપરિહાર્ય અર્થ ભાળ્યા પછી ગ્રહણનો શોક પણ મિથ્યા જાણ્યો. એ જ રીતે જો માણસ સમજે કે જન્મેલો માણસ મરી ગયા વિના રહેવાનો નથી તો એણે દુઃખ ન કરવું જોઈએ અને આપણે આર્થ લોકો તો માનીએ છીએ કે મરણ જેટલું નિશ્ચિત છે તેટલો જ નિશ્ચિત પુનર્જન્મ પણ છે. બંને સરખાં જ અપરિહાર્ય છે. આપણા જેવા સમજી માણસ એનો શોક ન કરે :

जातस्य ही ध्रुवो मृत्युरध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ (૨-૨૭)

*

*

*

જીવ કરતાં આખરૂ વહાલી

આપણે કહીએ છીએ કે ફલાણા માણસનો અમુક વસ્તુમાં જીવ છે. કોઈનો પોતાના ખેતરમાં જીવ હોય છે, કોઈનો પોતાના એકાદ દીકરામાં; કેટલાકનો જીવ તો એકાદ શોભાની વસ્તુમાં હોય છે, જ્યારે

કેટલાકનો પૈસા સંઘરવામાં જ. ને ખાઉઘરાનો જીવ તો ચૂરમામાં હોય છે. ખાતાં ખાતાં પ્રાણુ જાય તો એ કહેશે, મિષ્ટાન્તં દુર્લભં મન્યે પ્રાણા જન્મન્તિ જન્મન્તિ. તપસ્વી માણસનો જીવ એના તપમાં હોય છે. વ્રતભંગ થાય તો એને જીવવાનો રસ જ ન રહે, એ મરી જ જવાનો. એ જ રીતે સંભાવિત માણસનો જીવ એની આખરમાં હોય છે. સંભાવિત એટલે શિષ્ટ સન્નજન, ચારિત્ર્યવાન આખરદાર માણસ. એવો માણસ મરણ પસંદ કરે પણ ચારિત્ર્યહાનિ ખમી ન શકે - ચારિત્ર્યહાનિ જોવા એ જીવી જ ન શકે. સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્ મરણાદ્ અતિરિચ્યતે ।

*

*

*

આપણો અધિકાર

રણાંગણ ઉપર લડતો સિપાઈ આજ્ઞાપાલનની મૂર્તિ હોય છે. સેનાપતિ ઘડીકમાં કહે ‘આગળ વધો,’ એ આગળ જાય છે, સેનાપતિ કહે ‘પીછે હટો’ તો એ પાછો આવે છે. એણે શત્રુને મારવા માટે હાથ ઉગામ્યો છે અથવા ગોળી તાકી છે; એટલામાં બ્યૂગલ વાગે છે કે ‘લડત મોટું રાખો.’ એ ત્યાં ને ત્યાં થોભી જ જાય છે. એ જાણે છે કે લડત સેનાપતિના હાથમાં હોય છે. પોતાના હાથમાં તો ફક્ત કહ્યું હોય તેમ લડવાનું. સૈનિક પોતાના સ્થાન જેટલો જ વિચાર કરે છે - તેટલો જ વિચાર કરી શકે છે. આખું મહાયુદ્ધ સેનાપતિની દૃષ્ટિ આગળ હોય છે.

નિંદગીમાં પણ એ જ રીતે રહેવાનો આપણો ધર્મ છે. આપણો જે ધર્મ હોય તે આપણે પાળી છૂટીએ. પછી એનાં જે અનેકાનેક પરિણામો આવે તે ખરાં. ઈશ્વરે જેટલી બુદ્ધિ કે ડહાપણ આપ્યું હોય તે વાપરીને સદ્ભાવપૂર્વક કર્મ કરીએ. પણ એક કર્મનું શું એક જ અને ધાર્યું ફળ આવે છે? જગતમાં કર્મ કરનાર કંઈ આપણે એકલા જ નથી. જડ અને ચેતન દરેક વસ્તુ પોતાનાં કર્મ કાર્યે જ જાય છે. અને એ બધી વસ્તુઓ એકબીજા સાથે સંકળાયેલી છે. દરેક કર્મમાંથી જે અસંખ્ય ફળો નીપજે છે તે કોઈ એક

વ્યક્તિના હાથમાં છે જ નહીં. તેથી કર્મનું અમુક જ ફળ મળે એ હેતુથી કર્મ કરીએ એ ખોટું છે. અને અસંખ્ય કર્મોનો - ક્રિયાઓનો અને પ્રતિક્રિયાઓનો - દિવ્ય અને અખંડ રાસ જોઈને ‘આમાં મારું શું ચાલવાનું છે?’ એમ કહી બેસી જવું એ પણ યોગ્ય નથી. આપણે ભાગે જે યોગ્યતા આવી હોય તેને અનુસરીને કર્મ કર્યે જ જઈએ. એટલો જ આપણો અધિકાર અને એટલી જ આપણી ફરજ. નિયત સાક્ષી રાખીએ, અકલ્પી કામ કરીએ. અરક્ત માલેકના હાથમાં છે.

कर्मण्येवाङ्घिकारस् ते मा फलेषु कदाचन ।

મા કર્મફલહેતુર્ મૂઃ મા તે સંગોસ્ત્વકર્મણિ ॥ (૨.૪૭)

*

*

*

યોગનું સ્વરૂપ

કેટલાક દાકતરો વાઢકાપમાં બહુ જ હોશિયાર હોય છે. એમની ખ્યાતિ સાંભળી દૂર દૂરના લોકો એમની પાસે આવે છે. ન્યારે પ્રયોગ-મંચ ઉપર તેઓ પોતાના પ્રયોગો ચલાવે છે ત્યારે પોતાના કામમાં તેઓ એટલા તો એકાગ્ર અને લીન થઈ જાય છે કે એટલા વખત પૂરતા બાકીની બધી દુનિયા ભૂલી જાય છે. પોતાની શસ્ત્રક્રિયાને અંગે જ્યાં જ્યાં ધ્યાન આપવું ઘટે છે તે બધે ઠેકાણે એક જ વખતે તેમનું ધ્યાન જગત રહે છે. એકાગ્ર છતાં તેઓ અવધાની હોય છે. મુંઝવણ મોટા મોટા રસ્તાઓ પર ગાડી કે મોટર હાંકનાર અને એ વાહનોની વ્યવસ્થા રાખનાર પોલીસ, એ બધા એવી જ એકાગ્રતા કેળવે છે. એ સ્થિતિને સ્થૂળ દૃષ્ટિએ યોગ કહી શકાય.

આ કૌશલ્ય વધ્યું એટલે એ જ દાકતર અથવા એ જ શોફર અથવા એ જ સર્જન પોતાનું કર્તવ્ય એટલી જ કુશળતાથી કરતો છતો પોતાનું મન એ ક્રિયામાંથી કંઈક દરજ્જે ખેંચી લઈ શકે છે. નાનાં બાળકો બિભાં રહેવાનો કે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે એમને પોતાનું બધું અવધાન, પોતાનો તોલ સંભાળવા તરફ અને કયાંય અથડાઈ ન

જવાબ એ તરફ રાખવું પડે છે. મોટા થયા પછી જરાયે ચૂક્યા વિના આપણે અરામર ચાલીએ છીએ અને છતાં આખો વખત મુખ્ય ધ્યાન એ તરફ હોતું નથી. એટલું જ નહીં પણ એટલી બધી સરળતાથી ચાલતાં છતાં આપણે એ ક્રિયા કરીએ છીએ એનું ભાન કે સ્મૃતિ પણ રહેતાં નથી. આમ ચાલતાં ચાલતાં માણસ ખીજા સાથે રસપૂર્વક વાતો કરી શકે છે અને એમાં એકાગ્ર થઈ શકે છે.

અથવા માણસ કુશળતાથી ગાડી ચલાવતો હોય, લોકો જોડે વિનોદથી વાતો કરતો હોય અને છતાં કોઈ પ્રિય વસ્તુનું કે પ્રિયજનનું ધ્યાન કરતો હોય. આમ અનેકવિધ એકાગ્રતા પણ માણસ કેળવી શકે છે. આ બધો યોગ જ છે.

હવે એ જ દાકતરને પોતાના જ દીકરા કે દીકરી ઉપર શસ્ત્ર-ક્રિયા કરવાનો પ્રસંગ આવે તો એનો હાથ ધ્રૂજે છે, અને પોતાના શરીર ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવી હોય તો એનો હાથ જ નથી ચાલતો. એનું કારણ શું? સાધારણ રીતે આપણે કહીએ છીએ કે માણસ પોતાનું કે પોતીકાનું કામ હોય ત્યારે એ સરસ કરે છે. એ વાત સાચી હોય તો તે સ્થૂળ અર્થમાં જ. મોહ કે મમતા માણસની શક્તિઓને વધારવાને બદલે ઘટાડે છે, ખાસ કરીને બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતાને બુઝી કરી નાખે છે, દૃષ્ટિને એકપક્ષી કરે છે ને અતે ભીંત બુલાવે છે. માણસમાં પક્ષપાત ન હોય; અહંકાર, મોહ, મમતા ન હોય અને એને બદલે પૂરું તાટસ્થ્ય હોય ત્યારે જ એની બધી શક્તિઓ ખીલે છે. એ તાટસ્થ્યને સમત્વ કહે છે અને સમત્વ યોગ છે.

આ બધાં દૃષ્ટાંતો સ્થૂળ વ્યવહારનાં થયાં. આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ એમ જ સમજવાનું છે. માણસ કર્મ કરે તે યોગસ્થ રહીને કરે, સંગ છોડીને કરે, સિદ્ધિ થાય, ન થાય, સમાન વૃત્તિ રાખે એ જ માણસ જીત્યો કહેવાય, કેમ કે સમત્વ યોગ બુચ્ચતે. ખીજી રીતે કહીએ તો યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્. ક્ષણની મમતા રાખે એ દયાને પાત્ર છે. કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ।

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધચસિદ્ધચોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ અુચ્યતે ॥ (૨૪૮)

*

*

*

ધર્મની ગતિ

લોભાવળા પાસેના પહાડોમાં ફરતાં મેં એક સ્થાન એવું જોયું છે કે જ્યાં વરસાદનું ટીપું દસ ફૂટ આ બાજુ પડે તો તે પશ્ચિમ સમુદ્રને જઈ મળે છે અને દસ ફૂટ પેલી બાજુ પડે તો વહેતું વહેતું છેક મછલીપટ્ટન પાસે જઈ પૂર્વ સમુદ્રને મળે છે. ટીપાં પડતી વખતે આ દસ ફૂટના ફરકનું કંઈ જ મહત્ત્વ નથી. પણ આ દસ ફૂટના ભેદને લીધે જ એમના ભાગ્યમાં લગભગ હજાર માઈલનો ફેર પડે છે.

ધર્મની ગતિ આવી જ છે. ધર્મનો વ્યાપાર ખડુ સૂક્ષ્મ હોય છે. દરેક વસ્તુના મૂળ કે ઉગમ સુધી પહોંચી ત્યાં જ આવી ફેરવી નાખે છે. અને પછી રાહ જુઓ તો ધીમે ધીમે એક મોટી ક્રાંતિ થઈ જાય છે. દૂધના ઘડામાં જાશનું એક ટીપું દૂધને ખગડું અટકાવી એનું સરસ દહીં કરી નાખે છે. ધર્મ પાસે ધમાલ નથી હોતી, શ્રદ્ધા અને ધીરજથી જ એ પોતાનું કામ પતાવી દે છે તેથી જ હમેશાં એ ફાવે છે.

આજે ચોમેર અધર્મ ફેલાયેલો જોઈ અધર્મની શક્તિ ઉપર આપણી નજર ઠરે છે અને મનમાં શંકા આવે છે કે ધર્મ એ વસ્તુ ગમે તેટલી સારી હોય તોપણ તે નિર્વીર્ય છે. પણ એ વાત સાચી નથી. અધર્મનો ફટાટોપ ભારે હોય છે. પણ શક્તિ તો ધર્મની જ છે. અને તેથી જ આ દુનિયા ટકી રહી છે. ધર્મમાં જખરદસ્તી નથી હોતી. ધર્મ કહે છે. દસ ફૂટ આમ પડવું કે તેમ પડવું એ તમારી મેળે તમે નક્કી કરો. પછીની વાત મારા હાથમાં છે :

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ । (૨૪૦)

*

*

*

મોક્ષાર્થી શું ત્યજે ?

વૈદિક યજ્ઞયાગ કરીને સ્વર્ગસુખ મેળવવાની અભિલાષા તરફ ભગવદ્ગીતાનો જરા સરખોયે આદર નથી. આપણા સાધુસંતોએ પણ

સ્વર્ગની અવહેલના જ કરી છે. સ્વર્ગમાં છે શું? પૃથ્વી પરના જે ભોગ છે એની જ સુધારીવધારી તૈયાર કરેલી કાલ્પનિક આવૃત્તિ. વિષયી માણસ અહીં જે ઇચ્છે છે તે આહારવિહાર જ ત્યાં છે; અને જેનાથી અહીં ડરે છે તે વ્યાધિ, જરા, દુઃખ ત્યાં નથી. સ્વર્ગવાસીઓ અમૃત નામનું પીણું ત્યાં પીએ, અપ્સરાઓના નાચ જુએ, અને યધાનું પુણ્ય સરખું નહીં હોવાથી ત્યાંના ભોગૈશ્વર્યમાં જે ભેદ રહે છે, ન્યૂનાધિકતા આવી જાય છે તેને લીધે આખો વખત એકબીજાની અદેખાઈ અથવા તિરસ્કાર કરે છે. આનું નામ તે સ્વર્ગ. અને એ રીતે પણ નિર્ભય તો ન જ રહેવાય. એ થોડું જ ઘર છે? એ મોટી હોટેલ કહેવાય. ગજવાના પૈસા ખૂટ્યા કે ત્યાંથી હાંકી કાઢે: ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ । આવા ભોગૈશ્વર્યની દાલચ રાખનારા, સ્વર્ગની ઝંખના કરનારા લોકોની બુદ્ધિ નિર્મળ ન જ રહી શકે, મોક્ષની તૈયારી તેઓ શી રીતે કરે? બુદ્ધિ સમાન અને ચિત્તવૃત્તિ સ્વસ્થ રહે ત્યારેને? અહંકાર, લોભ, ઈર્ષ્યા, મત્સર, અસૂયા અથવા મદ - એ બધી વસ્તુઓ બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરનારી છે. સત્યજ્ઞાનને મારક છે. માટે પ્રથમ એનો ત્યાગ કરવો ધટે છે :

भोगैश्वर्य-प्रसक्तानां तयापहृत-चेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ (૨.૪૪)

*

*

*

ધ્યાન - અનુકરણ માટે આદર્શ મૂર્તિ

ગ્રીક લોકોમાં આરસપાણ્યમાંથી માણસ જેવડાં મોટાં કદાવર પૂતળાં બનાવવાનો શોખ હતો. કસરત કરીને માણસ પોતાનું શરીર હજુપુજ, કસેલું અને ઘાટદાર કેવું બનાવી શકે છે એનો નમૂનો પ્રજા આગળ કાયમનો રહે એટલા માટે શિલ્પીઓ ઉત્તમોત્તમ પહેલવાનને દર્શને જતા. એમને જાતજાતના પેંતરામાં ઊભા કરતા અને એવા અનેક પહેલવાનને જોઈને આદર્શ પહેલવાનનું પૂતળું તૈયાર કરતા. કસરત કરનાર અને શરીર કેળવવા માગનાર દરેક જુવાન આવી

એકાદ મૂર્તિ પોતાની દષ્ટિ આગળ રાખીને કસરત કરતો. આપણે ત્યાં પણ અખાડાવાળાઓ રામસેવક, અખંડ બ્રહ્મચારી, વજ્રાંગ-બલીની મૂર્તિ એ જ કારણે રાખે છે. વીતરાગ માણસ કેટલો પ્રસન્ન, શાંત અને નિર્વૈર હોય છે એ આદર્શ રજૂ કરવા માટે બુદ્ધ ભગવાન કે મહાવીર સ્વામીની મૂર્તિઓ પણ ધ્યાનને માટે રાખવામાં આવે છે.

ગીતામંદિરમાં પણ એવી પાંચ સાત મૂર્તિઓ છે. એક સ્થિત-પ્રજ્ઞની, બીજી ભક્તરાજની, ત્રીજી સાચા પંડિતની, ચોથી દેવી સંપત્તમાં ઊછરેલાની અને છેલ્લી બ્રહ્મનિષ્ઠની. ગુણાતીતની મૂર્તિ પણ આની સાથે જ ગણાવી જોઈએ. આ બધી અલગ અલગ મૂર્તિઓ છે એમ કહેવા કરતાં એક જ મૂર્તિ ભિન્ન ભિન્ન મુદ્રામાં રજૂ કરી છે એમ કહીએ તો વધારે સાચું ગણાય.

આ બધી મૂર્તિઓનાં વર્ણનો અથવા લક્ષણો એકત્ર કરી એક સમગ્ર મૂર્તિ તૈયાર કરી હોય તો તે ગીતાનો આદર્શ-પુરુષ થઈ જાય. અને જો આપણો ઉત્સાહ હોય તો આપણે શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં એ લક્ષણો ધરાવી પણ જોવાં જોઈએ.

ગીતાની ખૂબી એ છે કે એણે તર્કને વશ થઈ જીવનના ખાતા-વાર કકડા નથી પાડ્યા. ગીતાનો આદર્શ-પુરુષ સંસારવિમુખ આરણ્યક નથી; એ અકર્મણ્ય તત્ત્વજ્ઞાની નથી; કામક્રોધાદ્ભવ વેગને વશ થયેલો રાજસી કર્મદાસ નથી; એ જીવનકુશળ, સ્થિતપ્રજ્ઞ ભગવદ્ભક્ત છે. એ જ્ઞાની હોવાથી શ્રી ભગવાને એને પોતાનો આત્મા કહીને વર્ણવ્યો છે. એમાંથી સ્થિતપ્રજ્ઞનું ચિત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

*

*

*

ગીતામંદિરની પ્રથમ મૂર્તિ

સ્થિતપ્રજ્ઞના વર્ણનમાં મને અર્જુનનો સવાલ જ બહુ ગમ્યો છે. સ્થિતપ્રજ્ઞની વ્યાખ્યા શી, સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાથી શું મળે છે, અથવા શું શું કરવાથી સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાય છે એ જ્ઞાતના સવાલો એણે પૂછ્યા જ

નથી. સમાધિમાં દરેક થયેલો સ્થિતપ્રજ્ઞ દુનિયામાં કેમ રહે છે, કેમ વિચરે છે અને વર્તે છે એ જ અનુનતે જાણવું હતું. અને શું આપણને એ જ સવાલ નથી ઊઠતો? એકાંતમાં સમંકાયશિરોમ્નીવં ટટાર ખેસી નાકનો ઉપલો કે નીચલો છેડો જોવામાં જ જો અધું સમાપ્ત થતું હોય તો સમાધિનો રસ કેને લાગે? તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વસાધનાનો લાભ જીવનમાં દેખાવો જોઈએ. આખું જીવન સરલ, સાર્થ અને પ્રસન્ન થવું જોઈએ. પાણીમાં મીઠું પડ્યું કે જોમ એ સર્વત્ર પ્રસરે છે અને આખા પાણીને ખારું કરી નાંખે છે, ખાંડ પાણીમાં મળે કે તરત જ પાણીને ગળ્યું કરી નાંખે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વસાધનાએ પણ જીવનનું કરી નાંખવું જોઈએ. એ અધી વસ્તુઓ જીવનમાં તરી આવવી જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ જ આપણી વતી અનુનિ સવાલ પૂછ્યો છે. શ્રી ભગવાનનાં જવાબના શ્લોકો ઉપર ભાષ્ય કરતાં શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય કહે છે, અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં એટલે કે ઉચ્ચ-જીવન-શાસ્ત્રમાં સાધન અને સાધ્ય એક જ થઈ જાય છે. સ્થિતપ્રજ્ઞનાં જે લક્ષણો એ જ સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાનાં સાધનો પણ છે. સ્થિતપ્રજ્ઞની પેઠે રહેવાનો પ્રયત્ન કરીએ એટલે ધીમે ધીમે સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ જવાય છે.

સ્થિતપ્રજ્ઞ માણસ બહાદુર હોય છે. દુઃખ આવી પડે તો એ એની આગળ દબાય નહીં અને સુખનો ભેટો થાય તો સુખને પોતાના કરતાં મોટું માને નહીં. એ જાણે છે કે દુન્યવી વસ્તુઓ આવે છે અને જાય છે. એની શી તમા? કોઈ પણ દુન્યવી વસ્તુ ઉપર જીવ રાખવો, કોઈનાથી કે કશાથી ડરવું અથવા ક્રોધ કરવો એ સ્થિતપ્રજ્ઞ માણસની મોટાઈને છાજે નહીં. એ વિચારવાન હોય છે, દરેક વસ્તુનું તારતમ્ય જાણે છે, ને તેથી કામપૂરતું જ ખોલે છે. દુઃખ આવી પડે તો એ શાનો હેખતાઈ જાય? અને સુખને માટે ઝંખના પણ શાનો રાખે? એ જાણે છે કે દરેક જાતની આસક્તિ, ખીક અને ગુસ્સો એ માણસને ઉતારી પાડનારી વસ્તુ કહી છે. અને તેથી જ પોતાની પ્રતિષ્ઠામાંથી એ ખસતો નથી. વીરોચિત સ્થૈર્ય એનામાં હોય છે :

દુઃખેપુઅનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્ મુનિર્ બુચ્યતે ॥ (૨-૫૬)

*

*

*

માણુસ એકાદ ક્ષુદ્ર વસ્તુને વળગેલો હોય તોયે એને એ ઝટ છોડી નથી શકતો. જ્યારે એથી સારી વસ્તુ એના જોવામાં આવે ત્યારે જ ક્ષુદ્ર વસ્તુનું ક્ષુદ્રત્વ તે સમજે છે, અને તેને તે છોડી દે છે. ઇન્દ્રિયો પોતા-પોતાનો વિષય માગ્યા જ કરે છે. નાકને ફૂલોની સુગંધ લેવાનું મન થાય, કાન સંગીત સાંભળવા માગે, ને જીભને વારાફરતી ષડ્રસ જોઈએ જ. આમ પવન નૌકાને ખેંચીને લઈ જાય તેમ ઇન્દ્રિયો માણુસને ખેંચીને લઈ જાય છે. માણુસ જો શારીરિક સંયમ કરી વિષયોનું સેવન ન કરવાનો નિશ્ચય કરે તો તે વિષયોને દૂર રાખી શકે ખરો, પણ વિષયો પ્રાપ્તે તો રહી જ જાય છે. વિષયોની પ્રીતિ, વિષયોની અંખના, વિષયોનું ધ્યાન એ બધું રહી જ જાય છે અને કોક કોક વખતે વધી પણ પડે છે. સર્વ રસોનો સ્વામી પરમાત્મા છે. એનું જ્યારે દર્શન થાય, એની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જ વિષયરસનો સમૂળગો નાશ થાય.

આનો અર્થ એ નથી કે પરમાત્માનું દર્શન થાય નહીં ત્યાં સુધી વિષયોનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી અથવા એમાં લાભ નથી. વિષયત્યાગ કર્યા વગર પરમાત્માની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા જ જોર પકડતી નથી. ઇશ્વર-પ્રાપ્તિ યદ્યપ્યપ્રાપ્ય વસ્તુ નથી, પ્રયત્નસાધ્ય છે. માણુસ બધું દુઃશ્ચરિત છોડે નહીં, વિષયોનો ઉપશમ કરે નહીં, મનને કાબૂમાં રાખે નહીં ત્યાં સુધી એકલો વિચાર કરી કરીને માણુસ પરમાત્માને નથી મેળવી શકવાનો. પ્રજ્ઞા ત્યારે જ સ્થિર થવા માંડે કે જ્યારે માણુસ વિષયોને કંઈકે દૂર કરે.

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જ; રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તન્તે ॥ (૨-૫૮)

*

*

*

પ્રયત્ન વગર કશું મળતું નથી. જે સહેલાઈથી મળે છે તે કાં તો કશી કિંમત વગરનું હોય છે અથવા સહેજે હાથમાંથી છટકી જાય છે, ટકતું નથી. એટલા માટે જ પુરુષાર્થની આટલી કદર છે.

માણસનો મોટામાં મોટો શત્રુ એની પોતાની અંદર જ છે. અહારના શત્રુઓને જીતવા પ્રમાણમાં સહેલું છે. ઘણી વાર તેમની ઉપેક્ષા કરવી પોસાય છે, પણ પોતાની અંદરનો શત્રુ, પોતાની જ ઇંદ્રિયો જ્યારે તોફાને ચડે છે ત્યારે એ મામલો ભારે વિકટ હોય છે. આપણે એ ઇંદ્રિયોને જેર કરી કાબૂમાં ન રાખીએ તો ઇંદ્રિયો જ આપણને પોતાના કાબૂમાં લઈ લે છે. એ તો જીવલેણ યુદ્ધ. માંડવાળ, સમાધાન કે સુલેહનામાને ત્યાં સ્થાન જ નથી. વિષયો તરફ ખેંચી જનારી આપણી ઇંદ્રિયો એ એક ભારે જખરદસ્ત અને સંપીલી નોકરશાહી છે. માણસનો પ્રયત્ન પુરજ્જોશમાં ન હોય તો એની (માલેકની) જરાયે દયા ખાધા વગર એ નોકરશાહી આત્માનો પ્રતિનિધિ, વાઈસરોય જે મન તેને ખેંચીને પોતાનો કરી નાંખે છે. ઇંદ્રિયોનું એ કાવતરું સમજી લઈ એમના ઉપર જે વિજય મેળવે તે શર, તે ધુરંધર. મનોબળ અને બુદ્ધિબળનો ઉપયોગ ઇંદ્રિયો પર કાબૂ મેળવવામાં જે કરી શકે તે જ મહાવીર. ક: શૂરો? વિજિતેન્દ્રિય: । ઇંદ્રિયોને જેણે વશ કરી છે તે જ સાચો બુદ્ધિધન, તેની જ પ્રજ્ઞા દરેલ કહેવાય.

યોગ - સમત્વ, એ જ એનું સાધન છે. માણસ ઈશ્વરપરાયણ થાય ત્યારે એનામાં સાચી દૃષ્ટિ આવે છે. ત્યારે જ તે દુન્યવી વસ્તુને ખરાબર ઓળખી શકે છે, એમનું તારતમ્ય પારખી શકે છે. ત્યારે જ એ યોગ સાધી શકે છે. આવા યોગ વગરનો બાહ્ય પ્રયત્ન ફેડ છે.

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

अिन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्वेन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ (૨:૬૦-૬૧)

*

*

*

વિનિપાતનો ક્રમ

હરેક વસ્તુની શરૂઆત બહુ જ સૂક્ષ્મ હોય છે. અંગ્રેજો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે કોઈએ નહીં ધાર્યું હોય કે આ દેશના ઉત્કર્ષના તેઓ આટલા બધા વિરોધી નીવડશે. શરીરમાં રોગ પ્રવેશ કરે છે તે પણ બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે. નદીમાં વહાણ હંકારતી વખતે પ્રથમ એનો વેગ કંટાળાભરેલો મંદ હોય છે પણ એક વાર એ વચલી ધારમાં પહોંચ્યું કે એ સહસ્રગટ સમુદ્ર તરફ દોડતું જાય છે. નદી પોતે પણ ઉગમ તરફ કેટલી નાની હોય છે! પણ આગળ જતાં તે મોટામોટાં શહેરોને પણ કુચાડી દઈ શકે છે. પંચમહાલની કાડી જેવી મહી નદી ખંભાત તરફ એવડી મોટી થાય છે કે એ સાગરનું નામ પામે છે. અને મોટા ઉન્મત્ત હાથીઓ પણ એમાં ઊતરવાની હિંમત નથી કરતા. પાપની પ્રગતિ પણ એવી જ હોય છે. શુદ્ધ આચારવાળા માણસના મનમાં પણ ન્યારે વિષયનો વિચાર આવે છે ત્યારે એને થાય છે કે 'આપણો આચાર તો શુદ્ધ છે! મનમાં એકાદ કલ્પના આડીઅવળી આવી ગઈ તો એમાં શું થયું?' એ ભ્રમમાં રહે છે કે 'એટલાથી કંઈ અધઃપાત થવાનો નથી,' પણ એમાં જ સર્વનાશ છુપાયેલો હોય છે. પીપળા જેવા મહાવૃક્ષનું બીજ કેવડુંક હોય છે?

સાવ તટસ્થ ભાવે વિષયનો જરા સરખો વિચાર માણસ કરે તોયે એમાં ચિત્ત ચોંટી જાય છે. પછી જો ચિત્તમાં અનુકૂળતા ઊપજી તો એનું ફરી ફરી સ્મરણ થવા માંડે છે. એનું ચિંતન આહ્લાદક થઈ જાય છે. એ વિષય અનાયાસે પાસે આવે એટલે ચિત્ત પ્રસન્નતા અનુભવે છે. પછી એની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા પેદા થાય છે. એના પ્રત્યે પક્ષપાત ઉત્પન્ન થાય છે. એક વાર પક્ષપાત જામ્યો એટલે સમત્વ ભ્રષ્ટ થાય છે. પક્ષ સાથે પ્રતિપક્ષ તો હોય જ. પ્રતિપક્ષ તરફ અણગમો દ્વેષ ક્રોધ એ તો એની મેળે આવવાના જ. કામ અને ક્રોધ બંને માણસને એવો આંધળો કરી મૂકે છે કે વસ્તુના સાચા ગુણ કે અવગુણ તપાસવાની કે જાણવાની એની શક્તિ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. આસક્તિ અને દ્વેષ, કાલ્પનિક

ગુણવગુણનો આરોપ કરતાં શીખે છે. એથી પ્રકૃતિ સાથેનું અનુસંધાન તૂટી જાય છે. પછી માણસને સંમોહ થાય છે. સંમોહ આવ્યો એટલે જાગૃતિ રહેતી નથી. હરેક વસ્તુને યથાર્થ રીતે જાણી અને સત-અસતનો વિવેક કરી ધર્મ અને અધર્મનો નિશ્ચય કરનાર બુદ્ધિ સાવ નષ્ટ થઈ જાય છે. અને ‘બુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી જ માણસ છે’ એ ન્યાયે બુદ્ધિ ખોઈ ખેસતાં માણસનો સર્વનાશ થતાં વાર કેટલી? વિવેકબ્રષ્ટાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ ।

પાપની પ્રગતિ આવી છે.

પાપ ન્યાયે પ્રથમ આવે છે ત્યારે ગરીબ ગાય જેવું સુંવાળું થઈને આવે છે પણ એક વાર એનો પગ દુર્યો એટલે વરુની પેઠે ફાડી ખાધા વિના રહેતું નથી. યમરાજને દયા હોય પણ પાપને દયા ન હોય. માટે પહેલેથી જ એની દયા ન ખાવી જોઈએ. પાપની દયા ખાવા જતાં એ જ આપણને ખાઈ જાય છે. વિષયોની ન્યાત એવી તો સંપીલી છે કે એકને આવવા દીધો તો વગરનોતર્યે અધા જ કાગડાની પેઠે આવી ખેસે છે. અને એક વાર માણસ એના સકંજામાં સપડાયો એટલે ગીધની પેઠે તેઓ એને અધી ખાળીથી ફાડી ખાય છે.

વ્યાયતો વિગયાત્પુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્ સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોભિજાયતે ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્ સ્મૃતિ-વિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિ-ભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥ (૨૦૬૨-૬૩)

*

*

*

કામમાંથી ક્રોધ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ માનસશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ ખૂબ તપાસવા જેવી વસ્તુ છે. કામ એટલે કંઈ પ્રેમ નહીં. પ્રેમ પોતાનાં સુખદુઃખની ધૃચ્છા નથી રાખતો, પ્રેમ બીજાના કલ્યાણ માટે આત્મસમર્પણ કરી જાય છે. અરાખર તપાસી જોતાં કામ સ્વાર્થી હોય છે. પોતાની તૃપ્તિ એ જ એનો એકમાત્ર હેતુ હોય છે. સામાન્ય

માણસને જેમ લાગે છે કે, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ બધા જ આપણી પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે તેમ કામી માણસ કામને મધ્યબિંદુમાં રાખી આખી દુનિયાને નિહાળે છે. તેથી એનું જીવન-જ્યોતિષ અટપટું અને આંધળું બને છે. આજ વસ્તુઓની ગતિ વિષે એ ગમે તેવા આરોપ મૂકે છે. એવો માણસ દુનિયાની સરળ ગતિ સમજી શકતો નથી; ન્યાય નીતિ સમજી શકતો નથી તેથી પક્ષ-વિપક્ષમાં ઊતરે છે. કામી માણસ પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા માટે દુનિયાનો ક્રમ બદલાય એમ ઇચ્છે છે. જ્યારે તે બદલાતો નથી ત્યારે ચિડાય છે. એનું મન પક્ષપાતી હોઈ વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકતું નથી તેથી એ ચિડાય છે. કામને લીધે જે વસ્તુ તરફ એ હેત રાખે છે તે વસ્તુ પોતાને તાબે નહીં આવે એમ જુએ ત્યારે એના ઉપર પણ ક્રોધ કરે છે. વહાલી ગાય દૂધ ન દે ત્યારે માણસ એને બે સોટી લગાવતાં આંચકો ખાતો નથી. આશામાં વિક્ષેપ થયો. આશા ભાંગી એટલે કામ જ ક્રોધનું રૂપ પકડી લે છે. પોતાને પ્રિય એવી વસ્તુ પોતાની રહી ન શકે એમ જ્યારે માણસ જુએ છે ત્યારે એને ભાંગી નાંખતાં એને વાર નથી લાગતી.

*

*

*

અનુરાગ અને દ્વેષ ખરું જોતાં એક જ વસ્તુની બે બાજુઓ છે. એક સીધું લોહાનું પતરું લઈ એક તરફથી દબાવી આપણે એનો તવો બનાવીએ છીએ. તવો વસ્તુ એક જ છે છતાં એક બાજુથી જુઓ તો ખાડો હોય છે અને બીજી બાજુથી ટેકરો દેખાય છે. રાગદ્વેષનું એવું જ છે. સામ્યાવસ્થા (બંને બાજુની સપાટ સ્થિતિ) બગડી એટલે રાગદ્વેષ પેદા થવાના. જે વિશ્વનો મિત્ર થવા જાય તે કોઈનો ખાસ મિત્ર નથી જ રહેવાનો. એને બધા જ સરખા. એનો દરેક માણસ સાથેનો સંબંધ ઓછોવતો રહે એ ખરું, પણ એની હૃદયની ભાવના બધા પ્રત્યે સરખી જ હોય. એક ગજવાના રૂપિયા બીજા ગજવામાં ગયાથી બંને ગજવાના માલિકને આપણે લૂંટાયા કે કમાયા એમ જેમ થતું નથી; એકાદ આખા કુટુંબના મિત્રને એકાદ ભાઈને વધારે મળ્યું

અને બીજાને ઝોઘું, એમ જોઈને જેમ હૈયાની બળતરા થતી નથી, તેમ અબળતશત્રુ વિશ્વમિત્ર દુનિયામાં વિચરે છે. પોતાને વિષે પણ એનો પક્ષપાત રહેતો નથી. રાગદ્વેષ ગયા (રાગ = અનુરાગ = આસક્તિ) એટલે પછી રહ્યું શું? પછી સમાધાન અને પ્રસન્નતા રહે છે. પછી મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા એ ચતુર્વિધ પ્રસન્નતા રહી જાય છે. પ્રસન્નતા એટલે અબળબાનો અભાવ.

બીજી રીતે જોઈએ તો પ્રસાદ એટલે સ્વચ્છતા. રાગદ્વેષનો કાદવ ખેસી જાય તો ચિત્તરૂપી પાણી સ્વચ્છ નિર્મળ થવાનું જ. કાદવથી પાણી રંગાઈ જાય છે તેથી અંદર શું છે એ દેખાતું નથી. પાણી સ્વચ્છ થયું એટલે એ પારદર્શક થઈ જાય છે. ચિત્તપ્રસાદની અસર પણ એવી જ છે. જે માણસને ચિત્તપ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો છે એ પોતાના જ શું પણ બીજાના મનનો પણ પાર પામી જાય છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ — તત્ત્વપ્રાપ્તિની આડે જે કોઈ વસ્તુ આવતી હોય તો તે રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓનું કિલ્મિષ જ છે. કેટલીક વાર આપણને થાય છે કે રાગદ્વેષને લીધે એકાગ્રતા આવી જાય છે. અમુક દરજ્જે એ વાત સાચી છે પણ એ એકાગ્રતા આંધળી અને આત્મઘાતી હોય છે. સત્યજ્ઞાન તો પ્રસાદથી જ થઈ શકે છે. એકાદ યંત્ર કે એકાદ સંસ્થાનું સ્વરૂપ, એની રચના, એનું કાર્ય આપણે ન જાણતાં એમાં પ્રવેશ કરીએ તો જ્યાં ત્યાં આપણે અથડાવાના અને દુઃખી થવાના. જ્યારે આપણે એ બધી સ્થિતિ, બધી રચના બરાબર સમજીએ ત્યારે એ જ યંત્ર કે સંસ્થામાં આપણે સુરક્ષિત અને સ્વતંત્ર રીતે ફરી શકીએ છીએ. એક સ્થિતિને રાત્રી કહેવાય અને બીજાને દિવસ. અંધારામાં આપણે અથડાઈએ છીએ, પ્રકાશ આપણને સ્વતંત્રતા આપે છે. જોકે બંને સ્થિતિમાં આસપાસની ગોઠવણ તો એની એ જ રહે છે. રાગદ્વેષ ગયા અને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઈ એટલે આપણને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. વિશ્વસંસ્થા, એનો સ્વભાવ અને તેમાંનું આપણું સ્થાન આપણે સમજી જઈએ છીએ અને તેથી બધાં દુઃખોની ‘હાનિ’ થાય છે. ધોળે દહાડે

ગમે ત્યાં ફરતાં જેમ આપણને વાંધો નથી આવતો તેમ બુદ્ધિ ગમે તેમ ફરતી છતી પોતાને ઠેકાણે સ્વાધીન અને સ્વસ્થ રહે છે.

રાગદ્વેષ-વિયુક્તૈસ્તુ વિષયાન્ અિદ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમ્ અધિગચ્છતિ ॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિર્ અસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ (૨:૬૪-૬૫)

*

*

*

કર્મ તત્ત્વ નહીં

માણસ જ્યારે કંઈક પણ કામ કરે છે અને એનું પરિણામ અવળું આવે છે ત્યારે એને ભારે પશ્ચાત્તાપ થાય છે. આવા કામમાં હું ન ઊતર્યો હોત તો સારું, જાનો બેઠો હોત તો મારું શું ખગડવાનું હતું એમ પણ એના મનમાં આવી જાય છે. જે બોલવા જાય તે જ શબ્દમાં સપડાય. ન જ બોલે એ શાથી સપડાય? દરેક કર્મ સાથે એનો વળગાડ છે. જેને અંધનમાંથી છૂટી જવું હોય એણે કામ જ ન કરવું એ સારું. બેઠાં બેઠાં જોયા કરે, કશામાં હાથ ન ધાલે તે ડાહ્યો, તે સુખી, એમ ઘણા લોકોને થઈ જાય છે.

જે કર્મની ઉપાધિમાં ન પડે, જેમ તેમ આવેલો દિવસ પૂરો કરે, અને નવરા ખેસાય નહીં, કંઈક ચાળા જોઈએ જ એટલા ખાતર ભગવાનનું નામ લે અથવા એકતારી-મંજરા લઈને ભજન કરે તે ભારે ધર્મનિષ્ઠ સાધુ ગણાય છે. સાચું જોતાં આવા માણસ તો ઘણી વાર અધર્મનિષ્ઠ, આળસુ, પુરુષાર્થહીન અને તેથી કાવાદાવા કરનાર હોય છે. શરીર નવરું બેસી શકે પણ મનની વાસના કંઈ એમ મરી જાય છે? જેઓ ધન કમાતા નથી તેમને શું ધનનો લોભ ઓછો હોય છે? ધન કમાવાનું છોડી દે તે હરામનું ખાવાની દાનત રાખે. જે માણસ પૈસાનો ત્યાગ કરે છે, પૈસાને અડીશ નહીં એવું વ્રત લે છે તે પણ

ખીઝ લોકો પાસેથી જત જતની વસ્તુઓ માગી લે છે અથવા પૈસાદાર લોકોને પોતાની આસપાસ ભેગા કરે છે અને એટલીયે શક્તિ ન હોય ત્યારે પોતે પૈસાદારનો આશ્રિત થઈને એની પાસે રહે છે.

આમ આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે વળગાડ તો વાસનાનો છે, મનના લોભનો છે. એ મન જ્યારે કાબૂમાં આવે, સ્વાર્થ, લોભ, નામનાની ઇચ્છા કે કોઈને સજ્જ કરવાની દુષ્ટતા એ અધું છોડી દઈએ તો જ મનને શાતા વળવાની છે. ઘરમાં કોઈ માંદું હોય અને કર્મના અંધમાંથી અચી જવા માટે માણસ કહે કે હું એની સારવાર ન કરું તો એવા માણસે કર્મ ન કરવામાં જ કર્મ અને તે પણ કુકર્મ ક્યું છે. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જે કર્મ કરવું ઘટે છે તે તો કર્યે જ છૂટકો. અધાનાં ભલાની દૃષ્ટિ રાખીને ધર્મ પ્રમાણે કર્મ કરે તે જ પવિત્ર માણસ છે, તેને જ શાંતિ મળી શકે છે. હું કર્મ આદરું જ નહીં એમ જો કોઈ કહે અથવા આદરેલું સારું કર્મ પણ છોડી બેસે તો એવા માણસને કંઈ એ રીતે સિદ્ધિ મળવાની નથી. કર્મના અંધનમાંથી એનો છુટકારો થવાનો નથી.

न कर्मणाम् अनारम्भान्नैकर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च संन्यसनाद्देव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ (૩.૪)

*

*

*

મિથ્યાચારી

ઇંદ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી એ સહેલું કામ નથી. ન જોવાનું આપણે ઘણી વાર જોઈ જઈએ છીએ. કોઈનો ખાનગી કાગળ ન વાંચવાનો હોય તોયે તે વાંચી જોવાની ઇચ્છા થયા વગર રહેતી નથી. પ્રયત્નપૂર્વક જ એ દબાવવી પડે છે. ખાતી વખતે તો ભૂખ કરતાં વધારે “ખાઈ જવાય છે.”

છતાં કાંઈકે પ્રયત્ન કરવાથી ઇંદ્રિય ઉપર કાબૂ આવી જાય છે. પણ એટલાથી માણસે સંતુષ્ટ ન રહેવું જોઈએ. ઇંદ્રિયો સાથે મનને

પણ રોકતાં આવડું જોઈએ. જો લોકોને દેખાડવા ખાતર આપણે બહારનો સંયમ જાળવીએ અને મનથી તો તે તે ક્રિયાનો રસ લીધા જ કરીએ તો આપણે દુનિયાને છેતરીએ છીએ. એ તો સીધો દંભ થયો. એવા સંયમનો કશો લાભ નથી. સંયમ એ દેખાડવા ખાતર ન હોવો જોઈએ પણ પોતાના સમાધાન ખાતર - મનની શુદ્ધિ ખાતર હોવો જોઈએ.

કેટલાક લોકોમાં સમાજને છેતરવાની ખાસ ઇચ્છા નથી હોતી. પણ મિત્રારા પોતાને જ છેતરે છે. શરીરથી એટલે કે ઇન્દ્રિયોથી અમુક કર્મ ન થયું એટલે પોતે શુદ્ધ છે એમ તેઓ માને છે. એ હૃદયની મૂઢતા છે. શરીરે કર્મ થાય એનાં પરિણામ સ્થળ હોવાથી ઝટ દેખાઈ આવે છે. મનથી વિષયોનું ગમે તેટલું સેવન કરે તોયે નુકસાન થયાનું સહેજે ધ્યાનમાં નથી આવતું. તેથી મનને રોકવાની પૂરતી ધગશ માણસમાં નથી હોતી. જે માણસ કોઈ કાળે કોઈની વસ્તુ ચોરીને ન લે તેને પણ ઘણી વાર મનથી પારકી વસ્તુનો અભિલાષ કરતાં શરમ નથી આવતી. મનથી ચોરી કરવામાં પણ આપણી ચારિત્રહાનિ થાય છે એટલું એને નથી સ્પષ્ટતું. એવા માણસનો બાહ્ય સંયમ સ્થળ અને મૂઢ હોય છે. એ સંયમનું ફળ એને પૂરતું મળતું નથી. ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરે અને મનથી વિષયોનું સ્મરણ કર્યા કરે એવા માણસનો આચાર મિથ્યા છે, એટલે કે વ્યર્થ છે — પરિણામ-શૂન્ય છે. એનું હૃદય જરાયે ઉન્નત નથી થતું. એ વિમૂઢ જ રહે છે અને ઇન્દ્રિયો અતૃપ્ત રહેવાથી વિષયનું ચિંતન બિલટું વધારે જોશથી ચાલે છે. પ્રત્યક્ષ વિષય-સેવી માણસ કરતાં પણ એની આસક્તિ વધારે હોય છે. એટલા માટે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જેટલો સંયમ કરવો હોય તેટલો મનથી પણ કરવો જોઈએ.

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

અિન્દ્રિયાર્થાન્ વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ અુચ્યતે ॥ (૩-૬)

*

*

*

યજ્ઞ કરીને ઋણમુક્ત થવું

જેમ બાળક જન્મે છે તે માઆપોનું ઋણ માથે લઈને જ જન્મે છે તેમ માણસ આ દુનિયામાં અનેક જાતનાં ઋણો માથે લઈને આવે છે અને જીવે છે. જીવે ત્યાં સુધી માણસે પ્રથમ આ દેવું ચૂકવીને પછી જ પોતાના સંતોષનાં બીજાં કામો કરવાં. એકાદ ધર્મશાળામાં આપણે ચાર કલાક ગાળીએ અને ચાલ્યા જઈએ તો આપણે દાખલ થયા તે કરતાં જતી વખતે સ્વચ્છતાની અને બીજી બાબતોમાં એને કાંઈક સારી હાલતમાં છોડી જઈએ એ માણસ તરીકેની આપણી ફરજ છે. કુદરત પાસેથી કે સમાજ પાસેથી આપણે કાંઈક સેવા લઈએ તો તેટલા પ્રમાણમાં કાંઈક સેવાનું વળતર આપીને પછી જ પોતાનો લાભ શોધીએ.

દુનિયાની સુસ્થિતિ ટકાવવા ખાતર જે જે ક્રિયા કરવી ફરજ તરીકે આપણે માથે છે તે બધાને આપણા ધર્મમાં યજ્ઞ એ નામ આપ્યું છે. જે કોઈ લાકડાં વાપરે તેણે ઝાડો વાવવાનો યજ્ઞ કરવો જ જોઈએ. જે અનાજ ખાય છે એણે અનાજ ઉગાડવામાં ઓછી વધતી મદદ કરવી જ જોઈએ. જે કપડાં વાપરે છે એણે કાંઈ નહીં તો કાંતવું તો જોઈએ જ. ફૂવા પર કે તળાવમાં નહાય છે એણે આસપાસનો કાદવ કાઢી નાખવાનું કામ દર વખતે થોડુંઘણું કરવું જ જોઈએ. એમ જે ન કરે, સાર્વજનિક સગવડોમાંથી લાભ ઉઠાવે પણ સાર્વજનિક ફરજો અદા ન કરે, તે સમાજદ્રોહી છે, તે ચોર છે. એ જે ખાય છે તે પાપ ખાય છે. આવા માણસને આ દુનિયામાં બરકત મળવી મુશ્કેલ છે. પછી પરલોકમાં એનું શું ભલું થવાનું હતું? રોજની મનૂરી બરાબર પૂરી કર્યા પછી કામદાર જે વિનોદ કરે એ એના હકનો છે. એ જ એને સદવાનો. રોજનું અધ્યયન પૂરું કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ જે રમતો રમે છે અથવા કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ ચલાવે છે તે એમને માટે અમૃતમય થાય છે. કર્તવ્ય છોડી સુખચેત અથવા મોજમજ કરવા જનારને સાચો આનંદ તો

મળતો જ નથી, અને એનો અભ્યુદય પણ થતો નથી. જ્યાં મનની ચોરીનું શલ્ય સાલ્યા જ કરે છે ત્યાં શાંતિ કે ઉત્કર્ષ ક્યાંથી હોય ?

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

મુંજતે તે ત્વષં પાપાઃ યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥ (૩.૧૩)

यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनम् ।

નાયં લોકોઽસ્તિ અયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ! ॥ (૪.૩૧)

*

*

*

જીવનચત્ર

કઈ રીતે જીવવું અને શા ઉદ્દેશથી જીવવું એ બે જીવનના મુખ્ય સવાલો છે. જિંદગીમાં માણસ ધારે તેવા પાસા હમેશ નથી પડતા તેથી દુઃખ અને અશાંતિ એ જ માણસનાં નિત્યનાં સાથી થઈ જાય છે. એમાંથી બચી જવું હોય તો માણસે કર્તવ્યબુદ્ધિથી સત્કર્મ કરવું અને ફળ ઈશ્વરાધીન છે એમ જાણી અનાસક્ત રહેવું, એ જ એક ઉપાય છે. આ ઉપાયની ખાસ ખૂબી એ છે કે આ રીતે મનને શાંતિ તો મળે જ છે પણ એના ઉપરાંત કર્મ કરવાનું કૌશલ પણ વધે છે. તેથી ભગવાનનો માણસને એ જ ઉપદેશ છે કે આસક્તિ તજી, અસક્ત બની માણસે ધર્મપ્રાપ્ત કર્મ કરી દૂટવું. આવી રીતે યોગયુક્ત વૃત્તિથી કરેલું કર્મ ધાર્યું ફળ આણે કે ન આણે પણ સૌથી મોટું ફળ તો જરૂર આપે છે. તે મોટું ફળ કયું ? ચિત્તશુદ્ધિ, શાંતિ અને અંતે ઈશ્વરપ્રાપ્તિ.

तस्माद् असक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

અસક્તો હ્યાચરન્ કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥ (૩.૧૯)

*

*

*

આગેવાનની ફરજ

પર્વત પર્વત છે એટલા માટે જ તેના ઉપર કેટલીક જવાબ-દારીઓ આવીને પડે છે. ટાઢતડકા સહન કરવાં, વરસાદનાં વાદળાંને ખેંચવાં, અસંખ્ય વૃક્ષોને આશ્રય આપવો, વીજળીનાં પ્રહાર માથે

ઝીલવા અને અને તેટલો પાણીનો જથ્થો આસપાસના પ્રદેશને પોતાના કાંપ સાથે આપી દેવો એ અધું પર્વતનું જ કામ. પર્વત ને આ કામ કરવાની ના પાડે તો સૃષ્ટિક્રમ ચાલે નહીં.

નદી, સમુદ્ર, ધરતી, પવન, સૂર્યચંદ્ર અને નક્ષત્રો - અધાંને જ આવી જાતનું ખાસ કર્તવ્ય અથવા આવો સ્વધર્મ ઈશ્વરે નીમી દીધેલો છે. એ જ રીતે મનુષ્યજાતિમાં ઈશ્વરે કેટલાક લોકોને એમની શક્તિ, બુદ્ધિ, ચારિત્ર્ય અને પદવીને લીધે સમાજના આગેવાનનું કામ સોંપી દીધેલું છે. સામાન્ય જનસમાજ એટલે કે પ્રાકૃત લોકો આવા શ્રેષ્ઠ લોકોનું જ હમેશાં અનુકરણ કરવાના. કયે પ્રસંગે શું કરવું, કઈ રીતે વર્તવું, માણસની ફરજ શી, માણસ કેટલે સુધી ઊડી શકે છે, પુરુષાર્થમાં માણસ કેટલી હદ સુધી ચડી શકે છે - એ અધી બાબતોનો ખ્યાલ પ્રજાને આવા શ્રેષ્ઠ લોકો પાસેથી જ મળવાનો, જમાના પરત્વે ધર્માચરણના આદર્શને તેમ જ નવાં નવાં ધ્યેયોને જન્મ દેનારા તે આ શ્રેષ્ઠ લોકો જ. હરામ શું અને હલાલ શું એ વિધિનિષેધનું પ્રમાણ સામાન્ય લોકોને તો સાધુવૃત્ત લોકોનાં શીલ અને આચારમાંથી જ મળવાનું. માટે આવા શ્રેષ્ઠ લોકોની ફરજ બેવડી છે અને તે પણ બહુ આડરી - ખાંડાની ધાર જેવી. શ્રીરામચંદ્રજીનું અને સીતામૈયાનું આખું જીવન આ શ્રેષ્ઠ જનોની ફરજ પ્રસન્ન શાંતિથી અદા કરવામાં જ ગયું. માટે જ સીતારામ એ અનંતકાળ સુધી માણસજાતનાં આદર્શ રહ્યાં છે. શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ જે કંઈ કરે તે તેણે પૂર્ણ વિચારથી જ કરવું પડે છે. સમાજની નીતિ, સમાજનું આચરણ, સમાજની શ્રદ્ધા ઘણે અંશે પોતાના આચરણ ઉપર નિર્ભર છે એ બાણી એણે જીવનયાત્રા ચલાવવી જોઈએ.

ઉચ્ચ પદવીને લીધે એ સ્વચ્છન્દ ન કરી શકે.

यद्यद् आचरति श्रेष्ठस् तत् तद् अवेतरो जनः ।

स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस् तद् अनुवर्तते ॥ (૩.૨૩)

*

*

*

જિંદગી એ જ એક ભારે જંગ છે. ખોરાકને માટે કુદરત સાથે લડવું પડે છે એમ કેટલાક યુરોપિયનો હંમેશાં કહે છે તે જવા દઈએ. જિંદગીમાં અધે હરીફાઈ છે એટલે તેમાં તો લડવું જ પડે છે. દુનિયાના દુર્જનો, માણસને નબળો જોઈ એનું સર્વસ્વ હરણ કરવા ટાંપીને બેઠા જ છે. તેમની સાથે હંમેશાં લડવું પડે છે. આવી લડતનો પણ કોક કાળે અંત આણી શકાય. માણસજાત કાયમને માટે જ જંગલી—અસંસ્કારી રહેશે એમ નથી. એટલે માણસ માણસ વચ્ચેના ઝઘડાનો કોક કાળે અંત આવશે એમ માની શકાય. છતાં એક સનાતન સંગ્રામ રહી જ જાય છે અને તે દરેકના અંતઃકરણની અંદર જ હોય છે. જાતજાતની વાસનાઓ આપણને આડે રસ્તે ઉતારે છે. એમની સાથે લડીને જીવનનું ગાકું માર્ગ ઉપર જ રાખવું અને મોક્ષ તરફ હાંકી લઈ જવું એ જ મોટો પુરુષાર્થ છે. આ યુદ્ધ દિવસરાત ચાલ્યા કરે છે. જેને માટે આ યુદ્ધ પતી ગયું તે જ એકલો ધન્ય છે. તુકારામે કહ્યું છે : આમ્હા ઘરોં નિત્ય યુદ્ધાચા પ્રસંગ અંતર્વાહ્ય જગ આણો મન.—બહારની દુનિયા લલચાવે છે, અંદરની દુનિયા ઉરકેરે છે. એ બંને સાથે લડતાં જો મન ટકી શક્યું તો માણસ જીવે.

માનવીશત્રુ સામે લડતાં ક્રોધ અને ઈર્ષ્યાથી લોહી તપી જાય છે. જાણે માણસને તાવ ન ચડ્યો હોય ! પણ વાસના સાથેનું યુદ્ધ આમ ગરમ થયે નહીં ચાલી શકે. એ તો ઠંડે પેટે જ ચલાવી શકાય. એક આત્મા ઉપર જ બરાબર ચિત્ત રાખી, જે કંઈ કરીએ છીએ તે ઈશ્વરને અર્પણ કરી, અહંકાર અને મમતા છોડી દઈ, પછી જ આ યુદ્ધ માટે કેડ કસી શકાય. ભોગ ભોગવવાની અથવા ઐશ્વર્ય કમાવાની ઇચ્છાથી આ યુદ્ધ ન ચાલે.

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्म-चेतसा ।

निराशीर् निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ (૩.૩૦)

*

*

*

ધાડપાકુ ઇન્દ્રિયો

જીભને જન્મથી જ ગળ્યું ભાવે છે અને તીખું કડવું નથી ગમતું. અધી ઇન્દ્રિયોનું એમ જ છે. ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવ જ છે કે અમુક વસ્તુઓ પસંદ કરવી અને અમુક વસ્તુઓ પ્રત્યે અણગમો રાખવો. પોતાના આ સ્વભાવ અનુસાર ઇન્દ્રિયો માણસને મનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ માણસનું ભલું શામાં રહેલું છે, એનું હિત કયે રસ્તે છે એ કંઈ ઇન્દ્રિયો જાણતી નથી. તેથી જ ઇન્દ્રિયોની આ પસંદગી-નાપસંદગીને માણસની શત્રુ કહી છે. ઇન્દ્રિયોને સેવક અથવા અનુચર તરીકે રાખીએ તો તો તેઓ ઠીક કામ આપે છે. કૌશલ્ય અને મોક્ષ મેળવવામાં મદદગાર થાય છે. પણ જો એમને સલાહકાર તરીકે સ્વીકારી તો બરાબર ખાડામાં ધસડી જવાની. કેમ કે ઇન્દ્રિયોની દોડ કલ્યાણ તરફ નથી પણ પોતાના નક્કી થયેલા વિષયો તરફ છે. એ ધ્યાનમાં રાખી ઇન્દ્રિયોના ગમા-અણગમાથી ચેતીને ચાલવું જોઈએ. મોક્ષને માર્ગે જનાર આત્માર્થી માણસનું શ્રદ્ધા, વિવેક, જગૃતિ વગેરે અધી જાતનું ધન લૂંટી લેનાર જો કોઈ બહારવટિયા લૂંટારુ હોય તો તે આપણા આ રાગદ્વેષ જ છે.

अन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर् न वशम् आगच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ (૩૭૪)

*

*

*

સ્વધર્મની શ્રેષ્ઠતા

કેટલાક લોકો કહે છે કે જે કામ જેને સરસ કરતાં આવડે છે એ જ કામ એણે કરવું. દુનિયામાં જેટલા ધંધાઓ છે તે અધા જ આપણે માટે ખુલ્લા છે એમ માનીને જો પસંદગી કરવા જઈએ તો કોણ જાણે પસંદગી કરવામાં જ શી શી મુશ્કેલીઓ આવે અને ક્યારે એનો પાર આવે. જેને જે સરસ આવડે એ જ એ કરે, એ સિદ્ધાંત આજના જમાનામાં સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠા ભોગવે છે. પણ વિચાર કરતાં સહેજે જણાશે કે આ સિદ્ધાંતને ભારે મર્યાદાઓ છે. નીતિનું

અંધન એ એક મર્યાદા તો છે જ. એના ઉપરાંત સ્થાનાન્તર કરવાની મુશ્કેલી એ પણ એક મર્યાદા ઘણી વાર આવી પડે છે. માણસ સહેજે પોતાનું સ્થાન છોડી શકતો નથી. પોતાને પોતાના સમાજથી અળગો પાડી શકતો નથી. તીવ્ર લાગણીઓને એકાએક ફેરવી શકતો નથી. આ કારણે એની પસંદગી મર્યાદિત થઈ જાય છે.

માણસ સમુદ્રનાં મોજાં ઉપર આમ તેમ અથડાતા પાટિયા જેવો નથી. માણસ દુનિયાના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી જઈ શકે છે છતાં ઝાડની પેઠે એને પણ અમુક મૂળિયાં છે. પોતાનો સમાજ, પોતાની જમાત, પોતાનું કુટુંબ, પોતાની સંસ્કૃતિ, પોતે પસંદ કરેલું કાર્યક્ષેત્ર અને પોતે ઉત્પન્ન કરેલી આશાઓ અને જવાબદારીઓ — એ બધાંથી તે બદ્ધ છે અથવા એ બધી વસ્તુઓની અંદર એનાં મૂળિયાં પહોંચેલાં હોવાથી એ વસ્તુઓ એક રીતે એને પોષણ આપે છે અને બીજી રીતે એને જકડી રાખે છે. મહાદાવાનળ સળગે તોયે જેમ ઝાડો દોડીને જન બચાવી શકતાં નથી તેમ જ માણસનું પણ કંઈક અંશે છે. ઝાડોને જે વસ્તુ હાડમારી અથવા કુદરતના અંધન તરફ ગણાય તે જ વસ્તુ અમુક સંજોગોમાં માણસને માટે અપરિહાર્ય અંધન અથવા ધર્મ થઈ પડે છે. આને જ સ્વધર્મ કહે છે. માણસની ઉન્નતિ આ સ્વધર્મને વળગી રહેવામાં જ છે. અહીં સ્વધર્મ શબ્દમાં ધર્મ એ અત્યંત વ્યાપક વસ્તુ છે. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મોની દૃષ્ટિએ સ્વધર્મનો અર્થ કરવાનો નથી.

એકાદ માણસને સરસ ગાતાં આવડતું હોય પણ એ ડોક્ટરનો ધંધો કરતો હોય તો એણે ગાયનની મહેદિલ છોડીને પણ દર્દીની દવા કરવા જવું જોઈએ. એ સારો ડોક્ટર ન હોય અને અપ્રતિભ ગાયક હોય તોયે શું? ચિકિત્સા દ્વારા સમાજસેવા કરવાને એ બંધાયેલો છે. ચિકિત્સા એ એની પ્રથમ ફરજ છે. ચિકિત્સામાં એને ફત્તેહ મળે કે ન મળે, આવક નહીં જેવી હોય તોયે એ સ્વધર્મને વીસરી જવામાં એની અને સમાજની હાનિ જ છે.

એકાદ છોકરો બહુ જ સરસ ભણી શકતો હોય, હોશિયાર હોય તોયે એણે જરૂર પડ્યે પોતાનું ભણતર છોડીને માઆપની કે પોતાનાં કોઈ નણકનાં સગાંસંબંધીની સેવામાં રોકાવું જોઈએ.

સ્વધર્મનું પાલન એ ચારિત્ર્યને દૃઢ કરે છે, ઉત્તમ સમાધાન આપે છે, સામાજિક સહયુક્તિને વધારે છે અને એ જ ઈશ્વરની ઉત્તમમાં ઉત્તમ અભ્યર્થના એટલે પૂજા થઈ શકે છે. પોતાને સરસ શું આવડે છે એ સવાલ કોરે મૂકી અમુક પરિસ્થિતિમાં પોતે શું કરવું લાજમ છે એનો જ વિચાર વધારે મહત્વનો હોય છે.

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્મત્ સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વધર્મો નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥ (૩.૩૫)

*

*

*

પાપનો પ્રેરક કોણ ?

માણસનું મન વિવેકયુક્તિના તાઆમાં હમેશ કેમ નથી રહેતું એ જિંદગીનો એક મોટામાં મોટો સવાલ છે. અમુક વસ્તુ સારી છે એમ ખાતરી હોવા છતાં આપણે તેના સેવનમાં શિથિલ અથવા વિમુખ્તરહીએ છીએ અને અમુક વસ્તુ ખરાબ છે એમ જાણતાં છતાં આપણે તેનો ત્યાગ કરતા નથી, તેની પ્રત્યે પૂરતી સ્થૂર પણ આપણામાં નથી હોતી એનું કારણ શું ? શુદ્ધયુક્તિને કોણ હોળી નાખે છે ? નિર્માણ દષ્ટિ પર શાનું પડળ આવી જાય છે ?

દુર્યોધને એક વખત નિખાલસપણે એકરાર કર્યો હતો કે ધર્મ શું છે એ હું બરાબર જાણું છું છતાં તે તરફ મારી પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અધર્મને પણ હું બરાબર જાણ્યું છું છતાં મારાથી એ છોડતો નથી. મારા હૃદયમાં કોણ જાણે કેવું ભૂત ધામો નાખીને પડ્યું છે. તે જેમ મને દોરે તેમ મારે જવું પડે છે. આ ભૂત કયું ? હૃદયને કબજે કરનાર માણસનું એ મહાવેરી કોણ છે ?

ઘણી વાર આપણને એમ નથી થતું કે સારાં કામો કરવા તરફ મારો ઉત્સાહ કેમ નથી? મારાથી પાપ જ કેમ થાય છે?

કિમ્ અહમ્ સાધુ ન અકરવમ્?

કિમ્ અહં પાપં અકરવમ્?

આવો માનસિક તાપ કેને નથી થયો? માણસના હૈયાનું આ પ્રાચીન દરદ છે. માણસને પાપી થવું ગમતું નથી. ભૂલો કરવી, હીન થવું એ કેને ગમે? જતાં માણસ પાપ તરફ આટલો કેમ ખેંચાય છે? અર્જુનને પણ એ જ મનોવ્યથા પીડતી હતી. એટલે એ પૂછે છે:

અથ કેન પ્રવુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ।

અનિચ્છન્નિ વાર્ણેય ! બલાદ્ અિવ નિયોજિતઃ ॥ (૩.૩૬)

*

*

*

ખાઉધરો શત્રુ

માણસની બુદ્ધિ ભલે શુદ્ધ હોય પણ જ્યાં સુધી એના હૃદયમાં મેલ છે ત્યાં સુધી એ આડે જ રસ્તે જવાનો. હૃદયમાંથી ન્યારે રન્નેગુણ નીકળી જશે અને પ્રમળ પુરુષાર્થી સત્ત્વગુણ વધી જશે ત્યારે જ માણસને માટે ધર્માચરણ સહેલું થઈ જશે. હૃદયમાં ફેલાયેલો રન્નેગુણ જ્ઞાનની આડે આવે છે. આ રન્નેગુણમાંથી જ માણસનો વેરી પેદા થાય છે. એ વેરી મહાશનો, મોટો ખાઉધરો છે, મહાપાપી છે. એને જેમ જેમ સંતોષીએ તેમ તેમ એની ભૂખ વધતી જ જાય છે.

એ શત્રુ છે એક જ; પણ એ બે રૂપો ધારણ કરે છે. ડોક ઠેકાણે એ કામ તરીકે પ્રગટ થાય છે અને ડોક ઠેકાણે ક્રોધ તરીકે. તાવડીને એક બાજુથી નોંધ એ તો આપણે ખાડાવાળી કહીએ છીએ અને બીજી બાજુથી નોંધ એ છીએ તો ટેકરાવાળી કહીએ છીએ. એવું જ આ કામક્રોધનું છે. જનને સ્થિતિમાં માણસ આંધળો બને છે, પ્રમત્ત બને છે, વિવેક ભૂલી જાય છે અને પાપમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. માટે પ્રથમ આ વેરીને કતલ કરવો નોંધ એ. કામમાંથી જ ક્રોધ

પેદા થાય છે એમ તો એક વાર કહ્યું જ છે. પણ વિશેષ વિચાર કરતાં જણાય છે કે કામ અને ક્રોધ એ એક જ વસ્તુની બે દશા અથવા આબુ છે. આ શત્રુ માણસના જ્ઞાનને ઘેરી લે છે અને ગૂંગળાવી નાખે છે.

કામ એવ ક્રોધ એવ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્ધ્યેનમ્ અિહ વૈરિણમ્ ॥

આવૃત્તં જ્ઞાનમ્ એતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌન્તેય ! દુષ્પૂરેણાનલેન ચ । (૩.૩૭-૩૯)

*

*

*

માટે આ શત્રુનું સ્વરૂપ ઓળખી, એનો ગદ ક્યાં છે એ તપાસી, એની ઉપર હુમલો કરવાની પદ્ધતિ જાણી લઈ, એના પર કટક ચડાવવું જોઈએ.

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર - આ છયે માણસની વાસનાના જુદા જુદા પ્રકાર છે. આ છ માણસના જ્ઞાનને ઘેરી લે છે અને પછી બધી ઇંદ્રિયો તેમ જ મન અને આખરે બુદ્ધિને કબજે કરી પોતાનું આસન મજબૂત કરે છે. ઇંદ્રિય - મન - બુદ્ધિ એ એમની ગઢી છે, કિલ્લો છે. આના જોરે એ વેરી માણસનું જ્ઞાન ઘેરી નાખે છે.

આટલું જાણ્યા પછી રહાપણુ અને પરમાર્થબુદ્ધિને બરબાદ કરનાર એ પાપીને કઈ રીતે મારવો એ સમજવું સહેલું છે. ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિની અંદર પ્રમાણમાં ઇંદ્રિયો સ્થૂળ છે. પ્રથમ એ તાબામાં લેવી ઘટે છે. ઇંદ્રિયોનું સાહાય્ય નષ્ટ થયું એટલે ક્રમે કરીને મન મોળું પડે છે. મન હેવાઈ જાય એટલે પછી બુદ્ધિ તરફ ધ્યાન આપવું. મનના ઉછાળા ધીમા પડ્યા પછી જ, ચોમાસા પછી પાણી જેમ સ્વચ્છ થાય છે તેમ, બુદ્ધિ પ્રસન્ન થાય છે. આમ શત્રુનો આશ્રય તોડી નાખ્યા પછી જ એને મારી શકાય. ઇંદ્રિયનિગ્રહ, મનોનિગ્રહ અને પછી બુદ્ધિની શુદ્ધિ અને બળ એ ક્રમ ધ્યાનમાં રાખવો ઘટે છે.

અન્દ્રિયાણિ મનો વૃદ્ધિઃ અસ્યાધિઘ્ઠાનમ્ અુચ્યતે ।
 એતૈર્ વિમોહયત્યેવ જ્ઞાનમ્ આવૃત્ય દેહિનમ્ ॥
 તસ્માત્ ત્વમ્ અન્દ્રિયાણ્યાદૌ નિયમ્ય ભરતર્ષભ !
 પાપ્માનં પ્રજહિ હ્યેનં જ્ઞાનવિજ્ઞાન-નાશનમ્ ॥ (૩-૪૦-૪૨)

*

*

*

પરાધીન રાજા

રાજા પોતાના અંગરક્ષકોને પોતાની આસપાસ રાખી સુરક્ષિત એવા કિલ્લામાં રહે છે. શત્રુ ચડાઈ કરીને આવે તો અંગરક્ષકો જ કિલ્લામાં રહી શત્રુને પરાસ્ત કરે છે. પણ જીવાત્મા એવી કંદેહી દશામાં આવીને પડેલો રાજા છે કે એની રક્ષક ફોજ કિલ્લા બહાર છે અને કિલ્લો શત્રુના તાબામાં ગયો છે. શત્રુસેના કિલ્લાનો વહીવટ ચલાવે છે. અને ખિચારો રાજા એ કિલ્લાના ભોંયરામાં બંદીવાન થઈ પડ્યો છે. એ રાજા અમર ન હોત તો શત્રુએ એને કચારનોય મારી નાંખ્યો હોત. રાજા અમર છે માટે જ અંતે વિજયી થવાની એને આશા છે. એ કિલ્લાનો પહેલો કોટ અથવા બહારની દીવાલ તે આપણી કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો. એમના સુધી પહોંચવું એ પણ સહેલું કામ નથી. આના પછીની દીવાલ તે ચંચળ મન. એ ચંચળ અને અત્યંત પ્રમાથી અને પ્રમાદી છે. આના પછી બુદ્ધિરૂપી ઉપરકોટ આવે છે. એને વટાવીને જ્યારે અંદર જઈએ ત્યારે મહારાજનું દર્શન થાય.

આ વ્યૂહને બરાબર ઓળખી પોતાની જ શક્તિ વડે પોતાનાં ઇન્દ્રિયો અને મનને માણસ સંયમમાં રાખે ત્યારે જ અનેક રૂપો ધારણ કરનાર અને અત્યંત પ્રબળ એવા શત્રુને મારી શકાય.

અન્દ્રિયાણિ પરાણ્યાહુર્ અન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનઃ ।

મનસસ્ તુ પરા વૃદ્ધિર્ યો વૃદ્ધેઃ પરતસ્ તુ સઃ ॥

એવં વૃદ્ધેઃ પરં વૃદ્ધ્વા સંસ્તમ્યાત્માનમ્ આત્મના ।

જહિ શત્રું મહાબાહો ! કામરૂપં દુરાસદમ્ ॥ (૩-૪૨-૪૩)

*

*

*

પુનર્જન્મ — કલ્પના કે ઘટના ?

પુનર્જન્મ સાથે જ છે કે નહીં એ જાતની શંકા ભલભલાઓને આવે છે. સામાન્ય ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનો તો પુનર્જન્મમાં માનતા નથી. પુનર્જન્મ ઉપરનો વિશ્વાસ એ હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન, શીખ વગેરે આર્યધર્મોનું ખાસ લક્ષણ મનાય છે.

કેટલાક કહે છે કે પુનર્જન્મ છે જ એ વિષે જોકે આપણે પુરાવો આપી શકતા નથી તોપણ પુનર્જન્મનું અસ્તિત્વ માનવાથી જ કર્મનો સિદ્ધાંત સિદ્ધ થાય છે; આ દુનિયામાં દેખાતું વૈષમ્ય સહન થાય છે અને સર્વત્ર દેખાતી અપૂર્ણતા ખૂંચતી નથી. ખેતરમાં વાવેલું બીજ કોવાઈ જાય છે ખરું પણ એમાંથી જ નવો અંકુર નીકળે છે. તેમ ન હોત તો કોઈ ડાહ્યો માણસ વાવણી જ ન કરત. એ જ ન્યાયે આ ભવમાં મેળવેલું જ્ઞાન, કેળવેલું ચારિત્ર્ય અને સંગ્રહેલું પુણ્ય — એ બધું આવતા ભવમાં સારરૂપે સાથે આવવાનું છે એટલું જ નહીં પણ એ આવતા ભવની મૂડીરૂપ છે અને એ રીતે જીવન અનંત છે, અને પ્રગતિ ભવેભવે આદ્યા જ કરવાની છે એવું આશ્વાસન આપણને મળે છે.

પણ આપણાં શાસ્ત્રો તો કહે છે પુનર્જન્મ ખરેખર છે; ધણાઓને એની પ્રતીતિ થઈ છે. પૂર્વજન્મોનું જેમને સ્મરણ છે એવા કેટલાક લોકો મળી આવે છે. એવાઓને આપણા શાસ્ત્રમાં જાતિસ્મર કહે છે. એટલે આપણા શાસ્ત્રકારોનાં મનમાં પુનર્જન્મ વિષે શંકા છે જ નહીં. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો સ્પષ્ટ કહે છે કે હે અર્જુન, તારા પણ અસંખ્ય જન્મો થઈ ગયા છે, અને મેં પણ અનંત જન્મો ધારણ કર્યા છે. તને એનું જ્ઞાન નથી પણ હું તારા અને મારા અને બધાના બધા જન્મોને જાણું છું! મને જન્મ નથી છતાં મારી પ્રકૃતિને બળે કરી હું અનેક જન્મો ધારણ કરી શકું છું.

પુનર્જન્મનું યથાર્થ જ્ઞાન તારાપણને જ થઈ શકે છે, નરને નહીં એમ અર્જુનને આગળ કરી ભગવાને માણસ જાતને માટે અહીં નથી સૂચવ્યું ?

જેમ પાણીનું, એના સ્વભાવને લીધે, ઘડીકમાં ઘરૂ થાય, ઘડીકમાં ધૂમસ થાય અને ઘડીકમાં વરાળ, અને છતાં પાણી એ પાણી જ રહે છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા આ વિશ્વનો સ્વામી અવ્યયાત્મા અને અજન્મા હોવા છતાં આ વિશ્વની અંદર દેહધારી થાય છે અને વિશ્વના નિયમોને વશ થઈ અવતારલીલા ચલાવે છે.

માણસને પુનર્જન્મ થાય છે તે કર્મના અંધનને લીધે. પરમાત્માના અવતાર એ તો એની લીલા છે.

বহুনি মে ব্যতীতানি জন্মানি তব চার্জুন ।

তানি অহં বেদ সর্বাণি ন ত্বং বেত્ય পরন্তপ ॥ ১

অজোড়পি সন্ত্রব্যয়াত্মা ভূতানাং অীশ্বরোড়পি সন্ ।

প্রকৃতি স্বাম্ অধিষ্ঠায় সম্ভবামি আত্ম-માયયા ॥ (૪.૫-૬)

*

*

*

બેના એ છેડા

સામાન્ય લોકો અને સંયમી સાધકો વચ્ચે જીવનરસની ખાતતમાં જરાય મેળ નથી હોતો. એકને જે ગમે તેમાં બીજને સાવ ઉદાસીન હોય છે, નિરુત્સાહી હોય છે. કંજૂસ માણસને ઉપભોગની વસ્તુઓ કરતાં પૈસો જ વધારે પ્રિય હોય છે. જ્યારે ઉડાઉ માણસને ભોજ્ય વસ્તુ આગળ પૈસો એ ફેંકી દેવા જેવી ચીજ લાગે છે. સંયમી પુરુષનો ગમો-અજુગમો એક જાતનો હોય છે, પ્રાકૃત લોકોનું બરાબર એથી ઊલટું. પ્રાકૃત લોકો સ્વાર્થની ખાતતમાં સાવધાન અને ઉત્સાહી તથા પરોપકારનાં કે પારમાર્થિક કામોમાં મંદોત્સાહ દેખાય છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ સંયમી માણસનું આથી સાવ ઊલટું. એને ઇન્દ્રિયોને તોષવી એ ક્ષુદ્ર કામ લાગે છે. સ્વાર્થ સાધવો એ એને મન મિથ્યા પ્રયત્ન હોય છે. કીર્તિ, સંપત્તિ, પ્રતિષ્ઠા — આ વસ્તુઓ એને જરાય આકર્ષતી નથી. પણ જ્યારે કર્તવ્ય-કર્મનો સવાલ આવે છે, પરોપકારને અર્થે સર્વસ્વ હોમી દેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, આધ્યાત્મિક સાધના કરવાની હોય છે ત્યારે એ ભડીરની પેઠે ઝંપલાવે છે. એવા કામમાં એને પરમાનંદ લાગે છે.

જાણે પ્રાકૃત લોકોની રાત તે આવા સ્થિતપ્રજ્ઞનો દિવસ અને સામાન્ય જનોનો જે દિવસ તે આને માટે ઘેર અંધારી નિશા.

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્ગતિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગર્ગતિ ભૂતાનિ સા નિશા પश्यतो मुनेः ॥ (૨:૬૯)

*

*

*

સાધવા જેવું જો કાંઈ મુખ્ય હોય તો તે યોગ છે

अयं तु परमो धर्मः यत् योगेन आत्म-दर्शनम् ।

સામાન્ય માણસને માટે યોગ શબ્દ સાંભળ્યો કે તરત જ જાતજાતનાં આસનો કરનાર, જલ પાછી વાળી ગળામાં ખોસનાર, નાક પકડી શ્વાસ બંધ કરનાર-એવા કસરતખાજનું ચિત્ર દૃષ્ટિ આગળ રજૂ થાય છે. ખાધા વગર જીવી શકે, ખેડો ખેડો જમીન છોડી હાથ બે હાથ જાંચો થઈ શકે, પારકાના મનની વાત જાણી શકે, ત્રિદાળને જોઈ શકે અને એક ચપટી રાખ આપી માંદાને સાજા કરી શકે એવું એવું એનું માહાત્મ્ય કલ્પવામાં આવે છે. લોકો પથારી પર આડા થઈને સૂએ છે; તો યોગી પલાંડી વાળી ટકાર બેસી સૂએ છે. સામાન્ય લોકો સૂતી વખતે બેખબર થઈ જાય છે જ્યારે યોગી સૂતો સૂતો પણ આસપાસ શું ચાલે છે એની ખબર રાખી શકે છે. નાક, કાન, આંખ બંધ કરી યોગી એક જાતનો અવાજ સાંભળી શકે છે, એક જાતનો પ્રકાશ જોઈ શકે છે અને માથામાંથી ઝરતો કોઈ અપૂર્વ રસ ચાખી તૃપ્ત અને અમર થાય છે, એવી વાતો પણ આપણને સાંભળવાને મળે છે. આ બધી વાતો હકયોગની છે. તે કેટલે દરજ્જે સાચી છે અને કેટલે દરજ્જે કેવળ કલ્પના છે એ કોણ કહી શકે? એ વસ્તુના પ્રયોગ થવા જોઈએ. પછી જ એની શક્યાશક્યતા વિષે ખોલી શકાય.

આપણે અહીં એવા યોગીની વાત નથી કરતા.

જેનો પોતાનાં મન અને ઇન્દ્રિયો પર કાબૂ છે, જેની ઇન્દ્રિયો શુદ્ધ અને તેથી કાર્યકુશળ થઈ છે, જે રાગદ્વેષાદિથી વિચલિત થતો નથી - ટૂંકામાં કહીએ તો જે નિર્દોષ, સમ, સ્થિર અને પ્રસન્ન છે તે જ યોગી. આવો યોગ સાધ્ય કરવો એમાં જ જીવનની સફળતા છે. દુન્યવી વ્યવહારમાં તેમ જ ધર્મસાધનામાં એ યોગથી જ માણસનો ઉત્કર્ષ થાય છે. જેની પાસે એવો યોગ નથી તેની ખુદ્દિ ટકતી નથી તેને ખુદ્દિભ્રંશ થાય છે. એના મનની સ્થિરતા કે દૃઢતા ક્યાંથી હોય? એકાગ્ર ધ્યાન, દૃઢનિશ્ચય, કાર્યનિષ્ઠા - એ બધું યોગયુક્ત સ્થિતિમાં જ શક્ય છે. આ વસ્તુઓ માણસમાં ન હોય તો એને શાંતિ મળવાની નથી અને શાંતિ એ જ તો સુખ છે.

नास्ति बुद्धिर् अयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिर् अशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ (૨-૬૬)

*

*

*

ઇન્દ્રિયો પાછળ મન

ઘેલી ગાય જેમ વાછરડાની પાછળ પાછળ દોડે છે તેમ જે માણસનું મન રખડેલ ઇન્દ્રિયોની પાછળ દોડ્યા કરે તો એની ખુદ્દિ ઠેકાણે રહેવાની નથી. તપ વગર જ્ઞાન નથી એમ હંમેશાં જે કહેવામાં આવે છે તેનો પણ એ જ અર્થ છે. ઇન્દ્રિયોને પંપાણીને કોઈએ આ દુનિયામાં પણ ફતેહ મેળવી નથી અને પરલોક પણ સાધ્યો નથી. સંયમનું સુકાન મળખૂત ન હોય અને હોડી પવનને જ વશ હોય તો એ હોડી દરિયાઈ સફર કરી શકે ખરી? વેગવાન પવન જોત-જોતામાં એને ખરાબામાં દફનાવી દેશે અથવા ખડક પર અક્ષણી ભાંગી નાંખશે.

अिन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर् नावम् अिवाम्भसि ॥ (૨-૬૭)

*

*

*

અવતાર શા માટે ?

અને તે શા ઉદ્દેશથી ? સ્વૃણ દષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આપણને દુનિયામાં એ જાતની રચના કે વ્યવસ્થા દેખાય છે. એક કુદરતની અને બીજી ધર્મની. તત્વતઃ આ બેમાં અભેદ છે એ ખરું, પણ સામાન્ય રીતે જોતાં એમ કહી શકાય કે કુદરતની વ્યવસ્થા એ જંગલ જેવી છે, જ્યારે ધર્મની વ્યવસ્થા ઉપવન કે બગીચા જેવી.

કુદરતની વ્યવસ્થા પ્રાકૃતિક નિયમ પ્રમાણે અવ્યાહત ચાલે છે. એ સ્વયંગતિક છે. એની મેળે એનો ક્રમ ચાલ્યા જ કરે છે. ધર્મની વ્યવસ્થા પ્રયત્નજીવી છે કેમ કે તે યોજનામૂલક અથવા સંકલ્પમૂલક છે. ભટ્ટીનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત રાખવા માટે જેમ ધમણુ બરાબર ચાલતી રહેવી જોઈએ તેમ ધર્મવ્યવસ્થા ટકાવવા ખાતર પ્રેમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય જેવા સદ્ગુણો અખંડ જાગ્રત અને કર્મશીલ રહેવા જોઈએ. પ્રકૃતિનો એક સ્વભાવ માણસને ઈશ્વરથી વિમુખ કરવાનો છે. ધાસ જેમ એની મેળે જીગે છે, તેમ એ સ્વભાવ પણ એની મેળે વધતો જાય છે. એટલા માટે જ અનુભવી લોકોએ કહ્યું છે :

आरोहणम् तु सायासम् अनायासम् तु पातनम् ।

ધર્મવ્યવસ્થા ટકાવવાનું કામ દરેક જણનું છે કેમ કે ધર્મ એ મનુષ્યનો સાચો સ્વભાવ છે અને એમાં જ માણસના જીવતરનું સાર્થક છે. પણ માણસ પ્રમાદી છે. પોતાનું હિત છોડી દઈ અધર્મ તરફ દોડે છે. એને ખમરદાર રાખવા માટે ઈશ્વરે સાધુસંતોની પરંપરા અખંડ અખાધિત ચલાવી છે. પણ કાળે કરીને એવો પ્રસંગ આવી જાય છે કે જ્યારે જનસમાજમાં અધર્મ પ્રવૃત્તિ વધી પડે છે, સામાન્ય સજ્જનો બુદ્ધિભેદ પામી મૂંઝવણમાં આવી પડે છે, સાધુસંતોની પરંપરા નષ્ટ નહીં તોપણ ક્ષીણ થાય છે, જૂતા ધલાળે કામ નથી આવતા - એવે વખતે મનુષ્યજાતિને ફરી ઠેકાણે લાવવા, ધર્મનો ઉત્કર્ષ કરવા, અધર્મને દબાવી દેવા અને નવા કાળનો નવો સંદેશો

સમાજને આપવા ઈશ્વરી શક્તિ પોતે જ શરીર ધારણ કરી માણસ વચ્ચે રહી પોતાના આચરણ દ્વારા સિદ્ધ કરી ખતાવે છે કે નવો આદર્શ માણસને માટે શક્ય છે અને અંતે ધર્મનો જ વિજય છે. સામાન્ય સજ્જનોથી કે સંતોથી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવું અશક્ય થઈ જાય અને અહુજન-સમાજની ધર્મની કલ્યાણકારિતા વિષેની શ્રદ્ધા જ ઊડી જાય ત્યારે પરમાત્માને પોતે જ અસાધારણ લોકોત્તર વિભૂતિ દ્વારા ધર્મનું સંસ્થાપન કરવું પડે છે. આવી અવતારપરંપરા દસ કે ચોવીસ અવતારોથી અટકતી નથી. પુરુષની પેઠે પ્રકૃતિ પણ અનાદિ છે તેથી અવતાર-પરંપરા પણ અનંતકાલ સુધી ચાલવાની જ. કુરાનમાં પણ લખ્યું છે કે પરમાત્માએ દરેક દેશને અને દરેક જમાનાને પ્રભુ પાસે જવાનો રસ્તો ખતાવનાર વલી આપેલા છે જ.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर् भवति भारत । !

अभ्युत्थानम् अधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युग युगे ॥ (૪.૭-૮)

*

*

*

દિવ્ય જન્મકર્મ

જેમ અન્ન, પાણી અને શ્વાસોચ્છ્વાસ વડે પ્રાણ ટકે છે તેમ શ્રદ્ધાના આશ્વાસનથી જ ધર્મજીવન ટકે છે. પોતે કરેલી મહેનતનું ફળ અથવા એનો અમુક અંશ પોતાને મળવાનો છે એવી ઓછી વધતી ખાતરી ન હોય તો ક્યો વહેવારકુશળ માણસ કોઈ પણ ઉદ્યમમાં પડે ? આધ્યાત્મિક જીવનના નિયમો અટળ છે, સાર્વભૌમ છે અને મંગલમય છે એવી શ્રદ્ધા જગત ન હોય તો શુદ્ધ ધાર્મિક જીવન અશક્ય થઈ જાય. આ સૃષ્ટિ ક્યાં તત્ત્વો ઉપર ચાલે છે ? એમાં પોતાનો ભાગ ક્યો ? પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ શો છે ? એની સાર્થકતા શામાં રહેલી છે એનો અસ્પષ્ટ કે સ્પષ્ટ એનો કંઈક દૃઢ ખ્યાલ હોય ત્યારે જ માણસની

આધ્યાત્મિક સાધના પ્રવૃત્ત થવાની. પણ જેમ એક દિવસના આઠ પ્રહરનું પરિવર્તન જોઈ આખા ઋતુચક્રનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે, એને માટે અનેક વર્ષોના વ્યાપક કાળના નિરીક્ષણની જ આવશ્યકતા હોય છે, તેમ મોહાના વ્યક્તિગત જીવનના ચિંતનથી આધ્યાત્મિક સામ્રાજ્યની પૂર્ણતા અને સુંદરતાનો ખ્યાલ નથી આવવાનો અને સાધનાનો ઉત્સાહ પણ નથી ટકવાનો. દયામય પ્રભુનો સર્વત્ર અખંડ જગત નિવાસ છે. જન્મમરણશીલ માણસ માટે ફરી ફરી એ જન્મ લેવા અને સર્વભૂતહિતાર્થ દિવ્યકર્મ કરવા તે હમેશ ઉદ્યત જ છે એટલી જ્યારે માણસની ખાતરી થાય છે ત્યારે જ તે નિશ્ચિંત થઈ શકે છે, અને પછી જ અમર આશાનો એ વારસ થઈ શકે છે. વિશ્વંભરની આ વિશ્વવ્યવસ્થા જેના ધ્યાનમાં આવી છે તેના હૃદયની ત્રાંચિ ટકી જ ન શકે. એને એવી તો શાંતિ અને સમાધાન મળે છે કે એને ફરી જન્મ લેવાપણું રહેતું નથી.

जन्म कर्म च मे दिव्यम् अवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति माम् એતિ સોઝુંન ! ।। (૪.૯)

*

*

*

મોહાત્મક આનંદ અને કલાત્મક આનંદ

તા. ક. એકાદ નાટક કે અદ્ભુત નવલકથા જ્યારે આપણે પહેલી વાર વાંચીએ છીએ અને આગળ ઘટના કેવું રૂપ પકડવાની છે એનો આપણને ખ્યાલ નથી હોતો ત્યારે કથાપ્રવાહમાં તણાઈ જઈ આપણે હસીએ છીએ, રડીએ છીએ અને ચિંતામાં પડીએ છીએ, એટલે તટસ્થ નથી રહી શકતા.

જે માણસ નાટકનું વસ્તુ અથવા નવલકથાનો કથાભાગ જાણે છે તેને મોહાત્મક હર્ષશોક નથી થતો. રસાત્મક અથવા કલાત્મક હર્ષ-શોકોદ્ભુત આનંદ જ એને મળે છે. અને એ રીતે આખી કૃતિ સાથે એકરૂપ થાય છે. તે જ પ્રમાણે વિશ્વમાં ચાલતી વિશ્વંભરની અદ્ભુત

લીલાનું સ્વરૂપ જે જાણે છે તે સંસારમાં રહેતો નથી. ઈશ્વરમાં સમાઈ જાય છે.

*

*

*

જ્ઞાન અને તપ

આવા લોકો કાંઈ ઓછા થયા નથી કે જેમણે ઈશ્વરનો આશ્રય લેવા માટે રાગ, ભીતિ અને ક્રોધ છોડી દીધાં છે, જીવનની દરેક સ્થિતિમાં પ્રભુની સન્નિધિ ભૂલ્યા વગર જેઓ કર્મ કરે છે અને આ રીતે ઈશ્વરમય થયા છે. એવા ઘણા લોકો તેજસ્વી જ્ઞાનરૂપી તપશ્ચર્યાથી શુદ્ધ થઈ ઈશ્વરરૂપ થયેલા છે. માણસ પોતાની ખામીઓ દૂર કરવા માટે, પાપ બાળવા માટે, પોતાની દુષ્ટ વૃત્તિ ઘોઈ કાઢવા માટે, જાતજાતની તપશ્ચર્યાઓ કરે છે. ઇંદ્રિયોને એક જાતની ટેવ પડી હોય તો તેથી જીલટો આગ્રહ રાખી તે ટેવ નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન પણ આવા તપસ્વીઓ કરે છે. ઇંદ્રિયનિગ્રહ અને મનોવિન્યય એ જ આ તપશ્ચર્યાનો ઉદ્દેશ હોય છે. આવી તપશ્ચર્યા વધે એટલે આત્માની સ્વાભાવિક પણ સુખ શક્તિઓ જાગૃત થાય છે. પણ દરેક પાપ અને દુરાચાર પાછળ બરાબર તપાસતાં વસ્તુસ્થિતિનું અજ્ઞાન જ હોય છે. સાચું અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય તો પાપવૃત્તિ ટકે જ નહીં. શબ્દજ્ઞાન કે તાર્કિક જ્ઞાન એ સાચું જ્ઞાન નથી. માણસની માન્યતા જ અંદરખાનેથી બદલાઈ જાય એટલે બાહ્ય આચરણમાં ફેરફાર એની મેળે જ થવાનો. એટલા માટે જ તમામ દોષોને બાળી નાંખનાર અને બધી રીતે પવિત્ર કરનાર એવો તેજસ્વી અગ્નિ તે જ્ઞાન છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાનાગ્નિ એ પાવક છે, પવિત્ર છે એમ અનેક ઠેકાણે આવ્યું છે. આવા જ્ઞાનનો ઉદ્દય સત્કર્મ કરવાથી જ થાય છે અને એ દૃઢ થવા માટે પણ સત્કર્મની જ જરૂર છે. માત્ર એ કર્મ પાછળ આસક્તિ, સ્વાર્થ, ભય અથવા ક્રોધ-દ્રેષ ન હોવાં જોઈએ. ઈશ્વરને શરણુ જઈ ઈશ્વરને પ્રિય એવી રીતે જ માણસે વર્તવું જોઈએ.

વીત-રાગ-ભય-ક્રોધા મન્મયા મામ્ અપાશ્રિતાઃ ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावम् आगताः ॥ (૪.૧૦)

*

*

*

પણ આવી રીતે મોક્ષ સુધીનો વિચાર કરી ઈશ્વરનો સાથી થવાને બુદ્ધિ કે હિંમત દરેક માણસમાં ક્યાંથી આવે? અસાધારણ મહાનુભાવ હોય તે જ એનો આનંદ લઈ શકે છે. પણ માણસ અદૂરદર્શી છે. એને પોતાનો સ્વાર્થ વહાલો હોય છે અને તે પણ ઝટ પ્રાપ્ત થાય એવી એને ઇચ્છા રહે છે. એટલે આ દુનિયાના મુખ્ય દેવની ઉપાસના કરવાને બદલે પોતાની ગરજ પ્રમાણે જુદી જુદી સિદ્ધિઓ આપનાર એવા નાનામોટા દેવોની તે ઉપાસના કરે છે. તેથી જ ઈશ્વર એક હોવા છતાં આટલા ભિન્ન માર્ગ પડ્યા છે અને આપસમાં ઝઘડાઓ થાય છે. પરમાત્મા કહે છે કે તમારી ક્ષુદ્ર દૃષ્ટિ અને સકામ વૃત્તિને લઈને તમે ગમે તેટલા માર્ગ કાઢ્યા હોય તોયે અંતે તમે મારી પાસે જ આવવાના. તમારી જેવી ભાવના હોય તેવી જ રીતે તમને હું અનુકૂળ થાઉં છું. તમે જે રસ્તે મારી પાસે આવવા માગો છો તે રસ્તે હું અનુકૂળતા કરી આપું છું. તમારી બુદ્ધિ સ્થૂળ, તમારાં સાધનો વિચિત્ર અને તમારી પહોંચ ટૂંકી એટલા માટે હું તમારા પર ચિડાતો નથી અથવા કોઈને સળ કરતો નથી. ગમે તેટલી ખોટી રીતે તમે મારી પૂજા કરો તોયે હું તમારો ભાવ સમજી શકું છું અને તે રસ્તે જ હું તમને મળવા આતુર રહું છું. અધી જ વિભૂતિઓ મારી હોવાથી તમે ગમે તે દિશાએ પ્રવૃત્ત થાઓ તોયે તમે મારી જ પાછળ પાછળ આવો છો એ હું જાણું છું. તમે મને ભલે ન ઓળખો પણ હું તો તમને ઓળખું જ છું. તમારા બધા જ ધર્મ સાચા છે. તમારા બધા જ રસ્તાઓ મને મંજૂર છે.

कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त अिह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषलोके सिद्धिर् भवति कर्मजा ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्तमानवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ (४-१२-१२)

સાનમા અધ્યાયના ૨૦ થી ૨૪ સુધીના શ્લોકોમાં આ જ વિષય પર વિવેચન આવેલું છે.

*

*

*

આતુર્વણ્ય

માણસ પોતપોતાની શુદ્ધિશક્તિ પ્રમાણે દેવતાની ઉપાસના કરે છે અને ઓછાંવધતાં દુજોની અપેક્ષા રાખે છે. આ કારણે જ પરમાત્મા જુદી જુદી રીતે લોકોનો ઉદ્ધાર કરે છે. જેમ માણસોની આકાંક્ષા અનેક પ્રકારની હોય છે તેમ એમનાં ગુણકર્મ પણ વિવિધ હોય છે. આ ગુણકર્મોનો વિભાગ પાડી તે તે જાતના સ્વભાવવાળા અતુર્વિધ માણસો મેં નિર્માણ કર્યા છે. એક રીતે આ વ્યવસ્થા મેં જ કરી છે અને છતાં હું પ્રકૃતિનો અવ્યય સાક્ષી હોઈ એનો કર્તા તો ન જ કહેવાઉં.

આ આતુર્વણ્ય વ્યવસ્થા સામાજિક જીવનના સ્વાભાવિક ધતર પ્રમાણે થઈ છે, કોઈ એ કરી નથી એમ પણ કહેવાય. અને માણસ, એના સ્વભાવ, તેનું પરિવર્તન વગેરે બધું કરનાર ઈશ્વર જ હોવાથી આ સામાજિક રચના ઈશ્વરે જ કરી છે એમ પણ કહેવાય.

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुण-कर्म-विभागशः ।

तस्य कर्तारम् अपि मां विद्वद्यकर्तारम् अव्ययम् ॥ (४-૧૩)

*

*

*

જેવી ભાવનાથી મનુષ્ય કર્મ કરે છે તેવી તેના કર્મની કિંમત થાય છે. જે નિઃસ્પૃહ અને નિરહંકાર થઈને કર્મ કરે તે મુક્ત થવાનો જ. ઈશ્વર નિત્ય મુક્ત છે. એને કર્મફલની સ્પૃહા હોઈ જ ન શકે. અને તેથી દરેક કર્મમાં એ સંડોવાયલો હોવા છતાં એને કર્મનો લેપ થતો નથી.

ઈશ્વરનું ધ્યાન એ જ મોક્ષનું સાધન છે. ઈશ્વરનું સ્વરૂપ, એનું અવતારકાર્ય અને એનો કર્મયોગ—એ બધાનું ધ્યાન કરીએ તો ઈશ્વરની

પેઠે આપણે પણ અનાસક્ત અલિપ્ત રહી શકીએ. જે ઈશ્વરને ઓળખે છે તે પોતાને ઓળખે જ છે.

न मां कर्माणि लिम्नन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

અતિ માં યોગ્મિજાનાતિ કર્મભિર્ ન મે વચ્ચતે ॥ (૪.૧૪)

*

*

*

શિષ્યાનુસરણ

નિષ્કામબુદ્ધિથી કર્મ કરવું એવું નક્કી થઈ ગયા પછી, કયું કર્મ કરવું એ સવાલ રહી જાય છે. આ બાબતમાં નિયમ કરવો મુશ્કેલ છે. મોક્ષની ઇચ્છા રાખનાર લોકોએ પ્રાચીન કાળથી યોગયુક્ત થઈને એટલે કે પોતાની તટસ્થતા જાળવીને કર્મ કર્યું છે કેમ કે તેઓ ભગવાનના જન્મકર્મ ઉપરથી જાણતા હતા કે એ રીતે કર્મલેપ થતો નથી. આવા મુમુક્ષુ લોકોએ અનાદિકાળથી વિચારપૂર્વક જે હોયે કર્યો કર્યો છે તેવી જ વૃત્તિથી આપણે પણ કરી શકીએ. આપણે તેવાં કર્મો પણ એ રીતે જ કરવાં જોઈએ. સારું કર્મ કયું, ખરાબ કર્મ કયું અને કર્મનો અભાવ કેવો એ બધું જાણવું તો જોઈએ. પણ એ મીમાંસા બહુ જ અઘરી છે. એનું રહસ્ય જાણ્યા પછી પણ મુમુક્ષુ લોકોનો આચાર કેવો હોય છે એ જોઈને જ આખરે માણસ પોતાનો નિર્ણય કરી શકે છે.

ઉપનિષદોમાં પણ શિષ્યને છેલ્લા ઉપદેશ તરીકે ગુરુ કહે છે કે જ્યારે તને પોતાનો ધંધો કે કર્મ શુદ્ધ છે કે નહીં એ વિષે શંકા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તારે ધર્મનિષ્ઠ, વિચારવાન અને દયાળુ સન્નજનો કેવી રીતે વર્તે છે તે તપાસી તે પ્રમાણે વર્તવું.

એવં જાત્વા કૃતં કર્મ પૂર્વે અપિ મુમુક્ષુભિઃ ।

કુરુ કર્મેવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વેઃ પૂર્વતરં કૃતમ્ ॥ (૪.૧૭)

*

*

*

જો મનમાં લોભ રાખી માણસ ખરાબ કર્મ કરે તો તો એનો અધઃપાત છે જ. પણ લોભ રાખી માણસ સત્કર્મ કરે તોયે તે નડ્યા

વગર રહેતું નથી. સત્કર્મ સારું ખરું પણ એની સાથેનો અહંકાર અને લોભ એ તો સારા નથી ! માટે જ રાગ ભર્તૃહરિએ એક ઠેકાણે કહ્યું છે : વિપાકઃ પુણ્યાનાં જનયતિ ભયં મે વિમૃશતઃ । વિચાર કરું છું ત્યારે પુણ્ય કર્મોનાં ફળ પણ મને વિમાસણમાં નાખે છે. માટે મોહ છોડી દઈ રાગદ્વેષથી મુક્ત થઈ અને ધર્મશ્રવની કાર્યપદ્ધતિનું જ્ઞાન મનમાં દૃઢ રાખી આ એક કર્તવ્યયજ્ઞ છે એવી બુદ્ધિ રાખી જ્યારે માણસ કર્મ કરે છે ત્યારે એ બધી રીતે અલિપ્ત રહેવાથી એણે કરેલું કર્મ એને નામે લખાતું નથી. એ તો જાણે એના પૂરતું ઓગળી જ ગયું.

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञाना-वस्थित-चेतसः ।

यज्ञाया-चरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ (૪-૨૩)

*

*

*

કર્મમાંથી જ્ઞાન

જેટલો ખોરાક આપણે ખાઈએ છીએ તે બધાની પરિણતિ આખરે લોહીના રૂપમાં થાય છે. માણસ જેટલી તપશ્ચર્યા કરે છે તે બધાની પરિણતિ પુણ્ય-પ્રાપ્તિમાં એટલે નિગ્રહ-શક્તિમાં થાય છે. દુનિયાના બધા વ્યવહારની લાભહાનિઓ તપાસતાં અંતે સર્વ વ્યાવહારિક કર્મોની પરિસમાપ્તિ કીમતી અનુભવ અને તેથી આવતી કામેલિમતમાં જ થાય છે. એ જ રીતે તમામ કર્મોની પરિસમાપ્તિ જ્ઞાનમાં જ થાય છે.

વાચન મનનથી માહિતી મળી શકે છે. સિદ્ધાંતોની કલ્પના કરી શકાય છે, પણ સાચું જ્ઞાન એટલે કે આખા શરીરની અને મનોવૃત્તિની રંગેરંગમાં ઊતરેલું જ્ઞાન એ તો તેને અનુકૂળ કર્મ કરવાથી જ ઉદ્ભવે છે અને દૃઢ થાય છે. કર્મ તો જેટલી ક્ષણ એ ચાલતું હોય એટલી ક્ષણ જ ટકી રહેવાનું. કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલું બાહ્ય ફળ એથી વધારે ટકે એ ખરું પરંતુ તેનો પણ અંત તો છે જ. મેળવેલું ધન ખર્ચાઈ

જવાનું જ. જે કાયમને માટે ટકે છે તે તો એ કર્મ કરવાથી આવેલી કાબેલિયત અને મળેલી દૃષ્ટિ એ જ છે. એને જ જ્ઞાન કહી શકાય.

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ (૪.૩૩)

*

*

*

ગુરુબોધ-પ્રાપ્તિના ઉપાય

અહીં જ્ઞાન એટલે તત્ત્વજ્ઞાન. ભૌતિક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન તો નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ, પ્રયોગ આદિથી થાય છે. વ્યવહારનું જ્ઞાન વ્યવહારનો અનુભવ લેવાથી થાય છે. પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો સહેલો ઉપાય તો તત્ત્વદર્શી પાસેથી એની કૂંચી મેળવવી એ જ છે. જેમ ઋષિઓએ રામચંદ્રજીને દિવ્ય અસ્ત્રો આપી દીધાં તેમ તત્ત્વદર્શી લોકો આ વિશ્વનું છેલ્લું રહસ્ય જાણવાની કૂંચી આપણને આપી દે છે. પણ તે કઈ રીતે? સદ્ગુરુને અનુકૂળ કરી લેવાની યુક્તિ કઈ?

કોઈ પણ માણસને બીજને બોધ કરવાનો ઉમળકો ત્યારે જ આવે કે જ્યારે એ જાણે કે સામો માણસ સાચે જ જિજ્ઞાસુ છે અને આપણી પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોવાથી જ પૂછવા આવ્યો છે. અને કેટલીક વસ્તુઓનો બોધ તો મોઢેથી પૂરો અપાય નહીં એટલે સદ્ગુરુનો સહવાસ સેવીને એના જીવનના નિરીક્ષણ અને સહયોગ દ્વારા જ એ પોતાનો કરી શકાય. જ્ઞાન આપવા જેટલી નવરાશ ગુરુને મળે એટલા માટે પણ એની સેવા કરવાની હોય છે. પણ એ ગૌણ મુદ્દો છે. ગુરુને દરેક જણ તો ધન ન જ આપી શકે, પણ દરેક જણ સેવા તો આપી જ શકે. સેવાનો એક બીજને લાભ એ છે કે જ્ઞાન લેવા માટે અને તે સમજીને આત્મસાત્ કરવાને માટે વિશિષ્ટ જાતનું વ્રતસ્થ જીવન ગાળવાની આવશ્યકતા હોય છે. તે ગુરુકુળવાસ ગુરુશુશ્રૂષા અને સેવાથી થાય છે. શુશ્રૂષા એટલે કહેવું સાંભળવાની અને તે પ્રમાણે કરવાની તત્પરતા.

આ જાતની અનુકૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી શંકાનિવૃત્તિ થાય નહીં ત્યાં સુધી જાણવાના તત્ત્વ વિષે અનેક બાબતો ફરી ફરી પ્રશ્ન

પૂજ્યા કે જેથી ગુરુની પ્રતિભા જાગ્રત થઈ એ અનેક રીતે તત્ત્વનો
ઓધ કરે.

तद् विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

अपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ (૪.૩૪)

*

*

*

જ્ઞાનની સ્થાયી અસર

આ જ્ઞાનની મહત્તા કંઈ ઓછી નથી. આ જ્ઞાન એક વાર પ્રાપ્ત થયું કે પછી મોહ માણસની આસપાસ પણ ઊભો ન રહી શકે. જીવનનાં અર્થાં તત્ત્વોનું સ્વરૂપ માણસ જાણી જાય, વિશ્વયાત્રામાં પોતાનું સ્થાન ક્યાં છે? પોતાનો સ્વધર્મ શું સૂચવે છે? શું કરવું, શું ન કરવું અને કઈ રીતે જળ-કમળ-ન્યાયે પોતાની જાતને અલિપ્ત રાખવી એ માણસ બરાબર જાણી જાય પછી મોહ ક્યાંથી જ હોય?

આ જ્ઞાનની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ તે આત્મૌપમ્ય છે. સારાં નરસાં અર્થાં જ પ્રાણીઓ, પુણ્યાત્માઓ અને પાપાત્માઓ, વાદ અને બકરી—અર્થાં જ પોતાનાથી અને ઈશ્વરથી અભિન્ન છે; જીવ, જગત અને જગદીશ અર્થાં એક જ છે એની અભેદબુદ્ધિ આ જ્ઞાનને પરિણામે આવી જાય છે.

यज्ज्ञात्वा न पुनर् मोहम् अवं यास्यसि पांडव ! ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ (૪.૩૫)

*

*

*

જ્ઞાનની નૌકા

વાસણ ઉપર ગમે તેટલાં વરસનો કાટ હોય તોયે તેજામ એને દૂર કરી શકે છે. પ્રકાશ જ્યારે અંધારી ઓરડીમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે અંદરનું અંધારું એક રાતનું હોય કે દસ હજાર વરસનું હોય—સરખી જ સહેલાઈથી તેને દૂર કરે છે. હોડી જ્યારે તળાવના આ છેડાથી

ખીજા છેડા સુધી આપણને લઈ જાય છે ત્યારે એને તળાવનું પાણી
ઊંડું છે કે છીછરું એવો વિચાર નથી કરવો પડતો. એ જ રીતે
તત્ત્વજ્ઞાન એવી તો દિવ્ય શક્તિ છે કે માણસ મહાપાપી હોય તોયે
એ પાપના સાગરને વટાવી માણસને સામે કાંઠે પહોંચાડી દે છે.

अपि चेद् असि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ (૪.૩૬)

*

*

*

જ્ઞાનાગ્નિ

અપરા તો જ્ઞાનને અગ્નિની જ ઉપમા શોભે. અગ્નિ નાનકડો
હોય કે મોટો, એક વાર સળગ્યો એટલે જેટલું ઇંધન પાસે આવે તે
અધાને આળીને ભસ્મ કરે છે. તે જ રીતે જ્ઞાન એક વાર સળગ્યું એટલે
અજ્ઞાનની ગમે તેટલી ગાંઠો હોય તોયે આળી જ નાખે. જેમ અગ્નિ
અશુદ્ધ ધાતુને શોષે છે તેમ જ્ઞાન પણ માણસમતને શુદ્ધ કરે છે.
તેથી જ જ્ઞાનને પરંતપ કહ્યું છે.

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ! ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ (૪.૩૭)

*

*

*

જ્ઞાનની પવિત્રતા

એટલા જ માટે જ્ઞાનને પવિત્ર કહ્યું છે. પવિત્ર એટલે શુદ્ધ
કરનાર, પાવન કરનાર. પંચમહાભૂતો પવિત્ર તો છે જ. ડોઈ પણ વસ્તુને
ખુદ્દસી હવામાં મૂકીએ તો તે પવિત્ર થાય છે. માટીમાં દાટી દઈએ
તો તે પવિત્ર થાય છે. પાણીથી ઘોઈએ તોય પવિત્ર થાય છે. પ્રકાશથી
પણ દરેક વસ્તુ શુદ્ધ થાય છે અને અગ્નિ તો એટલો પવિત્ર છે કે
એનું નામ જ પાવક પાડ્યું છે. પણ આ પંચમહાભૂતો જ્ઞાનની તોલે
ન આવે. પંચમહાભૂતો આલ્પશુદ્ધિ જ કરે છે. જ્ઞાન એ અંતઃશુદ્ધિનું
કારણ છે.

જ્ઞાનથી અજ્ઞાન દૂર થાય છે. વાસનાઓ મોળી પડે છે. હૃદયની સાગણીઓ શુદ્ધ થાય છે. સ્વાર્થ, ધર્ષા અને વેર શમી જાય છે અને સર્વત્ર સમભાવ અને આત્મીય ભાવ કેળવાય છે.

न हि जानेन सदृशं पवित्रम् अिह विद्यते । (૪.૩૮)

*

*

*

સાધનાક્રમ

તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાનો સહેલો ઉપાય તો ગુરુને શરણુ જવાનો જ છે. ગુરુને નમસ્કાર કરી એની સેવા કરી અને અનેક જાતના સવાલો ફરી ફરી પૂછી ગુરુ પાસે જે તત્ત્વરહસ્ય હોય તે માણસ મેળવી શકે છે.

પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પોતાની પણ કેટલીક તૈયારી હોવી જોઈએ. અનેક જાતનાં સત્કર્મો જ્યારે માણસ કરે છે ત્યારે જ એ દરેક વસ્તુનું તારતમ્ય અને મહત્ત્વ ઓળખી શકે છે. અને કર્મો કુશલતાથી કરતાં સ્વાભાવિક રીતે અનેક સવાલો ઊડી તત્ત્વજિજ્ઞાસા તેજ થાય છે. આવી રીતે કર્મકૌશલ્ય જ્યારે ખરાબર કેળવાય છે ત્યારે ધીરે ધીરે જ્ઞાન એની મેળે જ સ્ફુરી આવે છે. વિચારપૂર્વક શુદ્ધબુદ્ધિથી અનેક જાતનાં સત્કર્મો કરવાં એ જ જ્ઞાનોદયનું મોટામાં મોટું સાધન છે.

જેને જ્ઞાન મેળવવું છે એણે પ્રથમ તો ઇદ્રિયોનો ખરાબર સંયમ કરવો જોઈએ. ઇદ્રિયોને છૂટીદોર આપવાથી એમનો રસ વધે છે, પણ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ બુદ્ધિ મલિન થાય છે. એટલા માટે ઇદ્રિયોને કાબૂમાં રાખી તત્ત્વજિજ્ઞાસુને જોઈતું વીર્ય કેળવી જ્ઞાનૈકપરાયણ થવું જોઈએ. એટલે જ્ઞાનની પાછળ જ પડવું જોઈએ. જેની અંદર શ્રદ્ધા હોય એ જ જ્ઞાન મેળવી શકે. જે કંઈ સાંભળ્યું તે માની લીધું એવી વૃત્તિ શ્રદ્ધા નથી. એ તો નરી જડતા છે. “પણ જ્ઞાન મેળવવું શક્ય છે. દુનિયાનું ગૂઢમાં ગૂઢ રહસ્ય પણ શુદ્ધ જિજ્ઞાસુ આગળ પ્રગટ થયા વગર રહેતું નથી. મારામાં પુરુષાર્થ છે માટે હું તત્ત્વજ્ઞાન મેળવી જ લેવાનો. મારા પહેલાં અનેક જિજ્ઞાસુઓએ અને સાધકોએ એ જ્ઞાનશોધની યાત્રા કરી છે. તેમણે સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી પોતાનો અનુભવ અનેક

શાસ્ત્રવચનોમાં ગોઠવી રાખ્યો છે. ગુરુ શાસ્ત્રપ્રવીણ શ્રોત્રીય છે, આત્માનુભવી બ્રહ્મનિષ્ઠ છે. એનામાં કારુણ્ય છે, વત્સલતા છે. એ મને જરૂર રસ્તો બતાવશે. મારી ભૂલ થતી હોય ત્યાં મને ચેતવશે અને સાચવશે. આટલી મદદ મળ્યા પછી મારી જ્ઞાનયાત્રા હું ખાતરીપૂર્વક પૂરી કરીશ. આ દુનિયા પાછળ એક સાર્વભૌમ તત્ત્વ છે. એ દુનિયાનો જ હું એક અંશ છું. આ દુનિયાની અંદર જે ચૈતન્ય તત્ત્વ છે તે જ આત્મરૂપે મારામાં છે એમ આજ સુધીના જ્ઞાનીઓ કહેતા આવ્યા છે. તેથી બરાબર પ્રયત્ન કરું તો તે મને લાધ્યા વગર રહેવાનું નથી અને તે તત્ત્વ એક વાર જડે એટલે પછી દરેક જાતનું સમાધાન મારું જ છે.” આ જાતનો જે વિશ્વાસ તેનું નામ શ્રદ્ધા.

આવી શ્રદ્ધા હોય, જ્ઞાનપરાયણતા હોય અને ઇદ્રિયનિગ્રહ હોય ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વગર કેમ રહે? અને જ્ઞાન મળ્યા પછી પરમ શાંતિ મળતાં કેટલી વાર!

પણ જે માણસ પોતે કશું જાણતો નથી, કશા પર વિશ્વાસ રાખતો નથી. (અખતરો કરવા માટે પણ કંઈક શ્રદ્ધા તો જોઈએ.) અમુક રસ્તે જઈ તો ઘણું કરીને એ રસ્તો મને મુકામે લઈ જશે એવી કંઈક અપેક્ષા કે અભ્યુપગમ હોય ત્યારે જ ચાલવા માણસના પગ ઊપડેને? એટલી શ્રદ્ધા પણ નહોય અને દરેક ટેકાણે સંશય જ લઈને એસે તો એનો નાશ જ સર્જેલો છે. સંશયથી ખવાયલા માણસને નથી મળતો આલોક અને નથી મળતો પરલોક. એને અહીં ઊભવાને સ્થાન નથી અને પણે વિસામો લેવાનો આશ્રય નથી. એને કોઈ જાતનું સુખ મળવાનું નથી.

तत्तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दन्ति ॥ (૩૮)

શ્રદ્ધાવાંલભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાન્તિ અચિરેણાધિગચ્છતિ ॥

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥ (૪-૩૯-૪૦)

*

*

*

આત્મવાન

યોગ એટલે સામ્યયોગ. સુખદુઃખ, લાભાલાભ, શત્રુમિત્ર - આવાં દ્વંદ્વોની અંદર બુદ્ધિ સમાન રાખવી, નિશ્ચળ રાખવી એનું નામ તે યોગ. કર્મોથી જે કિલ્મિષ પેદા થાય છે તે આવા યોગથી જ છેદી શકાય છે; અને કર્મનો વળગાડ તોડી શકાય છે. જ્ઞાનની ટુહાડીથી સંશયનો જે નાશ કરે છે અને સામ્યબુદ્ધિથી કર્મનો વળગાડ ચૂકવી આત્માનુભવ અત્રત રાખી કર્મ કરે છે તેને કર્મની આધા થતી નથી. કર્મ એને આંધી શકતાં નથી.

યોગ-સંન્યસ્ત-કર્માણં જ્ઞાન-સંછિન્ન-સંશયમ્ ।

આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિવઘ્નન્તિ ધનંજય ॥ (૪૪૧)

*

*

*

માટે અજ્ઞાનથી પેદા થયેલો સંશય જે હૃદયમાં ઘર કરી બેઠો છે તેનો જ્ઞાનરૂપી તલવારથી શિરચ્છેદ કરી સામ્યાવસ્થાનું અપ્તરૂ ધારણ કરી જિંદગીની લડાઈ લડવા કેડ કસવી જોઈ એ.

તસ્માદ્ અજ્ઞાનસંમૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમ્ આત્તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ! ॥ (૪૪૨)

*

*

*

બેવડું અંધન

માણસને સુખ વહાણું લાગે છે. દુઃખ અળખામણું હોય છે. માણસ માને છે કે 'હમેશ સુખ જ હોત અને દુઃખ ન હોત તો કેવું સારું થાત ! પણ આ દુઃખ જ્યાં ત્યાં નડે છે. દુઃખનું અંધન ન હોત તો દરેક માણસ ઝપાટાઅંધ પોતાની ઉન્નતિ સાધી લેત.'

ત્યારે આ દુઃખ કોણે સંન્યુત અને તે શા માટે ? ઈશ્વર તો માણસની ઉન્નતિ જ ઇચ્છે છે. ઉન્નતિ વિષે માણસ જેટલો ઇતેન્નર છે એના કરતાં ઈશ્વર તો કંઈક વધારે જ ઇતેન્નર હશે. સુખ જો ઈશ્વરે પેદા કર્યું હોય અને દુઃખ કોઈ સેતાને, તો દુઃખ ટાળવા માટે એ સેતાને

જ સમજાયવો જોઈશે. માણસ શાંત થઈ વિચાર કરી શકશે તો એને જણાશે કે સુખ અને દુઃખ બંનેની આવશ્યકતા છે. અને બંધનની દૃષ્ટિએ જોતાં તો દુઃખ કરતાં સુખ જ વધારે બંધનકારી છે. સુખથી તો માણસ ગાફેલ થાય છે. લાલચમાં આવી જ્ઞાન ભૂલી જાય છે અને જોતજોતામાં નીચે પડે છે. દુઃખ આગળ જો માણસ દુઃખાર્થ ન જાય, હારીને હીલો ન થાય તો દુઃખ એ જીવનમાં મોટી પાયાક (ટોનિક) વસ્તુ ગણાય.

સાચું જોતાં સુખ અને દુઃખ બંને એમના નિયમ પ્રમાણે આવ્યા જ કરવાનાં. દિવસ છે અને રાત છે, ઉનાળો છે અને ચોમાસું છે, ઊંઘ છે અને જાગૃતિ છે, તેમ સુખ અને દુઃખ બંને આવ્યા જ કરવાનાં. એક ઇષ્ટ અને બીજું અનિષ્ટ એમ માનવામાં જ આપણે ભૂલ કરીએ છીએ. બંનેની કિંમત સાચા માણસ આગળ સંખ્યા હોવી જોઈએ. સુખ દુઃખ ઇન્દ્રિયો માટે છે, મનને માટે છે, માણસની સાચી મતલબ બંનેમાં નથી. સમુદ્રમંથન અમૃતને માટે હોય છે, રત્ન માટે પણ નહીં અને હળાહળ વિષ માટે પણ નહીં. સમુદ્રમાંથી બંને નીકળ્યાં એ અપરિહાર્ય હતું. ક્ષુદ્ર દેવોએ રત્નો લઈ લીધાં, મહાદેવે હળાહળ લીધું, પણ મંથન તો અમૃત માટે જ હતું. તે બધાને મળ્યું. જિંદગીમાં જો આપણે એટલું જ ધ્યાનમાં રાખ્યું કે જીવતર એ સુખ માટે પણ નથી અને દુઃખ માટે પણ નથી; સુખ મેળવવું અને દુઃખ ટાળવું એ જ કંઈ જિંદગીનો પુરુષાર્થ નથી—એટલું જ સમજ્યો છે અને તેથી જ દુઃખ આવ્યાથી ઉદ્વિગ્ન થતો નથી અને સુખ મેળવવાની ઝંખના રાખતો નથી એવો માણસ સહેજે સુખેથી બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે.

निर्वन्द्धो हि महाबाहो! सुखं बन्धात्प्रमुच्यते। (૫:૩)

*

*

*

જ્ઞાન સ્વયંભૂ છે

આપણે જ્ઞાન મેળવવા મથીએ છીએ. આપણી પાસે નથી એવી માહિતી ચોપડીઓમાંથી, બીજા લોકો પાસેથી અથવા અનુભવ દ્વારા

મેળવીએ. પણ તત્ત્વજ્ઞાન તો આપણી અંદર જ હોય છે. લાકડામાં જેમ દેવતા સૂતેલો છે તેમ દરેક માણસમાં શુદ્ધ જ્ઞાન ભરેલું જ છે. રત્નમણિ માટીમાં દટાયેલો હોય તોયે એમાં એના પાસા અને ચળકાટ હોય છે તો ખરા જ. માટીથી ઢંકાર્ષ જવાથી એ નથી એમ લાગે છે. માટી ધોઈ કાઢીએ એટલે પાસા, રંગ અને ચળકાટ એ તો છે જ. એ ક્યાંકથી આણીને ઉમેરવાં નથી પડતાં. આપણું કામ તો ફક્ત માટી ધોવા પૂરતું જ છે. એ જ રીતે વાસનાનો મેલ, અજ્ઞાનની માટી, આત્મા ઉપર છવાઈ છે તેથી માણસ મોહમાં સપડાય છે, અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઢંકાર્ષ ગયું છે તેથી પ્રાણીઓ હેરાન થાય છે. બાઝી ગયેલું અજ્ઞાનનું પડ દૂર કરો એટલે અંદરનું સ્વયંભૂ જ્ઞાન એની મેળે ઝળકશે.

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः । (૫.૧૫)

*

*

*

પ્રેમદષ્ટિ અને તત્ત્વદષ્ટિ

સ્વામી વિવેકાનંદ જ્યારે અમેરિકાથી દિગ્વિજય કરી પાછા આવ્યા ત્યારે રામકૃષ્ણ પરમહંસના શિષ્યોએ વિવેકાનંદને માનપત્ર આપી તેમનું ગૌરવ કરવાનો વિચાર રાખ્યો અને એ બાબતમાં શું કરવું એ વિષે સલાહ લેવા શ્રી શારદામાતા પાસે ગયા. શ્રી શારદામાતાએ એમને કહ્યું, ‘આ માનપત્ર અને ગૌરવ વળી શાનું? મારી દષ્ટિએ પરમહંસના અથા શિષ્યો સરખા. દુનિયાએ નરેન્દ્રને વધારે માન્યો એટલે શું એ મોટો થઈ ગયો? એની પાસે ડહાપણ વધારે હોય, લોકોને સમજાવવાની શક્તિ વધારે હોય તેથી શું એ મોટો થયો? મારે મન તમે અધાયે સરખા. આ માનપત્રનું ધતિંગ માંડી વાળો, દુનિયા ભલે ગમે તે માને આપણે માંહોમાંહે સરખા જ રહીએ.’

આ તો થઈ માતાની દષ્ટિ. સાચા પંડિતો પણ એ જ રીતે સમદર્શી હોય છે. પ્રેમની દષ્ટિ અને તત્ત્વદષ્ટિ એવી જ હોય. જેમ પ્રાણી ગાયને માટે અમૃત થતું નથી અને વાઘને માટે ઝેર થતું નથી

તેમ પંડિતો અથા પ્રત્યે સરખા જ હોય છે. જેમ સુખદુઃખમાં સમાન તેમ જ્ઞાની અજ્ઞાની પ્રત્યે સમાન. મા મોટા બાળકને વધારે ખવડાવે છે નાના બાળકને એની ભૂખ જેટલું આપે છે; પણ બંને પ્રત્યે હેતુ તો સમાન જ રાખે છે. તેમ મહાત્માઓ સજ્જનો પ્રત્યે પણ સદ્ભાવ રાખે છે અને દુર્જનો પ્રત્યે પણ એ જ સદ્ભાવ રાખે છે. બંનેની સરખી જ ઉન્નતિ ચાહે છે. અને બંને તરફ એક જ દૃષ્ટિથી જુએ છે.

જેને સ્વાર્થ સાધવો છે તે જ અસમાનતા કેળવે છે; અમુક માણસ અનુકૂળ છે, અમુક માણસ પ્રતિકૂળ છે એમ તપાસી પોતાનો રાગદ્વેષ નક્કી કરે છે. જેને કોઈ પાસેથી કશું મેળવવું જ નથી, તેનામાં લોભી લાલસા નથી. જે પોતે તૃપ્ત અને સ્વસ્થ છે તેને પક્ષપાત ક્યાંથી હોય? તે તો વિદ્યાવિનયસંપન્ન બ્રાહ્મણ તરફ અને ચાંડાલ તરફ, અને ગાય જેવા ઉપયોગી જનવર તરફ, હાથી જેવા જખરદસ્ત જનવર તરફ અને હાડકાં ચાવનાર કૂતરા તરફ સરખો જ ભાવ રાખવાનો. લાગણીમાં તો ફેર ન જ પડે.

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણો ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમર્દશિનઃ ॥ (૫.૧૮)

*

*

*

સારથાવસ્થા

જે કામ આ ભવમાં અધૂરું રહ્યું તે પરભવમાં પૂરું કરાય છે એવી એક માન્યતા છે. પણ આ ભવનું આપણું મુખ્ય કામ શું ?

આ આખા વિશ્વમાં સંપૂર્ણ સર્વત્ર સમાન સત્યસ્વરૂપ એવું એક પરમતત્ત્વ છે. તેની કૃપા મેળવી તેના જેવા થઈ જવું, એની અંદર લીન થઈ જવું એ દરેક જિંદગીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

એ ઉદ્દેશ પાર પાડવાનું સાધન કયું? જેમ તેમ કરીને ગમે તે ઉપાયે પોતાના દોષો દૂર કરી સદ્ગુણો કેળવી, વિચારનો નિશ્ચય કરી અંતે તે પરતત્ત્વ જેવા આપણે થવું જોઈએ. તે પરબ્રહ્મ નિર્દોષ

અને સમ છે. એટલે કે એનામાં એકાંગીપણું, પક્ષપાત, વાસનાની ભૂખ કે સંકુચિતતા નથી. તેનો સર્વત્ર સરખો જ ભાવ છે. પ્રિય અને દ્રેષ્ય એવો ભેદભાવ એનામાં નથી. આપણે જ્યારે આપણા દોષો કાઢી નાખી, સમાન સદ્ભાવનો ગુણ કેળવીશું ત્યારે આપણે પણ એ પરબ્રહ્મ જેવા થઈ જઈશું. એની કૃપા આપણા ઉપર થશે અને પછી અહીં જ આપણે મૃત્યુલોક જીએ એમ થશે. માટે સુખદુઃખનો ભેદ ટાળી, દ્રેષ્ય અને પ્રિયનો પક્ષપાત ભૂતી જઈ આપણું મન સામ્યાવસ્થામાં સ્થિર કરવું જોઈએ. એટલે એની મેળે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થઈ જશે. અરે! એ જ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ છે.

अिहैव तैर् जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ (૫.૧૯)

*

*

*

અનાસક્તિ

સારી વસ્તુ વિષે કે સારા માણસ વિષે હમેશા એમ બને છે કે એને ઝોળખવું અને ચાહવું એમાં અંતર જ પડતું નથી. એમને વિષે તો જાણવું એ જ ચાહવું થઈ પડે છે. પણ જાણવું એ જ અધરી વાત હોય છે. એના જેવા થઈએ ત્યારે જ એને ઝોળખીએ. વીરવૃત્તિ આપણા મનમાં કેળવાય ત્યારે જ આપણે વીરને ઝોળખી શકીએ છીએ. અને ત્યારે જ એનું વીરજીવન આપણે ચાહીએ છીએ. આમ જાણવું, ચાહવું અને તેના જેવું થવું એ અંતે તો એક જ ગણાય. જે બ્રહ્મ જાણે તે બ્રહ્મ જ થઈ જાય.

નિર્દોષ અને સમ થઈએ એટલે બ્રહ્મ થઈ જવાના. એટલા માટે સુખદુઃખથી પર થવું ઘટે છે. કોઈ મા પોતાના બાળકને માટે દવા લાવવા દોડતી હોય ત્યારે રસ્તા ઉપર પગ બળતા હોય તો તેનોયે વિચાર ન કરે અને આસપાસની હવા સુગંધી ફૂલોના પરિમલથી મહેકતી હોય તોયે એનો આસ્વાદ લેવા માટે થોભે નહીં. એને તો એક જ ભાન

છે કે બાળક માટે વગર વિજ્ઞાને દવા લાવવી છે. એ જ રીતે, સુખદુઃખ સાથે આપણને કશી લેવાદેવા નથી એ જે જાણે છે, એ ખતે આપણને મદદ કે રુકાવટ કરનાર નથી, માટે એમની પ્રત્યે સરખી જ ઉદાસીનતા રાખવી ઘટે છે એવી સ્થિતિ બુદ્ધિ જેની થઈ ગઈ છે, રસ્તાનો તાપ અને ફૂલોની મહેક-એમાંથી એકેનો જેને વળગાડ નથી, તે જ સીધો મુકામે પહોંચવાનો, એને જ ઇષ્ટ વસ્તુ પરમ તત્ત્વ મળવાનું.

न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिर् असम्मूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥ (૫.૨૦)

*

*

*

વિષયસુખ અને આત્મસુખ

પાંચ ઇંદ્રિયો મારફતે જે સુખદુઃખ થાય છે તેને વિષય કહે છે. આ ઇંદ્રિયો દુનિયાનો અનુભવ લેવા માટે અને દુનિયાનું ચક્ર ચલાવવા માટે છે. પોતાનું આ કાર્ય ખરાખર ચાલે એટલા માટે ઇંદ્રિયોના વ્યાપાર સાથે કુદરતે સુખદુઃખ જોડી દીધાં છે. એ સુખદુઃખો આપણને પ્રકૃતિના પ્રવાહને આધીન રાખે છે, ઇશ્વર તરફ લઈ જતાં નથી. જેને પોતાનું જીવન સાર્થક કરવું હોય તેણે સુખદુઃખ પ્રત્યે ઉદાસીન થવું ઘટે છે. વિષયનો આનંદ છોડ્યા પછી જ એમને વિષે અનાસક્ત થયા પછી જ આત્માનંદ-અંદરનો સ્થિર અને અખરૈકરસ આનંદ મળી શકે છે. ઇંદ્રિયોના વિષયાનંદ મર્યાદિત છે. એ આનંદ મળતાં મળતાં જ ક્ષીણ થઈ જાય છે. જેમ ઘર બાંધ્યું તે ક્ષણથી જ એ જૂનું થવા લાગે છે તેમ વિષયોના ઉપભોગની શરૂઆતથી જ એ વિષયો પોતે પણ ક્ષીણ અને બુઝા થઈ જવા લાગે છે અને આપણને પણ ક્ષીણ કરે છે. અને તેથી દરેક વિષયને અંતે દુઃખ જ છે. આટલું જાણ્યા પછી ડાહ્યા માણસે શા માટે વિષયોની પાછળ પડવું? સાચું અક્ષય સુખ તો વિષય વિષે ઉદાસીન થવાથી જ મળનાર છે.

बाह्यदर्शेषु असक्तात्मा विन्दति आत्मनि यत् सुखम् ।

स ब्रह्म-योग-युक्तात्मा सुखम् अक्षय्यम् अश्नुते ॥

યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃખ-યોનય એવ તે ।

આદ્યન્તવન્તઃ કૌન્તેય ! ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥ (૫.૨૧-૨૨)

[ખાઈએ છીએ ત્યારે જીભ અને ખાદ્ય પદાર્થમાં સ્પર્શ થાય છે. સૂંઘીએ છીએ ત્યારે પદાર્થના સૂક્ષ્મ પરમાણુ નાકની અંદર જઈ ચોટે છે. સાંભળીએ છીએ ત્યારે અવાજનાં આંદોલનો કાન ઉપર અથડાય છે, જોઈએ છીએ ત્યારે દૃષ્ટિ પદાર્થને અડકે છે — આમ દરેક વિષયના સેવનમાં સ્પર્શ રહેલા છે. એ સ્પર્શમાંથી જ પતન થાય છે — સ્પર્શ એ જ પાપનું મૂળ છે. વિકાર અને આસક્તિ પેદા કરનાર એવા સ્પર્શમાંથી અચી જવું એ જ સાચી અને ઇષ્ટ અસ્પૃશ્યતા છે. વિષયોનો વિકારી સ્પર્શ થવાથી મન મેલું થાય છે અને આત્મા અભડાય છે. એટલા માટે જ આત્માને વિષયોથી અસ્પૃશ્ય રાખવો ઘટે છે. અસ્પૃષ્ટ આત્માને જ મુક્તિ છે.]

સર્વભૂતહિતે રત

દ્રુકામાં કહીએ તો, જેઓ સ્પષ્ટ જુએ છે, જેમણે પોતાના દોષો ઘોઈ કાઢ્યા છે, જેમણે ઇષ્ટઅનિષ્ટ એવો ભેદ કાઢી નાખ્યો છે, જેમણે પોતાનો, એટલે પોતાની ઇદ્રિયોનો સંયમ કર્યો છે અને તેથી અધાનું હિત કરવામાં, તમામ પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણને અર્થે મહેનત કરવામાં જેમને રસ પડે છે, તેમનું જીવતર ધન્ય છે — તેમને જ મોક્ષ મળવાનો.

લભન્તે બ્રહ્મ-નિર્વાણમ્ ઋણયઃ ક્ષીણ-કલ્મષાઃ ।

છિન્ન-દ્વેષા યતાત્માનઃ સર્વ-ભૂત-હિતે રતાઃ ॥ (૫.૨૫)

*

*

*

વિજયી સેના

સેનાપતિને ત્યારે જ વિજય મળે ત્યારે એની સેના એના તાબામાં હોય, અને એની સેનામાં કોઈ ઘરભેદ ન હોય. એના સિપાઈઓ, એના અમલદારો અને એના સલાહકારો અધા એને વશ હોય, એને અનુકૂળ હોય, અને એના હિતની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરતા હોય અને ચાલતા હોય, ત્યારે લડાઈમાં ખાતરીથી એની જીત થવાની.

આપણી ઇંદ્રિયો તે આપણા સિપાઈ છે. મન એ અમલદાર છે અને બુદ્ધિ એ સલાહકાર છે. એ ત્રણેનો આપસમાં એકરાગ હોય અને આપણા ઉદ્દેશ પ્રત્યે અનુરાગ હોય ત્યારે જ જીવનસંગ્રામમાં આપણે ક્ષયવાતા. માત્ર એ ફાજની અંદર ઇચ્છા, વાસના, ખીક અને ક્રોધ જેવા ફિતૂરી લોકો ન હોવા જોઈએ. ક્રોધ હોય તો સેના આંધળી થઈ જવાની, ભય હોય તો પાછી પાની કરવાની અને સેનાને જો ઇચ્છા વળગે તો સેના એકત્ર ઊભી રહે જ શાની ! હાર તૂટે અને મોતી જેમ ચોમેર વીખરાય તેવી સેનાની દશા થવાની. માટે ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ મોક્ષને અર્થે જેણે પોતાના કાબૂમાં રાખ્યાં છે અને ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ જેણે કાઢી નાખ્યા છે એને લડ્યા વગર જ વિજય છે.

यतन्द्रिय-मनो-बुद्धिर् मुनिर् मोक्षपरायणः ।

વિગતેચ્છા-મન-ક્રોધો યઃ સદા મુવત્ એવ સઃ ॥ (૫.૨૮)

*

*

*

સુહૃદ

માનસશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે જેનું ધ્યાન ધરીએ તે જ આપણે થઈ જઈએ. જેનો સંગ કરીએ તેનું ધ્યાન તો થાય જ છે અને પછી ધીમે ધીમે આપણે તેના જેવા થઈ જઈએ છીએ. એટલા માટે જ ઈશ્વરના સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ અને દુર્જનોત્તો તેમ જ દુર્વૃત્તિનો સંગ તજવો જોઈએ. ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે? એ તમામ લોકોનો—અધી દુનિયાનો—મહેશ્વર છે. એના હાથમાં બધું છે. માણસ અથવા આ વિશ્વ જે કંઈ યજ્ઞકર્મ કરે અથવા તપશ્ચર્યા કરે એ અંતે એને માટે જ છે. એનો ઉપભોગ ઈશ્વર જ કરે છે. આદર્શ રાજ્યમાં જેમ દરેક જાતનો કરવેરો રાજાની તિજોરીમાં જાય છે અને એમાંની એક એક પાઈ પ્રજાના ગરીબ, તવંગર, શાની, અજ્ઞાની—અધી જ પ્રજાના હિતને અર્થે ખર્ચાય છે તેમ આ સર્વ-લોક-મહેશ્વર બધે જ રાજ્ય કરે છે. તમામ યજ્ઞ અને તપશ્ચર્યાનો ભોક્તા એ જ છે અને એ સર્વ ભૂતોનો, સર્વ પ્રાણીમાત્રનો, દરેક સૃષ્ટિ વસ્તુનો સુહૃદ છે, મિત્ર

છે, આત્મીય છે, કલ્યાણકારી છે એમ જે જાણે છે તે પોતે શાંત થઈ સહેજે મોક્ષ મેળવે છે.

भोक्तारं यज्ञ-तपसां सर्व-लोक-महेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिम् ऋच्छति ॥ (૫-૧૯)

સાચો સંન્યાસી અને યોગી

શક્તિને અભાવે, ઓછા જ્ઞાનને કારણે અથવા સંજોગો પ્રતિકૂળ હોવાથી માણસ ઘણી વાર જીવનસંગ્રામમાં હારે છે. કોક કોક વાર બધી અનુકૂળતા હોવા છતાં કેવળ ગફલતને કારણે એ હાર મેળવી લે છે. આવા અનુભવ વારંવાર એ આવે એટલે માણસને થાય છે કે આ દુનિયા અને આ જિંદગી આપણે માટે છે જ નહીં. આવી નિરાશાની જે અવધિ થઈ ગઈ તો માણસ જિંદગીમાંથી નાસી છૂટવા માટે આત્મહત્યા કરે છે.

એટલી જેની હિંમત નથી હોતી તે માણસ નાસીપાસ થાય કે તરત પોતાના નૈતિક હીરને તિલાંજલિ આપે છે. એ સત્ત્વહીન થાય છે, નિસ્તેજ થાય છે. પછી એ કહેવા લાગે છે કે જીવન નિઃસાર છે. જે કાંઈ કરવા જઈએ એમાંથી અશ્રેય જ નીપજે છે અને આપણે જીવનની ગૂંચમાં વધારે ને વધારે ફસાઈએ છીએ. એના કરતાં એ બધું છોડી દઈ જડ થઈને રહીએ તો શું ખોટું? હારમાંથી હારની આવી ફિલસૂફી ઊપજે છે અને પછી માણસ એમાં જ રાએ છે.

જે આત્મહત્યામાં કાયરતા હોય તો આવી અકર્મણ્યની સ્થિતિમાં કાયરતા ઉપરાંત પામરતા પણ છે. કેમ કે માણસ જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી એ સમાજની સેવા લે જ છે. જેટલી સેવા લે છે એટલી પાછી આપે નહીં તો એનું ઓશિયાળાપણું વધે છે. જ્ઞાત અને અજ્ઞાત ઋણ પ્રત્યે જગત રહી માથા ઉપરનો ભાર ઉતારતા રહેવાનો માણસ પ્રયત્ન કરે તો જ એનું નૈતિક આરોગ્ય ટકવાનું.

જૂતા લોકોએ વ્યક્તિનું હિત, સમાજ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય અને આખા વિશ્વ સાથેનો એનો સંબંધ ધ્યાનમાં આણી યજ્ઞ, દાન અને તપ એ

ત્રણ કર્તવ્યો માણસને માટે પાંધી આપ્યાં. સંન્યાસને નામે કે કર્મ-મુક્ત થવાની ઇચ્છાથી આવા કર્તવ્યનો ત્યાગ ન જ કરાય. એ યજ્ઞના સ્મારક અને પ્રતીક તરીકે અગ્નિ સળગાવી એમાં આહુતિ આપવાનો રિવાજ હતો. જે પોતાને મુક્ત માનતો તે અગ્નિની આવી ઉપાસના છોડી દેતો. એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે આપણા દેશમાં આજીવિકા ખાતર પણ મહેનત ન કરનારા અને સમાજ પ્રત્યે પોતાનું કશું જ કર્તવ્ય નથી એમ છડેચોક જાહેર કરનારા ‘મુક્ત’ પુરુષોનો રાફડો ફાટ્યો હતો. પરિણામે સમાજમાં આલસ્ય અને અનાચાર વધ્યાં અને સમાજવ્યવસ્થા શિથિલ થઈ. એવે વખતે શ્રીભગવાને લોકોને એમની ભૂલ ખતાવતાં કહ્યું કે, સ્વાર્થ ખાતર કશું ન કરતા, પણ સમાજહિત ખાતર જે કરવું ઘટે છે તે તમારાથી છોડાય જ નહીં. જ્ઞાન વડે આસક્તિ છોડી દો અને યોગવૃત્તિથી કર્તવ્યકર્મ ઉત્સાહપૂર્વક પાર પાડો* એટલે જ તમે આર્યત્વ કેળવશો અને સાચેસાચા મુક્ત થશો. યજ્ઞ, દાન અને તપ એ કાર્યકર્મો છે, કર્તવ્યો છે. કર્મફળ એટલે કે સ્વાર્થ છોડીને કર્મો કરો એટલે તમે મુક્ત થશો.

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ* ન નિરગ્નિર્ ન ચાક્રિયઃ ॥ (૬૦૯)

यज्ञ-दान-तपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ (૧૮૦૫)

*

*

*

[ગીતામાં અનેક ઠેકાણે વર્ણવ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ આવે છે. આશ્રમવ્યવસ્થાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ક્યાંય નથી. સ્મૃતિમાં વર્ણવેલો સંન્યાસ આશ્રમ ગીતાને ઇષ્ટ નથી એમ લાગે છે. ઉપરના શ્લોકમાં ‘નિરગ્નિ’ અને ‘અક્રિય’ એ બે શબ્દોમાં સંન્યાસ આશ્રમનો ઉલ્લેખ છે, તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા એ શ્લોકમાં બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનું સૂચન છે.]

* પ્રવૃત્તિલક્ષણો યોગો; જ્ઞાનં સંન્યાસલક્ષણમ્ ।

શત્રુ અને મિત્ર

રાગદ્વેષથી એટલે કે અનુરાગ અથવા અણગમથી માણસ આંધળો અને છે. જે પોતાને ચાહે છે તે પોતાની શક્તિ વધારે છે, અને જે પોતાનો વિરોધ કરે છે તે પોતાનો શત્રુ છે એમ માનીને માણસ ચાલે છે અને તેથી મિત્રો મેળવવા અને શત્રુઓનો પરાજય કરવા તે મથે છે. આમ બહારની દુનિયા પાછળ દોડવાથી એની પોતાની શક્તિ વધવાને બદલે ક્ષીણ થાય છે અને એ પામર ખનતો જાય છે.

માણસે સ્વાલંબી થવું ઘટે છે. ગફલતમાં આવી માણસ પોતાને પાડે નહીં પણ પ્રયત્નપૂર્વક પોતાને ચડાવે એ જ એનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. બીજા લોકો માણસને હેરાન કરી શકે, અકળાવી શકે, એનું ઓછુંવતું નુકસાન પણ કરે પણ એને પાડી ન શકે. માણસ જો પોતે પોતાને પાડે તો જ એ પડી શકે. એ જ પ્રમાણે આખી દુનિયા પણ જો કોઈનો ઉદ્ધાર કરવા માટે એકમત થઈને મથવા માંડે તોયે એ જો પોતે જ પોતાનું નુકસાન કરવા બેસે તો આવડી મોટી દુનિયા પણ એનો ઉદ્ધાર ન કરી શકે. અને સંત તુકારામ કહે છે તેમ 'જો હું ખરેખર સંત થઈ જાઉં તો સ્વર્ગે જતાં કોઈ પણ મને રોકી ન શકે.'

મતલબ કે માણસનો સાચો મિત્ર એ પોતે જ છે અને માણસનો ખરેખર શત્રુ પણ એ પોતે જ છે. જે માણસ પોતાની જ આંતરિક શક્તિ વડે પોતાની વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવે છે તે આથી કરીને પોતાનો મિત્ર બને છે, અને જે વાસનાને વશ થઈ પોતાનું નુકસાન કરવા તૈયાર થાય છે તે માણસ પોતાનો શત્રુ છે.

बुद्धरेद् आत्मनात्मानं नात्मानम् अवसादयेत् ।

आत्मैव हि आत्मनो बंधुर् आत्मैव रिपुर् आत्मनः ॥

बंधुर् आत्मात्मनस् तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस् तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ (૬૦૫-૬)

*

*

*

સમબુદ્ધિ

કોઈ કપૂત પોતાની માને અવગણે, એની સેવા ન કરે એટલું જ નહીં પણ એને હેરાન કરે તોયે માતા એ પુત્ર પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ ઓછો નથી કરતી. એવા બહોળા અનુભવથી જ કહેવત પડી છે કે કુપુત્રો જાયેત, વ્રત્તિદપિ કુમાતા ન ભવતિ । માતા મનમાં એમ જ કહે છે કે મારો દીકરો પુત્રભાવ ભૂંચ્યો એટલે શું હું એના જેવી થઈ મારો માતૃભાવ ભૂલી જાઉં? આત્મતિક પ્રેમને કારણે જ માતા પોતાના માતૃધર્મમાં લીન રહે છે.

જે માણસ સામ્યચોગી હોય છે તે કહે છે કે અમુક માણસ મારો શત્રુ થયો એટલા ખાતર હું પણ એનો શત્રુ થાઉં એ શી રીતે બને? મારા પ્રત્યે શત્રુતા કરવાની પામરતા જો એ બતાવતો હોય તો એનો શત્રુ બની એના જેવી પામરતા હું શા માટે કેળવું? હું તો મારો મિત્રભાવ ટકાવી જ રાખીશ.

ન્યાયી રાજ્ય પોતાના કોઈ નાગરિકની સન્નિવૃત્તિ ઉપર આક્રમક થાય તો એને એના પડોશીનું ઘર પડોશી પાસે પડાવી એ સન્નિવૃત્તિને આપી દેતો નથી, પછી એ પડોશી ભલેને દુર્જન હોય. રાજ્ય કહેશે કે સન્નિવૃત્તિ હું કદર જરૂર કરું પણ એને માટે પક્ષપાત કરી હું ન્યાયભ્રષ્ટ નહીં થાઉં. હું તો બધા પ્રત્યે સમાન રહેવાને અંધાર્યલો છું.

જીવન-ચોગી પણ માને છે કે આ પરચરંગી દુનિયામાં બધા પ્રત્યે સમભાવ જ રાખવો ઘટે છે. કોઈ માણસનું હૃદય આપણા પ્રત્યે અનુકૂળ હોય, બીજો કોઈ આપણા હિતકર્તા હોય, ત્રીજો કોઈ આપણા પ્રત્યે તદ્દન ઉદાસીન હોય, તટસ્થ હોય કે શત્રુ જેવો હોય, એકાદ માણસ સાધુ હોય, બીજો માણસ પાપી હોય તોયે આપણે બધા પ્રત્યે એકસરખી સન્નિવૃત્તિ રાખવી ઘટે છે. સન્નિવૃત્તિ, ન્યાયપરાયણતા અને પ્રેમ ત્રણે નિરપેક્ષ હોય છે. એમની પાસે પ્રતિયોગી સહકારિતા

નથી હોતી. યોગી જેમ માટી અને સોનું બંને પ્રત્યે સમાન હોય છે તેમ જ સજ્જન અને દુર્જન પ્રત્યે પણ એક જ સદ્ભાવની વૃત્તિ રાખે છે.

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ (૬૦૯)

*

*

*

પ્રમાણુયોગ એટલે મધ્યમ માર્ગ

આપણું શરીર અંદર વસનાર જીવાત્માના ઉદ્ધારનું સાધન પણ બની શકે છે અને એને કેદમાં રાખનાર પાંજરું પણ બની શકે છે. મોક્ષની સાધના સાધવી હોય તો તે શરીર વડે જ સાધી શકાય છે, અને માણસને ઊતરવું હોય પડવું હોય, ત્યારે પણ માનસિક સંકલ્પને કાર્યાન્વિત કરવા માટે તે શરીરનો જ ઉપયોગ કરે છે.

આ શરીરનો સ્વભાવ વિચિત્ર છે. પાણી જેમ ગરમ કરવાથી પણ ફૂલે છે અને ચાર ડિગ્રી કરતાં નીચે ઠંડું કરવાથી પણ ફૂલે છે અને હલકો બરફ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે આ શરીરને પાંપાળીએ તો એ વીકરે છે અને એને સાવ ભૂખે મારીએ ત્યારે પણ તે વીકરે છે. માણસ બહુ ખાય તો એનું શરીર અને મન બગડે છે, ખાવાનું બિલકુલ છોડી દે તો પણ કોક વાર એ જ પરિણામ આવે છે. કુંભકર્ણની પેઠે બિંધ તાણ્યા જ કરે તોયે એના ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય અને સામર્થ્ય ક્ષીણ થાય છે, અને બિંધનો સદંતર ત્યાગ કરી જાગતું જ રહે તોયે એ જ પરિણામ આવે છે.

એટલા માટે આ બંને છેડા છોડી દઈ શાસ્ત્રીય (વૈજ્ઞાનિક) દૃષ્ટિથી નક્કી કરવું જોઈએ કે ખાવાનું યોગ્ય પ્રમાણ કયું અને બિંધવાની પણ યોગ્ય માત્રા કઈ. બંધી બાજતમાં આ જ દૃષ્ટિથી ચાલવું ઘટે છે. માણસ જો આહારવિહારમાં યોગ્ય પ્રમાણ સાચવે એટલે કે યુક્ત

થઈ જાય તો મોટા મોટા રોગોમાંથી પણ એ મુક્ત થઈ જાય છે.
પ્રમાણ સાચવવું એ જ જીવનની મુખ્ય કળા છે.

नात्यश्नतस् तु योगोऽस्ति न चैकान्तम् अन्नश्नतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ! ॥

युक्ताहार-विहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ (૬.૧૬-૧૭)

*

*

*

દીક્ષિતમયી ઉપમા

કેટલાક મહાકવિઓની અને લોકકવિઓની કલ્પનાઓ એટલી અધી ઉજ્જવળ અને એટલૂંક હોય છે કે જ્ઞેતજ્ઞેતામાં તે વિશ્વસાહિત્યમાં પોતાનું સ્થાન લઈ લે છે. કેટલીક ઉપમાઓ સાંભળતાંવેંત માણસને એટલી તો ગમી જાય છે કે મનુષ્યહૃદય એમને વાપરીવાપરીને એમનું ચલણી નાણું કરી નાખે છે. એવી જ એક ઉપમા ગીતાએ આપણને આપી છે. યોગયુક્ત માણસ ગમે તેટલો પ્રવૃત્તિશીલ હોય, જ્ઞાનમય અને તેજ્ઞેમય હોય તોયે એ જરા સરખો વિચલિત થતો નથી. ઉત્કટ પ્રવૃત્તિમય હોવા છતાં એનામાં રજ્જેગુણી દોડધામ દેખાતી નથી. શાંત, ગંભીર, સ્થિર અને ધીર એવા એ યોગીને શાની ઉપમા અપાય ?

ગીતા કહે છે : જ્યાં પવન વાતો નથી, હવામાં કશો ફોલ નથી ત્યાં જે દીપજ્યોતિ બળે છે તે જેમ શાંત અને સ્થિર હોય છે, સ્નેહમાંથી પ્રકાશ અખંડ ઉપજાવતાં છતાં અને ચારે કોર પ્રકાશ ફેલાવતાં છતાં તે જાણે સમાધિમાં માણતી હોય એમ અવિચળ રહે છે, તે જ રીતે યોગી પણ આ દુનિયામાં વિચરે છે અને જીવન જીવે છે. એને એ જ્યોતિતી જ ઉપમા અપાય.

જે જે દેશના લોકોએ આ ઉપમા સાંભળી છે તે બધા આ ઉપમા પર આશક થઈ ગયા છે.

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેજ્જતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુજ્જતો યોગમ્ આત્મનઃ ॥ (૬૦૧૯)

*

*

*

સર્વશ્રેષ્ઠ સુખ

સુખસુખમાં ફેર હોય છે. પોતાનાં કુટુંબીઓને લઈને કાઢવમાં આજોડતા સ્વરનું સુખ જુદું ને જીવનરહસ્ય ઉકેલવાના વ્યાપારમાં અખંડ રાચનાર ફિલસૂફ સુકૃતનું (સૉક્રેટીસનું) સુખ જુદું. આ બે છેડા વચ્ચે અનેક પ્રકારનાં સુખો છે. કેટલાંક સુખો એટલાં તો મેલાં હોય છે કે એ માણસનું નૈતિક જીવન તો શું પણ એની સુખ ભોગવવાની શક્તિ પણ હણે છે. કેટલાંક સુખો માણસનું મોહું તરત ભાંગી નાખે છે, ન્યારે કેટલાંક સુખો એની રસિકતા વધારી એને જીવનના ઊંડાણનો પરિચય કરાવે છે. કોક કોક વાર ઉચ્ચ અને નીચ એવાં બે સુખો એક સાથે ભળી જાય છે જેથી ખચર નથી પડતી કે સરવાળે જીવન ચડે છે કે પડે છે. અને એવાં પણ કેટલાંક સુખો હોય છે કે જે પ્રારંભમાં સાવ પ્રાકૃત હોવા છતાં કાળે કરીને એમાં ઊંડાણ અને પવિત્રતા આવી જાય છે અને પછી એ જીવનને ઉચ્ચ કોટિ સુધી લઈ જાય છે.

એમ જોવામાં આવ્યું છે કે વિકૃત અભિરુચિનાં સુખો માણસને પાડે છે એટલું જ નહીં પણ એની સુખ ભોગવવાની શક્તિને જ મારી નાખે છે. જીભ, નાક અને ચામડીના સ્પર્શ વડે જે સુખો ભોગવાય છે તે પશુકોટિનાં જ હોય છે. એ ગમે તેટલાં ઉત્કટ હોય સ્વાભાવિક અને નિર્દોષ હોય તોયે એમાં ઉન્નતિનાં તરવો ભાગ્યે જ જડે છે. આંખ અને કાન વડે ભોગવેલાં ભાવનાત્મક અને કલાત્મક સુખો આનંદ માણવાની ક્ષમતા વધારે છે. એ બેમાં પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ નહીં જેવો હોય છે, અને તેથી જ કલાના આત્માનો, તાટસ્થયયુક્ત તાદાત્મ્યનો અનુભવ આ જ બે ઇન્દ્રિયો કરાવે છે.

ઉચ્ચ કોટિનું જે સુખ હોય છે, તે અનુભવવા માટે અને રાચવા માટે વિશેષ સંસ્કારિતાની જરૂર હોય છે. એ સુખ મનનાત્મક,

ધ્યાનાત્મક, કે વિચારાત્મક હોય છે. સ્મૃતિ તથા સર્જનાત્મક કલ્પના એ બંને ક્ષેત્રમાં આ સુખનો વિલાસ જડી આવે છે. ભાવગમ્ય, કલ્પનાપ્રધાન, સ્મરણરુચિર, અને રચનામનોહર — આવાં સુખોને ગીતાએ બુદ્ધિગ્રાહી સુખો કહ્યાં છે. એમાં ઇદ્રિયોનો વિષયો સાથેનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક નથી હોતો. એ સુખો માણસને ‘વિગલિત-વેદાન્તર’ આનંદ આપતાં છતાં એને મોહમાં ફસાવતાં નથી, એને તત્ત્વચ્યુત કરતાં નથી. સામાન્ય દુન્યવી સ્થિતિમાં જો સમાધિસુખની ઝાંખી કરવી હોય તો આ બુદ્ધિગ્રાહ્ય અને અતીન્દ્રિય સુખો મારફતે જ થઈ શકે છે. માણસે પ્રયત્નપૂર્વક એક એક ક્ષેત્ર વટાવી આ ઉચ્ચ કોટિના સુખ સુધી પહોંચવું જોઈએ, અને પછી ત્યાં જ સ્થિર થવું જોઈએ.

આ સુખ સર્વોચ્ચ છે એની મુખ્ય કસોટી એ કે એ ભૂમિકા સુધી ગયા પછી બીજાં કોઈ પણ જાતનાં સુખો માણસને લલચાવી નથી શકતાં, અને એથી યે મોટી બીજી કસોટી એ કે એ સુખનો અનુભવ થયા પછી ગમે તેટલું ભારે દુઃખ આવી પડે તોયે માણસ એની આગળ દ્વાર્ધ નથી જતો, અભિભૂત નથી થતો. પંઢરપુરના સંતો જ્યારે ભજનમાં તલ્લીન થતા ત્યારે કુંભારની ભઠ્ઠીમાંથી કાઢેલી લાલચોળ સળી માથામાં વાગે અને માથાની ચામડી બળીને ગંધાય તોયે એ સંતોને તેની ખબર ન પડે. અને અરબસ્તાનમાં પગે વાગેલું બાણ ખેંચી કાઢવા દેવાની ના પાડતો ભક્ત જ્યારે નમાજ પઢવા બેઠો ત્યારે એના પગમાંથી બાણ ખેંચાયું એની વેદના તો શું પણ એનું ભાન પણ અનુભવતો નથી. બળતી મિથિલા બચાવવા યોગ્ય ગોઠવણ કર્યા પછી તે જ હાથે ધર્મચર્યા અને તત્ત્વમીમાંસાના આનંદમાં ગરક થનાર જનકનો દાખલો પણ આપણી પાસે છે. બુદ્ધિની તદ્દન અલિપ્ત રહેવાની અને ગમે તેટલા ઊંડાણમાં પહોંચવાની શક્તિ અદ્ભુત છે. આવી શક્તિ વડે જ સુખનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે પણ ઉત્કટ અને અસાધારણ જ હોઈ શકે છે.

सुखम् आत्यंतिकं यत् तद् बुद्धिग्राह्यम् अतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश् चलति तत्त्वतः ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितો न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ (૬૦૨૧-૨૨)

પરમયોગીનું સર્વાત્મૈક્ય

ધાર્મિકતા કેળવીને જે કાંઈ પણ મેળવવા જેવું હોય તો તે આત્મોપમ્ય અને અન્તે આત્મૈક્ય છે. આ સૃષ્ટિમાં ગમે તેટલી વિવિધતા હોય તોયે મૂળમાં તે એકરૂપ છે, એકજળસી છે, એનો જેને અનુભવ થયો છે એને જ શાંતિ-લાભ થવાનો.

અધે ઈશ્વર છે, એક જ આત્મા અધે અનુસ્યૂત છે, એટલું જ નહીં પણ મન અને હૃદય પણ સર્વત્ર મળીને એક જ છે. ખી ખીને દિવસ પૂરા કરનાર ઘેટું કે હરણ અને એને વગર વાંકે મારીને ખાઈ જનાર વાઘ કે વરુ અધાંનું હૃદય એક જ છે. જનાણાની શોભા ખતાવનાર ચટાપટાવાળો વાઘ અને કારુણ્ય નીતરતી આંખોવાળી ગાય — અનેનો સર્જનહાર એક જ છે એટલું જ નહીં પણ અન્નેનું હૃદય પણ એક જ છે. અન્ને અન્તે એક જ તત્ત્વના બે અવતાર છે. એ જે સમજે છે તે જ ખરેખર સમજે છે, તે જ ડાહ્યો છે.

આવી સમજણ કેળવવા માટે મુખ્ય સાધના એ છે કે ખીજનાં સુખદુઃખથી પોતે સુખી અને દુઃખી થવું, ખીજના આનંદમાં એકરૂપ થઈ જવું અને જેમ આપણે પોતે પોતાના દોષો સહાનુભૂતિપૂર્વક ભૂલી જઈએ છીએ, દરગુજર કરીએ છીએ તેમ જ અધાંના દોષો પ્રત્યે આપણે એ જ ભાવ રાખવો ઘટે છે. હું પોતે જ અધાંનાં હૃદયમાં રહું છું અને અધાંને મારા હૃદયમાં સ્થાન છે એવી વિશ્વવ્યાપી ભાવના અને દષ્ટિ કેળવી એટલે જીવન-યોગ સાધ્યો. અધે પ્રેમ, અધે દયા, અધે સમભાવ એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ યોગ છે, એ જેણે સાધ્યો તે જ પરમ યોગી છે.

સર્વભૂતસ્થમ્ આત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।
 ઓક્ષતે યોગ-યુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥
 આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોઽર્જુન ।
 સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥ (૬-૨૯, ૩૨)

નોંધ:-

અહિંસાનો પાથો

અધે પોતે જ છે, અધે એક જ અંતર્યામી પરમાત્મા છે એનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી માણસની હિંસાવૃત્તિ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. માણસ પોતે પોતાનો ધાત શી રીતે કરી શકે? આવા સાક્ષાત્કારી પુરુષને માટે હિંસાવૃત્તિ સંભવતી જ નથી. એનું જીવન એ જ સર્વોચ્ચ સ્થિતિ છે.

સમં પશ્યન્ હિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમ્ ઓશ્વરમ્ ।
 ન હિનસ્તિ આત્મના આત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ (૧૩-૨૮)

*

*

*

તોફાની મન કાબૂમાં કેમ અણુાય ?

ગીતાની શિખામણ તો હૃદયની ગ્રંથિ તોડી નાખનાર છે જ પણ ગીતામાં અર્જુને જે સવાલો પૂછ્યા છે તે એટલા સ્વાભાવિક અને અંધબેસતા છે કે માણસના હૃદયને અર્જુન પ્રત્યે વફાલ ઊપજે છે. કેવો સવાલ એણે પૂછ્યો! યોગ્ય વખતે યોગ્ય શબ્દોમાં આવા, ચોંટી જાય તેવા, સવાલો પૂછનાર અર્જુન મારો જ પ્રતિનિધિ છે એમ દરેક શ્રેયાર્થી માણસને થયા વગર રહેતું નથી.

ભગવાને આત્મૌપમ્યની શિખામણ આપી, સામ્યયોગ ખતાવ્યો, અને એની કૃપાશ્રુતિ કહી. એ અધુન સાંભળી મન ઉત્તેજિત થાય છે છતાં અંદરથી સમાધાન થતું નથી. ઊલટી શંકા ઊઠે છે કે આ સ્થિરતા હું શી રીતે કેળવી શકીશ? આ યોગની ભૂમિકા ઉપર હું શી રીતે આરૂઢ થઈ શકીશ? મારું મન મારા તાબામાં હોય ત્યારે ને? એ એટલું જોરવાર અને તોફાની છે કે એને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તો તોફાની

હવાને કાબૂમાં આણવા જેવું દુષ્કર કર્મ છે. એ ચંચળ મનને સ્થિર શી રીતે કરાય ?

चंचलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि बलवद्बुद्धम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोर् अिव सुदुष्करम् ॥ (૧. ૩૪)

*

*

*

અભ્યાસ અને વૈરાગ્યના એકઠી સાધના

નિત્યના અનુભવના ઊંડાણમાંથી પૂછેલા પ્રશ્નોનો સત્કાર કરીને જ ભગવાને જવાબ વાળ્યો છે.

અેશક મન દુર્દાંત છે, ચંચળ છે છતાં એને માટે પણ લગામ નથી એમ નથી. જે પાડા અને ઘોડા કાબૂમાં આણી શકાય છે, બળદ અને હાથી વશ કરી શકાય છે તો તોફાની મન પણ કુનેહથી અને ચીવટથી કાબૂમાં લઈ શકાય છે. એને માટે ફરી ફરી પ્રયત્ન કરવાનો અભ્યાસ જોઈએ છે અને જે જે વસ્તુ તરફ મન દોડે છે તે તે વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખી એ વસ્તુ કેટલી નિઃસાર છે, વ્યર્થ છે એનું ભાન પણ કેળવવું જોઈએ. અખંડ પડતાં પાણીનાં ટીપાંથી જે વજ્ર જેવા પથરા પણ ધસાઈ જાય છે તો અભ્યાસથી શું ન થઈ શકે ? પણ એ ચમત્કાર સાધવા માટે સંયમ કેળવેલો હોવો જોઈએ. વાસના પર અને મન પર, હૈયા પર અને બુદ્ધિ પર માણસે કાબૂ મેળવવો જોઈએ. એ સંયમ જેની પાસે નથી એને માટે કશુંય શક્ય નથી. અને એ સંયમ વડે જેણે પોતાનું હૈયું કાબૂમાં આણ્યું છે એને માટે અશક્ય એવું કશું નથી.

असंशयं महाबाहो ! मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुम् अपायतः ॥ (૧. ૩૫-૩૬)

*

*

*

દુર્જનોની મૂંઝવણ

જે સાધનાવીર છે, સંકલ્પસમર્થ છે તેને માટે આ જવાબ સંપૂર્ણ છે; સંતોષકારક છે. પણ અર્જુનનો સવાલ આપણા જેવા સ્ખલનશીલ દુર્જનો માટે હતો એટલે અર્જુન ફરી પૂછે છે : ભગવાન, તમે જે કહો છો તેમાં જે માને છે, જે શ્રદ્ધા રાખે છે, તદ્દનુસાર પ્રયત્ન પણ કરે છે અને છતાં એમાં ફાવતો નથી, એવા માણસને આ યોગ સિદ્ધ થવાનો નથી. ત્યારે શું એનો આખો પ્રયત્ન એજે જ ગયો ? એને શું સાચો માર્ગ જડવાનો જ નથી ? તમે પોતે જગદ્ગુરુ છો. તમે જો એ શંકાનું નિવારણ ન કરો તો ખીજો કોણ કરનાર છે ?

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगात् चलितमानसः ।

अप्राप्य योग-संसिद्धिं कां गतिं कृष्ण ! गच्छति ॥

अेतन् मे संशयं कृष्ण छेत्तुम् अर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न हि अपुपद्यते ॥ (૧. ૩૭, ૩૮)

*

*

*

કર્મની અમરતા

આના જવાબમાં ભગવાને જે જવાબ આપ્યો છે તે દુનિયાના તમામ માણસો માટે જાણે આશાનો અમરપટો છે. માણસનો રોજનો અનુભવ ગમે તેવો હોય પણ ‘સરવાળે જોવાની’ જેની શક્તિ છે તેનો જે સાર્વાભૌમ અનુભવ છે તે જ ભગવાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મનુષ્યના પ્રતિનિધિરૂપ અર્જુનને સંભળાવ્યો છે. જે માણસ શુદ્ધહૃદય છે, જે સદ્બુદ્ધિથી પ્રેરાયો છે અને જે કલ્યાણકામનાથી જ પ્રવર્તે છે તેની કોઈ કાળે દુર્ગતિ થવાની નથી — એ ઉત્તરોત્તર આગળ જ વધવાનો છે.

આજે એને સારી સગવડો ન મળી તો કાલે એ બધી સગવડો એની મેજે એની પાસે ચાલતી આવવાની. ખીજું સમાધાન ભગવાને એ આપ્યું છે કે માણસના મરણ સાથે એના બધા પ્રભાસો મરી નથી જતા. પણ ગણિતમાં જેમ સરવાળામાં નવ કરતાં સંખ્યા

વધે એટલે એકમના વધેના આંકડા દશકના સ્થાનમાં મળી જાય છે તેની જ રીતે આ ભવની કમાઈ જો આ ભવમાં ન સમાય તો આગલા ભવમાં વધી આવે જ છે. અને તેથી આગળનો સરવાળો સહેજે પરિપુષ્ટ થાય છે. જેમ આત્માનો નાશ નથી તેમ કર્મનો પણ નાશ નથી. સારું કે નરસું જે કયું છે તે સાથે આવવાનું જ, એટલી જેની શ્રદ્ધા છે તેની મૂડી કોઈ કાળે ખૂટવાની નથી. એવો શ્રદ્ધાધન માણસ જીવનનો વ્યાપાર ચેતીને અને આહોશીથી ખેડી શકે છે અને એક પછી એક અનેક જન્મ ઝપાટાભેર વટાવી અંતે પરમ ગતિને પામે છે. પણ એને માટે જોઈએ છે શ્રદ્ધા, જોઈએ છે ઈશ્વરનિષ્ઠા.

પાર્થ ! નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્ તસ્ય વિચ્યતે ।

ન હિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિદ્ દુર્ગતિં તાત ! ગચ્છતિ ॥

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાન્ લોકાન્ અપિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગમ્નઃક્રિયોઽભિજાયતે ॥

અથવા યોગીનામ્ એવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

એતદ્ હિ દુર્લભતરં લોકે જન્મ યદીદૃશમ્ ॥

તત્ર તં બુદ્ધિ-સંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનંદન ! ॥

પૂર્વામ્યાસેન તેનૈવ હિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ ।

જિજ્ઞાસુર્ અપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ॥

પ્રયત્નાદ્ યત્નમાનસ્ તુ યોગી સંશુદ્ધિકલ્વિષઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્ તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ (૬૦-૪૦-૪૫)

*

*

*

સાધનામાત્રની ફેંચી

હાથમાં ધાનસ લઈને જઈએ એટલે રાતની મુસાફરી જેમ સહીસગ્રામી થાય છે તેવી જ રીતે જો ઈશ્વરનિષ્ઠા સાથે સાથે જીવન-યોગ કેળવીએ તો જીવનયાત્રા સહેલી અને સફળ થાય છે. ઈશ્વરને

ઝોળખ્યો, એને શરણુ ગયા, એના દિવ્ય જન્મકર્મનો પરિચય સાધ્યો અને એની ઇચ્છાને અધીન થયા તો જીવનવિકાસને અર્થે વધારે કશું કરવાપણું રહેતું જ નથી. હજી એ એંગ્લિન સાથે સંકળાઈ જાય તો મુસાફરી માટે એને વધુ કશું કરવાપણું રહેતું જ નથી, જ્યાં સુધી એની સાંકળ શક્તિના સ્રોત એવા એંગ્લિન સાથે સંધાયેલી છે ત્યાં સુધી એને બીજી કશી જ ચિંતા નથી.

પણ આ દાખલો અપૂર્ણ છે. એંગ્લિન અને હજી એ એક જ પાટા ઉપર દોડતાં છતાં એમની વચ્ચે સામ્ય નથી. જ્યારે આ જીવનની મુસાફરીમાં આપણે ખાસ સમજવાનું તો એ હોય છે કે હજી જ્યારે એંગ્લિનને અંતર્બાહ્ય ઝોળખે છે ત્યારે એ એંગ્લિન સાથે એક રૂપ થઈ જાય છે, એટલે કે પોતે જ એંગ્લિન થઈ જાય છે, અને પછી બીજા અનેક હજીઓ ખેંચી લેવાની શક્તિ એનામાં આવી જાય છે.

ઈશ્વરસાક્ષાત્કારની ખૂબી જ એવી છે કે જેમ સૂતરનો એક છેડો હાથ આવ્યો એટલે ધીમે ધીમે ખેંચતાં સૂતરનો આખો દોડો જ હાથમાં આવી જાય છે તેવી જ રીતે જો સાચી ઈશ્વરનિષ્ઠા હોય અને અખંડ પ્રયત્ન હોય તો પ્રયત્નથી સત્યનારાયણનો નિશ્ચિત, સંપૂર્ણ અને સમગ્ર સાક્ષાત્કાર થયા વિના રહેતો જ નથી. પછી મનમાં નથી રહેતો કોઈ સંશય, નથી રહેતો કોઈ ખામી. એટલું જાણી લીધું એટલે પછી કશું જાણવા જેવું રહેતું જ નથી. માણસ સાચી રીતે શોધ કરે.

ખરી મુશ્કેલી રસ્તો જડવાની નથી પણ એ રસ્તે જવાની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી, એ મુશ્કેલી છે. એ જ માણસનું દુર્દૈવ છે.

મय्यासक्तमनाः पार्थ ! योगं युञ्जन् मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यतताम् अपि सिद्धानां कश्चिन् मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ (૭ • ૧, ૩)

*

*

*

વિભુ-જીવન

માણસ પોતાની માનવી દૃષ્ટિથી જુએ છે તેથી એને દુનિયામાં સારાનરસાનું દ્રંદ જ દેખાય છે : એની પાછળ રહેલું પરમમંગલ અદ્રેત તત્ત્વ દેખાતું નથી. તમામ મૂંઝવણનું કારણ એ જ છે. આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ધૃશ્વરમાંથી જ છે. ધૃશ્વરથી જુદું અહીં કશું છે જ નહીં. જેમ હારના મણકા સૂતરને આધારે ટકે છે તેમ ધૃશ્વરને આધારે અધું ટકેલું છે. જીવનમાં, સમાજમાં, આ વિશ્વમાં, જે કાંઈ છે તેનો સાર ધૃશ્વર પોતે જ છે. જે દહાડે માણસ દરેક વસ્તુમાં ધૃશ્વરનો આવો સાક્ષાત્કાર મેળવી શકે તે દહાડે એની અધી મૂંઝવણો એની મેળે દૂર થાય છે.

(આ દૃષ્ટિ કેળવવા માટે ભગવાને આ અધ્યાયમાં તેમ જ દસમા અધ્યાયમાં કાવ્યમય ઉદાહરણો લખીને આપણને સગવડ કરી આપી છે. આવાં ઉદાહરણો હમેશાં સરખી જ રીતે આકર્ષક નથી થતાં. દર જમાનાએ પોતપોતાનો વિભૂતિયોગ ગોઠવવો રહ્યો. અહીં તો કેવળ ‘ઉદ્દેશ’ ખાતર એટલે કે નામ લેવા ખાતર ભગવાને થોડોક વિસ્તાર કર્યો છે.

દસમા અધ્યાયના વિભૂતિયોગનો વિસ્તાર ટૂંકાવી અને એકખીન્ન સાથે ભળતા દાખલાઓ ભેગા કરી મેં એક નવો વિભૂતિયોગ ગોઠવી કાઢ્યો છે, જુઓ સંકલિતા ભગવદ્ગીતા, અ. ૩૦, પૃ. ૫૫-૫૭.)

માણસ માટે સૌથી વ્યાપક, સૌથી જાંડું અને સૌથી અગત્યનું જો કોઈ તત્ત્વ હોય તો તે જીવન છે. મૃત્યુ સાથે સનાતન સંગ્રામ કે સહયોગ ચલાવતાં જીવન હાર્યું નથી. પણ મૃત્યુ ઉપર વિજય જ મેળવતું આવ્યું છે. આ વિશ્વમાં અનંત પ્રાણીઓ છે, અને અહર્નિશ અનંત પેદા થાય છે. એ અર્ધામાં — એકેએકમાં જીવવાની જે અમર ઇચ્છા છે તે જોયા પછી જીવનની શક્તિ કેટલી જખરદસ્ત છે એનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. જેઓ ત્રાસીને આત્મહત્યા કરે છે તેઓ પણ જીવનને ઓછું ચાહતા નથી. જીવન-નિષ્ઠા, જીવન-ભક્તિ, જીવન-પ્રેમ, જીવન-પરાયણતા સાર્વભૌમ છે, આટલી અધી વૃત્તિઓ અને ઊર્મિઓ એની આગળ

ગોણુ છે. આ જીજીવિષા અને જીવન-નિષ્ઠા અનંત રીતે વ્યક્ત થાય છે. આ વિશ્વમાં સર્વવ્યાપી તત્ત્વ હોય તો તે એ જ છે. એનું જ સામ્રાજ્ય બધે ચાલે છે. જીવન બીજ રૂપમાં પણ છે અને વિસ્તારના રૂપમાં પણ છે. બીજમાંથી વિસ્તાર અને વિસ્તારમાંથી ફરી બીજનો સંભવ એ ઘટમાળ અનાદિકાળથી ચાલતી જ આવી છે. શું ભગવાન આ ઘટમાળથી નોખો હોઈ શકે? ધૈર્ય પોતે જ કહે છે કે તમામ ભૂતોની અંદર સ્ફુરતું જીવન હું જ છું. તમામ ભૂતોનું સનાતન બીજ પણ હું જ છું.

जीवनं सर्वं भूतेषु ।

વીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ! સનાતનમ્ । (૭.૧૦)

*

*

*

કામ

મનુસ્મૃતિના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે કે માણસ જે કાંઈ કાર્ય કરે છે તે કામથી, વાસનાથી, ઇચ્છાથી, કશાક હેતુથી પ્રેરાઈને જ કરે છે. દુનિયામાં અ-કામતા શોધ્યે જડે નહીં. ન ચ એવ અિહ અસ્તિ અકામતા આવા સર્વવ્યાપી કામને નિયંત્રણમાં રાખવાની શક્તિ કેવળ ધર્મને જ છે. માણસ કામથી પ્રેરાય છે. યદ્ યદ્ હિ કુરુતે કર્મ તત્ તત્ કામસ્ય ચેષ્ટિતમ્ । એ કામને સફળ કરવા માટે માણસ અર્થસંગ્રહ કરે છે, સામર્થ્ય કેળવે છે, મનુષ્યબળ મેળવે છે, વિજ્ઞાન ખેડે છે, મોટાં મોટાં સંગઠનો કરે છે અને દરેક જાતની પ્રવૃત્તિ આદરે છે. કામની પ્રેરણાથી જ અર્થનો વિસ્તાર કરાય છે.

પણ કામથી કાયમની તૃપ્તિ થતી નથી. કામ માણસને પ્રેરે છે અને અંતે છેતરે છે. કામ જેવી મોહક, પ્રેરક, માદક અને અંતે વિફળ એવી બીજી વસ્તુ નથી. તેથી જ કામને જ્યાં અવકાશ જ નથી એવા મોક્ષનો આદર્શ માણસે ખેડ્યો. પણ મોક્ષની લગન લાગે ત્યારે ને? ત્યાં સુધી કામ ઉપર જીન કસીને એને લગામ લગાવીને હાથમાં

ચાલુક અને અંકુશ લઈને એની પાસેથી સેવા લેવી રહી. કામનો આ જે અંકુશ છે - લગામ છે તેને આપણે ધર્મને નામે ઓળખીએ છીએ. ધર્મના અંકુશમાં રહેલો કામ એ જ સામાજિક જીવનનું પ્રેરક અને તારક તત્ત્વ છે. તેથી જ ભગવાને પોતાની વિભૂતિનો પરિચય આપતાં કહ્યું કે ધર્મથી અવિરુદ્ધ એવો જે કામ તે હું છું.

धर्माविरुद्धो लोकेऽस्मिन् कामोऽस्मि भरतर्षभ ! (૭. ૧૧/૨)

*

*

*

સાત્ત્વિક યજ્ઞ

ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે 'યજ્ઞ એ જ બ્રહ્મ' કહીને એની ઉપાસના કરવી. દુર્ઝળતા કેટલી ખરાબ છે એ સૌ કોઈ જાણે છે, પણ યજ્ઞ એ હમેશાં સારી વસ્તુ છે એમ પણ સિદ્ધ નથી થયું. યજ્ઞ વાપરીને માણસ લૂંટફાટ કરે, ગરીબોને દબાવે, અનાથોને લૂટે અને અધર્મનો ધર્મ તરીકે પ્રચાર કરે એવા દાખલા દુનિયામાં ઓછા નથી. કુદરતે માણસ માટે જેટલાં દુઃખો ઉત્પન્ન કર્યાં છે એના કરતાં માણસે પોતે જ પોતાની સામે વધુ મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન કરી છે. અને એ બધું એના શરીરયજ્ઞ અથવા બુદ્ધિયજ્ઞને પરિણામે થવા પામ્યું છે. એ બધું જોઈ યજ્ઞ અને યજ્ઞનું સંગઠન બંને પ્રત્યે સજ્જનો અશ્રદ્ધાળુ થયા છે.

ગીતામાં ભગવાન કહે છે કે યજ્ઞવાન લોકોનું યજ્ઞ હું છું, પણ એ યજ્ઞ કામ અને અનુરાગથી તદ્દન મુક્ત હોય તો જ.

बलं बलवताम् अस्मि काम-राग-विवर्जितम् । (૭. ૧૧/૧)

*

*

*

ગુણમયી માયા

ભગવાને સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એવા ત્રણ ગુણવાળી માયા પેદા કરી. અને પોતે એની પાછળ છુપાઈ ગયા. આ સૃષ્ટિ ત્રિગુણાત્મક છે. દરેક વસ્તુમાં આ ત્રણે ગુણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હોય જ છે. જે ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય તેને નામે તે વસ્તુ ઓળખાય છે એટલું જ.

આ ત્રણ ગુણોનું સ્વરૂપ, એમનો જીવન સાથેનો સંબંધ અને એમનો વિસ્તાર, એ અધું ગીતામાં જ સૌથી પહેલું વર્ણવેલું જડે છે. વેદોમાં આ ત્રિગુણ ઉપર કયાંય ભાર નથી મૂક્યો. ઉપનિષદો એટલે અધ્યાત્મ-શાસ્ત્ર. ત્યાં તો આ ત્રણ ગુણોની ચર્ચા ડાલે ને પગલે આવવી જોઈતી હતી. પણ ઉપનિષદોમાં ગુણોનો ઉલ્લેખ જવલે જ આવે છે. એટલે આ સૃષ્ટિની ત્રિગુણાત્મક રચનાની મીમાંસા ગીતાની અથવા ગીતાના ભગવાનની મૌલિક મીમાંસા છે એમ જ કહેવું પડે છે.

આ ત્રણ ગુણોની વ્યવસ્થાથી માણસને એટલો તો સંતોષ થયો છે કે ગુણ ત્રણ જ કેમ અને એ કયાં તત્ત્વને અનુસરીને નક્કી કરેલા છે અને એના પેટા વિભાગ કેટલા થઈ શકે છે એની જિજ્ઞાસા માણસે, શાસ્ત્રીય રીતે કરવાનું છોડી દીધું છે. નવા લોકોમાં પણ જે કોઈ આ ત્રિગુણવ્યવસ્થાને સવિસ્તર સાંભળે છે તેને પણ થાય છે કે આ ગુણ-ત્રય-વ્યવસ્થા બધી રીતે અંધએસતી છે. ભગવાન પોતે કહે છે કે આખું વિશ્વ આ ત્રણ ગુણોનો વિસ્તાર છે. એ ત્રણે ગુણ મારામાંથી જ પેદા થયેલા છે. અને છતાં હું એમને વશ નથી. મારી આ ત્રિગુણાત્મક માયા તરી જવી અહુ અધરી છે. જેઓ ત્રિગુણથી પર એવા મને શરણુ જાય છે તેઓ જ આ માયામોહને તરી જાય છે. જેઓ ઈશ્વરને શરણુ જતા નથી તેઓ માયાની જાળમાં સપડાઈને અસુર-વૃત્તિ કેળવે છે.

રજ અને તમ એ બે ગુણો અંધનકારક છે, ત્રીજો પાંડનારા છે, એટલું તો સહેજે ધ્યાનમાં આવી શકે છે. પણ સત્ત્વગુણ પણ સારો દેખાવા છતાં અંતે અંધનકારક છે અને તેથી સત્ત્વ કેળવી, રજ અને તમ ઉપર વિજય મેળવી અંતે આ સત્ત્વગુણથી પણ પર જવાનું છે એમ કહીને ગીતાએ અધ્યાત્મના આકાશમાં મોટામાં મોટું ઉડ્ડયન કર્યું છે. સત્ત્વગુણ પણ અંતે અંધનકારક જ છે એમ કહી ભગવાને માણસ આગળ એક અતિમાનુષી આદર્શ મૂક્યો છે.

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

माम् अत्र यो प्रपद्यन्ते मायाम् अत्र तां तरन्ति ते ॥ (૭-૧૪)

નોંધ :—

ગીતામાં ત્રિગુણના ઉલ્લેખ જ્યાં જ્યાં આવે છે તે અધાને એકત્ર કરી તે ઉપરથી ગીતાનું માનસશાસ્ત્ર તૈયાર કરવા જેવું છે. જેમ ગીતામાં આવેલાં પાંચ સાત શબ્દચિત્રો પરથી ગીતાના આદર્શ પુરુષને તારવી શકાય, દૈવી સંપત્તના છઠ્ઠીસ ગુણો વડે ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર તારવી શકાયું છે, એ જ રીતે આ ત્રિગુણના વિસ્તારથી ગીતાનું માનસશાસ્ત્ર તારવી કાઢવું જોઈએ.

*

*

*

ભક્તોના ચાર પ્રકાર

ગીતાએ ચાર પ્રકારના ભક્તો વર્ણવ્યા છે. આ ચાર જ શા માટે પસંદ કર્યા છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે, અને આ ચાર ભક્તો જ છે એમ કહેવાય કે નહીં એ આપણે જાણતા નથી. આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની — આ ચારેને ગીતાએ ભક્તો કહ્યા છે, અને એમાંયે જ્ઞાનીને સૌથી શ્રેષ્ઠ અને પોતાને સૌથી પ્રિય કહ્યો છે. આમાંનો જે આર્ત છે એ જીવનનાં અનેક દુઃખોથી હેરાન થવાથી ભગવાનને શરણુ જાય છે. એને વિશ્વાસ છે કે ત્યાં શાતા મળવી જ જોઈએ. આવો ભક્ત સામાન્ય કોટીનો ગણાય. કાર્યિક અને માનસિક અકળામણથી મુક્ત થવું એટલો જ એનો ઉદ્દેશ છે, પણ એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે ભગવાન પાસે જ દોડી જવું જોઈએ એટલું એ જાણે છે, અને એમાં જ એની મોટાઈ — ગીતાની ભાષામાં કહીએ તો ઉદારતા — રહેલી છે.

બીજો ભક્ત તે જિજ્ઞાસુ. એ જેમ જેમ જીવનનો સુખદુઃખાત્મક અનુભવ લેતો જાય તેમ તેમ એ અધું ખમવાની અથવા માણવાની શક્તિ તો એ કેળવતો જાય છે. પણ આ અધું શા માટે છે, અંતે જીવનનું રહસ્ય છે શું એ જાણવાની અદ્ભુત જિજ્ઞાસાથી પ્રેરાઈને એ ભગવાન પાસે દોડે છે. એ જાણે છે કે જીવનનું રહસ્ય ઉકેલનાર, સંશયનો છેદનાર, બીજો કોઈ છે જ નહીં.

ત્વદ્ અન્યઃ સંશયસ્ય અસ્ય છેત્તા ન હિ અુપપદ્યતે । (૬ • ૩૯)

ત્રીજો ભક્ત તે અર્થાર્થી. સામાન્ય લોકો એનો અર્થ કરે છે ધનનો ઇચ્છુક. જૂના વખતમાં એવા લોકો હતા ખરા કે જેઓ ધનના હગવાની ઇચ્છાથી વેપારઉદ્યમ કરવાને બદલે જપજાપ, પુરશ્ચરણ, અથવા તપસ્યા કરતા, અથવા અનેક રીતે ભગવાનને રાજી કરી એની કેવળ કૃપા વડે ક્યાંકથી ધન મળી જાય એવી અપેક્ષા રાખતા. પણ ગીતાનો અર્થાર્થી ઉદાર ભક્ત ધનપરાયણુ તો ન જ હોય. અહીં અર્થાર્થી એટલે જીવનનું સારસર્વસ્વ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનારો, રહસ્યાર્થી.

ભગવાન પ્રભુ છે, સર્વસમર્થ છે, ઉદાર દાતા છે. એની પાસેથી સહુ કાંઈ મળી શકે એમ છે ત્યારે બીજું બધું છોડીને એને શરણુ જઈને એની પાસેથી જીવનસાધ્ય કેમ ન મેળવીએ? (૧) પોતાનો પુરુષાર્થ અને (૨) ઇશ્વરની કૃપા એવી વાંદરાના બચ્ચાની બેવડી સાધના કરનારા તેઓ નથી હોતા. હું ઇશ્વરને શરણુ જાઉં, ઇશ્વરની ભક્તિ કરું એ જ મારી સાધના, એ જ મારો પુરુષાર્થ. ભગવાનને શું અશક્ય છે કે જેથી અર્ધો બોલે હું જાંચકું અને બાકીનો ભગવાન ઉપર નાખું? મારી ઉન્નતિને અર્થે કે મારા વિકાસને અર્થે મારે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ એ જ જે આગ્રહ હોય તો આગ્રહવળા પુરુષાર્થ હું શા માટે કરું? પોતાની વૃત્તિઓ ઉપર વિજય મેળવી બધી રીતે ઇશ્વરને શરણુ જાઉં અને એની અતન્ય ભક્તિ કરું એ જ પુરુષાર્થ શું ઓછો છે? એમાં કશી કચાશ ન રહે એટલે અસ. આવો અર્થાર્થી ઉદાર ભક્ત પોતાની નિષ્ઠા વડે ભગવાનને પોતાનો બનાવી દે છે અને હૃદયસ્થ ભગવાન પાસેથી ગમે તે મેળવી શકે છે. એ કર્મો કરે છે, પણ તે સાધના તરીકે નહીં; પણ ઇશ્વરને શરણુ ગયા પછી ઇશ્વરે સોંપેલાં કાર્યો સમજી ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે એ બધાં કામો કરે છે.

છેલ્લો ભક્ત તે જ્ઞાની. એણે પોતાની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરી છે, સુખદુઃખ ઉપર એણે વિજય મેળવ્યો છે, જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી પોતાનું કિદિમપ બાળી નાખ્યું છે, એ અખંડ યોગી છે, એ નિષ્કામ ભાવે -

કેવળ સ્વભાવ તરીકે - ભગવદ્ભક્તિમાં તલ્લીન થઈ જાય છે. એવો જ્ઞાની ભક્ત ભગવાનને એટલો અધો તો પ્રિય છે કે પરસ્પર પ્રીતિને કારણે એ ભક્ત ભગવાનનું હૃદય યત્ની ગયો છે. 'જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।' એવી જ્ઞાનશક્તિ એક જ ભવની સાધના વડે જવલ્લે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. જ્ઞાનીએ પાછળના અનેક જન્મોમાં ક્રમશઃ સંસિદ્ધિ મેળવેલી હોય છે એને સહજપણે ભગવાનના વિભુત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ! ।

आर्तो जिज्ञासुर्अर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर् विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम् अहं; स च मम प्रियः ॥

अुदाराः सर्वं अेवैते ज्ञानी त्वात्माैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा माम् अेवअवानुत्तमां गतिम् ॥

बहूनां जन्मनाम् अन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वम् अिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ (૭. ૧૬-૨૯)

*

*

*

ઉપાસનાનું સોપાન

અધા જ ધર્મો સાચા છે. ગમે તે દેવને નમસ્કાર કરીએ તોયે અંતે એ કેશવ પ્રત્યે જ પહોંચે છે, એ ખરું છે. ગમે તે ઉપાસનાને રસ્તે માણસ જાય તોયે અંતે એ મુકામે પહોંચવાનો જ એ વિષે શંકા નથી, છતાં અધા દેવો સરખી યોગ્યતાવાળા નથી હોતા, અધી ઉપાસનાનું તાત્કાલિક ફળ એકસરખું નથી હોતું. માણસ પોતાની વૃત્તિ, દૃષ્ટિ અને આદર્શ કરતાં વધારે ઉચ્ચ કોટિની ઉપાસના જીવી શકતો નથી. બાળકને જો એક રૂપિયો અને એક પેંડો એમાંથી ગમે તે લે એમ આપણે કહીએ તો રૂપિયો છોડી એ જેમ પેંડા તરફ દોડવાનો, તેમ જ જુદી જુદી વાસનાઓથી ઘેરાયેલો માણસ અંતર્યામી પરમાત્માની ઉપાસના કરવાને અદલે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કોઈ ને કોઈ સામાન્ય દેવતાની ઉપાસના આરંભે છે. ભગવાન જાણે છે કે એવો માણસ જાણે

છે એમણું, ઘેરાયેલો છે મોહથી, પણ અંતે એની શ્રદ્ધા સાચી છે. એટલે ભગવાન પોતે જ તે તે રૂપ ધારણ કરી જ્યાં જેની શ્રદ્ધા ખેંધી હોય ત્યાં જ એને એને લાયક સિદ્ધિ આપી દે છે. આવી સિદ્ધિ અને એનું કૃણ નાશવંત જ હોય. પણ એવું કૃણ મેળવી એ ભક્ત પોતાની શ્રદ્ધામાં ઉમેરો કરે છે. આમ કરતાં કરતાં જ્યારે માણસને શુદ્ધ ઈશ્વરભક્તિ જડે છે ત્યારે જ એ ભગવાનની સંનિધિમાં પહોંચે છે.

જેમ મુક્તિ ક્રમશઃ મળે છે, સાધનામાં પગથિયાં હોય છે તેમ ભક્તિના આદર્શમાં પણ માણસની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ઉચ્ચ અને ઉચ્ચતર એવી કોટિઓ હોય છે.

આ વાત જેના ધ્યાનમાં આવી તે પોતે મૂર્તિપૂજક ન હોવા છતાં મૂર્તિપૂજન કરવાવાળાઓને પગવશે નહીં. જંગલના લોકોના ધર્મ અને એમની માન્યતાઓ ભૂલભરેલી છે એટલું જ નહીં પણ તેઓ એવી માન્યતા રાખવામાં મહાપાપ કરે છે એ જાતની માન્યતા ખ્રિસ્તીઓ, મુસલમાનો અને એવા જ બીજા ધર્માવલંબીઓ ધરાવે છે અને તે તે લોકોને એ પાપમાંથી ઉગારવા માટે એમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એમની પાસેથી એમની માન્યતાઓ છોડાવવાનો જખરદસ્ત પ્રયત્ન કરે છે. ગીતાધર્મી જાણે છે કે ઔદ્ધિક ભૂલ એ કાંઈ નૈતિક અધઃપાત નથી. આપણે પરમ રહસ્ય ન જાણતા હોઈએ તેથી શું? ભગવાન તો આપણું હૃદય પહેચાને જ છે. ત્યારે આપણે કોઈના ઉદ્ધાર વિષે આટલા સાશંક શા માટે થઈએ?

અને કોણ કહી શકે કે ઈશ્વર વિષેની આપણી પોતાની કલ્પના નિર્દોષ છે? ઈશ્વર આગળ આપણું અજ્ઞાન અને પેલા જંગલી, વહેમી આરણ્યકનું અજ્ઞાન એ બે વચ્ચે ખુબ જ થોડો ફેર હશે. આપણે શા માટે માનીએ કે આપણે તો સાચા ઈશ્વરને પૂર્ણપણે ઓળખીએ છીએ અને બીજાઓ અજ્ઞાનની ખાઈમાં રહીને ત્યાં જ રાચવા જેટલા પતિત છે? જેમ આગકો ક્રમે ક્રમે ઉંમરલાયક થાય છે તેમ સાચા ભક્તો ક્રમશઃ જ્ઞાનમાં

અને ભક્તિમાં આગળ વધે જ છે અને ભગવાન તો એમની પાસે અથથી ઇતિ સુધી છે જ.

કામૈસ્ તૈસ્ તૈર્ હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપચ્ચન્તેઽન્યદેવતા : ।

તં તં નિયમમ્ આસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમ્ ઇચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાચ્છલાં શ્રદ્ધાં તામ્ એવ વિદધામ્યહમ્ ॥

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્ તસ્યારાધનમ્ ળીહતે ।

લભતે ચ તતઃ કામાન્ મયૈવ વિહિતાન્ હિ તાન્ ॥

અન્તવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પ-મેઘસામ્ ।

દેવાન્ દેવયજો યાન્તિ મદ્ભક્તા યાન્તિ મામ્ અપિ ॥

અવ્યક્તં વ્યક્તિમ્ આપન્નં મન્યન્તે મામ્ અવુદ્ધયઃ ।

પરં ભાવમ્ અજાનન્તો મમાવ્યયમ્ અનુત્તમમ્ ॥

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોઽયં નાભિજાનાતિ લોકો મામ્ અજમ્ અવ્યયમ્ ॥ (૭. ૨૦-૨૫)

*

*

*

અશ્વિયં પ્રાપ્તિની કઠિનતા

ગીતામાં એક ટેકાણે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે તારા પ્રભુ અનેક જન્મો થયા છે અને મારા પણ થયા છે. હું એ બધાને જાણું છું અને તું તે જાણતો નથી. ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ જાણવાની શક્તિ કેવળ એક ભગવાનની જ છે. માણસને એ બધું જાણવાની શક્તિ આપેલી નથી.

આ અધ્યાયમાં ભગવાન કહે છે કે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન બધું હું જાણું છું પણ મને કોઈ જાણતું નથી. એનું કારણ એ છે કે બધાં પ્રાણીઓ રાગદ્વેષથી ઘેરાયેલાં હોવાથી એમની દષ્ટિ ટૂંકી થઈ જાય છે, એમનું હૈયું સંકુચિત થઈ જાય છે. માણસ જ્યારે વ્રતોની દૃઢતા કેળવે, દ્વંદ્વમોહથી મુક્ત થઈ જાય અને પુણ્યકર્મોથી પાપ ઉપર વિજય મેળવે ત્યારે જ તેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અને પછી એનું તમામ કર્મ આધ્યાત્મિક બની જાય છે.

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન !
 ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ; માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥
 ઝિચ્છા-દ્વેષસમુત્થેન દ્વંદ્વમોહેન ભારત !
 સર્વભૂતાનિ સંમોહં સર્ગે યાન્તિ પરંતપ ! ॥
 યેવાં તુ અંતગતં પાપં જનાનાં પુણ્યકર્મણામ્ ।
 તે દ્વંદ્વમોહ-નિર્મુક્તા ભજન્તે માં દૃઢવ્રતાઃ ॥
 જરા-મરણ-મોક્ષાય મામ્ આશ્રિત્ય યતન્તિ યે ।
 તે બ્રહ્મ તદ્ વિદુઃ કૃત્સ્નમ્ અધ્યાત્મં કર્મ ચાર્ખિલમ્ ॥ (૭-૨૬-૨૯)

જ્ઞાન અને કર્મ

ગીતાનો જ્ઞાન શબ્દ જેમ અત્યંત વ્યાપક છે તેમ કર્મ શબ્દ પણ ગીતાએ સૃષ્ટિના વ્યાપાર જેટલો વ્યાપક કર્યો છે. વેદનો 'વિસૃષ્ટિ' અને ગીતાનો 'વિસર્ગ' એ બન્ને શબ્દો આખા વિશ્વવ્યાપારને અને વિશ્વને લગાડી શકાય.

ભૂત-ભાવોદ્ભવ-કરો વિસર્ગઃ કર્મ-સંજિતઃ । (૮-૩/૨)

*

*

*

અન્તે મતિસ્સા ગતિઃ

માણસને કોઈ અકસ્માતને કારણે અચાનક એકાએક મૃત્યુ આવી જાય તો વાત બુદ્ધી, પણ જે માણસ સ્વાભાવિક રૂપે મરતો હોય તો તે વખતે એની નજર આગળ એની આખી જિંદગી પસાર થતી હશે. મરણ એ કોઈ નાનીસૂતી વાત નથી. આખા જીવનની જેમાં ઇતિશ્રી થાય છે એ ઘડી આખા જીવન જેટલી જ મહત્ત્વની ગણાવી જોઈએ. ધીમે ધીમે વર્ષાનુવર્ષ જીવેલા જીવનનો જ્યાં એકાએક અંત આવે છે તે મરણુઘડી કેટલી ઉત્કટ, કેટલી જાંડી અને કેટલી સારૂપ હશે એની તો કલ્પના જ કરવી જોઈએ. એ છેલ્લી ઘડીએ માણસને કેવા વિચારો આવતા હશે? એ ઘડી જે અકસ્માતરૂપ

ન હોય તો જીવન દરમિયાન જે જે વસ્તુઓ અગત્યની અથવા પ્રાણ-
સ્વરૂપ લાગી હોય તે બધીનો નિયોગ મરણ વખતે મનમાં હાજર
થતો હશે અને એ જ ભાથું લઈને માણસ આગલા ભવમાં પ્રવેશ
કરતો હશે. માણસે આખી જિંદગી પુરુષાર્થ કયો હશે, ભૂલો કરી
હશે, પણ છેલ્લી ઘડીએ જે કાંઈ ઉપસ્થિત થાય તે જ ખરું; બાકીનું
બધું ફોડ, કેમ કે છેલ્લી ઘડીએ જે ભાથું બાંધી લીધું હોય તેની જ
અસર નવા ભવ ઉપર થવાની છે. માટે માણસે એવી રીતે જીવવું
જોઈએ કે છેલ્લી ઘડી રળિયામણી થાય. અંતે મતિસ્સા ગતિઃ ।
એનું રહસ્ય ઉપર વર્ણવ્યું એ જ છે.

આખો જન્મારો ગમે તેવાં સારાં નરસાં કામો કરીશું અને છેલ્લી
ઘડીએ ભગવાનનું સ્મરણ કરી ઊગરી જઈશું એવી આશા બાંધીને
કોઈ ગફલતમાં રહે તો તેને અંતે પસ્તાવું જ પડશે. છેલ્લી ઘડી એ
અણીની ઘડી છે. એને માટે અખંડ પૂર્વતૈયારી જોઈએ છે. જે કાંઈ
કર્યું—કારવ્યું હોય, વિચાર્યું—ધાર્યું હોય એ પાઘડીના વળની પેઠે
છેલ્લી ઘડીએ આવીને ઊભું રહેવાનું જ. માટે છેલ્લી ઘડી જીતવી હોય
તો આખો સમય પોતાનાં મન અને બુદ્ધિ ધ્વજરતે અર્પણ કરી હમેશ
એનું સ્મરણ કાયમ રાખવું જોઈએ.

અન્તકાલે ચ મામ્ એવ સ્મરન્ મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥

યં યં વાઙ્મિ સ્મરન્ ભાવં ત્યજતિ અન્તે કલેવરમ્ ।

તં તમ્ એવૈતિ કૌન્તેય ! સદા તદ્ભાવ-ભાવિતઃ ॥

તસ્માન્ સર્વેષુ કાલેષુ મામ્ અનુસ્મર યુધ્ધ્ય ચ ।

મય્યપિત્તમનોબુદ્ધિર્ મામ્ એવૈષ્યસ્યસંશયઃ ॥

અનન્ય-ચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ ! નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ (૮-૫-૭, ૧૪)

*

*

*

પુનર્જન્મ

એક જણે કહ્યું છે કે પુનર્જન્મ ઉપર જેનો વિશ્વાસ છે તે બધા આર્યધર્મી. વ્યાખ્યા તરીકે આ વાત ચલાવી ન શકાય, પણ એટલું તો ખરું જ કે હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન, શીખ વગેરે એતદ્દેશીય ધર્મોએ જ પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો છે; અને કશી શંકા મનમાં આણ્યા વગર એના આધાર પર ઇહલોક અને પરલોકની કલ્પનાઓ કરી છે.

પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ જેવી વસ્તુ છે જ એમ સિદ્ધ કરવા માટે આજે આપણી પાસે કોઈ પુરાવો નથી. પૂર્વજન્મનાં સ્મરણ રાખનારાઓ મળી આવે છે એમ આપણે કહીએ છીએ, સાંભળીએ છીએ છતાં આપણને પ્રત્યક્ષ કોઈ એવું મળ્યું નથી. પણ જ્યારે કર્મનો વિચાર કરીએ છીએ અને જીવનવ્યાપારને પણ તપાસીએ છીએ ત્યારે અંદરથી જ થઈ આવે છે કે પુનર્જન્મ જેવી વસ્તુ હોવી તો જોઈએ જ. જીવન એ એટલી તો અદ્ભુત વસ્તુ છે કે એ એકાએક ઉદ્ભવે એમ મનાય જ નહીં અને મરણ પછી કશું રહેતું જ નથી એમ પણ મનાતું નથી. જેમ ઘાસ સુકાય છે અને ફરી ઊગે છે તેવી જ રીતે 'એક જીવન પછી બીજું જીવન' એવી પરંપરા ચાલતી જ હશે, એ અપેક્ષા કેમે કરીને ટાળી શકાતી નથી.

હવે આ પુનર્જન્મ ઇષ્ટ છે કે અનિષ્ટ એવો એક સવાલ મનમાં સ્વાભાવિક રીતે ઊઠે છે.

જેમ માણસને મરવાનું ગમતું નથી અને મરણ અટળ છે એમ જાણતાં છતાં માણસ જીવે છે ત્યાં સુધી એને મરણ જેવી વસ્તુ સાચી લાગતી જ નથી, તેવી જ રીતે મરી ગયા પછી કશું જ રહેવાનું નથી એ વિચાર પણ માણસને ગમતો નથી. જીવતાં જેમ માણસને મરણની કલ્પના અજાણ્ય લાગે છે અને અખંડ જીવતા જ રહી શકાય તો કેવું સારું એમ એને થયાં કરે છે, તે જ ન્યાયે જન્મમરણની ઘટમાળનો અંત આવે એ પણ એને સ્વાભાવિક રીતે ન ગમતું.

જોઈ એ, અને જો ખખર પડે કે એ ઘટમાળ કચારેક તો થોભી જ જવાની છે તો એ મહામરણની કલ્પનાથી જ એને ત્રાસ છૂટવો જોઈ એ. જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટ્યા એટલે છૂટ્યા - મુક્ત થયા - એ કલ્પના માણસ માટે સ્વાભાવિક નથી.

છતાં આપણે જીવનને બંધનરૂપ માની, અધઃપાત તરીકે ગણાવી, સમાજની આખી નજર ફેરવી નાખી છે. જે માણસને મરવું ગમતું નથી એને મોક્ષ માટે ઝંખતો કરવો એ કરામત હિંદુ ધર્મની જ.

એક રીતે જ મોક્ષની કલ્પના ઇષ્ટ બની શકે છે. મરણ જો અનિષ્ટ હોય તો વારેઘડીએ મરવાપણું ન હોવું જોઈ એ એમ માણસ જરૂર ઇચ્છે. રોજ ભીંતે માથે મરણ ઝંઝૂમે એ ડોણ સહન કરે! કાં તો એક વાર જન્મ્યા પછી મરવાપણું ન હોય અથવા એક વાર મર્યા પછી ફરી જન્મ લેવાપણું ન હોય. એમાંથી પહેલી સ્થિતિ માણસને સહેજે પસંદ પડે એવી છે. પણ હજારો અને લાખો વરસનો માણસનો નિરપવાદ અનુભવ છે કે જાતસ્ય હિંદુ ધર્મો મૃત્યુઃ । અખંડ જીવન અશક્ય છે એમ ખાતરી થઈ એટલે માણસે અખંડ મરણની એટલે કે નિર્વાણની કલ્પના અને ઇચ્છા કરી હશે.

પણ અખંડ મરણની કલ્પના પણ ભારે બિહામણી છે. મોક્ષ એટલે કાયમતું મરવાપણું એ કલ્પના અસહ્ય છે એમ આપણને સમજાવવાની હિંમત એકલા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ કરી છે. તેઓ કહે છે કે વીસ વરસની જન્મકેદની સજા જો એટલી ત્રાસદાયક છે તો અનંતકાળ સુધી આ દુનિયામાં ન આવવાપણું એ સજા કેટલી ભારે છે? માણસ મરી ગયા પછી એને તમે નવા જન્મમાં ન આવવાની વ્યવસ્થા એક વરસ માટે કરો, સો વરસ માટે કરો કે લાખ વરસ માટે કરો, પણ ત્યાર પછી એ આ દુનિયામાં આવવાને ઝંખવાનો ખરો જ, અને એને પાછા આવવાની સગવડ તો હોવી જ જોઈ એ.

ભગવદ્ગીતા એવા જીવન માટે ઝંખતી નથી કે જેને અંતે મરણ આવીને ઊભું જ છે. શરીરધારી જીવન એ એક જ જીવન છે એમ પણ ગીતા માનતી નથી. એટલે કર્મનું અંધન તોડીને જન્મ-મરણના ફેરામાંથી અચી જવાથી કેવળ મરણ જ બાકી રહે છે એવી ગીતાની માન્યતા નથી. પણ આપણે ફરી ફરી કાચા મરીએ છીએ તે જો ટાળી શક્યા અને એક વાર છેલ્લું પાકું મરણ મેળવ્યું તો પછી બાકી જે રહે છે તે દિવ્ય ઈશ્વરમય જીવન છે. માટે આ આશાસ્પદ અને છતાં દુઃખતા ધર જેવું અશાશ્વત જીવન કાયમનું તજ દઈ સનાતન જીવનમાં — અક્ષય જીવનમાં — પ્રવેશ કરવો જોઈએ. ત્યાં કશી જાણપ નહીં રહે, કશું અધૂરાપણું પણ ન રહે; ત્યાં તો અખંડૈકરસ એકધારી આત્મી સ્થિતિ જ છે.

મામ્ અપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમ્ અશાશ્વતમ્ ।

નાન્નુવન્તિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિ પરમાં ગતાઃ ॥

આત્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામ્ અપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥

અવ્યક્તોઽક્ષર અત્યુક્તસ્ તમાહુઃ પરમાં ગતિમ્ ।

યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્ ધામ પરમં મમ । (૮ • ૧૫-૧૬, ૨૧)

રાજવિદ્યા-રાજયોગ

નાનપણથી પોતાનાં કુટુંબીઓથી વિખૂટા પડેલા અને કુટુંબ સાથેનો પોતાનો સંબંધ પણ ન જાણનાર કોઈ બાળકને મોટપણમાં જો એ જ કુટુંબમાં પ્રવેશ મળે તો ત્યાં કેમ વર્તવું એ એને તરત સૂઝે નહીં. કોઈકના ઘરમાં આવી પડ્યા છીએ, પરાયા ઘરમાં મહેમાનો જેમ રહે છે તેમ અહીં રહેવું છે, અહીં આપણને કોઈ છતરે નહીં એની કાળજી તો રાખવી જ જોઈએ, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો જોઈએ, અને આ ઘરમાં છીએ એ સ્થિતિમાંથી જેટલો વધારેમાં વધારે લાભ મેળવી શકાય તેટલો મેળવવો જોઈએ એમ જ એ યુવાનને થશે.

આખરુદાર માણસ તરીકે અહીં રહેવું છે એટલે એ કુટુંબ પ્રત્યે કશી નિષ્ઠા ખતાવવાની જરૂર ન હોવા છતાં, પોતાની આખર પ્રત્યે જે નિષ્ઠા છે તેનો જ વિચાર કરી અહીં રહીએ એટલે બસ, એમ સમજીને એ ત્યાં રહેશે.

દુનિયાદારી લોકો સમાજમાં જેમ રહે છે અને દરેક જાણ પાસેથી પોતાનો એક યા બીજો સ્વાર્થ સાધવા મથે છે એમ જ તે અહીં રહેશે. કોઈક પ્રત્યેનું આકર્ષણ વધારે હોય, કોઈક પ્રત્યે અણુગમે હોય, કોઈકનો એ પક્ષપાત કરે, કોઈકને અન્યાય પણ કરે. સમાજ પ્રત્યે આપણું જેવું વલણ રહે છે તેવું જ એનું પોતાનાં કુટુંબીઓ પ્રત્યે રહેશે.

હવે ધારો કે એ કુટુંબીઓને હજીયે ખબર નથી કે એ યુવાન આપણા જ ઘરનો એક કુટુંબી છે, પણ એને, ખબર પડી કે એ ઘરનાં વડીલો એ જ એનાં માઆપ છે અને જેણે એને આ માહિતી આપી અને ખાતરી કરી આપી તેણે એને એમ પણ શિખામણ આપી કે, 'ઘરનાં લોકોને જો હું કહું કે તું આ જ ઘરનો છે તો એમને વિશ્વાસ નહીં બેસે, અવિશ્વાસને કારણે ઊલટી તારી સ્થિતિ કંદેડી થશે, એના કરતાં ભલે એ તને પરાયો માને. તને ખબર પડી ગઈ છે કે તું આ ઘરનો જ છે એટલે સ્વાભાવિકપણે પોતીકાં પ્રત્યે જેમ વર્તાય તેમ જ તારે અહીં વર્તવું, અને તારાં ભાઈભાંડુઓ તને પોતીકો ન ગણે તે દરજ્જા કરવું. આગળ જતાં યથાકાળે તારા વર્તનને કારણે, તારા સહજ પ્રેમને કારણે, એ બધાંને ખબર પડવાની છે અને પછી જ તને આ ઘરમાં કૌટુંબિક વાતાવરણ મળવાનું છે.' તો પછી આપણા એ યુવાનના આચરણમાં અસાધારણ ફેર પડવાનો. હવે એ પોતા પ્રત્યેની, પોતાની આખર પ્રત્યેની, જવાબદારીનો ખ્યાલ છોડી દેશે, કેમ કે તેના કરતાં વ્યાપક, સહજ સુંદર અને સ્વચ્છ જવાબદારી એને મળી ચૂકી છે. હવે એ કુટુંબનિષ્ઠાની દૃષ્ટિથી, કુટુંબના કલ્યાણની દૃષ્ટિથી, વિચાર કરશે; કુટુંબના હિત માટે પણ યત્નશે, વિચાર કરશે.

ધરની અહેનો પોતાની અહેનો જ છે એમ સમજ્યા પછી એમની સાથેનું એનું વર્તન નિર્મળ, સ્વાભાવિક અને નજીકપણાનું હશે. ભાઈઓમાંથી કેટલાક સારા હોય, કેટલાક સારા નયે હોય, તોયે અધા ભાઈ જ છે એ સાક્ષાત્કાર થવાથી હવે એ અધા પ્રત્યે અત્યંત ઉત્કટ પ્રેમથી વર્તશે, એના મનમાંથી પક્ષપાત ચાલ્યો જશે, એની આખી કૌટુંબિક હસ્તી જ નવું રૂપ ધારણ કરશે, હવે એના અધા સંબંધો સ્વાભાવિક થશે.

અને ધારો કે (કેમ કે અહીં કલ્પના જ કરવી છે) એને ખખર પડી કે જેમ એ આ કુટુંબમાં અત્યાર સુધી પોતે પારકા જેવો રહ્યો હતો તેમ જ આ અધાં પણ અરસપરસ રહે છે, અને એ અધાને હવે પછી ભાન થવાનું છે કે આપણે અધાં કુટુંબી છીએ; આજે એ આત્મીયતા અધાંમાં સરખી રીતે નથી ઊગી પણ ધીમે ધીમે ઊગતી જાય છે તો ‘ધરનાં લોકો સ્વાભાવિક રીતે કેમ નથી વર્તતાં? આમ સ્વાર્થી અને અતડાં કેમ રહે છે?’ એ એની મૂંઝવણનો ઉકેલ આવશે. પછી એ તે તે વ્યક્તિનો દોષ કાઢવાને બદલે પરિસ્થિતિનો જ વાંક જોશે. અને ભાઈભાંડુ પ્રત્યે પ્રેમાળપણા સાથે અસાધારણ ધીરજ પણ કેળવશે.

આજની આપણા સમાજની સ્થિતિ, બલકે આખી દુનિયાની સ્થિતિ, આ આપણી કલ્પનાની કથાના કુટુંબ જેવી છે અને એમાં ગીતાનો આદર્શ પુરુષ આ કથાનકના નાયક પેલા યુવાનની પેઠે વર્તશે. એને અધાં પ્રત્યે કેમ વર્તવું એની સહેજે ખખર પડશે, એટલું જ નહીં, પણ તેમ વર્તવામાં ગમે તેટલાં કષ્ટ વેઠવાં પડે તોયે એને તેમ વર્તવું બિલકુલ સ્વાભાવિક અને સહેલું થશે, એટલું જ નહીં, પણ એ પરિસ્થિતિમાંથી એને રસના ઘૂંટડા જ મળશે, એ સુખ જ અનુભવશે. સન્નિપાતમાં બબડતા ભાઈની ગાળો ખાતા જેમ ભાઈ એને ચીડ નથી ચડતી, ગુસ્સો નથી આવતો પણ પ્રેમથી પ્રેરાયેલી દયા જ છૂટે છે, તે જ પ્રમાણે એને સમાજના દુષ્ટ અથવા વિરોધીઓ પ્રત્યે આત્મીયતાથી દયા જ છૂટેશે.

અને જે પોતાનાં ભાંડુઓમાંથી એના પ્રત્યે કોઈ ખાસ પક્ષપાત બતાવે તો એવા માણસ પ્રત્યે એ ન તો વિશેષ સાથીપણું કેળવશે, ન એને વિશેષ પોતીકો ગણશે, ન એના એ પક્ષપાતને ઉત્તેજન આપશે. જાલદી એને એ પ્રેમથી સમજાવશે કે પોતાને એવા પક્ષપાતની રુચિ નથી.

આ માણસનું વર્તન એને માટે જેમ સ્વાભાવિક, સહેલું અને સુસુખ થશે તેવી જ રીતે ગીતાની શિખામણથી ગીતાના આદર્શ પુરુષને એનું જીવન સ્વાભાવિક, સીધું, સુસુખ અને સમાધાનકારક થશે. આ શિખામણને જ રાજવિદ્યા કહી છે; આ જીવનકળાને રાજયોગ કહ્યો છે. વગર યોગ્યતાએ તેમ જ વગર મુહૂર્તે કહેવા જતાં બધાંને આ જ્ઞાન ગળે ઊતરવાનું નથી, એટલા માટે એને રાજગુહ્ય પણ કહ્યું છે. એ રાજવિદ્યા પ્રાપ્ત થવાથી અને એ રાજયોગ કેળવવાથી માણસને એ વિશ્વકુટુંબના પરમ પિતાનો સાક્ષાત્કાર થશે, અને એ પરમ પિતાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે એ કુટુંબમાં તે રહી શકશે અને કૃતાર્થતા અનુભવશે. કુટુંબમાં આદર્શ રીતે રહેવા માટે મોટામાં મોટી કોઈ આવશ્યકતા હોય તો એ પરમ પિતાને જાણી લેવો, એનાં દર્શન કરવાં એ છે. પિતા સાથે સંબંધ બંધાયો એટલે પિતાની સાર્વભૌમ વૃત્તિ અને વ્યવસ્થા શી છે એની ખબર પડશે, અને પછી એનું વર્તન આંધળા જેવું, અતકુ અને સ્વાર્થી કે પક્ષપાતી નહીં જ રહે.

મનુષ્યસમાજ વિષે શું અથવા આખી દુનિયા વિષે શું, કયાંય અવ્યવસ્થાનું રાજ્ય ન જ હોવું જોઈએ. અત્યારે જે દેખાય છે એમાં વ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થાનું મિશ્રણ છે, કેમ કે માણસને સાચું જ્ઞાન નથી અને હૃદયની પૂરતી કેળવણી નથી. મનુષ્યસમાજમાં જે વ્યવસ્થા-બુદ્ધિ હોય છે, જે હેતુ અને આદર્શ હોય છે એના કરતાં વિશેષ બુદ્ધિ, સ્થાયી હેતુ અને વિશાળ આદર્શ આ વિશ્વવ્યવસ્થા પાછળ હોવાં જોઈએ. અને એ વ્યવસ્થા, એ હેતુ અને એ આદર્શ જડ તો હોઈ

જ ન શકે. જે વસ્તુ જીવતી છે અને અમર છે એને આપણે ચૈતન્ય કહીએ છીએ. આ વિશ્વરચનાના મૂળમાં એ ચૈતન્યનું જ રાજ્ય હોઈ શકે, અને એ રાજ્ય એ કોઈ દુન્યવી રાજના રાજ્ય જેવું બહારનું ન હોય પણ મનુષ્યહૃદયની આંતરિક પ્રેરણા જેવું આ વિશ્વમાં એ ઓતપ્રોત જ હોઈ શકે. એને જ ગીતા પરમાત્મા કહે છે — ઈશ્વર કહે છે. આ વિશ્વના એ અધ્યક્ષને અને એની વ્યવસ્થાને જેઓ જાણતા નથી તેઓ મૂઢ છે, તેઓ આસુરી સંસ્કૃતિને પસંદ કરે છે અને એથીયે આંધળા હોય તો રાક્ષસી સંસ્કૃતિને પસંદ કરવાના. તેઓ નથી જાણતા કે એ વાટે નથી સમજીનું હિત અને નથી વ્યજીનું સ્થાયી કલ્યાણ. સાચું કલ્યાણ દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરવામાં જ છે, અને દૈવી પ્રકૃતિ તો ત્યારે જ સ્થાપિત થાય જ્યારે માણસ એ વિશ્વન્યાપી વિશ્વપ્રભુને ઓળખે અને એનો ભક્ત બને.

अिदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्यामि अनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમ્ અિદમ્ અત્તમમ્ ।

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમ્ અવ્યયમ્ ॥ (૯.૧-૨)

*

*

*

સર્વન્યાપી પરમેશ્વર

જે કોઈ ભિખારી આપણે બારણે આવે અને આપણા મનમાં એને વિષે તિરસ્કાર ઊપજે તો શ્રદ્ધાળુ ભાવિક લોકો આપણને પૂછે છે કે તમને શી ખબર કે ભગવાન પોતે જ તમારી શ્રદ્ધાની કસોટી કરવા આ રૂપ ધારણ કરીને આવ્યા નથી ! આવી દલીલ અને આવી અપીલની અસર આપણા ઉપર અચૂક થાય છે અને કસોટી કરવા માટે ભગવાન પોતે જ આવું રૂપ ધારણ કરીને આવ્યા હશે એમ માનીને એ માણસ પ્રત્યે કાંઈક આદર કેળવી પોતાના ગળા પ્રમાણે આપણે એને કાંઈક આપી છૂટીએ છીએ. ઈશ્વર પોતે આ રીતે આપણી કસોટી કરવા માગે છે એમ સમજીને દાન દેવું એ કાંઈ

ધરખવા જેવી સ્થિતિ નથી. સામે લિખારી દેખાય છે એવો નથી, એનું હલકાપણું ફક્ત બતાવવાની વસ્તુ છે, અંદરખાનેથી તો એ પડ્યુલૈશ્વર્યસંપન્ન ભગવાન જ છે એમ માનવાનો પ્રયત્ન ભાગ્યે જ સફળ થાય છે. આપણે ફક્ત અજ્ઞાતની બીક જ કેળવીએ છીએ.

આમ હોવા છતાં ઉપરનાં રિવાજ અને અપીલમાંથી ઈશ્વર સર્વત્ર છે અને એ દૂષી રીતે કામ કરે છે એ સાચી વાત સમજવામાં ઘણી મદદ થાય છે. અને બીક વગર, સ્વાર્થ કે યોગ્ય વગર, માણસ એ દષ્ટિ કેળવે તો માણસને ખાતરી થશે અને સાક્ષાત્કાર થશે કે ઈશ્વર તો બધે જ છે. લોકો એ બાબત નથી તેથી શું ?

અને માણસ જો એક વાર જોતાં શીખે કે ઘટઘટમાં રામ જ રમે છે તો પછી માણસ કોઈની સાથે વેર ન જ કરી શકે. કોઈને કટુ વચન બોલે નહીં, કોઈની અવગણના કરે નહીં.

मया ततम् अिदं सर्वं जगद् अव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं. तेष्ववस्थितः ॥

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुम् आश्रितम् ।

परं भावम् अजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ (૯.૪, ૧૧)

[જેમ સાતમા અધ્યાયમાં થોડોક વિભૂતિયોગ સમજાવ્યો છે તેમ નવમા અધ્યાયમાં પણ શ્લોક ૧૬થી માંડીને ૧૯ સુધી એક જાતનો વિભૂતિયોગ જ છે. એ જ યોગ દસમા અધ્યાયમાં પણ વિસ્તરેલો છે. આ ત્રણ ઠેકાણે ઈશ્વરની વિભૂતિઓ ત્રણ રીતે સમજાવી છે.]

*

*

*

ઘટમાળની અંદર અને બહારમાં ફેર

તપસ્યાનું ફળ પુણ્ય, પુણ્યનું ફળ ભોગૈશ્વર્ય અને ભોગૈશ્વર્યને પરિણામે અધઃપતન - એ ઘટમાળ બધેય ચાલી છે એમ જે સમજે છે, જાણે છે તે અનેક ઘેલછામાંથી મુક્ત થાય છે અને ભોગૈશ્વર્યને ટાળી પોતાની ઉન્નતિને સ્થિર કરે છે. જેઓ અનન્ય નિષ્ઠાથી ઈશ્વરને

શરણુ જાય છે, એનું ધ્યાન ધરે છે અને એની જ સેવામાં રચ્યાપચ્યા રહે છે તેમને ભોગનો કે ઐશ્વર્યનો વિચાર જ કરવો નથી પડતો. તેમનો યોગક્ષેમ ભગવાન પોતે જ ચલાવે છે.

તેથી, હહાપણુ એમાં રહેલું છે કે માણસ સ્વાર્થનો વિચાર છોડી દઈને સમાજની સેવા કરે અને જે કાંઈ કરે, ભોગવે, સેવે કે આપે તે અધું એ ભગવાનને અર્પણુ કરે. આ રીતે જ જીવન સફળ થાય છે, કૃતાર્થ થાય છે અને એમાંયે અલિપ્ત રહેવાથી માણસ પરમ શાંતિ પામે છે.

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा

यज्ञैर् अिष्ट्वा स्वर्गंति प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यम् आसाद्य सुरेन्द्रलोकम्

अश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं

क्षીणे पुण्ये मर्त्यલोकं विशन्ति ।

अवं त्रयीधर्मम् अनुप्रपन्ता

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥

अनन्याश् चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियુक्तानાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

यत् करोषि यद् अश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्તૈય ! तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥ (૯-૨૦-૨૨, ૨૭)

*

*

*

ભક્તિનું તેજ

ધૈર્યભક્તિ કેવળ શાંતિ આપે છે એટલું જ નહીં પણ માણસના હૃદયને સંપૂર્ણ, એને આખાને ઘોઈ ઘોઈને નિર્મળ બનાવી દે છે. જેમ મેલાં કપડાં ખારાના પાણીમાં નાખી દીધાં કે એનો બધો મેલ ધીમે ધીમે છૂટવા માંડે છે, એવી રીતે માણસ ભક્તિમાં તરબોળ થયો એટલે

એનો દુરાચાર એની મેળે ઓગળી જવા માંડે છે. સાચું કહેતાં ઈશ્વર-
ભક્તિ સાચુના પાણી જેવી નથી પણ તેજ્ય જેવી છે. એમાં માણસ
તરબોળ થયો એટલે જોતજોતામાં એની મલિનતા અળી જઈને એ
કુંદન જેવો ધર્માત્મા થઈ જાય છે. તેજ્યમાં હીણુકસ સોનું નાખીએ
એટલે હીનતામાત્રનો નાશ થાય છે, ફક્ત સોનાનો નાશ નથી થતો.
એવી જ રીતે સાચી ભક્તિમાં ઊતર્યા પછી માણસનો દુરાચાર અળી
જાય છે, પણ ભક્તિ વડે ભક્તનો નાશ કોઈ કાળે થતો નથી. એ
એટલી બધી સ્વયંસિદ્ધ વાત છે કે એને માટે ભગવાને કોલ આપ-
વાની કશી જ જરૂર ન હતી. પણ માણસ રહ્યો અશ્રદ્ધાળુ, એને એવા
સ્પષ્ટ કોલકરાર વગર વિશ્વાસ ખેસતો નથી, શાતા વળતી નથી, એટલા
માટે ભગવાને કહ્યું છે કે :

अपि चेत् सुदुराचारो भजते माम् अनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग् व्यवसितो हि सः ॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तैय ! प्रतिजानीहि 'न मे भक्तः प्रणश्यति' ॥
मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास् तथा शूद्रास् तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥
किं पुनर् ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्वयस् तथा ।
अनित्यम् असुखं लोकम् अिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥
मन्मना भव मद् भक्तो मद् याजो मां नमस्कुरु ।
माम् अवैष्यति युक्तवैवम् आत्मानं मत्परायणः ॥ (૯.૩૦-૩૪)

૨૨

ભગવદ્ગીતાનું અધ્યયન

ભગવદ્ગીતાનું જીવન પ્રત્યેનું જે વક્તવ્ય છે તે સમજી લીધા વગર અને એનો સ્વીકાર કર્યા વગર ભગવદ્ગીતાનો સંદેશો જીવનમાં ઉતારવાની વાત મિથ્યા છે. ગીતા પ્રત્યે અમારો પૂજ્યભાવ છે, ગીતાવાચનથી મન ઉન્નત થાય છે, પણ ગીતામાં આવેલા બધા જ સિદ્ધાંતો અમને માન્ય છે એમ નથી, એમ કહેનારા લોકો એટલું નથી સમજતા કે ગીતાનો સંદેશો એ સારા સારા સિદ્ધાંતોનો ખીચડો નથી; પણ એક જ ખીજમાંથી જેમ અસંખ્ય શાખાપ્રશાખાઓ નીકળે છે, તેમ એક મૂળભૂત સિદ્ધાંતમાંથી એની મેળે ફલિત થતા સિદ્ધાંત-ઉપસિદ્ધાંતનું એક જીવંત વૃક્ષ છે.

ગીતામાં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર એકરૂપે વણેલાં છે, તેથી ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમાં ગીતાનું અધ્યાત્મ પરોવાયેલું જોવા આવશ્યક છે.

ગીતામાં મુખ્યત્વે દૈવી સંપત્ત અને આસુરી સંપત્ત વચ્ચેનો સનાતન ઝઘડો બતાવેલો છે. દૈવી સંપત્ત આત્માર્થી છે, અને આસુરી સંપત્ત ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્ત છે; તેથી પ્રથમ આત્માને ઓળખો, આત્માને ગૂંઝાવનાર વિષયો પર વિજય મેળવો, વિષયોએ આગળ કરેલી સુખદુઃખની કસોટીને ફેંકી દો, ત્રિગુણોનું રહસ્ય જાણી સત્ત્વગુણ કેળવો અને અંતે ત્રણે ગુણથી પર જઈને બધી જાતની આસક્તિ છોડી યજ્ઞરૂપ કર્તવ્યકર્મ કરી અમૃતરૂપી શાંતિ મેળવો, એ ગીતાનો ઉપદેશ છે. ઈશ્વરને શરણુ જઈ, ઈશ્વરની ભક્તિ કરી, જીવનસર્વસ્વ ઈશ્વરને અર્પણુ કર્યા વગર સાધના અથવા પ્રગતિ અશક્ય છે, એ પણ ગીતાએ બતાવ્યું છે.

૧૮૩

સમાજશાસ્ત્રમાં ગીતાએ દૈવી સંપત્તો સ્વીકાર સ્વધર્મપાલન, શ્રેયોનું અનુસરણ, લોકસંગ્રહ, સર્વભૂતહિતસાધન, યજ્ઞમય જીવન અને જ્ઞાનદાન એ વસ્તુને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. ઉચ્ચનીચ ભાવને સ્થાન ન જ રહેવું જોઈએ, એ પણ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું છે.

*

*

*

જીવનમાં સુખ અને દુઃખ બંનેએ મળીને લગભગ બધી જગ્યા રોકી છે. એમાં સુખનો મોહ ભયાનક છે. સુખ જીવનને પ્રમાદી અને છીછરું કરી મૂકે છે. સુખનો આરામ ક્ષણિક હોય છે, તે સંકટપને હીન બનાવે છે અને માણસને ઇદ્રિયો અને તેમના વિષયો સાથે તન્મય કરી મૂકે છે. સુખ મોટે ભાગે પ્રગતિનું વિરોધી છે.

દુઃખ તેટલું ત્યાજ્ય એ કસોટી પણ ખોટી છે. ઊલટું દુઃખ આપણને જીવનના ઊંડાણનો અનુભવ કરાવે છે, જીવનમાં જાગૃતિ આણે છે. દુઃખના વેગ આગળ દુઃખ ન જઈએ તો દુઃખ પરમ સખા છે. પણ દુઃખની દોરવણી પાછળ જવાય નહીં. દુઃખ દુઃખ છે એટલા માટે એ ત્યાજ્ય છે એ સિદ્ધાંત જોડવો ખોટો છે, તેટલો જ દુઃખ દુઃખ છે એટલા માટે એને જ વળગો એ સિદ્ધાંત પણ ખોટો છે. એવા સિદ્ધાંત પાછળ મનની વિકૃતિ જ રહેલી છે. સુખદુઃખ પ્રત્યે સામાન્યતા ઉદાસીન ભાવ જ રાખવો ઘટે છે. કેળવણીના સાધન તરીકે બંનેનો ઉપયોગ છે, પણ એ તટસ્થભાવે વપરાય તો જ. સુખના રસિયા અથવા દુઃખના ભોગ થઈ પડેલા લોકો કેળવણીમાં જોઈતી શાસ્ત્રીય તટસ્થતા ધારણ કરી નથી શકતા.

આ તટસ્થતા જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં જોડલી જરૂરી છે, તેટલી જ કર્મ-કુશળતા કેળવવામાં જરૂરી છે. ભગવદ્ભક્તિના ઉદય માટે પણ એ તટસ્થ એટલું જ આવશ્યક છે. આત્મા સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, એ કશાથી દુષ્ટાયો ન જાય એ જોવાની દરેકની ફરજ છે એટલું જો આપણે સમજીએ, તો તટસ્થ કેળવવામાં ઘણી મદદ થાય.

અધ્યાય ૧૯ો

આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રને માટે મહાભારતકારે અતીન્દ્રિયદર્શી સંજય જેવો યુદ્ધનો અખરપત્રી તૈયાર કરી મળતો રસ જમાવ્યો છે. એ દરબારમાં બેઠો બેઠો કુરુક્ષેત્ર પર ચાલેલું યુદ્ધ જોઈ સાંભળી સમજી શકે છે.

અર્જુન અને દુર્યોધનનો સ્વભાવભેદ સ્પષ્ટ દેખાય છે. અર્જુન દૈવી સંપત્તિ માટે જન્મ્યો છે. મન્યુદ્રુમ દુર્યોધન આજ્ઞા કરતાં જ જાણે; એ ‘મદ્ધર્થ’ની વાતો કરવા લાગ્યો એટલે દ્રોણાચાર્ય તો ઠંડા જ રહ્યા. ભીષ્મ પિતામહ પીઠ અને વક્ષાદાર સેવક; રાજાને જે આપવું જોઈએ તે યુદ્ધ આપવા તૈયાર; પણ રાજા કંઈ થોડો એનો હૃદય-સ્વામી બની શકે? શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મના હૃદયનું સ્વામિત્વ મેળવ્યું હતું અને પાંડવોએ એમના આશીર્વાદ પણ મેળવ્યા હતા. આકી રહી વક્ષાદાર સેવા અને સલાહ. સેવામાં તો ભીષ્મ કશી મળ્યા રાખે તેવા હતા જ નહીં, અને સલાહની દુર્યોધનને પડી ન હતી. ભીષ્મની સ્થિતિ કેટલી વિચિત્ર !

દુર્યોધનને બંને સેનાના વ્યૂહ, તેમની શક્તિ, જય વિશેની ખાતરી અને વ્યવસ્થાની દૃઢતા ઇત્યાદિની જ પડી હતી. જ્યારે અર્જુનને ‘મદ્ધર્થ’ને ઠેકાણે ‘યેષામ અર્થ’ની એટલે કે આંધવોના ઉત્કર્ષની જ ચિંતા હતી. એને, આ યુદ્ધ ધર્મ્ય છે કે નહીં, સગાસંબંધીઓને અને ગુરુઓને મારીને લાભ શો, એવા એવા ધર્મસંકટના વિચારો આવતા હતા. નમ્ર થઈએણે પોતાની મનોવ્યથા પોતાના જીવન-સારથિ આગળ શિષ્યભાવે રજૂ કરી. પાંડવોનો હર્ષ કૌરવોના હૃદયને ચીરી નાખે તેવો હતો; છતાં અર્જુનનો વીરધર્મ સંમૂઢ થઈને શોકાગ્રિથી બળી રહ્યો હતો. નરોત્તમ અર્જુનના ગુરુએ એનો ચિંતાભાર હળવો કર્યો અને એને, અને એની મારફતે દુનિયાને જીવનરહસ્ય આપી દીધું : હૃદયગત તેમ જ સમાજગત સનાતન સંગ્રામનું રહસ્ય એ વાટે દુનિયાને આપી જનતાને કૃતાર્થ કરી.

પુસ્તકાલય

અર્જુન જેટલો સગાંસંબંધીઓનો વિચાર કરતો હતો તેટલો જ સમાજહિતનો પણ વિચાર કરતો હતો. સમાજનો અપઃપાત ન થાય, કુલધર્મ અને જાતિધર્મ ઢૂળી ન જાય એની એને ઇતેજરી હતી. યુદ્ધવિમુખ કરનાર અને કર્તવ્ય ટાળવાની escapist વૃત્તિથી પણ એ ઘેરાયો. અને અંતે કૃષ્ણ ઉપર અધો ભાર મૂકી ન લડવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો. અજ્ઞાની ભલે પાપમાં રાચે, જ્ઞાનીએ ધર્મપાલન કરતાં વિનાશને પણ સ્વીકારવો જોઈએ, અને પોતાના જ્ઞાનને વફાદાર રહી હોમાઈ જવું જોઈએ, એવા વિચારથી એણે શેષસ્વંન્ધ્યાસ ધારણ કર્યો. સ્વજનનિષ્ઠા આના કરતાં વધારે ક્યાં દેખાય ?

આવા સુંદર ઐતિહાસિક પ્રસંગનું ધાર્મિક રૂપક બનાવી મહાભારત-કારે આખું વાતાવરણ ફેરવી નાખ્યું છે. પ્રસંગ અદ્વિતીય હતો - અનેરો હતો; રૂપક થતાં વેંત તે સર્વાનુભૂત-સનાતન બન્યો. એની આકર્ષકતા જરૂર ઓછી થઈ પણ વ્યાપકતા વધી. વ્યાસને પહેલા જ અધ્યાયમાં એ અસર પાડવી ન હતી. એણે તો ઐતિહાસિક વાતાવરણ આબાદ જાળવ્યું છે. પણ એ વાતાવરણ જાળવવામાં જેટલી કુશળતા વાપરી છે, તેટલી જ કુશળતાથી બીજા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકથી એ અંધું વાતાવરણ એણે ઘોઈ કાઢ્યું છે. અને તે રણક્ષેત્ર, તે ભારતવીરો, અદાર અહૌહિણી સેના, અને અર્જુનનો શરીરને સૂકવનારો વિષાદ અંધું એક ક્ષણમાં અલોપ થાય છે, અને એને ઠેકાણે સર્વવ્યાપી અને અવિનાશી આત્માનું વિજયગીત (anthem) શરૂ થાય છે.

ભારતીય યુદ્ધનો પ્રસંગ કેટલો ભવ્ય ! પણ તેની ધરતી ઉપર આત્મતત્ત્વની ભવ્યતા, પુનર્જન્મની વિશાળ સનાતનતા, સ્વધર્મની સાર્વભૌમતા, યોગની પરમ શાંતિ એ અંધાં તત્ત્વો ઝાંખાં પડવાને બદલે વધારે ઉકાવદાર દેખાય છે - દીપી બેઠે છે. અને જાણે ભૌતિક યુદ્ધ આગળ આ કેવળ તત્ત્વો પૂરતી અસર ન કરે એ ખાતર અગિયારમા અધ્યાયમાં વિશ્વદર્શનનો અલૌકિક ચિતાર બિભો કરી, મનુષ્યસૃષ્ટિમાં કોઈ કવિએ નહીં કલ્પેલો એવો ઉદાત્ત રસ જમાવ્યો છે. મિલ્ટનનો

શેતાન ભવ્ય છે, વાલ્મીકીના રાવણ અને કુંભકર્ણુ ઉત્તુંગ છે, પુરાણકારોનું સમુદ્રમંથન આ વિશ્વ કરતાં મોટું છે. પણ ભગવદ્ગીતાનું વિશ્વરૂપદર્શન તો કલ્પનાશક્તિને પણ ઓળંગી જાય છે.

*

*

*

કુરુક્ષેત્રનું નામ લેતાંવેંત જ પરશુરામે ભરી કાઢેલાં લોહીનાં ફૂંડાં યાદ આવે છે. એ કૂર ક્ષેત્ર ઉપર ધર્માત્માઓ પણ ધર્મ ભૂલી જાય. એવી વિનાશ ભૂમિ પર માનવજાત માટે જીવનધર્મનો નિર્ણય થયો એ કેટલું આશ્ચર્ય!

ભલભલાને પણ જે ભયાનક પ્રસંગ દર્શાવી દે છે, ત્યાં નરશ્રેષ્ઠ હૃદયમંથન દ્વારા જીવનનું પરમ રહસ્ય પામે છે. અને પ્રત્યક્ષ નારાયણ જ નરોત્તમ પર અનુગ્રહ કરવા તૈયાર થાય, ત્યારે તો સાર્વભૌમ સનાતન ધર્મ પ્રગટ થયા વગર કેમ રહે? એ સાર્વભૌમ સનાતન ધર્મ તે આ યુદ્ધગીતા.

અધ્યાય ૨ જે

[ગીતાના શ્લોકોના ક્રમ ફેરવી વિષય પરત્વે નવી રચના કરવાના એક બે પ્રયત્નો મેં જોયા છે. એ પ્રયત્નો બહુ સુંદર નથી થયા, પણ વિશેષ પ્રયત્ને કંઈક કરી શકાય ખરું. પણ પછી એ આટલો સ્વાભાવિક સંવાદ નહીં રહે. પણ બીજી એક વસ્તુ કરવા જેવી છે. સાતસો શ્લોકોનો ક્રમ એ ને એ જ રાખી કેટલાક અધ્યાયોના કકડા કરવા પડશે અને અધ્યાય પરત્વે નવાં નામો રાખવાં પડશે. દા. ત. ગુણત્રય-વિભાગયોગ એ ચૌદમો અધ્યાય વીશ શ્લોકોનો જ જે રાખ્યો હોય, અને ત્યાર પછીના સાત શ્લોકોનો ગુણાતીતયોગ બનાવ્યો હોય, તો એ વધારે સુંદર બને.

બીજા અધ્યાયમાં પણ આડત્રીસ શ્લોક સુધી જ સાંખ્યયોગ ગણી, પછીનો અધ્યાય જુદો પાડ્યો હોત અને ચોપનમા શ્લોકથી

સ્થિતપ્રજ્ઞયોગ બનાવ્યો હોત, તો વધારે સગવડ થાત. મહાભારતયુદ્ધ અદ્યાર દિવસનું, સેના અદ્યાર અક્ષૌહિણી, મહાભારતનાં પર્વો અદ્યાર, એ સંખ્યાના જાદુમાં તણાઈ ગીતાના પણ અદ્યાર અધ્યાય બનાવ્યા હોય તો એ મોહ હવે છોડી દેવો જોઈએ. આ નોંધો પૂરી થશે ત્યારે ગીતાના સ્વાભાવિક વિભાગો કેટલા પડે છે અને દરેકનું નામ શું, એ નક્કી કરવાનું છે.

પહેલો અધ્યાય પચીસ શ્લોકોનો જ અને એનું નામ પ્રારંભયોગ અથવા દર્શનયોગ પણ રખાય. છવીસમા શ્લોકથી અર્જુનવિષાદ શરૂ થાય છે તે પહેલા અધ્યાયના અંત સુધી. અથવા ખીજા અધ્યાયના (૧૮) શ્લોકો પણ એ અર્જુનવિષાદના ગણી લેવા. કેમ કે અહીં સુધી અર્જુનનો વિષાદ વધતો જ જાય છે. ખીજો રસ્તો પણ છે. પહેલા ૧૯ શ્લોકો છોડી દઈ અથ વ્યવસ્થિતાનું જ મંગળાચરણ માનવું.]

*

*

*

અર્જુન જે વૃત્તિને પ્રપશ્યતી ધર્મવૃત્તિ ગણે છે, તેને ભગવાન હૃદયદૌર્બલ્ય તરીકે ઓળખાવે છે. અને સ્વજનહત્યામાં જ્યાં અર્જુન પાપ જુએ છે, ત્યાં ભગવાન કહે છે કે વિચાર કરીશ તો કોઈ મારતુંય નથી અને કોઈ મરતુંય નથી. દેહ તો નશ્વર છે અને આત્મા અવિનાશી છે. તેથી તારે ભૂતમાત્રને વિશે શોક કરવો ઘટતો નથી.

આ દલીલ કેટલી ભયાનક છે? આને સ્વીકારીએ તો પછી અહિંસાધર્મનો અર્થ કેટલો રહ્યો?

આમાં 'આત્મજ્ઞાન'નો કેટલો નથી દેખાતો? કોલસો અને હીરો રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એક જ વસ્તુ છે, માટે હીરાનો કશો વિચાર ન કર, એમ કોઈ રસાયનશાસ્ત્રી કહે, તો તેની વાત સાચી હોવા છતાં એની આપણા આચરણ ઉપર કેટલી અસર થવાની હતી? સમાનભાવે આ બે પદાર્થોનો કોણ વિનિમય કરવા તૈયાર થાય?

*

*

*

‘સ્વજનની’^૧ દલીલ જો અસ્થાને ગણાય, તો ‘સ્વધર્મની’^૨ દલીલ કેટલે દરજ્જે બંધ બેસતી ગણાય? અને અદારમા અધ્યાયમાં જો ‘સ્વકર્મનો’^૩ સુંદર સિદ્ધાંત આપ્યો છે, એને પણ આંચ નહીં આવે?

*

*

*

અધ્યાય બીજો, શ્લોક પાંચમામાં^૪ દલીલ આ પ્રમાણે હશે એમ લાગે છે, કે મારા ગુરુઓ મહાનુભાવ છે, એમને ન મારતાં ક્ષત્રિયધર્મ છોડી સંન્યાસીની પેઠે લૈક્ય ભક્ષીને જીવવું સારું એમ માનવામાં પણ દોષ દેખાય છે; અને ગુરુઓ અર્થકામ થયેલા છે માટે ગુરુ મટી ગયા છે એમ સમજીને દ્યાધર્મ અને શિષ્યધર્મ ભૂલી જઈ લોહીથી ખરડાયેલા ભોગ પોતે ભોગવવા તૈયાર થવું^૫ એમાં પણ દોષ દેખાય છે. હવે અહીં કયો ધર્મ સેવવો એ મુશ્કેલી છે. બંને રીતે પોતાને હાથે અધર્મ જ થશે એ બીકે અર્જુનમાં કાર્પણ્ય આવી ગયું છે. એને પોતાના ધર્મનો ખ્યાલ નથી આવતો. એટલે એ શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં નિર્ણય સોંપી દે છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ એને એ નિર્ણય આપતાં છતાં એનો એજો પોતા પર નથી રાખતા. જે

૧. તસ્માન્નાર્હા વયં હન્તું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ સ્વબંધવાન્ ।
 સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ ! ॥ (૧.૩૭)
૨. સ્વધર્મમ્ અપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકમ્પિતુમ્ અર્હસિ ।
 ધર્મ્યાદ્ હિ યુદ્ધાત્ શ્રેયોઽન્યત્ ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે ॥ (૨.૩૧)
૩. સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।
 સ્વકર્મ-નિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ તત્ શ્રુણુ ॥
 યતઃ પ્રવૃત્તિર્ ભૂતાનાં યેન સર્વમ્ અિદં તતમ્ ।
 સ્વકર્મણા તમ્ અભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥ (૧૮.૪૫-૪૬)
૪. ગુરૂનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્ શ્રેયો ભોક્તું ભેક્ષ્યમપીહ લોકે ।
 હત્વાર્થકામાંસ્તુ ગુરૂનિહૈવ મુંજીય ભોગાન્ રુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ (૨.૫)

જ્ઞાનને અભાવે અર્જુન નિર્ણય કરવાને અસમર્થ થયો હતો, તે જ્ઞાન જ એને આપી દઈ ભગવાન કહે છે : ‘હવે જેમ ઠીક લાગે તેમ કરજે.’

*

*

*

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાષસે ।

ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ નાનુશોચન્તિ પંડિતાઃ ॥ (૨-૧૧)

પાંડિતો મૂઆજીવતાનો શોક નથી કરતા એમ કહી ભગવાને અહિંસાધર્મનું સાચું પાસું બતાવ્યું છે. મરણની ખીક એ અહિંસાનું લક્ષણ છે જ નહીં. અહિંસા એટલે ‘અવેર’, નિર્વૈરવૃત્તિ, સર્વભૂત-હિતે રતત્વ. એ આંતરિક વૃત્તિ છે, હૃદયની કોમળતા છે. આત્મૌપમ્યમાંથી એ ઉદ્ભવેલી છે. ભૂતમાત્રના વિકાસની ઇન્તેજારી એના મૂળમાં છે. એને ઠેકાણે પોતાના કે ખીજના મરણની ખીક જો અહિંસાને નામે ફેલાય, તો જ્યાં ત્યાં કલૈષ્ય ફેલાશે. એ કાયરતા અથવા નામદીંહિંસાનો મુખ્ય ખોરાક છે. કાયરતા, ખીકણપણું, દેહરખાપણું, સંકટ-જોઈને ભાગવાની વૃત્તિ, આ બધી વસ્તુઓ શિકારવૃત્તિને – હિંસાવૃત્તિને નોતરે છે, પ્રેરે છે, પોષે છે. એટલા ખાતર જ ભગવંતે અર્જુનના હૃદયદૌર્બલ્ય પર પ્રહાર કરી એને મરણભય ટાળવાને કહ્યું, અને આત્માનું અવિનાશિત્વ એના મન પર હસાવ્યું.

સમાજમાંથી જ્યારે યુદ્ધ નીકળી જાય છે, ત્યારે સમાજ ભારે જોખમમાં આવી પડે છે; ક્ષાત્રધર્મ અને વૈરાગ્યધર્મ એ બંને જીવનને ખડતલ, તેજસ્વી અને તપસ્વી રાખે છે. અહિંસાને નામે જો ક્ષાત્રધર્મ સમાજમાંથી નીકળી જાય અને સમાજ જો વૈરાગ્યધર્મ પણ ભૂલી જાય, તો જોતજોતામાં નામદં વિલાસિતા પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવશે. કુનેહ અને નીનિનેપુણ્યને નામે (અરે અહિંસાને નામે પણ) લુચ્યાઈ (વાણિયાગત ?) સમાજમાન્ય થશે, અને સમાજમાં મહાન સડો ફેલાશે. અહિંસાધર્મી સમાજે આ સંકટમાંથી હંમેશાં બચવાનું રહ્યું. જે પોતે અહિંસાને નામે કાયર બને છે અને વિલાસથી ટેવાઈને સંપત્તિની સમૃદ્ધિ શોધે છે, તે ખીજને હાથે ખૂમ હિંસા કરાવે છે. એમ કયાં વગર એનો છૂટકો જ

નથી. સમાજશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ સ્વાભાવિક ક્રમ છે, એ ટાળી ન શકાય.

વૈરાગ્ય વગર અહિંસા સંભવે જ નહીં. જ્યાં ખડતલપણું નથી ત્યાં અહિંસા નથી, કાયરતા ભલે હોય. એટલા માટે જ ભગવાને અગિયારમા શ્લોકમાં મૂઆજીવતાનો શોક નહીં કરવાનું કહીને તરત જ ચૌદમા શ્લોકમાં તિતિક્ષાધર્મ જતાગ્યો છે, અને એમાંથી જ સુખદુઃખ વિષેની અદ્ભુત મીમાંસા ઉત્પન્ન કરી છે.

*

*

*

મનુષ્યના અનુભવમાં અત્યંત પ્રખળ વસ્તુ સુખ અને દુઃખ એ બે છે. ગીતા કહે છે કે જીવનસાક્ષ્યની દૃષ્ટિએ સુખદુઃખની કિંમત શૂન્ય છે. જેમાં સુખ છે તે સેવવું અને દુઃખ છે તે ટાળવું એ પ્રાણીમાત્રની સ્વાભાવિક વૃત્તિ મનુષ્યને કોઈ પણ જીવનક્ષેત્રમાં દોરવાને સમર્થ નથી. સુખદુઃખમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ દોરવાનું સામર્થ્ય તો છે જ નહીં; પણ શરીરયાત્રાની દૃષ્ટિએ (‘આયોલોજિકલ વ્યૂ’ પ્રમાણે) પણ સુખદુઃખની કિંમત ખૂબ નથી. શરીરયાત્રા કે વંશવિસ્તારની દૃષ્ટિએ પણ સુખકર તેટલું સેવવું અને દુઃખકર તેટલું ટાળવું એ નિયમ ઇષ્ટ નથી. સુખ અને દુઃખની પ્રેરણા (‘અર્ગ’ urge) અથવા દોરવણી આંધળી છે. કુદરતની અમુક ગરજ તેથી સરે છે, પણ એમાં જીવનતત્ત્વ, પ્રગતિતત્ત્વ, ઉન્નતિતત્ત્વ અથવા મોક્ષતત્ત્વ છે જ એમ નથી કહી શકાતું. તેથી સુખદુઃખને જીવનનો કાટ સમજી, એના પ્રત્યે ઉદાસીનભાવ કેળવવો એ જ મનુષ્યજીવનની પ્રતિષ્ઠાને શોભે, એમ ગીતાજીએ કહ્યું છે. સુખદુઃખની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાનો વિચાર જેણે માંડી વાળ્યો છે, તે આત્મસમ્રાટ થયો જાણવો, એમ ગીતાએ ફરી ફરી આગ્રહપૂર્વક કહ્યું છે.

*

*

*

દુનિયામાં બધે સત અને અસતનું મિશ્રણ દેખાય છે. એમાં અસતથી સતને વેગળું કરી જે સતને જ સેવી શકે છે, તે નીરક્ષીરવિવેકી પરમહંસ જાણવો.

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમ્ અજમ્ અવ્યયમ્ ।

કથં સ પુરુષઃ પાર્યં કં ઘાતયતિ હન્તિ કમ્ ॥ (૨-૨૧)

જે અવિનાશી આત્માને ઓળખે છે, તેને કોઈને માર્યાનું પાપ નથી, એમ કહેવા કરતાં એવો માણસ શા માટે કોઈને મારવાને પ્રેરાય, તેને કોઈને મારવાનું પ્રયોજન શું? એમ કહેવું સુસંગત છે. જ્યાં ભેદ હોય, પારકાપણનો ભાવ હોય ત્યાં જ હિંસાવૃત્તિ સંભવે.

*

*

*

પુનર્જન્મની કલ્પના માણસને કેમ સૂઝી એવું આશ્ચર્ય શા માટે થવું જોઈએ? આશ્ચર્ય તો એ છે કે મનુષ્યમાત્રમાં—અથા જ સમાજોમાં પુનર્જન્મનો ખ્યાલ સરખો વ્યાપક કેમ નથી? સૂતેલો માણસ ફરી ઊઠે છે; ઘાસ દર વર્ષે સુકાઈ જાય છે અને ફરી ઊગે છે; સૂર્ય, ચંદ્ર તારાઓ અથા જ આથમે છે અને ઊગે છે; સાગરમાં ભરતી અને ઓટ ચાલે જ છે. પીપળ જેવાં મોટાં વૃક્ષો પણ પાનખર ઋતુ પછી નવાં પાંદડાં સાથે જીવાન થાય છે; સાપ કાંચળી ઉતારી ફરી જીવાની મેળવે છે; અમાસ પછી ચંદ્ર પણ ફરી જન્મે છે; નદીનાળાં સુકાઈને ફરી પુષ્ટ થાય છે; વાદળાં ખાલી થાય છે અને ફરી ભરાય છે; ત્યારે આખો જન્મારો પુરુષાર્થ કરીને મેળવેલું ડહાપણ, સંગ્રહેલા અનુભવો, સંસ્કારો, વિસ્તરેલો પ્રેમ અને બાંધેલા સંકલ્પો શું મરણ સાથે અલોપ જ થતાં હશે? આ વસ્તુનો જો નાશ જ થતો હોય, તો તેની પ્રાપ્તિની કિંમત શી? વર્ષની ખેતીને અંતે જેમ સારરૂપ અનાજ મળે છે, ઝાડના વિસ્તારનો સાર જેમ ફળ કે ખીજમાં આવી બેસે છે, તેમ એક જન્મની કમાણી ખીજા જન્મમાં મૂડીરૂપે મળવી જ જોઈએ; પછી તે પુણ્યની હોય પાપની હોય કે સંસ્કારોની. એ વિચાર એટલો સ્વાભાવિક છે કે કયામત અને ‘ડૂમ્સ ડે’ જેવી ધાર્મિક ભ્રમણાઓ આડે આવી ન હોત, તો મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતે જ પુનર્જન્મની કલ્પના સ્ફુરે હોત.

મનુષ્યની અમર્યાદ આકાંક્ષાઓ અને એની એક જન્મની અલ્પસ્વરૂપ કમાણી વચ્ચેનો તફાવત જોતાં પણ પુનર્જન્મની કલ્પના માણસને સ્ફુર્યા વગર રહે નહીં. એક જન્મ એટલો ટૂંકો છે અને

માણસની મહત્ત્વાકાંક્ષા એટલી બધી મોટી છે — મોટી શું, અનંત છે — કે પુનર્જન્મ છે એ આશ્વાસનને અભાવે વિચારી માણસ આત્મહત્યા કરવાને જ પ્રેરાયો હોત. મંગળાચરણમાં જ જે ગ્રંથ સમાપ્ત થતો હોય, તો તે શરૂ કરવા જેટલી પણ તસ્દી ડોણ લે ?

પુનર્જન્મ નથી એમ માનનારા કેટલાક, ઔદ્યોતના અનાત્મવાદની મદદ લઈને કહે છે કે, વંશપરંપરામાં જ સર્વ સંસ્કારોનું અને સંકલ્પોનું સાતત્ય ટકાવાય છે. વંશપરંપરા દ્વારા એ સર્વ સચવાતું હોવાથી પુનર્જન્મનું કલ્પના-ગૌરવ ખિલકુલ જરૂરનું નથી. પણ અનાત્મવાદ સ્વીકારવો જ અશક્ય છે. દાર્શનિક પરિભાષાના ગોટાળામાંથી અનાત્મવાદ ઉત્પન્ન થયો છે, અને વંશપરંપરામાં એક જ વ્યક્તિ અનુસ્યૂત હોય છે એવો પણ અનુભવ નથી. એટલે પુનર્જન્મની કલ્પનાનો સ્વીકાર કર્યા વગર છૂટકો નથી.

જાતિસ્મર — પૂર્વજન્મના સ્મરણવાળા જીવોના દાખલાઓ સ્વીકારીએ તો તે પણ પુનર્જન્મની કલ્પનાને દૃઢ કરે છે.

પણ પુનર્જન્મ આશ્વાસનરૂપ છે કે ભીતિરૂપ ?

પુનર્જન્મની આપત્તિમાંથી બચી જવાનો આટલો આગ્રહ આપણે ત્યાં શા માટે છે ? જીવન દુઃખમય છે એટલું માન્યા પછી દુઃખમુક્તિ સાથે અપુનર્ભવ પણ આવી જ જાય છે. જે આત્મામાં માને છે તેને માટે પુનર્જન્મમાંથી મુક્તિનો અર્થ શો ? આત્મા સત્ છે, એનો અભાવ તો શક્ય જ નથી, એટલે પુનર્જન્મમાં જે મર્યાદા કે બંધનના ખ્યાલ આવે છે તે મર્યાદા અને બંધનનો નાશ એ જ મોક્ષ અથવા અપુનર્ભવ છે. અનાત્મવાદ માનીએ તો મોક્ષ કે નિર્વાણમાં કંઈ અર્થ જ રહેતો નથી અને જીવનમાં તો એથીયે ઓછો અર્થ રહે છે.

*

*

*

મનુષ્યજીવનની બધી વિવિધતા અથવા વિષમતાની ઉપપત્તિ લગાડવા ખાતર પણ પુનર્જન્મ માનવો જ પડે છે. માણસની બધી

આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ અને એના આધ્યાત્મિક આદર્શો પુનર્જન્મ અને એમાંથી મુક્તિની આસપાસ ગોઠવાયા છે.

પણ પુનર્જન્મની કલ્પના તાણીને ઔદિક સંબંધોમાં ચંદ્રની પેઠે ગોટાળો ઉત્પન્ન કરવો એ તો ઔદિક અનાચાર જ કહેવાય. ‘દશકુમાર-ચરિત’ જેવી કથાઓમાં જે હમે પુનર્જન્મની કલ્પનાનો દુરુપયોગ કર્યો છે, તે જોતાં એ કલ્પનાનો વિરોધ કરવાનું જ મન થઈ જાય, કાંઈ નહીં તો એ કલ્પનાની મર્યાદા તો સ્પષ્ટ કર્યા વગર છૂટકો જ નથી.

*

*

*

આત્મા છે એનો અનુભવ દરેકને છે. આપણું શરીર ચૈતન્યમય છે. સ્વલક્ષી વિચારો આપણે કરી શકીએ છીએ અને અખંડ સંવિત્તો અથવા સતત એકતાનો આપણે અનુભવ કરીએ છીએ. એ બધું આત્માનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે. આત્મા છે એ વસ્તુ એટલી બધી સ્વતઃ-સિદ્ધ છે કે પ્રાચીનોને પણ કહેવું પડ્યું હતું : અસ્તિ આત્મા; ન અસ્તિ અતિ પ્રમાણાભાવાત્ । પણ એ આત્માનું સ્વરૂપ આપણે યથાર્થપણે જાણતા નથી. કેમ કે આત્માને નામે અને આત્માને ઠેકાણે વ્યવહાર કરનાર અહંકાર સાથે જ આપણો સંબંધ વધારે આવે છે. અને અહંકાર તો ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયોની દુનિયામાં જ હમેશા રાચનાર રહ્યો, તેથી આધ્યાત્મિક જીવનથી આપણે વિમુખ રહીએ છીએ. એ ભૂલ સુધારવા માટે આપણો જીવનવ્યાપી પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. આત્માનું સનાતનત્વ અને પુનર્જન્મ એ બન્નેનો હમેશા એકત્ર વિચાર થવો જોઈએ.

ભગવાને બે ઠેકાણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, માણસ પૂર્વજન્મની સ્થિતિ તેમ જ પુનર્જન્મની સ્થિતિ સમજવાનો અધિકારી નથી. “ભૂતમાત્રની જન્મ પૂર્વેની અને મરણ પછીની સ્થિતિ જોઈ શકાતી નથી.”^૧ અને “મારા અને તારા જન્મો તો ઘણા યથા ગયા. તે બધા હું જાણું છું

૧. અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્ત-મધ્યાનિ ભારત ! ।

અવ્યક્ત-નિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ (૨.૨૮)

અને તું નથી જાણતો. ”^૧ તેથી પૂર્વજન્મની સ્થિતિ જાણવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન નહીં કરવો અને આ જન્મમાં જે કાંઈ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધી શકાય તે સાધી લેવી.

*

*

*

“કોઈ પરમાત્માને આશ્ચર્ય સરખો વર્ણવાયેલ સાંભળે છે અને સાંભળવા છતાં કોઈ તેને જાણતો નથી ”^૨ આની સાથે સરખાવો : “વળી કોઈ સાંભળેલા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી તેમાં પરાયણ રહી ઉપાસના કરે છે તેઓ પણ મૃત્યુને તરી જાય છે. ”^૩

*

*

*

देही नित्यम् अवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ! ।

तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुम् अर्हसि ॥ (૨.૩૦)

અધાના દેહમાં રહેલો આ દેહધારી નિત્ય અવધ્ય છે એવી દલીલ રજૂ કરી ભગવાને કહ્યું કે ‘તેથી તારે ભૂતમાત્રને માટે શોક કરવો ઘટતો નથી.’ એ તો ઠીક; પણ ખીજું પણ એક અનુમાન નીકળી શકે છે કે જે દેહધારી નિત્ય, અવધ્ય છે તેના દેહનો ધાત કરવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન મનુષ્ય શા માટે કરે ? મારવાથી કોઈનું આત્મતિક નુકસાન થતું નથી. કોઈને આપણે મટાડી શકતા નથી, મારવાથી કોઈનો સ્વભાવ બદલાતો નથી, પછી મારીને લાભ શા ?

*

*

*

૧. बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ! ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ! ॥ (૪.૫)

૨. आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिद् अनेनम् आश्चर्यवद् वदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच् चैनम् अन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥

(૨.૨૯)

૩. अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य અપાસતે ।

તેઽપિ ચાતિતરન્ત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ (૧૩.૨૫)

સ્વજન પ્રત્યેનો ધર્મ અને સમાજ પ્રત્યેનો ધર્મ બંને બરાબર ઓળખવા જોઈએ. વ્યાપક ધર્મની અંદર બંને આવી જાય છે. સ્વજન પ્રત્યેના ધર્મનો વિચાર કરી માણસ સમાજદ્રોહ કરે, તો એ સંકુચિત બને છે, સમાજને હણે છે અને સ્વજનો સમાજના અંશમાત્ર હોઈ એ સ્વજનોનો પણ પરિણામે દ્રોહ જ કરે છે. સમાજહિતનો દ્રોહ કરીને સાચી સ્વજનસેવા થઈ જ ન શકે.

સ્વધર્મની વાત જરા વિચારીએ. સ્વધર્મ તો ધર્મના સમગ્ર ક્ષેત્રનું ફક્ત મધ્યબિંદુ સૂચવે છે. એને પરિધ અથવા મર્યાદા છે જ નહીં. તેથી સ્વધર્મનો ત્યાગ થઈ જ ન શકે. સ્થાનભ્રષ્ટ થઈને કોઈ કશો પુરુષાર્થ કરી જ ન શકે. પોતાનું જે સ્વધર્મપ્રાપ્ત સ્થાન છે, એનું જ નામ પ્રતિષ્ઠા છે. સામાજિક કીર્તિ અથવા માન્યતા એ કંઈ સાચી પ્રતિષ્ઠા નથી.

*

*

*

સ્વધર્મ અથવા સ્વકર્તવ્ય આપણે માટે સ્પષ્ટ હોય છે, પણ એના પાલનના પરિણામ ઉપર નથી આપણો અધિકાર અને નથી એની આપણને સંપૂર્ણ કલ્પના. તેથી સુખદુઃખ, લાભહાનિ, જયપરાજય વગેરે આજીવનુઓનો વિચાર કર્યા વગર, એની ચિંતા કર્યા વગર, જે પ્રાપ્ત-કર્તવ્ય દેખાય તે કરી છૂટવું, એ જ આપણો ધર્મ છે.

સ્વધર્મપાલનનું પરિણામ ગમે તે આવે તોય એ શુભ જ હોય છે, કેમ કે ધર્મ સર્વતોભદ્ર છે. એનાં બધાં જ પાસાં કલ્યાણકારી હોય છે. “હણાઈશ તો તને સ્વર્ગ મળશે, છતીશ તો તને પૃથ્વી મળશે.”^૧

“આસક્તિ છોડીને પાળેલો સ્વધર્મ સર્વતોભદ્ર હોઈ એમાં આરંભનો નાશ નથી, વિપરીત પરિણામ આવતું નથી, અને એનું ચત્કિંચિત્ પાલન પણ મહાભયમાંથી ઉગારી લે છે.”^૨

૧. હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગ જિત્વા વા મોક્ષ્યસે મહીમ્ ।

તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌત્તેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ (૨.૩૭)

૨. નેહાભિક્રમ-નાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ।

સ્વત્પમ્ અપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ ॥ (૨.૪૦)

“જે કેવળ શુદ્ધ ધર્મનો વિચાર કરે છે, તેની બુદ્ધિ નિર્મળ હોય છે, નિશ્ચયાત્મક હોય છે. જે પરિણામોનો વિચાર કર્યા કરે છે, તેની સ્થિતિ વિષયાંધના જેવી હોઈ અહુ શાખાવાળી અને અનંતરૂપે વિભક્ત હોય છે.”^૧ એનો નાશ ન થાય તો આશ્ચર્ય.

*

*

*

વેદ પ્રત્યે ગીતાનું વલણ કેવું છે? વૈદિક પરંપરા પ્રત્યે ગીતાને આદર છે, વેદ વચન વિષે શ્રદ્ધા પણ હોય એમ લાગે છે. છતાં વેદને વળગી રહેનારા વેદિયાઓ વિષે ગીતાએ ઠેકાણે ઠેકાણે પોતાનો તિરસ્કાર બતાવ્યો છે. યાજ્ઞિકોએ વૈદિક ધર્મને કામનાધર્મ બનાવ્યો. મનુએ પણ કહ્યું કે કામ્યો હિ વેદાધિગમઃ કર્મયોગશ્ચ વૈદિકઃ । વેદધર્મનો આ મૂળનો જ દોષ હશે અથવા એ દોષ અજ્ઞાની લોકોએ પાછળથી ધુસાડ્યો હશે. એ ગમે તે હો પણ અજ્ઞાન અને કામનાના સંમિશ્રણથી વૈદિક ધર્મ લાંબા વખત સુધી જરણ-મારણ-ઉચ્ચાટનના જાદુઈ ધર્મ જેવા બની ગયો હતો એ વિશે શંકા નથી. એનાં પરિણામ આજે પણ આપણે ભોગવીએ છીએ. એ વૈદિક ધર્મની વિપરીત અસરની કંઈક આંખી ગીતાએ કરી હોવી જોઈએ તેથી જ ગીતાએ વેદવાદની આટલી નિન્દા કરી છે. અને વેદ ત્રૈગુણ્યવિષય છે એને વટાવ્યે જ છૂટકો એમ કહ્યું છે. અને વેદમાં જે કંઈ સારું છે તે અનુભવ મારફતે પણ મળે છે એવી ખાતરી આપી છે.^૨

*

*

*

૧. વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિર્ એકેહ કુરુનંદન ! ।

વહુશાખા હ્યનન્તાશ્ ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ (૨૦૪૧)

૨. ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો ભવાર્જુન ! ।

નિર્વંન્દ્રો નિત્ય-સત્ત્વસ્થો નિર્યોગ-ક્ષેમ આત્મવાન્ ॥

યાવાન્ અર્થ અદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।

તાવાન્ સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ (૨૦૪૫-૪૬)

માણસ કર્મફળની આશા ન રાખે, કેવળ કર્મ જ કરે; કેમ કે તે કર્મ કરવાને સ્વતંત્ર છે; ફળ મેળવવાનો અધિકારી નથી.^૧

ફળની આશા માણસ ન રાખે એ ખરાખર છે પણ ફળ નિપજવવાનો પ્રયત્ન ન કરે એમ તો છે જ નહીં. કર્મ કરે એટલે એમાંથી અનેક ફળો નીપજવાનાં જ. કર્મ ન કરવાનો આગ્રહ તો માણસ નહીં જ રાખે. એ એને માટે શક્ય પણ નથી. કર્મ એ જીવનસાધના છે. એની મારફતે જ મોક્ષ મેળવાય. શુભ-પરિણામી છે એવાં કર્મો જ કરવાનાં હોય છે. છોડી દેવાની હોય છે ફક્ત કર્મફળોની ઇતેન્નરી.

જેણે આ સૃષ્ટિને, આ ભૂમિને અથવા મનુષ્ય-જીવનને કર્મભૂમિનું નામ આપ્યું એનો અનુભવ કેટલો ઊંડો હશે! સ્વર્ગ ધત્યાદિ ભોગભૂમિ છે, પશુપક્ષી ધત્યાદિ ભોગયોનિ છે; મનુષ્યજીવનની મહત્તા ફલેચ્છા પણ ધરાદાપૂર્વક છોડીને કરેલાં શુભ કર્મની અંદર જ છે. મનુષ્ય વિશેષ રૂપે ધૃષ્ટિરતો સહકારી છે. એ જીવનનો ઉદ્દેશ સમજી શકે છે, સૃષ્ટિ-વ્યવસ્થામાં દખલ કરી શકે છે, પશુપક્ષી ધત્યાદિ પ્રાણીઓનું વાલીપણું એની પાસે છે. પંચમહાભૂતોને સમજી, ધર્મની મર્યાદામાં રહી એમની પાસેથી સેવા લેવાનો એ અધિકારી છે. એણે તો કર્મયોગનું શાસ્ત્ર ખરાખર જાણ્યે જ છૂટકો. ધૃષ્ટિરતા સહકારી તરીકે એને માટે અનાસક્તિ જ શોભે. આસક્તિની પામરતામાં ઊતર્યો એટલે માણસ ગુલામ બની જ જવાનો.

*

*

*

કોઈ રોગીના શરીર પર ઓપરેશન કરાવવું હોય, જોખમકારક વાદકાપ કરવી હોય તો અત્યંત કર્મ-કુશળ સર્જનની સેવા આપણે લઈએ છીએ પણ એ જ સર્જન જો રોગીના નજીકના સગામાંથી

૧. કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્ મૂર્ મા તે સજ્જોસ્ત્વકર્મણિ ॥ (૨-૪૭)

હોય તો એ વાઢકાપમાં નથી ફાવતો. માયાની ઇતેજરી એની શક્તિને હણે છે, એનો હાથ ધૂળે છે, મન મૂંઝાય છે તેથી કોઈ ત્રાહિત સર્જનની યોજના એ કરે છે. મનની સમતા ન હોય તો ઉચ્ચ કોટિની કાર્ય-કુશળતા પણ ન ટકે.

જ્યાં માણસનો સ્વાર્થ હોય છે ત્યાં જ એ ધ્યાન દઈને અને કુશળતાથી કામ કરે છે એ સામાન્ય પ્રવાદ અથવા અનુભવ સ્થૂલ કોટિનો જ છે. સર્વોચ્ચ કુશળતા તો સંસ્કારી સમતા, તટસ્થતા અથવા અનાસક્તિમાં જ ખીલે છે.

માંદાની સેવામાં રાતપાળી કરવાની હોય છે ત્યારે સગાંવહાલાંઓ મોહને લીધે પોતાની વારી ન હોય ત્યારે પણ ઉન્નગરો કરે છે; પોતાની તમિયત અગાડે છે અને સેવાની લાયકાત ખોઈ બેસે છે. જ્યારે કર્તવ્યનિષ્ઠ સમભાવી નર્સ સેવામાં હાજર હોય, ત્યારે કશી તંદ્રા વગર ઉત્તમ સેવા આપે છે અને પોતાનો વખત પૂરો થયો એટલે એ જ કામ ખીળને સોંપી પોતે ઘસઘસાટ બેઠે છે. એનામાં કાર્યદક્ષતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને તટસ્થતા સમાન ભાવે કેળવાયેલાં હોય છે. એ એક જાતની યોગ-યુક્તની સ્થિતિ છે. આસક્ત માણસ પોતે માનેલા સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ એક ખાબુ ઉપર ખૂબ ધ્યાન દે છે. અને તેથી જ ખીજે ડેકાણે ભીંત ભૂલી જાય છે. જ્યાં આસક્તિ છે ત્યાં બુદ્ધિ નિર્મળ રહી જ ન શકે. બુદ્ધિનો પ્રસાદ એ અનાસક્તિના પક્ષપાતરહિત વાતાવરણમાં જ કેળવાય.

*

*

*

ગીતાના આદર્શ પુરુષ ઉપર નોંધ લખાશે એમાં જ મોટે ભાગે સ્થિતપ્રજ્ઞ વિશે વિવેચન આવવાનું છે. અહીં તો પાપની ઉત્પત્તિ, વિસ્તાર અને એના પરિણામ વિશે જ લખવાનું છે.

દરેક વસ્તુની શરૂઆત બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે થાય છે. અંગ્રેજો જ્યારે આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે કોઈને ખબર ન હતી કે તેઓ દેશની ઉન્નતિમાં આટલા બધા વિરોધી નીવડશે. શરીરમાં રોગો પણ બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે દાખલ થાય છે. હોડી જ્યારે નદીમાં ચાલે

છે ત્યારે પહેલાં તેનો વેગ ઘણો જ ધીમે હોય છે, પણ એક વાર તે નદીના વહેણમાં પહોંચી કે પછી સડસડાટ સમુદ્ર તરફ દોડવા માંડે છે. નદી પણ મૂળ આગળ કેટલી નાની હોય છે, પણ તે જ પાછળથી મોટાં મોટાં શહેરોને પણ કુખાવી દઈ શકે છે. માળવાના પહાડોમાં કાડીની હાર જેવી દેખાતી મહી નદી ખંભાતની પાસે પહોંચતાં એટલી મોટી થઈ જાય છે કે ત્યાં લોકો તેને સાગર તરીકે ઓળખે છે. તે સ્થળે મોટા મોટા હાથીઓ પણ તેમાં ઊતરવાની હિંમત કરતા નથી.

પાપની પ્રગતિ પણ આવી જ રીતે થાય છે. શુદ્ધ આચારવાળા માણસના મનમાં વિષયનો કોઈ વિચાર આવે છે ત્યારે તે મનમાં કહે છે કે મારું વર્તન તો શુદ્ધ છે. મનમાં એકાદ આડીઅવળી કલ્પના આવી ગઈ તો શું થયું? તે એવા ભ્રમમાં રહે છે કે આટલાથી કંઈ અધઃપતન નહીં થઈ શકે. પરંતુ એમાં જ તેનો સર્વનાશ સંતાયેલો છે. પીપળા જેવા મહાન વૃક્ષનું ખીજ કેટલું નાનું હોય છે? માણસ અધી રીતે તટસ્થભાવથી પણ કોઈ વિષયનો સહેજ પણ વિચાર કરે તોપણ તેનું ચિત્ત તેમાં ચોંટી જાય છે. વખતોવખત તે વિષયનું તેને સ્મરણ થાય છે, અને તેનું ચિંતન તેને માટે આનંદદાયી થઈ પડે છે. કોઈ વાર અનાયાસે તે વિષય નજીક આવતાં તેના મનમાં આનંદ થાય છે. પછી તેને મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે. તેના તરફ પક્ષપાત ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં એક વાર પક્ષપાતની જાગૃતિ થઈ ત્યાં સમાન-ભાવ નાશ થયો જ છે, અને પક્ષની સામે પ્રતિપક્ષ તો હોય છે જ. પ્રતિપક્ષમાં અપ્રિયતા, દ્રેષ અને ક્રોધ સ્વાભાવિક જ હોય છે. કામ અને ક્રોધ માણસને એવો તો આંધળો બનાવી દે છે કે વસ્તુનું સારા-નરસાપણું શોધવાની કે તપાસવાની તેની શક્તિ જ નાશ પામે છે. આસક્તિ અને દ્રેષને કારણે વસ્તુઓ પર કાલ્પનિક ગુણાવગુણોનો આરોપ થવા લાગે છે. તેથી કુદરત સાથેનું શુદ્ધ જોડાણ તૂટી જાય છે. માણસને મોહ ઊપજે છે. મોહથી જાગૃતિ જતી રહે છે. પ્રત્યેક વસ્તુને તેના યોગ્ય રૂપમાં જાણવી અથવા તેના તરફ પોતાનો ધર્મ નક્કી કરવો એનું

નામ સ્મૃતિ. સ્મૃતિના નાશ પછી ત્રિવેક-શક્તિનો નાશ થાય છે, અને જ્યાં સુધી બુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી જ માણસ છે. એ રીતે બુદ્ધિના અભાવે માણસનો સર્વનાશ થાય છે.

વિવેક-ભ્રષ્ટાનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ ।

પાપની પ્રગતિ આવી જ છે. પાપ આવે છે ત્યારે ગરીબ ગાયની માફક સીધું સાદું થઈને આવે છે પણ એક વખત તેનો પગપેસારો થતાં તે સિંહની માફક ફાડી ખાધા વિના છોડતું નથી. યમરાજમાં પણ દયા હોય પણ પાપમાં દયા હોતી નથી. તેથી પહેલેથી જ પાપ પર દયા ન કરવી જોઈએ. પાપ પર દયા કરવાથી તે આપણને ખાઈ જશે. વિષયો એટલા સંપીલા છે કે તેમાંના એકને આવવા દીધો કે પછી વગર બોલાવ્યે તરત જ કાગડાની માફક બધા આવી પડે છે. માણસ એક વાર એમના કબજામાં આવ્યો કે પછી ગીધની માફક તેઓ તેને ચૂંથી ખાય છે.

ધ્યાયતો વિષયાન્ પુंसઃ સંગસ્ તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્ સંજાયતે કામઃ, કામાત્ ક્રોધોઽભિજાયતે ॥

ક્રોધાત્ ભવતિ સંમોહઃ, સંમોહાત્ સ્મૃતિ-વિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિ-ભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો; બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણયતિ । (૨-૬૩-૬૪)

*

*

*

કામથી ક્રોધ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ ખૂબ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. કામનો અર્થ પ્રેમ નથી, પ્રેમને સુખ દુઃખ જોડે કંઈ પ્રયોજન નથી. પ્રેમ તો બીજાના કલ્યાણને માટે આત્મ-સમર્પણ કરતાં જાય છે. સારી રીતે વિચારવાથી જણાય છે કે કામ સ્વાર્થી છે પોતાની તૃપ્તિ જ તેનો એકમાત્ર હેતુ હોય છે. જેમ સાધારણ મનુષ્ય એમ સમજે છે કે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, ગ્રહો આદિ બધા પોતાની પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે, તેમ જ કામી માણસો કામને મધ્યગિંદુએ રાખીને જગતને જુએ છે. તેથી તેનું જીવન-ન્યોતિષ ખોટું, અટપટું અને આંધળું થાય છે. બહારની વસ્તુઓની ગતિના સંબંધમાં

તે ગમે તેવા આરોપ કરે છે. એવો માણસ દુનિયાની સરળ ગતિ સમજી શકતો નથી. તે ન્યાય કે નીતિ સમજી શકતો નથી તેથી પક્ષમાં ઊતરી પડે છે. કામી માણસ પોતાની ઇચ્છેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે દુનિયાનો ક્રમ અદલવા માગે છે, અને જ્યારે તે નથી અદલાતો ત્યારે તે ચિડાય છે. તેનું મન પક્ષપાતી હોવાથી ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકતું નથી. તેથી તે વધારે ચિડાય છે. કામને માટે તે જે વસ્તુ પર પ્રેમ કરે, તે જ્યારે તેને નથી મળતી ત્યારે તે તેના પર ક્રોધ કરે છે. પોતાની વહાલી ગાય દોહવા ન દે ત્યારે મનુષ્યનો ગાય પર જે સાચો પ્રેમ હશે તો તે તેને લાકડી મારશે નહીં. આશામાં વિક્ષેપ થતાં જ, આશા તૂટતાં જ કામ ક્રોધનું રૂપ ધારણ કરે છે. પોતાની પ્રિય વસ્તુની આગતમાં માણસ જ્યારે જીએ છે કે આ વસ્તુ મારી નહીં થઈ શકે ત્યારે તે તેનો નાશ કરવામાં પણ આંચકો નથી ખાતો. અનુરાગ અને દ્રોષ એ એક જ વસ્તુની બે આબુઓ છે. એક લોહાના સીધા પતરાને એક આબુએ દબાવીને આપણે તેનો તવો બનાવીએ છીએ. તવો એક જ વસ્તુ છે, પણ એક તરફથી તે ઊંડો હોય છે, અને બીજી તરફથી તે થોડો ઊપસી આવેલો દેખાય છે. રાગદ્રોષની પણ આવી જ દશા છે. અને આબુની સમાન સ્થિતિ ખગડી કે રાગદ્રોષ પેદા થયા. જે દુનિયાનો મિત્ર થવા માગે છે તે કોઈ એકનો ખાસ મિત્ર નહીં થઈ શકે. તેને માટે તો બધા જ સમાન છે. ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓના સંબંધમાં ન્યૂનાધિકતા રહે છે જ, પણ તેના હૃદયની ભાવના બધા તરફ સમાન જ હોય છે. એક ખીસાના રૂપિયા બીજા ખીસામાં જતાં માલેકના મનમાં રૂપિયા કમાવા કે ખોવાનો ભાવ નથી થતો. કોઈ આખા કુટુંબના મિત્રને તે કુટુંબના એક ભાઈને વધારે અને બીજાને ઓછું મળવાથી જેમ અળતરા નથી થતી તેમ જ અળતરશત્રુ, વિશ્વમિત્ર થઈને માણસ દુનિયામાં વિચરે છે. પોતાની આગતમાં પણ તેને પક્ષપાત નથી હોતો. રાગદ્રોષ ગયા પછી શું રહે? પછી તો સમાધાન અને પ્રસન્નતા જ રહેવાની. મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા (આનંદ) અને ઉપેક્ષા

આવી ચાર જાતની પ્રસન્નતા રહે છે. ઇચ્છાઓનો અભાવ એ જ પ્રસન્નતાનું સ્વરૂપ.

બીજી રીતે પ્રસન્નતાનો અર્થ સ્વચ્છતા પણ છે. રાગદ્વેષ રૂપી કાદવ એસી જવાથી ચિત્ત રૂપી પાણી સ્વચ્છ અને નિર્મળ થાય છે. કાદવથી પાણી ગંદું રહે છે. માટે જ તેની અંદર શું છે તે દેખાતું નથી. પાણી સ્વચ્છ થતાં પારદર્શક બની જાય છે. ચિત્તપ્રસાદનો પ્રભાવ પણ એવો જ છે. જેણે ચિત્તપ્રસાદ પ્રાપ્ત કર્યો તેને પોતાના તો શું, પણ બીજાના મનના વિચારો જાણી લેવાની પણ શક્તિ ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કે તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં અડચણ કરનાર રાગદ્વેષ આદિ વાસનાઓનો કાદવ જ છે. કેટલીક વાર રાગદ્વેષને કારણે એકાગ્રતા આવતી દેખાય છે. કેટલેક અંશે આ વાત સાચી છે, પણ આ એકાગ્રતા આંધળી અને આત્મઘાતી હોય છે. સત્યજ્ઞાન તો મનઃપ્રસાદથી જ થાય છે. કોઈ યંત્ર અથવા સંસ્થાનું સ્વરૂપ, તેની રચના, તેનું પ્રયોજન અથવા તેનું કાર્ય સમજ્યા વગર, જો આપણે એ વાપરવા જઈએ તો ઠોકર ખાઈ પાછા આવવાનું થાય, અથવા હેરાન થવાય, પરંતુ તે જ યંત્ર અથવા તે સંસ્થાની સ્થિતિને સારી રીતે સમજી લેવાથી, આપણે તેમાં સુરક્ષિત રીતે, અને સ્વતંત્રતાથી ફરી શકીએ છીએ. એક સ્થિતિનું નામ રાત્રી છે, અને બીજાનું દિવસ. અંધારામાં આપણને ઠોકરો વાગે છે, અજવાળું આપણને સ્વતંત્રતા આપે છે. જોકે બંને સ્થિતિઓમાં આસપાસની ગોઠવણ એકસરખી જ રહે છે. રાગદ્વેષ જવાથી, પ્રસન્નતાની પ્રાપ્તિ થતાં જ આપણને પ્રકાશ મળે છે. વિશ્વસંસ્થાનો સ્વભાવ, અને તેમાં આપણું સ્થાન આપણે સમજી લઈએ છીએ, અને તેથી આપણાં બધાં દુઃખોનો નાશ થાય છે. ફરી જેમ ખેતરના અજવાળામાં આપણને ગમે ત્યાં ફરવામાં કંઈ હરકત નથી થતી, તેમ જ બુદ્ધિ પણ ગમે તેમ ફરતી છતાં પોતાના સ્થાન પર હમેશાં સ્વાધીન અને સ્વસ્થ રહે છે.

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્ તુ વિષયાન્ અન્દ્રિયૈશ્ ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્ વિધેયાત્મા પ્રસાદમ્ અધિગચ્છતિ ॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિર્ અસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્ન-ચેતસો હ્યાશુ વુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ (૨ • ૬૪-૬૫)

*

*

*

એક જણે કહ્યું હતું કે જ્યારે મને ખીડી પીવાની ખૂબ ઇચ્છા થાય છે ત્યારે હું ખીડી જ ખતી જાઉં છું. આ અતિશયોકિત નથી પણ એક આધ્યાત્મિક સત્ય છે. વાસના માણસને અસ્વસ્થ કરે છે, તદાકાર કરે છે. કોઈના પણ વિષે મન આકર્ષાયું એટલે આસક્ત થઈ માણસ એનું ધ્યાન ધરે છે. જેમ જેમ ધ્યાન વધે છે તેમ તેમ આસક્તિ પણ વધે છે. ધ્યાનયુક્ત આસક્તિથી તે વસ્તુનું મહત્વ અવાસ્તવપણે વધે છે. આવી રીતે એક તરફથી સંગમાંથી કામના વધે છે અને ખીજી તરફ એનું મહત્વ વધવાથી વસ્તુગત તારતમ્ય ભૂલી જવાય છે. તે જ કારણે સૃષ્ટિના સ્વાભાવિક નિયમનની અને પરિસ્થિતિની યથાયોગ્યતા પણ અળખામણી થાય છે. જે યોગ્ય છે તે અયોગ્ય જણાય છે. ઘંટીની આસપાસ હાથો ફેરવવાને બદલે હાથો સ્થિર રાખી એની આસપાસ ઘંટીનાં પડો ફર્યાં કરે એવી ઇચ્છા પેદા થાય છે. કૂતરું પૂંછડી હલાવે એ સ્થિતિને ઠેકાણે પૂંછડું કૂતરાને હલાવે એ સ્થિતિની અપેક્ષા થાય છે. સૂર્યની આસપાસ ગ્રહમાળા ફરે એ સ્વાભાવિક ક્રમ છોડી પૃથ્વીની આસપાસ ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા એમ બધા જ ફરે એ જ યોગ્ય છે કેમ કે પૃથ્વી ઉપર આપણે રહીએ છીએ, એવી મતિ થઈ જાય છે. કામનાને લીધે આપણી મનોભૂમિમાં જીવનનું અને વિશ્વનું મધ્યબિંદુ ખસી જાય છે અને કામના જ મધ્યબિંદુ તરીકે ગણાય છે. પછી એ કામના તૃપ્ત થાય કે ન થાય આખી રચના વિષે અસંતોષ તો ઉત્પન્ન થવાનો જ, એનું નામ ક્રોધ; આ ક્રોધમાંથી મૂઢતા પેદા થાય એમાં આશ્ચર્ય શું? મૂઢતામાંથી ભાન બુલાય છે, ભાન જવાથી જ્ઞાનનો નાશ થાય છે અને જ્ઞાનનો નાશ થયો એટલે માણસાઈનો અને માણસનો નાશ તો ધ્રુવ જ છે.

ગીતાએ ઠેકાણે ઠેકાણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે કામ અને ક્રોધ એ એક જ જાણુતાં એ પાસાં છે. એ બન્નેને એકરૂપ ગણી તેને મનુષ્યનો મહાપાપી વૈરી તરીકે વર્ણવ્યો છે. અને એ રજોગુણમાંથી એટલે કે આસક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ એની પૂર્વપીઠિકા (pedigree) પણ સ્પષ્ટ કરી કહી છે. એ જ જ્ઞાનનો મોટામાં મોટો નાશક છે.^૧ યવન ફિલસૂફ અફલાતૂને પણ કહ્યું છે : 'It is not given to man to love and to be wise' કામાતુરને જ્ઞાન ન સંભવે.

* * *

અર્જુને સ્થિતપ્રજ્ઞની વ્યાખ્યા નથી માગી પણ વર્ણન માગ્યું છે. વ્યાખ્યાથી તર્કબુદ્ધિ સંતુષ્ટ થશે. પણ માણસનું હૃદય તો વિગતવાર Concrete વાસ્તવિક વર્ણન જ પસંદ કરે છે. વ્યાખ્યા અવ્યક્ત હોય છે, એનું આકલન ક્લેશકર છે. વર્ણનથી વ્યક્તિનું ચિત્ર ખડું થાય છે. ત્યાર પછી તર્કબુદ્ધિ ભલે અવ્યક્ત તત્ત્વને તારવી કાઢે.

સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો સ્વતંત્રતાની સ્થિતિ સૂચવે છે. ઇન્દ્રિયનિષ્ઠ પુરુષ પરતંત્ર હોય છે, આત્મનિષ્ઠ પુરુષ જ સ્વતંત્રતા મેળવી શકે છે, ભોગવી શકે છે, ટકાવી શકે છે. એને જ ગીતા ચિત્તનો પ્રસાદ અથવા પ્રસન્નતા કહે છે.

* * *

ઇન્દ્રિયો અને આત્મા વચ્ચે સનાતન ગળગાહ ચાલે છે. બુદ્ધિને પોતાના તરફ ખેંચવાનો પ્રયત્ન બંને કરે છે. દેવાસુર યુદ્ધ જેવી જ આ સ્થિતિ છે. મનનું વલણ ઇન્દ્રિયો તરફ હોય તો ઇન્દ્રિયો બુદ્ધિને કબજે કરે છે, મન જો સંયમી હોય તો ઇન્દ્રિયોનો વિરોધ કરી બુદ્ધિને સ્થિર રાખે છે. અને પછી બુદ્ધિમાં નિર્મળતા આવે છે જેથી એમાં આત્માનો પ્રકાશ પડે છે.

ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ બળવાન છે પણ ઇન્દ્રિયો પાસે અંતે આપવા જેવો કીમતી માલ છે જ નહીં. જાહેરખબર ખૂબ આકર્ષક અને

૧. કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્ધિ એનમ્ અિહ વૈરિણમ્ ॥ (૩ • ૩૭)

વેચવાનો માલ ધૂળ જેવો એવી ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિ છે. પણ લોકસમુદાયનો મોટો ભાગ હંમેશા એ રસ્તે જ તણાય છે. આત્મજ્ઞાનનો રસ્તો એથી ઊલટો હોય છે. કેટલાંક કળો ઉપરથી ખૂબ આકર્ષક હોય છે પણ અંદર ખાટાં કે કડવાં હોય છે; જ્યારે ખીજાં કેટલાંક કળાસ કે ચીકું જેવાં ઉપરથી કાંટાળાં અથવા વૈરાગી જેવાં હોય છે પણ અંદરથી સ્વાદિષ્ટ હોય છે. સંયમી પુરુષનું જીવન અને વિલાસી પુરુષનું જીવન આવી જ રીતે પરસ્પર વિરોધી દેખાય છે. આત્મારામ અને ઇન્દ્રિયારામ બંનેનો સ્વભાવ પરસ્પર ભિન્ન હોય છે.

એ ગમે તે હો, માણસ વિષયોનું સેવન કરે કે ન કરે પણ વિષયોને અંગે એણે પોતાની પ્રતિષ્ઠા તો ન જ ખોવી જોઈએ. અને પ્રતિષ્ઠા તો વિષયને વશ ન થવામાં જ છે. માણસ કરતાં વિષય મોટા થઈ જાય, એની આગળ માણસ પામર બની જાય એટલે માણસ અપ્રતિષ્ઠિત થયો. અપ્રતિષ્ઠિત સમાજમાં ભલે એની પ્રતિષ્ઠાની હાનિ ન દેખાતી હોય પણ પોતાની આગળ તો એ અપ્રતિષ્ઠિત થયો જ. ગીતા કહે છે કે માણસે સમુદ્રની પેઠે રહેવું જોઈએ. ચારે બાજુથી અસંખ્ય મહાનદીઓ પોતાનાં પાણી એમાં છોડવા છતાં એ પોતાની પ્રતિષ્ઠા અચળ રાખે છે એવી જ રીતે અનાસક્ત મહાત્મા સર્વ કામનાઓ પ્રત્યે ઉદાસીન થઈ ધીરોદ્ધત્તની શાંતિ મેળવે છે. કામના પાછળ ગાંડો થયેલો પામર માણસ શાંતિ ને પ્રતિષ્ઠા ક્યાંથી મેળવે ?

*

*

*

ગીતાને અઢાર અધ્યાયમાં મળીને ઝાઝી વસ્તુ કહેવાની છે જ નહીં. એક જ વસ્તુ અનેક બાજુએ ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં વિશેષ અને અને સવિશેષ રોચક કરવાનો ગીતાનો પ્રયત્ન છે. આખી ગીતામાં એક જ કલ્પના વણાયેલી છે અને તે કલ્પના આ ખીજા અધ્યાયમાં સંપૂર્ણપણે આવી ગઈ છે. જે મનુષ્ય વિચારપૂર્વક આ ખીજા અધ્યાય સમજી લે અને તે પ્રમાણે જીવન ધડવાનો પ્રયત્ન કરે તો એને ખીજા ક્યાંય જવું જ ન પડે. હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય, આર્યજીવનનો આદર્શ અને મનુષ્યકોટિનો છેલ્લો આરામ આ એક અધ્યાયમાં આવી ગયેલો છે.

અધ્યાય ૩ નો

ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમો આ અધ્યાયત્રિપુટીમાં કર્મયોગની મીમાંસા આવી જાય છે. જીવનમાં અધરામાં અધરી વસ્તુ હોય તો તે નૈષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિ છે. પણ એના વગર આ કર્મભૂમિમાં શાંતિ સંભવે જ નહીં.

આજની દુનિયા ભોગ અને ઐશ્વર્ય પાછળ પડેલી છે. આજનો યુગ જ ભોગૈશ્વર્ય-યુગ છે. એને ઠેકાણે નિષ્કામ સેવાનો યુગ આવવો જ જોઈએ, આવવાનો જ છે. એની પ્રસ્તિવેદના શરૂ થઈ છે. જેમ અહિંસા કેવળ વ્યક્તિધર્મ નથી, એ રાષ્ટ્રધર્મ થઈ શકે છે, એનું સમાજવ્યાપી સ્વરૂપ કેળવી શકાય છે એમ ગાંધીજીએ ખતાવ્યું તેમ જ નૈષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિ તરફ મનુષ્યજાતિને લઈ જવી એ શક્ય છે. ભોગૈશ્વર્યલાલસા એ માણસનો સ્વભાવ નથી પણ એ એક મરકી જેવો રોગ છે. મનુષ્ય પ્રયત્ન કરી એને હટાવી શકે છે એમ કેળવણી દ્વારા — સાધના દ્વારા સિદ્ધ કરવાનું રહ્યું.

*

*

*

અર્જુન પૂછે છે ‘તમે મને ઘોર કર્મને વિષે કેમ પ્રેરો છો ?’ જ્યાંયાંમાં ભગવાને કર્મનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે, પણ જેને વિષે ભગવાન પ્રેરે છે તે કર્મ ઘોર નથી એવું તો કોઈ ઠેકાણે સિદ્ધ કરી નથી ખતાવ્યું. સંભાષણમાં આવી ઘણીય વસ્તુઓ રહી જાય છે. અથવા ગૌણ ગણી છોડી દેવામાં આવે છે.

*

*

*

સામાન્ય રીતે માણસની મૂંઝવણ બે પ્રકારની હોય છે. એક તો ધર્મ કયો એનો નિશ્ચય કરવાની આખતમાં અને બીજી ધર્મનો નિશ્ચય થયા પછી તેનું પાલન કરવા માટે જોઈતી દૃઢતા કેમ કેળવવી એ આખતમાં. કેટલાક લોકોની અશક્તિ એક બાજુની હોય છે, કેટલાકની

૧. જ્યાયસી ચેત્ કર્મણસ્ તે મતા વુદ્ધિર્ જનાર્દન !।

તત્ કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ !। (૩.૧)

ખીજી આજીવી. એક બૌદ્ધિક કહેવાય, ખીજી હાર્દિક કહેવાય. સાચું જોતાં અન્ને મુશ્કેલીમાં હાર્દિક તેમ જ બૌદ્ધિક સામટી મુશ્કેલી હોય છે. હૃદયમાં મેલ કે નબળાઈ ન હોય, પરિણામ વિશેની ઇતેન્નરી ન હોય તો બુદ્ધિનો નિર્ણય સહેજે મળે છે અને બુદ્ધિથી ખાતરી થયા પછી હૃદયનો નિશ્ચય કેળવવો એ અશક્ય વાત નથી. અર્જુનની મૂંઝવણ પ્રથમ પ્રકારની છે. ધર્મ કયો એ નિર્ણય કરવામાં જ એ મૂંઝાયો છે અને ભગવાનની દલીલો વ્યામિશ્ર વાક્યોની જાણાય છે. એટલે એ અકળાઈ ને કહે છે: “તમે મને એક જ વાત નિશ્ચયપૂર્વક કહો કે જેથી મારું કલ્યાણ થાય.”^૧

સાંખ્ય અને યોગ એક જ વસ્તુનાં બે પાસાં છે. જ્ઞાન અને કર્મ હમેશાં એકત્રિત વણાયેલાં જ રહે છે. “ખરું જ્ઞાન પારમાર્થિક કર્મમાં પરિણમે છે.” અને ખીજી રીતે જોતાં “કર્મમાત્ર જ્ઞાનમાં જ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે — પરિસમાપ્ત થાય છે.”^૨

જ્ઞાન અને કર્મ એ બે નિષ્ઠા વિશે અધ્યાય ત્રીજાના ત્રીજા શ્લોકમાં^૩ ઉદ્દેશ્ય છે. પાંચમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં^૪ ત્યાગ અને યોગ અન્ને મોક્ષદાયક છે તેમાંય કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ ચડી જાય છે એમ કહે છે. સહેજ આગળ જઈ એ જ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં^૫

૧. વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન વુદ્ધિ મોહ્યસીવ મે ।

તદ્ એકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમ્ આપ્નુયામ્ ॥ (૩.૨)

૨. સર્વં કર્માર્થિલં પાર્થ ! જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ (૪.૩૩/૨)

૩. લોકેઽસ્મિન્ દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનવ ! ।

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥ (૩.૩)

૪. સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ।

તયોસ્ તુ કર્મસંન્યાસાત્ કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ (૫.૨)

૫. સાંખ્યયોગૌ પૃથક્ વાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પંડિતાઃ ।

એકમ્ અપ્યાસ્થિતઃ સમ્યક્ બુભયોર્ વિન્દતે ફલમ્ ॥ (૫.૪)

ભગવદ્ગીતાનું અધ્યયન

૨૦૯

સાંખ્ય અને યોગ નોખા છે એમ અજ્ઞાતી કહે છે, પાંડિત નથી કહેતા. એકમાં સારી રીતે સ્થિર રહેનાર અનેનું કૃષ્ણ મેળવે છે એમ કહ્યું છે. “જે સ્થાન સાંખ્યમાર્ગી પામે છે તે યોગી પણ પામે છે, જે સાંખ્ય અને યોગને એક રૂપે જુએ છે એ જ ખરો જ્ઞેનાર છે.”

આટલું સાંભળ્યા છતાં અદારમા અધ્યાયની શરૂઆતમાં અર્જુન કહે છે કે સંન્યાસ અને ત્યાગનું તોખું તોખું રહસ્ય જાણવા હું ઇચ્છું છું!!

ગીતાકાળે સંન્યાસ અને યોગ, જ્ઞાન અને કર્મ, નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ વગેરે નિષ્કાઓની ખૂબ ચર્ચા થતી હશે અને તેથી જ ભગવાનને ગીતાનો આ સમન્વય ફરી ફરી રજૂ કરવાનું જરૂરનું જણાયું હશે.

કર્મસંન્યાસમાં જ્ઞાનમાર્ગનો ઉત્કર્ષ ભલે ગમે તેટલો હોય પણ એમાં થાક તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. જ્ઞાનમાંથી કર્મકુશળતા જ વધતી જોઈએ. જે જ્ઞાતી છે તે ધાંધલનો જરૂર ત્યાગ કરે, વ્યર્થ કર્મનો જરૂર એ ત્યાગ કરે. ચકરાવામાં ઘેરનાર કર્મોનો પણ ત્યાગ કરે, અશુભ કર્મોનો પણ ત્યાગ કરે. કર્મની શક્તિ જાણ્યા પછી સ્થૂલ કર્મને ઠેકાણે સૂક્ષ્મ કર્મથી જ ઘણું કામ પતાવી દે. એ અધું ખડું, પણ કર્મમાત્રનો ત્યાગ તો એણે ન જ કરવો ઘટે અથવા કર્મમાંથી અચી જવા તરફ એનું વલણ રહે એ પણ ખરાખર નથી. પુખ્ત ઉંમરના લોકો જેમ બાલિશ રમતોમાં ભળતા નથી તેમ ઘણાં કામોમાંથી ભલે એ પોતે અચી જાય પણ એને લાયક એટલાં જ અથવા એથીય વધારે કર્મો એને મળવાં જ જોઈએ.

કર્મ વગર જીવન કટાઈ જાય, જ્ઞાન કસાય નહીં અને જ્ઞાનનાં સાધનો પણ યુક્ત થઈ જાય. સર વૉલ્ટર સ્કોટનું એક સાદું વાક્ય આધ્યાત્મિક અર્થમાં પણ સાચું છે : “Labour is absolutely the charter by which we hold existence.” “કર્મ, મહેનત, મજૂરીના પરવાના વગર જીવી જ ન શકાય.”

*

*

*

ગ્રીક લોકો વર્ગીકરણમાં કુશળ હતા. આપણા લોકોએ પણ જ્યાં ત્યાં પૃથક્કરણ કરીને શાસ્ત્રો રચ્યાં છે. પૃથક્કરણ વગર બૌદ્ધિક શોધખોળ

અહુ આગળ વધતી નથી. પૃથક્કરણથી જ સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંતો કાઢવા શક્ય બને છે. પણ પૃથક્કરણ-પૃથક્કરણ વચ્ચે ફેર છે. પૃથક્કરણ, વર્ગીકરણ અને વિશ્લેષ જે તત્વો ઉપર કરાય છે તે તત્ત્વ છીછરું હોય તો પૃથક્કરણ અર્થવિહીન થઈ જાય છે. જે માણસોના વિભાગ જોડા પહેરનારા અને ચંપલ પહેરનારા એ રીતે કરીએ તો એ વિભાગ આપણને આગળ લઈ જઈ ન શકે. પણ માંસાહારી અને અન્નાહારી એ ભેદ મહત્ત્વનો છે. એ ભેદક તત્ત્વમાં ઊંડી ઊંડી અસંખ્ય વસ્તુઓ રહેલી છે. એની શાખામાંથી પ્રશાખાઓ ફૂટે છે અને એ રીતે ઘણે દૂર સુધી જ્ઞાનનું ઊંડાણ વધારી દે છે.

જેમ ગર્ભવાસમાં મૂઠી વાળીને માણસ પોતાના હાથની રેષાઓ અને એની સાથે પોતાનું ભાગ્ય લગભગ કાયમને માટે ઘડી કાઢે છે તેમ જ દરેક જાતિ જ્ઞાનની પોતાની આદિ શોધમાં જે વર્ગીકરણ અથવા પૃથક્કરણ સ્વીકારે છે તે પરથી તે જાતિની રચનાનો સ્વભાવ કાયમને માટે નક્કી થાય છે. એ પ્રથમનું અમૃત યોધાડિયું હજારો અને લાખો વર્ષોનો ઇતિહાસ વિશિષ્ટ પ્રવાહમાં વહેતો કરે છે.

કેટલાંક વર્ગીકરણો પૂરેપૂરાં વપરાઈ જવાથી તેમની શક્તિનો અંત આવેલો હોય છે. એ માર્ગે જેટલી શોધ થઈ શકે તેટલી થઈ ગયેલી હોવાથી એ વર્ગીકરણ નિઃસત્ત્વ થઈ ગયેલું હોય છે. ત્યાર પછી જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર આગળ વધારવું હોય તો વર્ગીકરણનું તત્ત્વ જ બદલાવું જોઈએ. યુરોપે આજ સુધી ગ્રીક વર્ગીકરણ સ્વીકાર્યું અને એનો લગભગ અંત આવ્યો. હવે એ લોકોને આર્ય વર્ગીકરણની સુંદરતા દેખાવા લાગી છે. ગ્રીક વર્ગીકરણ બુદ્ધિપ્રધાન હોઈ તર્કશુદ્ધ, સુવ્યવસ્થિત પણ નિર્જીવ છે. મઝાં ચીરીને શરીરનું જ્ઞાન મેળવવા સમાન એ છે. આર્યોનું વર્ગીકરણ જીવનપ્રધાન છે; એમાં બુદ્ધિપ્રધાન વિશ્લેષણ નથી. તર્કનાં ક્ષેત્રો કરતાં જીવનનાં ક્ષેત્રો ધ્યાનમાં રાખી એ વર્ગીકરણ થયેલું હોવાથી એ જીવનું હોય છે. એની શોધ પરીક્ષણ કરતાં ધ્યાન ઉપર

વધારે આધાર રાખે છે. એને મરણોત્તર તપાસ—‘પોસ્ટ મોર્ટેમ’—ની ટેવ નથી. એની નજર વિદ્વાન શાસ્ત્રી કરતાં ઋષિની અને કવિની છે.

પાછળથી આવેલા આચાર્યો અને ટીકાકારોએ તર્કનો અસ્ત્રો વાપરી જે વર્ગીકરણ પદ્ધતિ વાપરી તે મોટે ભાગે વંધ્યા નીવડી છે. અને તેથી શબ્દાડંબર વધ્યો પણ શાસ્ત્ર વધ્યું નહીં, અને લોકો પણ અધ્યયનવિમુખ થયા.

વર્ગીકરણ અને વિશ્લેષણ છીછરું હોય કે ગંડું, વિચારને મર્યાદિત અને એકાંગી બનાવે જ છે. વર્ગીકરણ એ વસ્તુગત નથી પણ જ્ઞાનગત છે; આપણી સમજણ માટે છે; એ ભૂલી જઈ લોકો સંકુચિત થાય છે. નકશા પરના અક્ષાંશ રેખાંશ પૃથ્વી પર નથી હોતા એ ભૂલી જવાથી બાળકોનાં મનમાં જે ગોટાળો થાય છે તેવો જ ગોટાળો મનમાં વર્ગીકરણ દૃઢભૂળ થવાથી થાય છે. ઇંડું ફૂટીને જેમ એમાંથી બચ્ચું નીકળે છે તેમ એક વર્ષમાંથી બીજું વર્ષ નથી નીકળતું. છતાં કૃત્રિમ કાયદો યુવાનને અમુક તારીખની મધરાતે અજ્ઞાનનો સજ્જાન થયેલો માને છે. કાયદામાં એ કૃત્રિમતા પોસાય, જીવનમાં કે કેળવણીમાં એ ન પોસાય. તેથી વખતોવખત આપણે ઉત્પન્ન કરેલાં વર્ગીકરણને આપણે જ ઇરાદાપૂર્વક અને પ્રયત્નપૂર્વક ભૂંસી નાખવાં જોઈએ.

જ્ઞાન અને કર્મ આ બે વસ્તુ ભિન્ન છે જ નહીં. બુદ્ધિ અને લાગણી એ પણ ભિન્ન નથી. વસ્તુના એ વિભાગ નથી પણ પાસાં છે, એ વાત ભૂલી જવાથી નાહકની અનન્ત ચર્ચા ઊભી થઈ છે. જેમાં જ્ઞાન નથી તેને કર્મ કહેવાય જ નહીં. જેમાં ક્રિયા આવતી નથી તે જ્ઞાન જ નથી. અગ્નિ અને ઉષ્ણતા, દીવો અને પ્રકાશ, ભોજન અને તૃપ્તિ એવી જ રીતે જ્ઞાન અને કર્મનો સંબંધ છે. તાણમાં મોઢામાંથી જે અવાજ નીકળે છે તેને કોઈ ભાષા કહેતું નથી; તેમ જ જ્ઞાન વગરનો ઇન્દ્રિયવ્યાપાર કર્મ જ નથી. એ જ રીતે હવામાં ઊડતા કચરા જેવા મગજમાં ચાલતા તરંગો એ પણ જ્ઞાન નથી. જેમ મોરવણનાં ટીપાં દૂધમાં નાંખવાથી દૂધની આખી રચના ફરી જાય છે અને તે

કાયમની, તેવી જ રીતે જ્ઞાન દ્વારા જીવનમાં એટલું અધું પરિવર્તન થાય છે કે માણસની આખી ક્રિયાશક્તિ ફેરવાઈ જાય છે. દેવતામાં હાથ ધાલવો આળકને માટે અશક્ય થઈ જાય છે એનું નામ તે એને થયેલું દેવતા પરત્વેનું જ્ઞાન.

જ્ઞાનની આવી કલ્પના હોવાને લીધે જ ગીતાએ તેરમા અધ્યાયમાં ૭ થી ૧૧ શ્લોકમાં જ્ઞાનની તે પ્રકારની વ્યાખ્યા આપી છે. જ્ઞાન એટલે Knowledge નહીં પણ Culture અને એ જ કારણે અદ્વારમા અધ્યાયમાં ચાતુર્વર્ણ્યનાં ‘કર્મો’ વર્ણવતાં શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષમા, સરળતા, જ્ઞાન, અનુભવ, આસ્તિકતા, શૌર્ય, તેજ, ધૃતિ, દક્ષતા ઇત્યાદિ ગુણોને અને વૃત્તિઓને અથવા મનોભૂમિકાઓને પણ કર્મો તરીકે ઓળખાવ્યાં છે !

ગીતાની આવી નજર હોવાથી જ સાંખ્ય અને યોગ એક જ છે; સર્વ કર્મો જ્ઞાનની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે એવાં એવાં વચનો ગીતાએ કાઢ્યાં છે. આટલું જાણ્યા પછી જ્ઞાન-યોગ શ્રેષ્ઠ કે કર્મ-યોગ એ સવાલ જ વ્યર્થ થઈ જાય છે.

*

*

*

“જે મનુષ્ય કર્મ કરનારી ઇન્દ્રિયોને રોકે છે પણ તે તે ઇન્દ્રિયના વિષયનું ચિન્તન મનથી કર્યા કરે છે તે મૂઢાત્મા મિથ્યાચારી કહેવાય છે.”^૧ મારી માન્યતા છે કે મિથ્યાચારી એટલે હડહડતો દંભી નથી. દંભી માણસ સંયમ ધરછતો જ નથી પણ એનો ડોળ કરવા માગે છે. જે કોઈ ન જુએ અને લાગ દાવે તો શરીરથી પણ ભોગ ભોગવવાનું એ પસંદ કરે. એને ભોગી રહેવું છે અને ત્યાગની છાપ, પાડવી છે. એવો માણસ શઠ હોય છે.

મારી કલ્પના પ્રમાણે મિથ્યાચારી તો એ કહેવાય કે જે સંયમ તો જરૂર ધરછે છે, હઠપૂર્વક ઇન્દ્રિયોને રોકે પણ છે. પોતાનાં સંયમનાં

૧. કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

અિન્દ્રિયાર્થાન્ વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ બુચ્યતે ॥ (૩ • ૬)

વ્રતો સમાજ આગળ જાહેર કરી શરીરને રોકવામાં સમાજની ચોકીની મદદ પણ મેળવે છે. ‘ભોગ ભોગવતાં પકડાઈશું તો આપણી ફળેતી થશે’ એ જાતની લજ્જા કે સામાજિક બીકની મદદ પણ એ લે છે. પણ સંયમવૃત્તિ શિથિલ હોવાને લીધે મન ઉપર કાબૂ નથી રાખી શકતો. એટલે મન તો પરાણે અંદર ને અંદર વિષય સેવ્યા જ કરે છે. એવો માણસ શંક નથી પણ દુઃખો દયાપાત્ર છે.

એવા માણસ વિશે એમ પણ અને છે કે શરીર દ્વારા વિષય ન સેવવાની બાબતમાં એનો જોડલો આગ્રહ હોય છે તેટલાથી જ એને સંતોષ હોય છે. “મન ગયા તો જાને દો, મત જાને દો શરીર” એ કપીરના વચનનો સગવડિયો અર્થ કરી માનસિક વિષયસેવનથી મળતો મેલો આનંદ ભોગવતાં એને સંકોચ નથી હોતો. અને તેથી અવારનવાર ચાહીને પણ એ વિષયની માનસપૂજા ચલાવ્યા કરે છે. અને મન મનાવે છે કે આટલાથી નુકસાન થવાનો સંભવ નથી. એવો માણસ દુનિયાને છેતરતો નથી પણ પોતાને છેતરે છે. (અને કાળે કરીને દુનિયાને છેતરવાની તૈયારી પણ કરે છે.) આવા માણસનો બાહ્યાચાર અથવા કેવળ શારીરિક સંયમ એને સંયમનું ફળ આપતો નથી. એનો એ આચાર નિષ્ફળ, વ્યર્થ અથવા મિથ્યા હોય છે. એટલે એને મિથ્યાચારી કહ્યો છે. એને દંભી ન કહેવાય. જોકે અંતે એ દંભી થયા વગર પણ રહેવાનો નથી.

ધન્વિયોને નિયમમાં રાખ્યા પછી, વાસનાનો વેગ રોક્યા પછી, માણસને હાથે પાપકર્મ થાય જ નહીં. પછી તો એ આત્માને શોભે એવાં શુભ કર્મો જ કરવાનો. અને તેમાં પણ ફળની આસક્તિ એ નહીં રાખે એટલે એ સંપૂર્ણ કર્મયોગી પણ થયો. આવું શુભ કર્મ પોતાની ઉન્નતિને અર્થે તેમ જ જગતના હિતને અર્થે આવશ્યક છે અને તેથી તે કરવું જ જોઈએ એવો ગીતાનો આગ્રહ છે. જે આત્મપરાયણ થયો છે તેણે કર્મ કરવાં જ જોઈએ એવું બંધન એના પર ન હોય અને છતાં એની એ સ્વાભાવિક જવાબદારી તો હોય જ છે. આત્મપરાયણની

સ્વાભાવિક પ્રતિષ્ઠામાં જ એવાં કર્મો આવી જાય છે. યોગાર્થે પણ કર્મો જરૂર કરે. એટલે જ ગીતાએ કહ્યું છે કે કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ કરવાં એ વધારે સારું છે.

શરીર ટકાવવા માટે જેમ કર્મ કરવાં જ પડે છે તેમ જ શરીરને અર્થે કુદરત પાસેથી, સમાજ પાસેથી, પશુ આદિ પ્રાણી પાસેથી અને ઋષિઓની સંસ્કૃતિ પાસેથી જે સેવા લીધી હોય એના અદલામાં અમુક યજ્ઞકર્મ કર્યે જ છૂટકો, નહીં તો પાપી થવાની ખીક રહે છે.^૧

યજ્ઞ-મીમાંસા

યજ્ઞાર્થાત્ કર્મણોજ્યત્ર લોકોજ્યં કર્મબંધનઃ ।

તદર્થં કર્મ કૌન્તેય ! મુક્તસંગઃ સમાચર ॥

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમ્ એષ વોઽસ્તિવષ્ટ-કામધુક્ ॥

દેવાન્ ભાવયતાજ્ઞેન તે દેવા ભાવયન્તુ વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયન્તઃ શ્રેયઃ પરમ્ અવાપ્સ્યસ્થ ॥

અિષ્ટાન્ ભોગાન્ હિ વો દેવા દાસ્યન્તે યજ્ઞ-ભાવિતાઃ ।

તૈર્ દત્તાન્ અપ્રદાયૈમ્યો યો ભુંક્તે સ્તેન એવ સઃ ॥

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યન્તે સર્વકિલ્બૈઃ ।

મુઞ્જતે તે ત્વષં પાપા યે પચંત્યાત્મ-કારણાત્ ॥ (૩૯-૧૩)

સૃષ્ટિમાં ઉત્પત્તિ સાથે વપરાશ અથવા નાશનો મેળ ન હોત તો સૃષ્ટિ અચરમ્ ચાલત નહીં. ઉત્પત્તિ જો વધી પડે તો એ સંગ્રહનો ભાર શી રીતે ઝિલાય ? જેટલું અન્ન પેદા થાય છે તેટલું ખર્ચ જાય છે. પછી ભલે એ અન્ન માણસ ખાય, પશુપક્ષી ખાય કે સૂક્ષ્મ કીડા ખાય. અન્નનો જો નાશ ન થાય અને સંગ્રહ વધ્યા કરે તો આ સૃષ્ટિમાં જોતજોતામાં અધે અન્ન જ થઈ જાય. અને એ બાકીની

૧. નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં, કર્મ જ્યાયો હિ અકર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાપિ ચ તે પ્રસિદ્ધયેદ્ અકર્મણઃ ॥ (૩૦૮)

સૃષ્ટિને ઊભવાનું સ્થાન જ નહીં રાખે. તેથી ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં આપણે હમેશાં ન કળી શકીએ એવો મેળ હોય જ છે.

સૃષ્ટિની એ વ્યવસ્થા મનુષ્યેતર સૃષ્ટિમાં એની મેળે જળવાય છે એમ આપણે જોઈએ છીએ પણ મનુષ્યને સૃષ્ટિનો નિયમ સમજીને તે પ્રમાણે ચાલવાની અથવા તેની વિરુદ્ધ જઈને સજા ખમવાની સ્વતંત્રતા મળેલી છે. મનુષ્ય પોતાની ભુદ્ધિનો અને શ્રદ્ધાનો ઉપયોગ કરી સૃષ્ટિ-રચનાની ઘણી વસ્તુઓ સમજે છે અને તેથી પોતાની ઇચ્છા એમાં દખલ કરી સૃષ્ટિની વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન કરવાનો અમુક હક ધરાવે છે. મનુષ્યેતર જીવે! સૃષ્ટિ રચવામાં કે ચલાવવામાં દખલ કરી શકતા નથી અથવા દખલ કરવા ઇચ્છતા નથી. પણ ઈશ્વરે માણસને ઉત્પાતિયો બનાવ્યો છે. ધારે તો એ દેવાળું નીકળે ત્યાં સુધી જઈ શકે છે. તેથી જ ઈશ્વરે એને યજ્ઞધર્મ સાથે પેદા કર્યો. અને એને કહ્યું કે યજ્ઞધર્મ સાચવશે તો દેવાળું નહીં નીકળે, ઇહલોકમાં અને પરલોકમાં તમારું કુશળ હશે. યજ્ઞને ચૂકશે તો સૃષ્ટિદ્રોહી, સમાજદ્રોહી અને આત્મઘાતી ચોર અને મૂઢ ગણાશે. યજ્ઞધર્મનું પાલન એ જીવનનું પ્રામાણિકપણું છે. યજ્ઞધર્મનું પાલન એ સુખસમૃદ્ધિની, નિષ્પાપ જીવનની અને અમૃતત્વની નિશ્ચિન્તિ (Insurance) છે.

આ યજ્ઞધર્મ શો છે ?

જીવનમાં મનુષ્ય જે જે જોટલું વાપરે છે તે તેટલા પ્રમાણમાં એણે પેદા કરી પાછું આપવું જોઈએ. જે વસ્તુ બધા જ વાપરે છે તે ઉત્પન્ન કરવામાં બધાનો ભાગ હોવો જ જોઈએ; એમાં અવેજ નહીં ચાલે; એટલે કે એક માણસનું કામ બીજો કરે એ પણ નહીં ચાલે અને એક કામને બદલે બીજું કામ આવે અથવા એક વસ્તુને બદલે બીજી જાતની વસ્તુ પેદા કરે, એ પણ નહીં ચાલે. દરેક માણસને અન્ન ખાવાની આવશ્યકતા છે, તો અન્ન પેદા કરવામાં દરેકનો ભાગ હોવો જોઈએ. કોઈ એમ કહે કે અન્નને બદલે હું કવિતા પેદા કરીશ અને મારો પાડોશી મારે માટે અન્ન પેદા કરે, તો એમાં ન્યાય નથી, એમાં

યજ્ઞધર્મનું પાલન નથી. કવિતા કરવાથી આહારની આવશ્યકતા ઓછી નથી થતી અને એ જળુનો બોળો એક જળુને ભંચકવો, પડે છે એ અન્યાય રહી જ જાય છે. કવિતા કરવામાં કોઈ પણ વસ્તુ વાપરવી નથી પડતી કે શારીરિક શ્રમ પણ લેવો નથી પડતો; એટલે કવિતા આપીને કે વેચીને એના બદલામાં માણસ કોઈનો શારીરિક શ્રમ મેળવે એ ન્યાય નથી. અમુક માણસ ચોરી કરતો નથી, મારામારી કરતો નથી, પ્રામાણિક રહે છે એટલા ખાતર એવા સદ્ગુણોના એ પૈસા માગે, એ થોડા ન કહેવાય. જોકે આજે મોટા મોટા અમલદારો જે મોટા પગાર ખાય છે તે દક્ષતા, પ્રામાણિકતા (અને આશ્ચર્યની વાત તો નિઃસ્પૃહતા)નું વળતર હોય છે. મનુષ્ય અન્ન વસ્ત્ર ઇત્યાદિ પાર્થિવ વસ્તુઓથી શરીર-રક્ષણ કરે છે; એણે શારીરિક પરિશ્રમથી જ એ વસ્તુનાં વપરાશનું વળતર આપવું જોઈએ. નહીં તો સૃષ્ટિને એટલે કે સમાજનો ભાર વધવાનો અને અધર્મનું અભ્યુત્થાન થવાનું. એ અધર્મને રોકવાને અને ધર્મની સંસ્થાપના માટે યજ્ઞ સર્જેલો છે.

યજ્ઞ એટલે સૃષ્ટિ-વ્યવસ્થામાંથી જેટલી વસ્તુઓ વાપરીને આપણે ખોટ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ, તે ખોટ પૂરી પાડવાની ક્રિયા.

સમાજ એકરૂપ હોવાને કારણે અને સામાજિક પુરુષાર્થનો લાભ અધા જ ઉઠાવે છે એ કારણે પણ દરેક માણસ આખા સમાજના વર્તન માટે જવાબદાર છે. એ જવાબદારી ગણિતી હિસાબ કરીને દરેકને માટે પ્રમાણસર અંશતઃ ફાળવી ન શકાય. એટલે આખો સમાજ જે ખોટ પેદા કરે છે તે પોતાનાથી બની શકે તેટલી પૂરવાની જવાબદારી દરેક વ્યક્તિની છે. આ સામુદાયિક જવાબદારીને લીધે યજ્ઞકર્મ અત્યંત આવશ્યક અને છે. મારે જિંદગીમાં લાકડાની વસ્તુઓ હરહંમેશ વાપરવી પડે છે. પોતાના ઘરમાં રહેતો હોઉં કે ભાડાના મહેલમાં રહેતો હોઉં; મંદિરમાં, પાલખીમાં કે રેલવેના ડબ્બામાં બેઠો હોઉં મારે માટે લાકડાનો ઉપયોગ તો થાય જ છે; તો મારે જેમ અને તેમ ઝાડો વાવવામાં મદદ કરવી જોઈએ, ઝાડોનો નિષ્કારણ સંહાર થતો હોય

તો તે અટકાવે જોઈએ અને વૃક્ષ-સૃષ્ટિની સંભાળ વિષે સાવચેતી રાખવી જોઈએ. એ યજ્ઞધર્મ થયો.

મારે કપડાં વાપરવાં છે તો કપાસ વાવવાથી માંડીને કાંતવા-પીંજવા-વણવા સુધીની ક્રિયામાં મારો ભાગ હોવો જોઈએ. એમાંથી કેટલીક ક્રિયાઓ આવશ્યક હોવા છતાં પૂરતી આજીવિકા આપી શકતી નથી એવી ક્રિયા પ્રત્યે તો યજ્ઞધર્મ વિશેષપણે હોય છે. આખા સમુદાયે એવા કામમાં પોતાનો ફાળો આપવો જ જોઈએ એ સમાજનો વિશેષ યજ્ઞધર્મ છે. યજ્ઞ જો બીજા મારફતે કરાવીએ તો બીજા કાં તો આપણો સ્વામી બને છે અથવા દાસ બને છે. બંને સ્થિતિમાં એ આપણા વિકાસને અટકાવે છે. આપણો ભાર વહેતો એ, આપણા ઉપર ભારરૂપ થાય છે અને એ અને આપણે બંને વિશ્વ-વ્યવસ્થાને શાપરૂપ નીવડીએ છીએ.

જો લોકો નળનું પાણી વાપરે અને પાંપથી બાંધી ટાંકીમાં પાણી ચડાવવામાં મદદ ન કરે તો તેઓ ચારિત્ર્ય-ભ્રષ્ટ થશે અને થોડા જ દિવસમાં પાણી વગર તરફડીને મરી જશે. નળના પાણી દ્વારા ભોગ ભોગવવો હોય તો પાણી ટાંકી સુધી ચડાવવાનો યજ્ઞ કરવો જ જોઈએ. વરસાદ જોઈતો હોય તો ગરમી દ્વારા પાણીની વરાળ સૃષ્ટિએ આકાશને આપવી જોઈએ.

ભોગ દ્વારા કુદરતનું જોટલું દેવું કર્યું હોય તે અદા કરવાનો પ્રથમ ધર્મ છે. એ ઋણ અદા થયા પછી જ માણસને નવા ભોગ ભોગવવાનો અધિકાર મળી શકે છે. યજ્ઞાર્થે પૂરતું કર્મ કર્યા પછી જ એટલે કે દેવું ચૂકવ્યા પછી જ જે કંઈ વધારે પુરુષાર્થ થઈ શકે તેનું ફળ અમૃતફળ કહેવાયું છે. કેમ કે માથા પરનું દેવું ચૂકવ્યા પછી મેળવેલું એ ફળ છે. એમાં પાપ નથી. (જોકે એમાંથી વાસનાને લીધે નવું પાપ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ ખરો.) અને યજ્ઞરૂપી દેવું મેં પૂરતું ચૂકવ્યું એમ કોણ કહી શકે? આખો જન્મારો યજ્ઞધર્મની પાછળ જ

જા્ય તો તેમાં આશ્ચર્ય કે અબુગતું કશું જ નથી કેમ કે એ જ પુણ્યકર્મ છે, એમાં જ જીવનસાર્થક્ય છે.

જીવનચક્ર

એવં પ્રવર્તિતં ચક્રં નાનુવર્તયતીહ યઃ ।

અઘાયુર્ અદ્રિયારામો મોઘં પાર્થ ! સ જીવતિ ॥ (૩-૧૬)

તપ, ભોગ અને યજ્ઞ — આ એક મહાન જીવનચક્ર છે. માણસ કામનાથી પ્રેરિત થઈ સંકલ્પ કરે છે. એ સંકલ્પ પાર પાડવા જે જે પ્રવૃત્તિ માણસ આદરે છે તે બધું તપને નામે ઓળખાય છે. આ પ્રવૃત્તિ પોતાની મેળે અથવા સ્વતઃ પ્રિય હોય છે એમ નથી, પણ સંકલ્પ-સિદ્ધિની આશાને લીધે જ માણસ તેટલી પ્રવૃત્તિ ખુશીથી અથવા ઉત્સાહથી ઉપાડી લે છે. આ તપને અન્તે ફલપ્રાપ્તિ થાય છે. ફલપ્રાપ્તિ પછીની ક્રિયા તે જ ભોગ. ફલ-ભોગ એ આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં ગૂઢ વસ્તુ છે. ફલોપભોગમાં એકલી તૃપ્તિ જ હોત તો તેમાં જ માણસને આત્મ-સાક્ષાત્કાર થઈ જત, પણ ફલોપભોગના આનંદમાં જ વિષણુતા રહેલી છે. દરેક આનંદમાં આપણે અજ્ઞાણતાં આત્માને મેળવવા ચાહીએ છીએ. કામના-તૃપ્તિથી મળેલા આનંદ પછી એક ક્ષણને માટે મોહનો સંતોષ મેળવ્યા પછી અંતર તરત કહે છે : “મારે જોઈતું હતું તે આ નથી.” આટલાથી ચેતીને જે માણસ કામના-વિમુખ થાય તો તેને આત્મ-પ્રાપ્તિનો રસ્તો જડે, પણ સત્યનું મુખ સોનાના ઢાંકણથી ઢાંકેલું હોય છે. એક સંકલ્પ પૂરો થયો હોતો નથી ત્યાં તેમાંથી જ બીજો સંકલ્પ ઉદ્ભવે છે, અને આ રીતે ફરી નવી પ્રવૃત્તિમાં, નવા તપમાં અને નવા ભોગમાં માણસ તણાય છે.

આમાં યજ્ઞને સ્થાન ક્યાં છે ?

દરેક ભોગ, અને કામનાથી કરેલું દરેક તપ એ દુદરત પાસેથી લીધેલું ઋણ છે. તે અદા કરીને જ માણસ ઋણમુક્ત થાય છે. મારે અન્ન ખાવું છે તેટલા માટે હું જમીન ખેડું છું, તેમાં બીજ વાવું છું, લણણી સુધી ખેતરમાં મહેનત કરું છું, અને આ રીતે જમીનનો કસ

કાઠી તેનો (ઉપ)ભોગ કરું છું. જમીનનો જેટલો કસ મેં લીધો તેટલો ખાતર દ્વારા જમીનને પાછો આપવો, જમીનને એની મૂળની સ્થિતિ પાછી આપવી એ યજ્ઞકર્મ છે.

મુસાફરીમાં હું કોઈને ત્યાં રાતવાસો રહું; મારે રાંધવું છે; ઘરવાળા પાસેથી હું વાસણો માગી લઉં છું. વાસણોમાં હું રાંધી લઉં એ મારું તપ છે; જમી લઉં એ ભોગ છે. આટલું કર્યા પછી ઘરવાળાનાં વાસણો ઊટકીને જેવાં હતાં તેવાં ને તેવાં કરી આપવાં એ મારું યજ્ઞકર્મ છે.

મારે તળાવમાં કે ફૂવા પર નાહવું છે. હું પાણી ખેંચી કાઢું એ મારું તપ છે; નાહી લઉં એ મારો ભોગ છે. ત્યાર પછીનો યજ્ઞ કયો? ઘણા લોકો — લગભગ અધા જ — વિચાર સરખો કરતા નથી કે આમાં કંઈ કરવાપણું રહ્યું હોય. શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે, “તળાવમાં જો તમે નાહો તો તમારાથી બનતો કાઠવ તળાવમાંથી કાઠી બહાર ફેંકી દો.” આ આપણું યજ્ઞકર્મ. ફૂવા પર નાહતા હોઈએ તો ફૂવાની આસપાસની ગંદકી દૂર કરવી એ જરૂરનું યજ્ઞકર્મ છે.

ગીતા કહે છે, “આવું યજ્ઞકર્મ જે ન કરે તે ચોર છે. તે પાપી દેહરખો શરીરને તકલીફ આપવા માગતો નથી, (અઘાયુર્ અન્દ્રિયારામઃ), સમાજની સેવા લે છે, પણ ઉછીનું પાછું વાળતો નથી. જે માણસ ભોગ કરે છે પણ યજ્ઞ કરતો નથી તેનો આ ભવ બગડે છે; પરલોક તેને માટે ક્યાંથી જ હોય?”

હિંદુસ્તાનમાં આવા યજ્ઞકર્મનો લોપ થયો છે તેથી જ હિંદુસ્તાન કંગાલ અને પામર બન્યું છે. આપણે સ્ત્રીઓની સેવા લઈએ છીએ, પણ તેનું વળતર તેમને પાછું આપતા નથી. ખેડૂતોની મહેનતનો ભોગ કરીએ છીએ, પણ જેથી ખેડૂતનું કલ્યાણ થાય એવું યજ્ઞકર્મ કરતા નથી. આપણે અંત્યજને સમાજસેવાનો પાઠ ભણાવીએ છીએ, જનરદસ્તીથી પણ તેમની સેવા લઈએ છીએ, પણ તેમના ઉદ્ધાર રૂપી યજ્ઞકર્મ ન કરવા જેટલા હાડકાંના હરામ બન્યા છીએ. આપણે

સાર્વજનિક લાભ મેળવવા હમેશ દોડીએ છીએ, પણ સાર્વજનિક ફરજો ભાગ્યે જ અદા કરીએ છીએ. તેથી આખો સમાજ દેવાળિયો બન્યો છે.

મોક્ષશાસ્ત્ર કહે છે, “ન્યાયને ખાતર પણ તમારે યજ્ઞ કરવો જોઈએ. ભોગને માટે કરેલું તપ એ અર્ધું કર્મ થયું. યજ્ઞકર્મ એ તેની પૂર્તિ છે. તપ કરો છો અને યજ્ઞ કરતા નથી તેથી જ તમારી વાસનાઓ અમર્યાદ વધે છે, વહે છે. યજ્ઞ કરો તો ભોગની ઇચ્છા મર્યાદામાં રહેશે જ; તમારું જીવન નિષ્પાપ થશે.

દરેક આળસ પાછળ આળઉછેરનાં સાત વરસ બ્રહ્મચર્યમાં ગાળવાનો નિશ્ચય સ્ત્રીપુરુષ કરે તો દીન નિઃસત્ત્વ બની સમાજની દયા પર આધાર રાખવાનો પ્રસંગ તેમના પર ન આવે.

યજ્ઞ કર્યા પછી — ઋણ ફેડ્યા પછી — માણસ જે તપ કરે, જે ભોગ ભોગવે તે તેના હકનું છે; તેનાથી તેને કિદિમપ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેની પ્રવૃત્તિ નિષ્પાપ અને ઉન્નતિકર હોય છે. પણ જો મોક્ષ મેળવવો હોય તો સામાન્ય પ્રવૃત્તિ છોડી દેવી જોઈએ. એટલે કે કામના, તેને માટેનું તપ અને એ તપ દ્વારા ઊપજતા ફળનો ઉપભોગ એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પણ યજ્ઞ તો હોડાય જ નહીં. નિષ્કામ યજ્ઞ — જ્ઞાનપૂર્વક યજ્ઞ કાર્યમેવ — કરવો જ જોઈએ. તેમાં જૂનું ઋણ ફીટી જાય છે, આપણા સંબંધીઓનું ઋણ ટળી જાય છે, સમાજનો સર્વસામાન્ય બોલો બોલો થાય છે, પૃથ્વીનો ભાર હલકો થાય છે, શ્રીવિષ્ણુ સંતુષ્ટ થાય છે અને માણસ મુક્ત થઈ જાય છે.

આપણે જીવીએ છીએ એમાં જ અસંખ્ય વ્યક્તિઓનું ઋણ લઈએ છીએ. કુદરતી શક્તિઓનું ઋણ તો છે જ, સમાજનું ઋણ છે જ, માતાપિતાનું ઋણ છે જ, સમાજને, દરેક રીતે સંસ્કારી બનાવનાર પૂર્વઋષિઓનું ઋણ છે જ અને કુલપરંપરાનો વારસો આપનાર માઆપોનું પણ ઋણ છે જ. આ બધું ઋણ પંચમહાયજ્ઞ દ્વારા ફેડ્યા પછી જ માણસ ભુક્તિનો કે મુક્તિનો વિચાર કરી શકે.

આ યજ્ઞકર્મમાં પર્યાય નથી ચાલતો. જે જાતનું ઋણ તે જાતનો જ યજ્ઞ થવો જોઈએ. વિદ્યા ભણીને ગુરુનું લીધેલું ઋણ ગુરુને દક્ષિણા આપવાથી અદા થતું નથી, પણ ગુરુએ આપેલું જ્ઞાન સાચવી વધારીને ઊજરતી પેઢીને આપી દેવું એ જ સાચું યજ્ઞકર્મ છે.

સૃષ્ટિમાં નવું કશું આવતું નથી; છે, એટલામાં જ નભાવવું રહ્યું. તેથી આપણી પ્રવૃત્તિને કારણે જેટલી સામ્યાવસ્થા આપણે અગાડીએ છીએ તેટલી પાછી સમી કરી આપવી એ આવશ્યક યજ્ઞકર્મ છે. આકાશ જેટલી વરાળ લે છે તેટલું પાણી પાછું આપે છે, સમુદ્ર જેટલું પાણી લે છે તેટલી જ વરાળ પાછી આપે છે; તેથી જ સૃષ્ટિનું મહાન ચક્ર અખાધિત ચાલે છે. યજ્ઞચક્ર ખરાબર ચલાવવું એ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ છે. નિષ્કામ થઈ ત્યાગબુદ્ધિથી આપણા પૂરતો આ ચક્રનો વેગ ઓછો કરવો એ નિવૃત્તિધર્મ છે. કશું કામ ન કરવું એ નિવૃત્તિ નથી; એ તો હરામી ગણાય.

પ્રજ્ઞ નિર્માણ કરી પ્રજ્ઞપતિએ તેની સાથે યજ્ઞ નિર્માણ કર્યો, તેથી જ પ્રજ્ઞપતિના ઉપરનો બોળે હલકો થયો, તેથી જ પ્રજ્ઞએને સ્વાવલંબનનું સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું, મોક્ષનો સંભવ રહ્યો.

*

*

*

ધૃત્વિરતી રચનામાં જ્યાં ત્યાં પરસ્પરાવલંબન જોડેલું છે અને તેથી જ જરૂરિયાત કરતાં ઓછું કે વધારે કંઈ રહેતું નથી. ઝાડો આપણો પ્રાણનાશક વાયુ ખાઈ જાય છે અને પ્રાણવાયુ પેદા કરે છે. આપણે એ પ્રાણવાયુથી પોષાઈએ છીએ અને ઝાડોના ખોરાકરૂપ પ્રાણનાશક વાયુ શરીર વાટે કાઢી નાખીએ છીએ. એક મોટી કાચની હાંડી તળે એક છોડ અને એક ઉંદર રાખી તેઓ બંને લાંબા વખત સુધી હવા ખુટાડ્યા વગર પરસ્પર ભાવચન્તઃ રહી શકે એવો પ્રયોગ એક વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીએ કર્યો હતો. યજ્ઞનું એ ઉત્તમ ઉદાહરણ કહેવાય. આખી સૃષ્ટિની રચનાનો વિચાર કરતાં ખાતરી થાય છે કે સરવાળે આ પરસ્પરાવલંબનની વ્યવસ્થા જ સર્વત્ર ભરેલી છે. આમાંથી જ અપરિ-ગ્રહનો ધર્મ સ્પષ્ટ થાય છે. આવતી કાલ ઊગશે તો આવતી કાલનું

અનાજ પણ ઊગશે. ચિંતા શાને કરીએ? એમ જ અપરિગ્રહી કહેવાનો. આજનો ધર્મ આજે અદા કર્યો, આજની ભોગવાઈ આજે કરી એટલે ખસ. સમાજ તેમ જ સૃષ્ટિ સંગ્રહનો ભાર ખમી ન શકે. એક બાળુ સંગ્રહ વધે એટલે બીજી બાળુ ભૂખમરો વધવાનો જ. બધો બોળે એક બાળુ આવવાથી જુહાજ જેમ ડૂબી જાય છે તેમ સમાજ પણ ડૂબી જાય છે. પોતાના વંશ માટે સંગ્રહ કરનાર માખાપો દુનિયામાં આજસ અથવા વિલાસિતાને જ ઉત્તેજન આપે છે. સંગ્રહનો સંગ ભયાનક છે. એટલે સંગ-રહિત થઈને માણસે નિરંતર એટલે કે અખંડ કર્તવ્યકર્મ કરવું જોઈએ.

લોકસંગ્રહ

तस्माद् असवतः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असवतो हि आचरन् कर्म परम् आप्नोति पूरुषः ॥ (૩ • ૧૯)

જોન મોલીએ On Compromise વાળો નિબંધ લખ્યો છે. એને મહાદેવભાઈએ નામ આપ્યું છે 'સત્યાગ્રહની મર્યાદા'; બેલગામવાળા તેલંગે એને 'લોકસંગ્રહ'નું નામ આપ્યું હતું. માણસ સમાજમાં રહે છે, સમાજની હૂંક મેળવે છે, સમાજ સાથે બંધાયેલો છે એટલે સમાજ ખાતર અમુક ઢબે જ એણે રહેવું જોઈએ. સમાજને સાચવવા માટે એણે પોતાનો વ્યક્તિગત આગ્રહ જતો કરવો જોઈએ. સત્યાગ્રહી સત્યને સાચવવા જાય છે. સમાજપરાયણ માણસ સમાજને એટલે કે લોકોને સાચવવા જાય છે. ખંતે વૃત્તિ શુભ જોવી લાગે છે. આ બે વચ્ચે મેળ કેમ બેસાડવો એ જીવનનો મહત્ત્વનો સવાલ છે. સત્યનિષ્ઠા અને લોકનિષ્ઠાનું અધિકરણ નક્કી કેમ કરવું એ જ જીવનનો સનાતન સવાલ છે.

જ્યાં તત્ત્વપાલનનો પ્રશ્ન હોય ત્યાં તત્ત્વબ્રષ્ટ થવું ન જ ધટે. તત્ત્વબ્રષ્ટ માણસ સમાજની કશી સેવા નથી કરતો. જ્યાં તત્ત્વનો સવાલ નથી પણ સગવડઅગવડનો જ સવાલ છે, પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થનો જ સવાલ છે ત્યાં સ્વાર્થ જતો કરવો, આગ્રહ છોડી દેવો,

નુકસાન વેકું, પ્રગતિનો વેગ મંદ પડે તોય ધીરજ રાખવી અને સમાજને સાથે લઈને ચાલવું એ યોગ્ય છે. આને જોઈએ તો લોકસંગ્રહ કહી શકાય.

તત્ત્વપાલનનો આગ્રહ તો જેને તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એટલે કે તત્ત્વ જેને ગળે ઊતર્યું છે તે જ પોતાના પૂરતો રાખી શકે છે. ખીજા ઉપર એવો આગ્રહ ન લદાય એ જ ધર્મનું પરમ રહસ્ય છે. ધર્મમાં જપ્તરદસ્તી ન હોય એ કુરાનનું વચન એ જ મહાન અહિંસાનું તત્ત્વ સૂચવે છે.

એટલે અહિંસા એ જ સત્યનું વ્યાકરણ છે. એ જ સત્યાગ્રહની મર્યાદા છે. ખીજાની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ માર્યા વગર પોતાની સ્વતંત્રતા ભોગવજે, એ સુવર્ણમર્યાદા પણ એ જ ચુકાદો આપે છે.

ગીતામાં લોકસંગ્રહનો ઉપદેશ છે તેનો અર્થ કંઈક જુદો છે. ‘લોકોને સાચવવા ખાતર લોકો આગળ સત્ય પણ ન મુકાય અને લોકો જેમ વર્તે છે તેમ પોતે વર્તવાની જરૂર ન હોય છતાં લોકોને રીઝવવા ખાતર અથવા લોકોને ઠેકાણે રાખવા ખાતર લોકોના જેવું આચરી ખતાવવું’ એનું જ નામ લોકસંગ્રહ એમ ઘણા લોકો માને છે. ગીતાએ એવો લોકસંગ્રહ સૂચવ્યો છે માટે તે પ્રમાણે જ ચાલવું જોઈએ એમ માનનાર કેટલાક લોકો છે. જ્યારે ‘એ તત્ત્વ અથવા આચારસૂત્ર દંભમૂલક છે માટે એનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે અને એવું આચારસૂત્ર દુનિયાને શીખવનાર ભગવદ્ગીતાને પણ વખોડી કાઢવાની જરૂર છે’ એમ કેટલાક હિંમતપૂર્વક કહે છે. એ બંનેને લોકસંગ્રહનું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ સમજાયું જ નથી એમ કહેવું જોઈએ.

*

*

*

અધિકાર-મેદાત્ ધર્મમેદઃ । જેવો માણસનો અધિકાર તેવો એનો ધર્મ. માણસની યોગ્યતા પ્રમાણે એને માટે એનું કર્તવ્ય નક્કી હોય છે. એ હિંદુધર્મનું મહાન સૂત્ર છે. ખીજા ધર્મોમાં પણ ઓછેવત્તે

અંશે એનો સ્વીકાર છે જ. શરૂઆતમાં ન હોય તો પાછળથી લોકોને એ સિદ્ધાંત પોતાના ધર્મમાં ઉમેરવો પડ્યો છે.

હવે માણસની લાયકાત પ્રમાણે એનું કર્તવ્યકર્મ નક્કી થાય છે એ સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત લો અને સામાન્ય માણસો શિષ્ટજનોને અનુસરે છે એ મનુષ્ય સ્વભાવની ખાસિયત લો. એનું મિશ્રણ કર્યા પછી લોકોને એમની શક્તિ, એમની લાયકાત અને એમના ધર્મ પ્રમાણે ઉન્નતિને પંથે ચલાવવા હોય, એમને દોરવા હોય તો શિષ્ટ લોકોએ એ પ્રમાણે પોતે ચાલી જતાવ્યા વગર છૂટકો જ નથી. એ જ લોકસંગ્રહનું રહસ્ય છે. લોકસંગ્રહનો એ અર્થ છે જ નહીં કે અનુયાયી મંડળ આંધવા માટે લોકોની મરજી પ્રમાણે ચાલવું. પણ લોકવ્યવસ્થા ન તૂટે, લોકોને પોતાના ધર્મ વિશે બ્રાંતિ પેદા ન થાય, શિષ્ટોના આચરણમાંથી લોકોને કર્તવ્ય કર્મની પ્રેરણા મળવી જોઈએ તે ઝરાણું અંધ ન થાય, ટૂંકામાં લોકવ્યવસ્થાનો અને માનવી પ્રગતિનો ઉચ્છેદ ન થાય એટલા માટે અહીં જ યોગ્ય એવાં કર્મોમાં શિષ્ટજને ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેવો જોઈએ. Noblesse oblige તત્ત્વ પ્રમાણે પણ શિષ્ટોનો એ જ સ્વધર્મ છે.

એમ કરતાં પોતાના અંતરાત્માને દગો દેવાપણું રહેતું નથી. અમુક વખતે સ્વધર્મ તરીકે અમુક રીતે જ વર્તવું જોઈએ એવી અંદરની પ્રેરણા થયા પછી તે પ્રમાણે ન ચાલવું એ કોઈ પણ માણસ માટે અશક્ય થવું જોઈએ. સ્વધર્મ સર્વોપરી છે. એને વટાવીને બીજી વસ્તુનો વિચાર કરવાનો હક કોઈને નથી. પણ જે શિષ્ટ છે તેની આગેવાની સ્વતઃસિદ્ધ છે. તેથી લોકસંગ્રહ એ એનો ધર્મ થઈ પડે છે. એ ધર્મ પ્રમાણે લોકોને માટે જે યોગ્ય હોય તે તે આચરી જતાવે છે, નહીં કે લોકોને જે રુચે છે તે સ્વીકારી લોકપ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે. એમાં લોકોનું અનુયાયિત્વ સાચવવાપણું નથી હોતું પણ લોકોનો સામાજિક ધર્મ તૂટે નહીં એની ચિંતા રાખવાનું હોય છે.

બુદ્ધિભેદ

કર્મણેવ હિ સંસિદ્ધિમ્ આસ્થિતા જનકાદયઃ ।
 લોકસંગ્રહમ્ એવાપિ સંપશ્યન્ કર્તુમ્ અર્હસિ ॥
 યદ્ યદ્ આચરતિ શ્રેષ્ઠસ્ તત્ તદ્ એવ અિતરો જનઃ ।
 સ યત્ પ્રમાણં કુરતે લોકસ્ તદ્ અનુવર્તતે ॥
 ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।
 નાનવાપ્તમવાપ્તવ્યં વર્ત એવ ચ કર્મણિ ॥
 યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતન્દ્રિતઃ ।
 મમ વર્તમાનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥
 અતુસીદ્યુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મં ચેદહમ્ ।
 સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥
 સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત ।
 કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાઽસક્તશ્ચિકીર્ણલોકસંગ્રહમ્ ॥
 ન બુદ્ધિભેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ।
 જોષયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥ (૩-૨૦-૨૬)

‘અજ્ઞાની કર્મસંગી લોકોનો બુદ્ધિભેદ ન કરવો જોઈએ. તેઓ અજ્ઞાનને લીધે આસક્ત થઈને જેવાં કર્મો કરે છે તેવાં જ કર્મો જ્ઞાની-પુરુષોએ અનાસક્તિથી લોકોના લલા ખાતર કરવાં જોઈએ’, એમ કહીને ધણુ લોકો સામાન્ય પ્રજાને અજ્ઞાનમાં રાખવાની હિમાયત કરે છે અને પછી તેઓ પ્રજાના અજ્ઞાન અને વિદ્વાન એવા બે વર્ગ પાડે છે. એમાં હસવા જેવું તો એ છે કે દરેક માણસ પોતાને વિદ્વાન કોટિનો જ માને છે પણ દલીલની સગવડ ખાતર અને પોતાના અચાવ ખાતર અજ્ઞાનની કોટિમાં જઈ બેસે છે.

ખરું જોતાં અજ્ઞાન અને વિદ્વાન એ બે સાપેક્ષ શબ્દો છે. નિર્મિત સંપૂર્ણ જ્ઞાની એવો તો એક પરમાત્મા છે. આકી દરેક માણસ અજ્ઞાન પણ ગણાય અને સજ્ઞાન પણ ગણાય. જે ભૂમિકાની કસોટી હાથમાં લઈએ તે પ્રમાણે માણસ સજ્ઞાન કે અજ્ઞાન નક્કી થવાનો છે. આજ્ઞાનો

પ્રમાણમાં મોટી ઉંમરના લોકો જ્ઞાની ગણાય. પણ તે તે શાસ્ત્રના વિશારદો આગળ એ જ લોકો અજ્ઞાની પણ નીવડે. જ્ઞાનનું આકલન અથવા દર્શન ક્રમેક્રમે થાય છે. અજ્ઞાનમાંથી મુક્તિ ક્રમે ક્રમે મળે છે. મેલાં કપડાં જેમ ધોવાતાં ધોવાતાં ઊજળાં થતાં જાય છે તેમ જ અજ્ઞાનનું આવરણ ઓઢું થતાં જ્ઞાન ક્રમશઃ પ્રગટ થાય છે. એટલે દરેક માણસ અમુક તબક્કે જ્ઞાની પણ છે અને અજ્ઞાન પણ છે.

ઈશ્વરની ગૂઢ યોજનામાં અજ્ઞાનને પણ ચોક્કસ સ્થાન છે. જેમ માણસને ભારે ધા થયો હોય ત્યારે આખું શરીર અહરે મારી જાય છે, બેભાન થાય છે અને એ બેભાનીને કારણે જ અતિ વેદનામાંથી મુક્ત રહી માણસ અચી જાય છે, તેમ જ માણસની યોગ્યતા અહારનું જ્ઞાન એને ન હોવાને લીધે તે અચી જાય છે. નાનાં બાળકો કેટલીક કૌટુંબિક પરિસ્થિતિ સમજી જ શકતાં નથી અને એ અજ્ઞાનના કવચને લીધે જ મહાન માનસિક આઘાતમાંથી અચી જાય છે. અજ્ઞાન દૂર કરવાનો મનુષ્યમાત્રનો સામાજિક ધર્મ છે પણ તે યથા સમયે અને ક્રમશઃ દૂર કરાય. ઈંડાંનો એ ધર્મ નથી કે હંમેશને માટે એ પોતાનું કવચ કાયમ રાખે. છતાં એ કવચ ગમે ત્યારે ન ભંગાય. અકાળે ભાંગવાથી જીવન્નાશનો દોષ માથે આવે. અંદરનું અચ્યું સંપૂર્ણપણે વિકસિત થાય એટલે કાં તો એની મા અહારથી તોડે અથવા અચ્યું જ પોતાના કવચને અંદરથી ભાંગી નાખે.

બુદ્ધિભેદ ન કરાય એ સિદ્ધાંત ‘અધિકાર જોઈને જ્ઞાન અપાય’ એ રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. એ સિદ્ધાંત એક રીતે સાચો પણ છે. પણ ધૂર્ત લોકો સત્ય વિશે બેદરકાર થઈ જેવો માણસ જુએ તેવું રૂપ ધારણ કરી અધાંને રાજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જ્ઞાન તો એકરૂપ હોય; એનું વિવરણ ભિન્ન રીતે કરાય; એના આકલનમાં ગ્રાહકની શક્તિભેદે ભેદ પડે, પણ જ્ઞાનનો અપલાપ તો નહીં જ કરાય. I am all things to all men એ સેંટ પૉલનું વચન લઈ પશ્ચિમના ધૂર્ત લોકો પણ બુદ્ધિભેદ ન કરવાની વાત આગળ કરે છે.

સાચો સિદ્ધાંત એ લાગે છે કે જ્ઞાન મેઘવૃષ્ટિથી ફેલાતું હોય તોયે માણસ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે જ એને ગ્રહણ કરી શકે છે. કૂવામાં કે તળાવમાં પાણી ગમે તેટલું હોય, ઘડો પોતાની શક્તિ જેટલું જ લેવાનો છે. ઉનાળાનો જે તડકો છાણા પર પડી એક દિવસમાં એને સૂકવે છે, તળાવમાં પહોંચી ત્યાંનું અધું પાણી ચૂસી નીચલા કાદવનાં ચોસલાં કરી નાખે છે એ જ તડકો ઝાડ પરનાં ફૂલો પર પથરાઈને એમને ખિલાવે છે અને હસાવે છે. એટલે કે જ્ઞાન આપનાર સામાન્ય હિતનો વિચાર કરી સાધારણ રૂપમાં કહી દે પછી જેની જેવી જિજ્ઞાસા હોય અને લાયકાત હોય તે પ્રમાણે સમજી લે અથવા વધુ પૂછે.

ટૂંકામાં કહીએ તો એમ લાગે છે કે જ્ઞાન આપનારે પણ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં જ્ઞાન આપવાની માઠી અસર થાય છે કે કેમ એ તપાસવું જોઈએ અને લેનારે પણ પોતાની ભૂખ જેટલું જ જ્ઞાન મેળવી ‘દૂર માર્ગોં જોવાનો લોભ’ ન રાખતાં એક ડગલાથી સંતોષ માનવો. અને એ સિદ્ધાંત પણ ભૂલી ન જઈએ કે માણસ પોતાની શક્તિ જેટલું જ જ્ઞાન લઈ શકે છે. માણસની જેવી ઉત્કટતા તેટલા જ જાંડાણનું સિદ્ધાન્તોનું આકલન એને થાય છે.

‘કર્મ’ તો અજ્ઞાની માટે જ છે. જ્ઞાની પુરુષ કરું કર્મ કરવાને અંધાયલો જ નથી, અજ્ઞાની લોકો પર દયા રાખી એમની ખાતર કંઈ કર્મ કરે’ તો કરે એ કેટલાક વેદાંતીઓનો સિદ્ધાંત ગીતાને અભીષ્ટ છે જ નહીં. એટલે બુદ્ધિભેદ ન કરવા વિશેના સિદ્ધાન્તનો એ રીતે અર્થ ન કરાય.

દરેક જ્ઞાનની સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, અતિસૂક્ષ્મ, રહસ્યમય એવી અનેક આવૃત્તિઓ હોય છે. જેની જેવી શક્તિ અથવા યોગ્યતા તેવું જ દર્શન દરેકને થવાનું છે; એટલે આપણે કોઈને એમ કહી ન શકીએ કે મારું દર્શન સાચું છે, તારું દર્શન તદ્દન જૂઠું છે. પ્રગતિના પહાડ પર ટોચે રહેલા મંદિરના શિખરનું ધ્યાન ધરીને બધા જ ચડે છે. દરેકને શિખરનું દર્શન ઓછુંવતું સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અને એકાંગી કે અનેકાંગી થાય

છે. સંપૂર્ણ તો કોઈને જ થતું નથી. કોણ કોને કહે કે મને યથાર્થ દર્શન થયું છે, તને નથી થયું ? હિંદુવૃત્તિ કહે છે કે અધાં જ દર્શનો સાચાં છે. પ્રસ્થાનભેદાત્ દર્શનભેદઃ । દૃષ્ટિભેદાત્ દર્શનભેદઃ ।

મનની કેળવણી

સક્તાઃ કર્મણિઅવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત ! ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાઽસક્તશ્ચિકીર્ણુલોકસંગ્રહમ્ ॥

ન બુદ્ધિભેદં જનયેદ્ અજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ।

જોષયેત્ સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્ યુક્તઃ સમાચરન્ ॥

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકાર-વિમૂઢાત્મા કર્તાહમ્ ઝિતિ મન્યતે ॥

તત્ત્વવિત્તુ મહાબાહો ગુણકર્મ-વિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તન્ત ઝિતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥

પ્રકૃતેર્ ગુણ સંમૂઢા સજ્જન્તે ગુણ-કર્મસુ ।

તાન્ અકૃત્સ્તનવિદો મંદાન્ કૃત્સ્તવિન્ન વિચાલયેત્ ॥ (૩-૨૫-૨૯)

સાધકો અને માનસશાસ્ત્રીઓ જાણે છે કે મનને કાબૂમાં રાખવા માટે જેટલી દૃઢતાની જરૂર છે એટલી જ કુનેહની પણ જરૂર છે. વગર વિચારે મનોવૃત્તિની સામે થતાં મન પણ એટલું જ તોફાને ચઢે છે અથવા વિકૃત થઈ બેસે છે. નદીનો પ્રવાહ અટકાવવા માટે જો એની સામે પાળ આંધી હોય તો ઘણી વાર પ્રવાહ એને તોડી નાંખે છે. એના કરતાં જો એ જ પાળ ખૂબ ત્રાંસી આંધી હોય તો પ્રવાહની દિશા બદલાવી શકાય અને ધીમે ધીમે એની પાસેથી ધાર્યું કામ પણ કરાવાય. પ્રવાહમાં પાણીનો જથ્થો હદ કરતાં વધે તો એને નીકળી જવાનો માર્ગ પણ કરી આપવો પડે છે. આટલું કર્યા પછી પણ પ્રવાહ સંપૂર્ણપણે ધાર્યું કામ ન પણ આપે. પ્રવાહનું પાણી જ્યાં જ્યાંથી આવે છે ત્યાં પણ નજર પહોંચાડી ત્યાં જ ઇષ્ટ ફેરફાર કરાવવા જોઈએ. અને પાણી અંતે જ્યાં જાય છે ત્યાં પણ એને માટે પૂરતું ક્ષેત્ર કરી આપવાની જરૂર રહે છે. મનને વશ કરવામાં પણ આ જ

જાતની એન્જિનિયરિંગ વાપરવી પડે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જડ સૃષ્ટિમાં પાણીનો સ્વભાવ ફરવાનો નથી, ફક્ત એ સ્વભાવ જાણીને એનો લાભ લઈને જ પાણીને વાળી શકાય છે. મનની આમતમાં મનનો સ્વભાવ સમગ્ર લઈને માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત અનુસાર સાધનાનો ક્રમ બાંધવાનો હોય છે અને ધીમે ધીમે એ મન ઉપર અધ્યાત્મનો કામિયો ચલાવી મનનું આખરે રૂપાંતર જ કરી નાંખવાનું હોય છે.

આ ચેતવણી આપવા ખાતર જ ગીતાએ એ શ્લોકો^૧ આપ્યા છે. જ્ઞાની પણ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે. બળાત્કારથી કશું વળવાનું નથી એ માણસે જાણવું જોઈએ. પણ એટલા ખાતર માણસ ઇન્દ્રિયોના પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યેના રાગદ્વેષને વશ થઈ જાય એ પણ ન પોસાય. આ રીતે ગીતાએ ચેતવણી અને દિશાસૂચન બંને કર્યાં છે. એમાંથી જ અર્જુનનો પ્રખ્યાત પ્રશ્ન ઉઠ્યો છે કે ઇચ્છા ન હોવા છતાં માણસ પાપ તરફ કેમ પ્રેરાય છે.

*

*

*

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આત્મસાક્ષાત્કારીનાં વર્ણન આપતાં ઋષિ કહે છે કે “મારે હાથે શુભ કર્મ કેમ નથી થતાં, હું પાપ જ કેમ કરું છું?” એ જાતનો પરિતાપ એને નથી થતો. આવા પરિતાપનો અનુભવ આપણને બધાને હંમેશ થાય છે. એટલે એ પરિતાપમાંથી મુક્તિ મળે એ કેટલું ધન્ય લાગ્ય છે એની આપણને સહેજ કલ્પના થઈ શકે એમ છે. અર્જુન પણ શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે કે માણસ પાપ કરવા તો ઇચ્છતો નથી છતાં હંમેશ પાપમાં પડે છે ત્યારે એ પ્રેરણા કેની, એ બળાત્કાર કેનો ?

૧. સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્ જ્ઞાનવાન્ અપિ ।

પ્રકૃતિં યાંતિ ભૂતાંતિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ? ॥

અિન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષો વ્યવસ્થિતૌ ।

તયોર્ ન વશમ્ આગચ્છેત્ તૌ હ્યસ્ય પરિપન્થિનૌ ॥ (૩ • ૩૩-૩૪)

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો એ મોટામાં મોટો અને અતિ અગત્યનો સવાલ છે. ભગવાને એનો જે જવાબ આપ્યો છે તે માણસજાતે હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે.

ગુણત્રયીનું રહસ્ય

સત્ત્વ, રજ, તમ એવી માણસની ત્રિવિધ પ્રકૃતિ છે. એમાં સત્ત્વમાં શાંતિ, સમાધાન, જ્ઞાન, તેજ, શૌર્ય, સામર્થ્ય, પરાક્રમ, ઉદારતા ઇત્યાદિ સર્વ શ્રેષ્ઠ ગુણોનો સમાવેશ થાય છે. રજોગુણમાં આમાંના કેટલાક ગુણોનો આભાસ હોય છે. તેથી ધાંધલિયા, અસંતોષી અને અલ્પસંતોષી લોકો સત્ત્વગુણ કરતાં રજોગુણને વધારે ઇષ્ટ માને છે. સત્ત્વગુણી ગણાતા પણ તમોગુણી, એવા અસમર્થ, નબળા-પોચા અને જડ સાધુઓના દાખલા ટાંકી તેઓ કહે છે કે આવો સત્ત્વગુણ અમારે નથી જોઈતો. હિંદુસ્તાનમાં એવો સત્ત્વગુણ વધી પડવાથી જ સર્વનાશ થયો છે.

સાચું જોતાં ધાંધલ, આંધળી પ્રવૃત્તિ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ ઇત્યાદિ દોષોથી ભરેલા રજોગુણમાં ખરેખર ઇચ્છવા જેવું કશું નથી હોતું.

તમોગુણી માણસ જ્યારે સત્ત્વગુણમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે તમ અને સત્ત્વના એ ઝઘડામાં, ઘોળા અને કાળાના એ ગજગ્રાહમાં, એક પગથિયા તરીકે વચમાં કાબરચીતરા (શખલ) રજોગુણનો ઉદ્ભવ થાય છે. એ વચલી સ્થિતિ ઓળખીને, વટાવીને, સત્ત્વગુણ તરફ પહોંચવાનું હોય છે. અખંડ ધ્યાન તો સત્ત્વગુણનું જ હોય.

પણ સ્વામી વિવેકાનંદે એક વખતે આપણા રાષ્ટ્રીય દોષોનું તમોમય સ્વરૂપ ઉઘાડું પાડતાં ઉત્સાહમાં આવીને કહ્યું કે મારે તો રજોગુણ જોઈએ છે, આજે આપણા લોકોએ રજોગુણ કેળવવો જોઈએ, સત્ત્વગુણનો વારો પાછળથી આવશે, મારે એની પડી નથી. પરિણામે કેટલાય નવયુવકો રજોગુણના હિમાયતી અને ઉપાસક બન્યા અને સત્ત્વગુણની નિંદા કરવા લાગ્યા છે. એમાં ભૂલ એ છે કે સત્ત્વગુણ પરાક્રમશાળી છે, શુભ પ્રવૃત્તિથી પરિપૂર્ણ છે. એમાં દુર્બળ બક્ષેલી

ક્ષમા નથી પણ તેજસ્વીએ બતાવેલી ઉદારતા છે, એ વાત લોકો ભૂલી ગયા છે. નિવૃત્તિમાર્ગનો ઓધ કરનારા આરામ-પરાયણ જડ સાધુઓના દાખલાને લીધે સાત્ત્વિક ગુણની કલ્પના શુદ્ધ રહી નથી. તમોગુણને જ સત્ત્વ તરીકે કેટલાક સાધુઓ ઝોળખાવવા લાગ્યા તેથી લોકો અકળાયા. પામર લોકોને હાથે ઉત્તમ ધર્મ-સિદ્ધાન્ત પણ સૂઝ ઉત્પન્ન કરે એવી કોટિએ પહોંચી જાય છે.

ભગવાન કહે છે કે રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો મહાપાપી ખાઉધરો શત્રુ કામ-ક્રોધ એ જ માણસને પાપ તરફ ખેંચી લઈ જાય છે. એને લીધે જ માણસનું મન મેલું થાય છે, બુદ્ધિ અહર મારી જાય છે, જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય છે અને ઇન્દ્રિયો પરવશ થઈ સળગ્યા કરે છે અને એમાં વિષયોનો ભોગ લેતાં લેતાં અંતે એ માણસનો જ ભોગ લઈ લે છે. માટે એ કામ-ક્રોધરૂપી સનાતન શત્રુનું સ્વરૂપ, એનું રહેણાણ અને એના કાવાદાવા ઝોળખી એનો ત્યાગ અથવા નાશ કરી માણસે બચી જવું જોઈએ.

આગળ જતાં સોળમા અધ્યાયમાં ભગવાન ફરી કહે છે : કામ, ક્રોધ અને લોભ એ આત્માનો નાશ કરનારું, એને નરક તરફ તાણીને લઈ જનારું ત્રેવડું દ્વાર છે. માણસે આ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ ત્રેવડા નરકદ્વારથી દૂર રહેનાર મનુષ્ય આત્માનું કલ્યાણ આચરી શકે છે. અને તેથી જ એ પરમગતિને પામે છે.^૧

જેમ બીજા અધ્યાયમાં વિષયના ધ્યાનથી શરૂ થનાર ગફલત અંતે માણસને નાશ સુધી લઈ જનારી અધઃપાતપરંપરા બતાવી; વિષયધ્યાન-માંથી સંગ, એમાંથી કામ, એમાંથી ક્રોધ, એમાંથી સંમોહ, એમાંથી

૧. त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनम् आत्मनः ।

कामः क्रोधस् तथा लोभस् तस्माद् अेतत् त्रयं त्यजेत् ॥

अतैर् विमुक्तः कौन्तैय ! तमोद्वारैस् त्रिभिर् नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस् ततो याति परां गतिम् ॥ (૧૬-૨૧-૨૨)

સ્મૃતિભ્રંશ, એમાંથી બુદ્ધિતાશ અને અંતે વિનાશ એ પ્રમાદ-પરંપરા Progress of Error જેમ બતાવી તેમ ત્રીજા અધ્યાયને અંતે ભગવાને આત્મા જેમાં રહે છે એવા કિલ્લાની એકની અંદર બીજી એવી અનેક દીવાલો બતાવી છે અને એ બધી દીવાલોનો કબજો લઈને, કામકોથરૂપી શત્રુ (અથવા ઔદ્ધ પરિભાષામાં કહીએ તો માર) આત્માને ગૂંગળાવી નાખે છે માટે એ મારને મારીને આત્માને મુક્ત કરવો ઘટે છે એવી યુક્તીતિ ભગવાને બતાવી છે.

*

*

*

ગીતામાં સ્વજન, સ્વભાવ, સ્વકર્મ અને સ્વધર્મનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે. ધર્માધર્મના નિર્ણયમાં સ્વજનનો ખ્યાલ ન હોઈ શકે એ વિશે એક નોંધ લખેલી તો છે જ. સ્વભાવ વિશે ગીતાને ઘણું કહેવાનું છે એની નોંધ યથાસ્થાને આવશે. સ્વકર્મ વિશે અદારમા અધ્યાયમાં થોડોક વિસ્તાર કર્યો છે એ અને સ્વધર્મ અને પરધર્મ વિશે ત્રીજા અધ્યાયમાં^૧ આવેલો ઉલ્લેખ એકત્ર લઈને સ્વધર્મ-મીમાંસા કરવાની આવશ્યકતા છે. કેમ કે ગીતાની શિખામણમાં સ્વધર્મ-પાલનને અત્યંત ઉચ્ચ સ્થાન છે. સ્વધર્મ-પાલનથી જ માણસ સિદ્ધિ મેળવી શકે છે, સ્વધર્મ-પાલન એ જ પરમાત્માની પૂજા છે, સ્વધર્મમાં મરણ પણ પહેલર, સ્વધર્મનો કોઈ કાળે ત્યાગ કરાય જ નહીં, સ્વધર્મ વિગ્રુણ હોય તોય એ આપણને વળગેલો છે, એના પાલનમાં પાપ નથી, સ્વધર્મ જોઈને પણ યુદ્ધ કરવું ઘટે છે વગેરે ગીતાનો ખાસ બોધ છે.

ગીતામાં જેટલું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે તેટલું જ સમાજશાસ્ત્ર પણ છે. તેથી બંને દૃષ્ટિએ સ્વધર્મ-મીમાંસા ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ.

૧. શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિઘનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ॥ (૩.૩૫)

૨૩

ગીતાસાર

સ્વાન્તઃ સુઘાય

ગીતાનાં ભાષાંતરો ઘણાં થયાં છે. દુનિયાની ઘણીખરી ભાષાઓમાં ગીતાનાં ભાષાંતરો મળે જ છે. ગીતાનો અર્થ અને ભાવ સમજાવનારો ભાષ્યો અને નિબંધોની પણ અછત નથી. એ અર્થાં ઘણાં ઉપયોગી છે. ગીતામાં જે ટૂંકામાં કહ્યું છે, તે વધારે સારી રીતે સમજાવવા માટે એમાં વિસ્તાર કરેલો હોય છે; પણ સાતસો શ્લોકોમાં ગીતાએ જે કહ્યું છે, તે સહેલી ભાષામાં અને ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં જો મળે તો ગીતાના અર્થના મનન માટે એનો ઘણો ઉપયોગ થાય. એવા પ્રયત્નો પણ નથી થયા એમ નથી. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસે તો એવા પ્રયત્નની અવધિ કરી. એમણે કહ્યું : ‘ગીતા’ શબ્દના અક્ષરો ઉલટાવો એટલે તાગી-એટલે જ ત્યાગી-થઈ જાય છે. ‘ત્યાગ કરતાં શીખો એટલે તમારી ઉન્નતિ થશે.’ ગીતામાં જે લખ્યું છે, તે અર્થ આમાં આવી જાય છે !

ગીતામાહાત્મ્યમાં બીજ, શક્તિ, કીલક વગેરે માટે મંત્રશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ગીતાની જ અમુક લીટીઓ પસંદ કરેલી છે. એમાં પણ એક રીતે ગીતાની મહત્ત્વની શિખામણનું સૂચન થાય છે.

આખું ભાગવત જેમ કેકે ચાર શ્લોકોમાં આપ્યું છે, તેમ ગીતા પણ કેકે એના સાત શ્લોકોમાં આવી ગયાનું જોયું છે.

ગાંધીજીએ આશ્રમવાસીઓની સગવડ ખાતર ગીતાના અઢારે અધ્યાયોનો સાર ‘ગીતાઓધ’ને નામે આપ્યો છે.

અને જ્યારે ગીતાના એમના ગુજરાતી ભાષાંતર માટે એમની પાસેથી મેં એક નામ માગ્યું, ત્યારે એમણે એવું તો સુંદર નામ આપ્યું, કે એની અંદર ગીતાની મુખ્ય શિખામણ આપ્યાદ રીતે આવી જાય છે-અનાસક્તિયોગ.

૨૩૩

ગીતા એ જીવનયોગ છે. જીવન કેમ જીવવું, એની કળા ઉપપત્તિ સાથે ગીતા આપણને શીખવે છે. એ કળાની અંધી ખૂખી અનાસક્તિ એ એક શબ્દમાં આવી જાય છે : આસક્તિનો ત્યાગ કરો એટલે જીવનની સફળતા પ્રાપ્ત થશે.

જે વસ્તુ રામકૃષ્ણ પરમહંસે એક રીતે નિચોવી આપી, એ જ વસ્તુ મહાત્માજીએ વધારે સ્પષ્ટ રૂપે આપણી આગળ મૂકી છે.

ગીતાનો સાર કાઢવાનો મારો આ પ્રયત્ન નોખો છે અને તે તદ્દન નવ્ર છે. ગીતાનાં ભાષાંતરોમાં ગીતાની શૈલીને વળગવું જ પડે છે. અને તેથી ગમે તેટલી સહેલી ભાષા વાપરી હોય, તોયે અમુક અધરાપણું એમાં આવી જ જાય છે. ગાંધીજીએ પણ આ બિનાનો ઉલ્લેખ એક ઠેકાણે કર્યો છે.

ગીતાનો અર્થ કરતી વખતે એક એક અધ્યાય પૂરો થયા પછી એ અધ્યાયમાં આપણને શું મળ્યું એ તપાસી, એ મુદ્દાઓ પોતાની જ ભાષામાં લખી રાખવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો. જ્યાં વિશેષ ધ્યાન ખેંચાયું ત્યાં થોડોક વિસ્તાર કર્યો. જ્યાં ટૂંકાણુ કરવાથી મુદ્દો વધારે ધ્યાનમાં હસે એમ લાગ્યું ત્યાં તેમ કર્યું. આમ કરતાં કેટલાક મહત્ત્વના મુદ્દાઓ રહી પળુ ગયા હશે; પણ તે એક યા બીજે ઠેકાણે કોઈ ને કોઈ રૂપમાં આવી જ ગયા છે એવો વિશ્વાસ છે.

આ મુદ્દાઓ પોતાની જ ભાષામાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યા છતાં કેટલેક ઠેકાણે — ઘણે ઠેકાણે ગીતાની જ ભાષા આવી ગઈ છે; એનો ધવાજ ન હતો. ગીતાની ભાષા એટલી તો સચોટ, જીવતી અને સોંસરી છે, કે એક વાર એનો પરિચય થયો કે એની પકડ કેમે કરી છૂટતી જ નથી. ગીતાનું વક્તૃત્વ છે જ અમોઘ.

જેમણે મૂળ ગીતાનો એકલે વાર અભ્યાસ કર્યો નથી, એમને માટે આ ગીતાસાર નથી, પણ જેમણે એ પ્રાણુવાન ગ્રંથ એક વાર પણ ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યો છે, તેમને ગીતાના સિદ્ધાંતો ફરીફરી યાદ કરવા માટે અને એમનું મનન કરવા માટે આ સાર કામ આવશે.

જેમણે ગીતા વાંચી નથી, તેમને માટે ‘ગીતાસાર’નું વાંચન વ્યર્થ જ છે એમ ન કહેવાય. આમાં આપેલા મુદ્દાઓ સળંગસૂત્ર વાંચવા જોઈએ એમ પણ નથી. નવરાશને વખતે અથવા મૂંઝવણને વખતે આનાં પાનાં ફેરવ્યાં હોય, તો આમાંથી મૂંઝવણનો ઉકેલ અને જીવનને પ્રેરણા મળ્યા વગર રહે નહીં. જેમને અંતર્મુખ થઈ પોતાનું જીવન તપાસવાની ટેવ પડી છે, જેઓ પોતાની ચિત્તવૃત્તિ અને લાગણીઓ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ કરવા માગે છે, તેમને તો આ ગીતાસાર કસોટીના પથ્થર જેવો નીવડશે. અને કોક વાર તો હૃદયનો મેલ કાઢી નાખનાર તેજા જેવો નીવડશે.

અધ્યાય ૧ લો અને ૨ જો

૧. ગીતાના પ્રારંભમાં દુર્યોધન અને અર્જુન પોતપોતાના ગુરુઓ પાસે જઈ પોતાનું હૃદય કાલવે છે. દુર્યોધન મદર્થનો — પોતાના જ સ્વાર્થનો વિચાર કરે છે. અર્જુન સગાવહાલાઓના અર્થનો — એટલે કે હિતનો — વિચાર કરે છે. (‘યેષામર્થે’) મહાભારતના શબ્દોમાં દુર્યોધન મન્યુદ્રુમ (અભિમાન, ખડાઈ અને ક્રોધનું જ જાણું વૃક્ષ) છે, જ્યારે અર્જુન શ્રદ્ધાદ્રુમ (વિશ્વાસ, નિષ્ઠા, નત્રતા અને શરણાગતિનું વૃક્ષ) છે. મન્યુદ્રુમ દુર્યોધન સંકટ સમયે પોતાના આચાર્યને જ ઉપદેશ કરવા લાગ્યો. (૧૯, ૧૦, ૧૧) ભક્તિદ્રુમ અર્જુન ધર્મ-જિજ્ઞાસુ થઈ શ્રેયને માટે પોતાના ગુરુને શરણ થયો. (૨૭)

એકનો નાશ થયો, બીજનો ઉદ્ધાર.

૨. ભગવાને અર્જુનને જીવનનું રહસ્ય અને એની કૃતાર્થતા સમજાવતા પહેલાં સૌથી અગત્યની મુખ્ય વસ્તુ પ્રારંભમાં જ કહી દીધી કે —

જીવનસિદ્ધિમાં આડે આવનાર મોટામાં મોટી ખામી તે હૃદયદૌર્બલ્ય છે. આર્યપુરુષને એ જાણતું નથી. કલ્યાણ અને કીર્તિ બંનેનો એથી નાશ થાય છે. હૃદયદૌર્બલ્ય કરતાં મોટું પાતક બીજું શું હોઈ શકે? (૨૨, ૩)

જીવનપ્રદીપ

૩. હૃદયદોષોત્પત્તિ દૂર કરવા માટે ઉત્તમ ઓસડ છે આત્મજ્ઞાન. તે જ વિગતવાર સમજાવવા માટે ભગવાને અર્જુન સાથે સંવાદ ચલાવ્યો. જેની શરૂઆતમાં જ ભગવાન કહે છે : આત્મા અમર છે. તે અનેક જન્મ અને અનેક શરીર ધારણ કરતાં છતાં પોતે અવિકારી રહે છે. (૨.૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫)

જન્મમરણની ઘટમાળ ચાલુ જ છે. તેથી પણ જન્મમરણનું સુખદુઃખ ડાહ્યા માણસે ન માનવું જોઈએ. (૨.૨૬)

૪. જન્મ અને મરણ બંને અપરિહાર્ય છે. સુખદુઃખ પણ અપરિહાર્ય છે. તેમનો શોક વ્યર્થ છે, કેમ કે જીવનસિદ્ધિ બંનેમાંથી એકે પર અવલંબેલી નથી. (૨૭)

૫. આત્મા અને શરીર બંને સાથે રહેવા છતાં બંનેના ધર્મ એકબીજાથી જુદા છે. (૧૮, ૩૦)

૬. દેહની ચિન્તા કરવા જોટલી એની કિંમત નથી. (૨૨)

૭. સુખ તથા દુઃખ બંનેની નૈતિક કિંમત નજીવી છે. ધર્મ-નિર્ણય કરતી વખતે બંનેનો જરા સરખો પણ વિચાર ન કરવો જોઈએ. (૩૮)

૮. ધર્મપાલન કરતાં જે યુદ્ધ આવી પડે છે—પ્રાપ્ત થાય છે, તે નિર્દોષ છે; સ્વર્ગ છે. (૩૧, ૩૨)

૯. આર્ય લોકો મૃત્યુથી ડરતા નથી, અકાર્તિથી ડરે છે. (૩૪)

૧૦. કર્તવ્ય-કર્મ કરતી વખતે તેથી ઉત્પન્ન થનાર સુખ-દુઃખ, લાભ-અલાભ, જય-પરાજય બધાનો ખ્યાલ છોડી દેવો જોઈએ. આ પ્રમાણે નિર્મોહ અનાસક્ત થઈ કર્મ કરવાથી પાપ લાગતું નથી; અર્થાત્ આવી વૃત્તિવાળા માણસને હાથે પાપ થઈ શકતું જ નથી. કેવળ ધર્મનો જ વિચાર કરી કરેલું કર્મ નિષ્પાપ જ હોઈ શકે છે. (૩૮)

૧૧. આવું નિષ્પાપ ધર્માચરણ ભલે અલ્પ હોય, પણ તેની શક્તિ મહાન છે : મહાન ભયમાંથી તે ઉગારી લે છે. (૪૦)

૧૨. ધર્મ-પરાયણ નિશ્ચય-યુક્ત મનુષ્યના જીવનમાં દુઝંધા (દુવિધા) હોતી નથી. (૪૧)

૧૩. વિષયોપભોગના તેમ જ ઐશ્વર્યના લોભથી તેમ જ મદ્યથી બુદ્ધિ મલિન થાય છે, નિશ્ચયપણે ધર્મજ્ઞાન નથી થતું, અને ચિત્ત હમેશ અસ્વસ્થ તેમ જ વ્યગ્ર રહે છે. (૪૪)

૧૪. નવી નવી કમાણી કઈ રીતે હું કરું અને કમાયેલું કઈ રીતે અવેરી રાખું, આ જ ચિન્તામાં જે ફસાયેલો છે તે આત્માને ઝોળખી શકતો નથી. (૪૨, ૪૩, ૪૪)

૧૫. કર્મનાં ફળ અનંત છે અને તેમની વ્યવસ્થા પણ આપણા હાથમાં નથી; તેથી ન તો કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, ન તેનાં ફળોનો આગ્રહ અથવા લોભ રાખવો જોઈએ. (૪૭)

૧૬. કર્મમાત્ર હૃદયસ્થ ભગવાનને સંતોષવા — ધર્મભાવના કૃતાર્થ કરવા — કરવું જોઈએ; પછી ભલે તેનું ફળ મળે કે ન મળે. કર્મ સફળ થાઓ અથવા નિષ્ફળ, આપણે આપણી ફરજ બજાવી શક્યા એ જ સંતોષ છે, એવી વૃત્તિ રાખવી જોઈએ. (૪૮)

૧૭. ચિત્તવૃત્તિની સમતા એ જ યોગ છે. આત્માની પ્રતિષ્ઠા આગળ નફોતોટો નગણ્ય વસ્તુ છે. ફળનો લોભ રાખવો એ ફૂપણાનું, પામરોનું કામ છે. (૪૯)

૧૮. આવી સમતા પ્રાપ્ત કરવાથી જ દરેક જાતનું કર્મ યોગ્ય રીતે કરવાની કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૦)

૧૯. જીવનમાં તટસ્થ ભાવ રાખી ધર્મપ્રાપ્ત કર્મ કરવું એ જ કર્મની ખૂબી છે, કર્મયોગની ચાવી છે.

૨૦. બુદ્ધિનાશ થયો તો સર્વનાશ થયો; તેથી માણસે ગમે તે પ્રયત્ને પોતાની બુદ્ધિની શુદ્ધતા જાળવવી જોઈએ (૫૩).

જે સ્થિર બુદ્ધિવાળો પુરુષ છે, તે જ ઉત્તમ પુરુષ છે. તે બધા લોભનો ત્યાગ કરે છે. બાહ્ય પ્રતિષ્ઠાનો તે ભૂખ્યો નથી હોતો. પોતાના મહત્ત્વને તે ઝોળખે છે; તેથી સુખદુઃખો તેને ચળાવતાં નથી. અનુરાગ, ભય અને ક્રોધ તો તેની પાસે આવતાં જ નથી. (૫૫, ૫૬)

૨૧. વિષયભોગ અરજેરીથી દૂર કરવાથી વિષયસેવનને આપણે અળગાં કરી શકીએ છીએ. વિષયની ઇચ્છા — તેનો રસ — તો રહી જ ન્નય છે. જ્યારે સર્વશ્રેષ્ઠ તત્ત્વનો સ્વાદ આપીએ છીએ, ત્યારે જ વિષયોના રસ પોતાની મેળે નષ્ટ થઈ જાય છે. (૫૯)

૨૨. ઇંદ્રિયો જખરી છે; જોરથી મનને ખેંચે છે, વિષય તરફ લઈ જાય છે અને બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરે છે. (૬૦)

૨૩. આવી ઇંદ્રિયોને રોકવાથી, કાખૂમાં આણવાથી જ બુદ્ધિ ઠેકાણે રહે છે. (૬૧)

૨૪. મનુષ્યના અધઃપાતનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે :

સદાચારની કદર રાખનાર સામાન્ય મનુષ્ય પોતાને હાથે કુકર્મ ન થાય એટલા માટે પોતાના શરીરને તો ખૂબ સંભાળે છે, પણ મનને મનમાં જ વિષયોનું આનંદપૂર્વક ધ્યાન કરવા દે છે. ધ્યાન કરવાથી મન વિષયોમાં ચોટે છે. આમ મન વિષયોમાં પરોવાવાથી વિષયસેવનની ઇચ્છા જાગ્રત થાય છે. અને ઇચ્છા જ કામવિકાર છે. જ્યારે આવી ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલું મન દુનિયા પ્રત્યે કામની દૃષ્ટિએ જુએ છે, ત્યારે ઇચ્છાવિરોધી કે ઇચ્છાને પ્રતિકૂળ એવી સ્વાભાવિક અથવા હિતકર ઘટના કે વસ્તુઓ ઉપર પણ એને ક્રોધ આવે છે. ક્રોધથી યોગ્ય-અયોગ્ય પારખવાની વિવેક શક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, પોતાની સ્થિતિનું અને કર્તવ્યનું ભાન નથી રહેતું, આમ બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને અંતે એવા માણસનો વિનાશ થાય છે. (૬૨, ૬૩)

૨૫. રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે, અધાં દુઃખો દૂર થાય છે અને બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ સ્થિર થાય છે. (૬૪, ૬૫)

૨૬. જોણે પોતાના મનની સામ્યાવસ્થા ગુમાવી છે, તેની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે, ભાવના નષ્ટ થાય છે; અને તે એવેન રહે છે. (૬૬)

૨૭. દુનિયાભરના સામાન્ય લોકો તો આવા હોય છે. યોગીઓનો માર્ગ આથી ભલેટો હોય છે. જે આખતમાં સંસારી લોકો કુશળ અને જાગ્રત રહે છે, તે આખતમાં યોગીઓ ઉદાસીન રહે છે, એપરવા રહે

છે; અને જે વિષે લોકો ગાફેલ રહે છે, તે આખતમાં યોગીઓ હંમેશાં જાગ્રત રહે છે. (૬૯)

૨૮. સમુદ્રમાં ગમે તેટલી નદીઓ આવી મળે, તોપણ તે ફુલાતો નથી, માઝામાં જ રહે છે. આ જ રીતે કામો પ્રત્યે, વાસના-તૃપ્તિ પ્રત્યે જે કેવળ ઉદાસીન રહે છે, તેને જ શાંતિ-સુખ પ્રાપ્ત થાય છે; વાસનાથી વિહ્વલ થયેલાને નહીં જ. (૭૦)

અધ્યાય ૩ જે

૨૯. પણ આજ ત્યાગથી કશું વળતું નથી. બહારથી બધાં પ્રલોભનોનો ત્યાગ કર્યો અને અંતરમાં વિષયોનું ધ્યાન રહ્યું તો તેથી શો લાભ? એવો આચાર મિથ્યા હોય છે, એટલે કે નિષ્ફળ થાય છે; એવાને મિથ્યાચારી કહે છે. (૬)

૩૦. પ્રયત્નપૂર્વક સમાજવ્યવસ્થા જાળવવી, તેને ક્ષીણ થવા કે બગડવા ન દેવી, આ જ યજ્ઞ છે. યજ્ઞનો આવિષ્કાર ન થયો હોત તો દુનિયા કચારનીયે બગડી જત. યજ્ઞના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવેલું કર્મ સમાજવ્યવસ્થા માટે, વિશ્વવ્યવસ્થા માટે જરૂરી છે. અંગત સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી તે કરવું જોઈએ. (૮)

૩૧. બધાના ભલા માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે, બગડેલી પરિસ્થિતિને સુધારી પૂર્વસ્થિતિએ લાવવા માટે જે પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવે છે, તે બંધનકર્તા નથી, કારણ કે તેમ કરવામાં કરનારનો અંગત સ્વાર્થ અને અહંકાર નથી. દૃષ્ટિની સંકુચિતતા પોતાના સ્વાર્થને લીધે જ આવે છે. (૯)

૩૨. સમુદ્ર વરાળના રૂપમાં આકાશને પાણી આપે છે, આકાશ પર્વતને વરસાદ આપે છે અને એ વરસાદ પર્વતમાંથી વહી નદીઓના રૂપમાં પાછો સમુદ્રને મળે છે. આ પ્રમાણે આ પરસ્પરાવલંબનનું ઘટના-ચક્ર ચાલતું રહે છે. (૧૪, ૧૫)

૩૩. બધાનું હિત સાધતાં સહેજે આપણું જે હિત સધાય છે તે જ હલાલ એટલે કે ધર્મ્ય છે. એ અમૃત ભોજન છે. (૧૧)

૩૪. જે સમાજની સેવા લે છે, ખીજના ભલાપણાનો લાભ ઉઠાવે છે, પણ પોતે કોઈની સેવા નથી કરતો, ભલાઈ અતાવતો નથી, તે ચોર છે. (૧૨)

૩૫. સ્વાર્થ કરતાં મોટું પાપ નથી. સ્વાર્થ એટલે સમાજદ્રોહ; અને આત્મદ્રોહ પણ. (૧૩)

૩૬. બે પ્રકારના લોકો હોય છે : આત્મરતિ અર્થાત્ આત્મારામ અને ખીજ ઈદ્રિયારામ. ઈદ્રિયારામનું જીવન વ્યર્થ છે. આત્મારામનું જીવન કૃતાર્થ છે. (૧૬, ૧૭)

૩૭. નિરપેક્ષ-વૃત્તિ - અનાસક્તિ અખંડ રહે. સદાને માટે હોય તો જ તે સિદ્ધ થઈ ગણાય. (૧૮)

૩૮. શ્રેષ્ઠ માણસનું અનુકરણ બધા કરે જ છે. સમર્થને બધા અનુસરે છે. આર્ય પુરુષના આચરણ વડે જ પ્રાકૃત લોકો ધર્મપાલનની શક્તિ સમજી શકે છે અને તેને કબૂલ રાખે છે. તેથી મોટાઓની જવાબદારી મોટી છે. (૨૧)

સ્વાર્થ અહંકાર આ મોટો જવર છે. આત્મપરાયણતા, આધ્યાત્મિક જીવન એ આરોગ્ય છે. રોગી દશા દૂર કરી નીરોગી કર્મ કરવું જોઈએ. (૨૭, ૨૮)

૩૯. કુદરતનો પ્રવાહ એકસરખો શુભ હોતો નથી. ચોરી કરવી પણ સ્વભાવ છે અને પરોપકાર કરવો પણ સ્વભાવ છે. ઇન્દ્રિયો સ્વાભાવિક રીતે પોતાના ભોગ માગે છે. પણ દરેક પ્રવૃત્તિ કેવળ સ્વભાવ છે એટલા માટે તેમને વશ રહેવું એ સારું નથી. આત્માના સ્વભાવને વશ રહેવું જોઈએ. આત્મા માલિક છે. વિષયવાસના કલ્યાણ-માર્ગના લૂંટારાઓ છે. (૩૩, ૩૪)

૪૦. વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં આત્મોન્નતિને અનુકૂળ એવો માર્ગ એક જ હોય છે. તે જ સ્વધર્મ છે. તેનો ત્યાગ કરી ખીજનું કાર્ય સહેલું કે સુચતું જોઈ કરવું જોખમ-ભરેલું છે. (૩૫)

૪૧. અર્જુન પૂછે છે : મનુષ્ય પાપને ઇચ્છતો નથી છતાં પાપ કરે છે, આનું કારણ શું? કોની પ્રેરણાથી, કે ખેંચાણથી લાચાર બની મનુષ્ય પાપમાં પડે છે? (૩૭)

ભગવાન કહે છે : તે શત્રુ એક જ છે. એક બાબુએ જોતાં તે કામ, વાસના કે ઇચ્છાના રૂપમાં નજરે પડે છે. બીજી બાબુએ જોતાં તે ક્રોધ, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા, મત્સર, અસૂયાના રૂપમાં દેખા દે છે. મૂળ ખેંચાણ તો એક જ છે. અનુકૂળતા જણાતાં કામ અને પ્રતિકૂળતાના અનુભવથી ક્રોધ, આ તેનાં બે મોઢાં કે પાસાં છે. આ દુશ્મને જ બધું અગાડી નાખ્યું છે. અગ્નિને ધુમાડો વીંટળાઈ વળે તેમ આ વેરીએ જ્ઞાનને ઘેરી લીધું છે. આ દુશ્મનને ઓળખી મારવો જોઈએ. (૩૭,૩૮,૩૯,૪૦)

૪૨. આત્મરૂપી રાજા શરીરરૂપી પોતાના કિલ્લામાં પણ બેઠો છે અને વાસનારૂપી દુશ્મનના હાથમાં એ કિલ્લો જવાથી રાજા કેદી બન્યો છે. કિલ્લાની એકેએક દીવાલ શત્રુના હાથમાંથી કબજે કરી રાજાને છોડાવવો જોઈએ. રાજાને આપવાના કર આ દુશ્મનના સિપાહીઓ લઈ જાય છે.

આપણી ગફલતને કારણે, આપણી રાજનિષ્ઠાનો લાભ રાજાને ઘેરી વળેલા ચોરોને મળે છે. એ વાત સમજી લેવી જોઈએ. (૪૦,૪૧)

અધ્યાય ૪ થો

૪૩. રાજાને છોડાવવાનો આ પ્રયત્ન એક જન્મનો નથી. એક જન્મ તો જાણે નાટકનો એક જ અંક છે. તેટલામાં કથા-વસ્તુનો પૂરો પરિપાક નથી થતો.

૪૪. ભગવાને મનુષ્યના વિકાસ માટે અસંખ્ય જીવન આપ્યાં છે અને મનુષ્યનો ઉદ્ધારક સાથે રાખવા માટે પરમાત્મા પોતે પણ અસંખ્ય વાર દેહ ધારણ કરે છે. મનુષ્ય અદ્વૈત હોવાથી આ જાણતો નથી. પરમાત્માથી કોઈ ભેદ છૂપો નથી. એની આગળ બધું ઉઘાડું છે. (૫)

૪૫. આમ તો આખી સૃષ્ટિ પરમાત્માનો આદ્ય અવતાર છે. પ્રાણીમાત્ર તેનું જ રૂપ છે, પણ જ્યારે જ્યારે સમાજમાં જડતા, શિથિલતા અથવા વિકૃતિ વધી જાય છે, લોકોની શ્રદ્ધા નષ્ટ થઈ જાય છે, સંજ્ઞનતા દોષ રૂપ જણાય છે, ત્યારે ત્યારે સમાજને યથાવવા અને માણસાઈની પુનઃ-સ્થાપના કરવા પરમાત્મા પોતે વિશેષ શક્તિશાળી વ્યક્તિનું રૂપ ધારણ કરે છે. અને નીચે આવી લોકોમાં વિચરે છે. આનું નામ તે 'અવ-તાર'. (૬, ૭)

૪૬. સહવાસનાઓનું રક્ષણ કરવું, દુર્વાસનાઓનો નાશ કરવો અને ધર્મરહસ્યની તેમ જ ધર્મનિષ્ઠાની માનવ હૃદયમાં સ્થાપના કરવી, એ જ આવા અવતારોનો સનાતન ઉદ્દેશ હોય છે. (૮)

૪૭. ઈશ્વર પાસે જવાના માર્ગ અસંખ્ય છે, અનંત છે. ઈશ્વરને માર્ગો સાથે નિસંખત નથી. શરણે આવનાર જોડે કામ છે. ભક્ત જે નામે પોકારે છે, તે નામે પરમાત્મા જવાબ આપે છે. નામ યથાર્થ છે કે નહીં, તે પરમાત્મા જોવા નથી જોસતો. અધાં નામો માણસનાં રાખેલાં હોઈ અપૂર્ણ જ છે, અયથાર્થ પણ હોય; તોપણ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ, અંતર્યામી, અને હૃદયજ્ઞ હોઈ, અધાં નામોનો સ્વીકાર કરે છે. અધા માર્ગોને અંતે તે જ અનન્ત જોશે છે. ગમે તે માર્ગે જાઓ - જલદી અથવા ધીમેથી - તેની પાસે જ પહોંચી જશો. (૧૧)

૪૮. વ્યક્તિનો સ્વભાવ અને પરિસ્થિતિ જેમ ઈશ્વરનાં આપેલાં છે, તેમ જ સામાજિક વ્યવસ્થા, સામાજિક પરંપરા અને સામાજિક પ્રેરણા પણ ઈશ્વરપ્રેરિત જ છે. માનવ સ્વભાવમાં ગુણ અને કર્મ જ પ્રધાન છે. આ બન્નેની વ્યવસ્થા માટે પરમાત્માએ તે અનુસાર સમાજવ્યવસ્થાનું બીજ પેદા કર્યું છે. (૧૩)

૪૯. કર્મ કોઈને નુકસાન નથી કરતું; નુકસાન કરે છે કર્મની પાછળ રહેલી ક્ષણો પ્રત્યેની વાસના. સંકલ્પનો નાશ થયો તો પાપપુણ્ય પણ ગયાં. સ્વાર્થ જ પાપ છે. રાગ દ્વેષ કે સંકુચિતતા પાપ છે. સૃષ્ટિવ્યવસ્થાનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થયું અને તે ગળે જીત્યું કે કર્મનું બીજ બળી જાય છે; તેનું બંધન રહેતું નથી. (૨૦, ૨૧, ૨૨)

૫૦. માટે કર્મ કરતી વખતે આસક્તિનો ત્યાગ હોય, વાસનાથી મુક્તિ હોય, બુદ્ધિ જ્ઞાનમાં સ્થિત હોય અને કર્મ પાછળ કેવળ યજ્ઞનો ઉદ્દેશ હોય તો આવી અવસ્થામાં કર્મ કરવા છતાં તેનું બંધન નથી રહેતું. (૧૯, ૨૦)

૫૧. દુનિયાના લોકો ભોગો ભોગવી દુનિયાને ક્ષીણ કરી બગાડી મૂકે છે. આ બગાડને સુધારવો એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. તે પૂર્ણ કર્યા પછી જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરીએ તે જ નિષ્પાપ છે, તે જ અમૃતભોજન છે. પ્રથમ દેવું પતવી નાખો. દેવું પતવ્યા પછી જે કંઈ આકાંક્ષે રહે તે ભોગવી લો. આ જ સન્નિવૃત્તિનો માર્ગ છે. જે લોકો ઋણમુક્ત થવાના ઉદ્દેશથી કરવો જોઈ તો યજ્ઞ નથી કરતા, તેમને માટે નથી આ લોકમાં સફળતા કે નથી પરલોકમાં પ્રતિષ્ઠા. (૩૧)

૫૨. દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે. (૩૩)

૫૩. કર્મની સફળતા — કર્મની કૃતાર્થતા — જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં છે. અન્નાહારથી શરીરમાં લોહી તૈયાર થાય છે, લોહીથી શક્તિ આવે છે અને તે જ શક્તિ વડે નવું અન્ન પચે છે. આ જ પ્રમાણે કર્મનો પરિપાક જ્ઞાનમાં થાય છે. જ્ઞાન એટલે અનુષ્ઠાન, જ્ઞાન એટલે સદાચાર. જ્ઞાન કેવળ વિચારરૂપ નથી, આચારરૂપ છે. સિદ્ધ આચાર જ જ્ઞાન છે. (૩૩)

૫૪. જ્ઞાનનો માર્ગ સમજવા માટે જ્ઞાનીઓ પાસે જવું જોઈ એ. તેમને શરણે જઈ તેમને અનેક રીતે સંતુષ્ટ કરી, તેમના સહવાસમાં વસી, અનેક પ્રશ્નો પૂછી, તેમના જીવનનું નિરીક્ષણ કરી, તેમની પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. (૩૪)

આવા જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી કાર્યાકાર્યની શંકા રહેતી નથી. (૩૫)

૫૫. પાપ ગમે તેટલું બળવાન હોય, તોપણ તેની શક્તિ પરિમિત છે. જ્ઞાન આત્મસ્વરૂપ હોવાથી તેની શક્તિ અનંત છે; તેથી પાપનો સદા પરાભવ જ થાય છે.

પાપ-સાગરને તરી જવા જ્ઞાનરૂપી હોડી પર્યાપ્ત છે. (૩૬)

૫૬. ભગવાન કહે છે : તમે ગમે તેટલા પાપી હો, પણ નિરાશ ના થશો. જ્ઞાનની મદદથી તમારો એકો પાર થશે. બંધનોનો

ભલે ડુંગર જેવડો ઢગલો હોય, પણ અગ્નિની ફક્ત એક ચિનગારી તેને આળીને ખાખ કરી નાખશે. બધાં કર્મોને આળનાર શક્તિ તો જ્ઞાન જ છે. ચિત્તને યોગયુક્ત કરવાથી તે જ્ઞાન પોતાની મેળે જ સમય આવ્યે ઉદય પામે છે. (૩૭,૩૮)

૫૭. જે જ્ઞાનની જ પાછળ પડ્યો છે, જેણે ઇન્દ્રિયોને રોકી તેમની દબલગીરી બાદ કરી છે અને જેનામાં શ્રદ્ધા છે તેને જ્ઞાન જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. અને જ્ઞાન કેળવ્યા પછી જ સાચી અને ચિરંતન શાન્તિ મળી શકે છે. (૩૯)

૫૮. જે અજ્ઞાની છે, જેની પાસે શ્રદ્ધા નથી અને જે હંમેશાં સંશયથી ઘેરાયેલો છે, તેનો તો નાશ જ છે. સંશયાત્મા અખંડ દુઃખમાં રહે છે. તેનો આ લોક પણ બગડે છે અને પરલોક પણ ખોવાય છે. (૪૦)

૫૯. અજ્ઞાનમાંથી સંશય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે હૃદયને આળી તેને કોતરી ખાય છે. આવા અજ્ઞાનનો નાશ કરી સંશય દૂર કરવો અને પ્રાપ્ત કર્તવ્ય માટે તૈયાર થઈ જવું, એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. (૪૨)

અધ્યાય ૫ મો

૬૦. કમળ પાણીમાં રહેવાથી, પાણીને કારણે જ પ્રકુલ્લ પ્રસન્ન રહે છે, તોપણ તેને પાણીનો સ્પર્શ થતો નથી. આ જ પ્રમાણે કર્મયોગી કર્મ કરવા છતાં, કર્મ દ્વારા ઉન્નતિ સાધવા છતાં, કર્મથી બંધાતો નથી. કારણ કે તે જે કંઈ કરે છે તે બ્રહ્માત્મયુક્તિથી કરે છે. (૧૦)

૬૧. કર્મકૃળ ધૃશ્વિરાર્પણ કરવાથી આપણે તેમાંથી મુક્ત રહીએ છીએ. ધૃશ્વિર પણ લોકોનું પાપપુણ્ય લેતો નથી. પ્રભુ કર્મના પ્રપંચમાં પડતો જ નથી; સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ બધું કરે છે. (૧૩,૧૪)

૬૨. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાન કયાંય બહારથી લાવવાનું નથી હોતું. જ્ઞાન ઉપર અજ્ઞાનનું આવરણ આવવાથી જ માણસ દુઃખી થાય છે. એ આવરણ દૂર કર્યું એટલે જ્ઞાન પ્રકટ છે જ. (૧૫,૧૬)

૬૩. અધે એકતાનાં દર્શન કરવાં એ જ જ્ઞાનનું ઉત્તમ લક્ષણ છે. જેમાં આવું જ્ઞાન પરિણત થયું છે તે સમદર્શી છે. (૧૮-૨૦)

જ્ઞાન અને ચારિત્રથી યુક્ત એવો કોઈ બ્રાહ્મણ હોય, જનહિતકારી પવિત્ર ગાય હોય, રાજવૈભવનો ઘોતક મહાન ગજરાજ હોય, અથવા અકારણે અપવિત્ર હૃદયૂત ગણાયેલો દૂતરો હોય; પંડિતોની દૃષ્ટિમાં અધાં સરખાં છે. વિશેષ તો શું કહીએ? દૂતરાનું માંસ રાંધી ખાનાર ચંડાલને પણ પંડિતો એ જ સમાન દૃષ્ટિએ જુએ છે. (૧૮)

૬૪. પરબ્રહ્મ પોતે દોષરહિત અને સર્વત્રસમ છે; માટે જે માણસ નિર્દોષ અને સમદ્રષ્ટા થયો તેણે જીવતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો, તે બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં સ્થિર થયો. (૧૯)

૬૫. શરીરના ભોગો ક્ષણભંગુર છે, અસ્થાયી છે અને દુઃખ-પરિણામી છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા મળતાં જોડલાં સુખો છે તે પરિણામે દુઃખ આપનારાં છે. અને દુઃખ ન થાય તોપણ સુખનો તો અન્ત થનાર છે જ. આ ખ્યાલથી પણ સુખમાં દુઃખ ભળી જાય છે. આ સ્થિતિમાં શાણો માણસ ઇન્દ્રિયોના ઉપભોગ પાછળ શા માટે પડે? (૨૨)

૬૬. ઋષિ લોકો ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી નિષ્પાપ બને છે અને પછી પોતાનું સમગ્ર જીવન લોકકલ્યાણમાં જ ગાળે છે. અન્તે તેઓ પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે. (૨૫)

૬૭. ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તે સદાને માટે મુક્ત છે. (૨૮)

૬૮. ત્રણે લોકોનો સ્વામી, પોતે જ યજ્ઞ અને તપનો ભોક્તા છે. તેની પાસે પક્ષપાત નથી. અધાં પ્રાણીઓનો તે સમાન સુહૃદ છે, એકસરખો મિત્ર છે.

એનું ધ્યાન ધરવાથી શાંતિ મળે છે. (૨૯)

અધ્યાય ૬ ક્રો

૬૯. માણસ પોતે જે કરશે તેટલું જ તેને માટે છે. પોતે જ પોતાનો શત્રુ અને પોતે જ પોતાનો મિત્ર છે. બીજાથી આપણું નુકસાન થઈ થઈને કેટલું થવાનું હતું? તેથી હમેશાં એવો યત્ન હોવો જોઈએ

કે જેથી પોતાનો ઉદ્ધાર થઈ જાય. માણસે પોતાને નીચે પાડવો ન જ જોઈએ. (૫,૬)

૭૦. આત્મજયનો અર્થ જ ઉદ્ધાર છે.

૭૧. જે તટસ્થ થયો છે, શત્રુ મિત્ર અને ઉદાસીન, હિતકારી અહિતકારી તેમ જ મધ્યસ્થ, સાધુ અને પાપી બંધાની બાબતમાં જેણે સમાનતા સાધી છે તે જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, તે જ સત્યધૃતિ છે. (૯)

૭૨. જેના મનમાંથી વાસનાઓનું તોફાન શાન્ત થયું છે અને આ રીતે જે નિર્ભય અને નિર્મળ થયો છે, જેને બ્રહ્મચર્ય સહજ સાધ્ય છે અને જે સદા ઈશ્વરનું ધ્યાન રાખે છે તે જ ખરો સાધક છે, તે જ યોગી છે. (૧૪)

૭૩. યોગી મધ્યમમાર્ગી હોય છે. અતિ ખાતું અથવા ખિલકુલ ન ખાતું, ખૂબ સૂવું અથવા ખિલકુલ ન સૂવું, આ યોગીઓ માટે ખરાબ નથી. આહારવિહારમાં જેણે પ્રમાણ રાખ્યું છે, કર્મ કરવામાં જેણે કલ્યાણકારિતા અને કૌશલ પ્રાપ્ત કર્યું છે, બંધવા જાગવામાં જે સુચત્રિત છે, તેના શારીરિક અને માનસિક બંધા દોષો દૂર થાય છે. (૧૬,૧૭)

૭૪. ખતું અથવા ઉત્તમ સુખ તો ઇન્દ્રિયો વડે નથી પ્રાપ્ત થતું, મુક્તિ વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૧)

૭૫. સાચા સુખનું લક્ષણ એ છે કે એમાં માણસની શાન્તિ નષ્ટ થતી નથી, મન પ્રસન્ન રહે છે, જ્ઞાન જગત રહે છે, ગમે તેટલું દુઃખ આવી પડવા છતાં હૃદયમાં ઉદ્વેગ થતો નથી અને કોઈ પણ લાભની ભૂખ રહેતી નથી. (૨૧,૨૨)

૭૬. આ રીતે દુઃખના સ્પર્શથી મુક્ત કરનાર જે યોગ તે જ સાચો યોગ છે. ચિત્ત શાન્ત કરી એવા યોગનું અનુશીલન કરવું ઘટે છે. (૨૩)

૭૭. ચિત્ત એના સ્વભાવ પ્રમાણે ચારે બાજુએ ફેરવે છે, તેને ધીરે ધીરે ખેંચી લાવી વિષયોથી પરાક્રમ્ય કરી આત્મામાં સ્થિર કરવું જોઈએ.

ચંચલ અને અસ્થિર મન જ્યાં જ્યાં દોડી જાય, ત્યાં ત્યાંથી તેને ખેંચી લાવી આત્મામાં લગાડવું જોઈએ. આ જ છે સાધના. (૨૪,૨૫,૨૬)

૭૮. જે માણસે પોતાના દોષો કાઢી નાખ્યા છે, વિરાટ વિશ્વ-સમાજ સાથે જે એકરૂપ થયો છે અને જેના મનની અખળખા શમી ગઈ છે, એવા આત્મવિજયી માણસ પાસે શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સુખ એની મેળે ચાલી આવે છે. (૨૭)

૭૯. આવી શક્તિવાળો માણસ પોતાને જ બધાના હૃદયમાં જુએ છે અને બધાને પોતાની અંદર સમાયેલા જુએ છે, અને તેથી તે બધે એકરૂપ હોય છે; એને પોતીકો અને પરાયો એવો ભેદ રહેતો નથી. (૨૮)

૮૦. એને માટે બધે ઈશ્વરને જોતાં આવડવું જોઈએ અને ઈશ્વરમાં જ બધું સમાયેલું દેખાવું જોઈએ. માણસ આત્મતત્ત્વને દગો ન દે આત્મતત્ત્વ પણ એને વિસારી ન મૂકે. (૩૦)

૮૧. જે માણસ ઈશ્વરનિષ્ઠ છે અને બધાં ભૂતમાત્ર પ્રત્યે સમાન રીતે સમભાવી છે તે કોઈ વખતે ગદ્ગતમાં હોય, તોયે એને હાથે ભૂલ નહીં થાય. (૩૧)

૮૨. બધાનો આત્મા એક જ છે એમ માનવામાં મુશ્કેલી નથી આવતી; પણ બધાંનાં હૃદય એક જ છે એ જે સમજે છે અને સુખમાં તેમ જ દુઃખમાં, બધા સાથે એકરૂપ થાય છે તે જ ખરો ને ઉત્તમ યોગી કહેવાય. (૩૨)

૮૩. મન એટલે વાંદરું. પવનનું પોટલું બંધાય પણ મન હાથ કરવું અઘરું છે; છતાં જો માણસ ધીમે ધીમે પ્રયત્ન કરે અને વાસનાઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા કેળવે, તો અંતે આવું મન પણ તાબામાં આવી શકે છે. (૩૪,૩૫)

૮૪. માણસ આત્મોન્નતિને માટે મથતો હોય અથવા સમાજ-સેવામાં ખપી જતો હોય, તો એ કલ્યાણકારી છે; એવાની દુર્ગતિ કોઈ કાળે થવાની નથી. (૪૦)

૮૫. જે માણસ સાધનાવીર થયો, તેને કુદરત સાધનસંપન્ન કરે જ છે. (૪૧,૪૨)

૮૬. આ જન્મની તપસ્યા તે આવતા જન્મની મૂડી એ ન્યાયે એક જન્મની સાધના ખીજા જન્મમાં કુદરતી બક્ષિસ જેવી માણસને મળે છે. (૪૩,૪૪,૪૫)

૮૭. કેવળ તપ, કેવળ જ્ઞાન અથવા કેવળ કર્મ એ હંમેશા ગૌણ જ હોય છે. અધાતો જે સમન્વય કરે તે જ શ્રેષ્ઠ યોગી છે. (૪૬)

આમાં પણ જો આવા માણસના હૃદયમાં પહેલેથી ઈશ્વરનિષ્ઠા હોય, તો પૂછું જ શું? તે તો યોગીશ્વર જ છે. (૪૭)

અધ્યાય ૭ મા

૮૮. ઈશ્વરી વિભૂતિને સમજવા માટે પ્રથમ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આ અખિલ વિશ્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન ઈશ્વર છે અને ઈશ્વરમાં જ એ વિલીન થાય છે. ઈશ્વરથી પર એવું કંઈ છે જ નહીં. સૂતરના તાંતણામાં જેમ મણિ લટકતા રહે છે તે જ પ્રમાણે સમગ્ર વિશ્વ ભગવાનના આધારે અવલમ્બી રહેલું છે. (૬,૭)

૮૯. અધાં ભૂત-પ્રાણીઓનું જીવન તે જ છે અને અધાના જીવનનું હરણ કરનાર મૃત્યુ પણ તે જ છે. ભગવાન કહે છે — ‘જીવન્તં સર્વમૂતેષુ’ અને ‘મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમ્’. (૭-૯, ૧૦-૩૪)

૯૦. ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે — ‘વલમુપાસ્વ.’ આજકાલની દુનિયા પણ અળતી ઉપાસના કરે છે. એટલે ભગવાન વધારે સ્પષ્ટ કરી કહે છે — અહં વલવતામ્ કામ-રાગ-વિવર્જિતં વલમસ્મિ । કામરાગ રહિત જે અળ છે તે જ ઈશ્વરની વિભૂતિ છે; તેની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ. (યુરોપના નિર્દેશોએ આટલી વાત સમજી લીધી હોત, તો તે આસુરી સંપતનો જગ્ગરદસ્ત પ્રચારક ન બનત.) (૧૧)

૯૧. દરેક વસ્તુને ધડપણ છે, જીવનને અન્ત છે; પણ ‘કામ’નો અન્ત નથી. શક્તિ ક્ષીણ થવા છતાં કામ વધ્યે જ જાય છે; માટે

દરેક માણસે તેને ધર્મના અંદુશમાં રાખવો જોઈએ. ધર્મ એટલે આત્મોન્નતિકર અને લોકકલ્યાણકારી સદાચાર. જેને હરામ નહીં ગણીએ એટલો જ કામ માણસના હકમાં છે. ભગવાન કહે છે — ધર્માડિવિરુદ્ધો મૃતેષુ કામોડસ્મિ મરતર્ષમ । (૧૧)

૯૨. ભગવાને પ્રાણીઓને પેદા કરી ત્રણ ગુણોના અંધનમાં તેમને જકડી દીધાં છે અને પોતે તેથી નિરાળા જઈ બેઠા છે. પરિણામે પરમાત્માની કૃપાથી જીવતો હોવા છતાં માણસ પરમાત્માને ઓળખી શકતો નથી. (૧૨,૧૩)

૯૩. મારી આ ત્રિગુણાત્મક માયા જીતવી કઠણ છે. તેની જોડે કોઈ લડી શકતું નથી. જે મારે શરણે આવે છે તે જ આ માયાને તરી જઈ શકે છે. (૧૪)

૯૪. આસુરી વૃત્તિના લોકો આ ત્રિગુણાત્મક માયાની જાળમાં ફસાઈ દુરાચારી બને છે. તેમને મારે શરણે આવવાનું કદી સૂઝતું જ નથી. (૧૫)

૯૫. ઈશ્વરને શરણે જનાર ભાગ્યશાળી લોકોના ચાર પ્રકાર છે : (૧) જેઓ દુઃખથી બચવા માગે છે, (૨) જેઓ જીવનનું રહસ્ય સમજવા માગે છે, (૩) જીવનનું સારસર્વસ્વ પ્રાપ્ત કરવાની જેઓ ઇચ્છા રાખે છે, અને (૪) જેમણે પોતાનો આત્મા સંસ્કારી કર્યો છે, જીવનનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, જેમની સમક્ષ બધા ભેદો ખુલ્લા થયા છે અને ઈશ્વરની ભક્તિ જેમને અકારણ અર્થાત્ સહજ બની ગઈ છે આવા લોકો. આમાંથી છેલ્લી કોટિનો જ્ઞાની સર્વશ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તેની ભક્તિ નિર્હેતુક અને એકાગ્ર હોય છે. ભગવાન કહે છે — ‘જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે.’ (૧૬,૧૭,૧૮)

૯૬. જ્ઞાની અનેક જન્મમાં અમુક અમુક પારમિતા કેળવી અન્તે દુર્લભ એવો સાક્ષાત્કાર કરે છે કે ‘આ અધુ’ વાસુદેવ પરમાત્મા જ છે.’ અને મારામાં લીન થઈ જાય છે. (૧૯)

અધ્યાય ૮મો

૯૭. આ સૃષ્ટિનો જે તમામ વ્યાપાર ચાલે છે તે કર્મ છે. એ કર્મ વડે જ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, લય સંભવે છે. મોક્ષ પણ જ્ઞાનયુક્ત અનાસક્ત કર્મ વડે જ શક્ય થાય છે. (૩)

૯૮. જેવી માણસની આખા જન્મારાની કમાણી અને જેવું એનું વલણ તેવો જ સંકલ્પ એને અંતકાળે થવાનો; અને જેવો અંતકાળનો સંકલ્પ તેવો એનો પુનર્જન્મ. (૫,૬)

૯૯. અંતકાળનો સંકલ્પ જો શુભ રહે એવી ઇચ્છા હોય તો આખો જન્મારો ભગવાનનું સ્મરણ જાત્રત રાખવું જોઈએ અને યજ્ઞ એને અર્પણ કરી અનાસક્ત ભાવે જ કર્મો કરતાં રહેવું જોઈએ. અભ્યાસયોગ વડે જ આ સધાય. (૭,૮,૯,૧૦)

૧૦૦. અલ્પચર્યાપાલનનો ઉદ્દેશ ઈશ્વર-પ્રાપ્તિ જ હોઈ શકે છે. (૧૧)

૧૦૧. ઈશ્વર-પ્રાપ્તિનું સુલભ સાધન એ ઈશ્વરની સ્મરણ-ભક્તિ છે. લોભથી કરેલું ઈશ્વરસ્મરણ એ ઈશ્વરસ્મરણ નથી, કેમ કે એમાં પ્રધાન-પણે ઈશ્વરનું સ્મરણ નથી થતું, પણ લોભ-તૃપ્તિની ઝંખના હોય છે. (૧૪)

૧૦૨. જીવનના એ માર્ગો છે : એક માર્ગે આવાગમનની ઘટમાળ ચાલુ રહે છે, બીજો માર્ગ શરણાગતિનો છે; એ બીજો માર્ગે આવાગમન ટળે છે. (૨૪,૨૫,૨૬)

૧૦૩. વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, તપ અને દાન એ દ્વારા જે ચારિત્ર્ય કેળવાય છે, એના કરતાં પણ અભ્યાસયોગથી કેળવેલું ચારિત્ર્ય શ્રેષ્ઠ હોય છે; એ માર્ગે કરેલી કમાણી સ્થાયી હોય છે. (૨૮)

અધ્યાય ૯મો

૧૦૪. ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે, સર્વનિયંતા છે, એ જાતનું જ્ઞાન તે રાજવિદ્યા. એવા ઈશ્વરને શરણ જઈ એની ઇચ્છાને અધીન થવું અને પોતાનો કશો જ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કે આગ્રહ રાખવો નહીં, એ રાજ-વિદ્યાનો યોગ.

વિદ્યા એટલે વ્યવસ્થિત રીતે જાણેલી વસ્તુ — ‘સાયન્સ’. યોગ એટલે સંસ્કાર સંપન્ન થઈ ઉત્તમ રીતે જીવવાની કળા ‘આર્ટ’ — ‘આર્ટ ઓફ લાઈફ’. (૨)

૧૦૫. આ જાતની રાજ-વિદ્યા-નિષ્ઠા જોતી નથી તે જન્મમરણની ઘટ-માળમાં સપડાય છે અને આસુરી તેમ જ રાક્ષસી સંસ્કૃતિમાં રાચે છે. (૩,૧૨)

૧૦૬. ઈશ્વરનું સ્વરૂપ અને ઈશ્વર સર્વત્ર છે એ સ્થિતિ ન જાણવાથી મનુષ્યમાં રહેલા ઈશ્વરને — ચૈતન્ય તત્ત્વને — લોકો અવગણે છે. ખરું જોતાં દરેક માણસમાં પરમાત્મા પોતે પ્રગટ થાય છે; માટે કોઈ પણ માણસનો દેષ કે તિરસ્કાર ન કરવો. (૧૧)

૧૦૭. ઉનાળાનો તડકો અને ચોમાસાનો વરસાદ ખાંતે ઈશ્વરે જ કરેલા હોય છે; દુકાળ અને સુકાળ ખાંતે એના તરફથી જ છે; અમૃત અને મૃત્યુ એનાં જ બે રૂપો છે; સત્ અને અસત્ ખાંતે એનાં જ પાસાં છે. (૧૯)

૧૦૮. તપ કરવાથી પુણ્ય મળે છે, પુણ્યસંચયથી સ્વર્ગલોક મળે છે. સ્વર્ગલોક એટલે ભોગ અને ઐશ્વર્ય. ભોગ અને ઐશ્વર્ય ભોગવવાથી પુણ્ય ક્ષીણ થાય છે અને પુણ્ય ખૂટ્યું એટલે માણસનો (સ્વર્ગમાંથી) અધઃપાત થાય છે. આવી રીતે સકામ-કર્માચરણ કરનાર માણસ આવાગમનના ફેરામાં સપડાય છે. (૨૦,૨૧)

૧૦૯. જે માણસ અનન્યનિષ્ઠાથી ભગવાનની સેવા કરે છે અને એનું જ ધ્યાન કરે છે, તેનો યોગક્ષેમ ભગવાન પોતે ચલાવે છે. (યોગ એટલે ન મળેલું મળવું તે અને ક્ષેમ એટલે જે મળેલું છે તે સાચવવું.) (૨૨)

૧૧૦. ગમે તેવી શ્રદ્ધાથી, ગમે તેટલી ટૂંકી દૃષ્ટિ કે બુદ્ધિથી ગમે તે દેવતાની ઉપાસના કરે, આંતે તે સાચા ભગવાનને જ પહોંચે છે. માત્ર એવા ભક્તોને ભગવત્સેવાના સાચા પ્રકારની ખબર નહીં હોવાથી એમને ભક્તિનું સર્વોચ્ચ ફળ મળતું નથી. (૨૩,૨૪)

૧૧૧. એથી જીલંદું જે માણસ જાણે છે કે પરમાત્મા જ અધા યજ્ઞોનો ભોક્તા છે અને ત્રિલોકીનો પ્રભુ છે, તેઓ પત્ર, પુષ્પ, ફળ,

પાણી જે કાંઈ અર્પણ કરે તેનો ભગવાન આદર અને હેતુપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે. (૨૪,૨૬)

૧૧૨. તેથી માણસ જે કાંઈ કરે, ભોગવે, દાન કરે કે હોમે તે અધું એણે ભગવાનને જ અર્પણ કરવું જોઈએ. આમ કરવાથી એ સંન્યાસયોગ સાધશે અને શુભાશુભ ક્ષણથી અંધારી ન જતાં મુક્ત થશે. (૨૭,૨૮)

૧૧૩. ભગવાન અધા પ્રત્યે સમાન જ રહે છે. એને ન કોઈ ખાસ વહલો છે, ન કોઈ દવલો છે. જેઓ ઈશ્વરભક્ત છે, તેઓ પોતાની એ ભક્તિને કારણે ઈશ્વરમાં એતપ્રેત થઈ જાય છે. (૨૯)

૧૧૪. માણસ ગમે તેટલો દુરાચારી હોય, તોયે જો એ અનન્યનિષ્ઠાથી ઈશ્વરની ભક્તિ કરવા માંડે, તો — એણે એ રીતે સાચો રસ્તો લીધેલો હોવાથી — એ તરત સાધુની કોટિમાં પહોંચી જાય છે. એને ધર્માત્મા થતાં વાર નથી લાગતી. અને અંતે એને શાશ્વત શાંતિ મળે છે. (૩૦,૩૧)

૧૧૫. ભગવાને ભક્તોને વચન આપી રાખ્યું છે કે, ‘મારા ભક્તનો કોઈ કાળે નાશ થવાનો નથી.’ (૩૧)

૧૧૬. સમાજમાં દબાયેલા, સંસ્કારથી વંચિત અને સમર્થ લોકો તરફથી હૃદયૂત એવા લોકો પણ જ્યારે ઈશ્વરને શરણુ જાય છે, એનો આશ્રય લે છે, ત્યારે તેમનો પણ ઉદ્ધાર જ થાય છે. (૩૨)

૧૧૭. અનિત્ય અને દુઃખપૂર્ણ એવી આ દુનિયામાં આવીને શા માટે માણસ ઈશ્વરને નહીં ભજવે હોય? (૩૩)

૧૧૮. જે માણસ પોતાના હૃદયને કેળવી ઈશ્વરપરાયણ થાય છે અને પોતાનાં મનચુદ્ધિ ઈશ્વરને અર્પણ કરે છે, તે ઈશ્વરની આવી ભક્તિ અને શરણુગતિ દ્વારા ઈશ્વર સુધી પહોંચી જ જાય છે. (૩૪)

અધ્યાય ૧૦ મો

૧૧૯. જીવનમાં ઈશ્વરનું સ્વરૂપ ઓળખવું, એનું કાર્ય સમજવું અને એની આણુ સ્વીકારવી એ તમામ જ્ઞાન મેળવવાનો અને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે. (૨,૩)

૧૨૦. સુખ અને દુઃખ, જીવવું અને મરવું, ભય અને અભય, યશ અને અયશ — એ બધાં ઈશ્વર પાસેથી જ આવેલાં હોય છે. (૪)

૧૨૧. જેઓ ડાહ્યા છે તેઓ જાણે છે કે (પરમાત્મા) પોતે જ આખા ચરાચર વિશ્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. 'જે કાંઈ ચાલે છે તે બધું ઈશ્વરની શક્તિ વડે ચાલે છે,' એવી નિઘ્રાથી ઈશ્વરની ભક્તિ કરનાર લોકો જ ડાહ્યા ગણાય. એવા લોકો ઈશ્વરને વળગી એકબીજાને એવી શ્રદ્ધામાં ટેકો આપતા જાય છે અને પોતાના આધ્યાત્મિક અનુભવની આપ-લે કરે છે. (૮,૯)

૧૨૨. જે માણસ યોગયુક્ત થઈને ઈશ્વરભક્તિ કરે છે, તેને ઈશ્વર બુદ્ધિયોગ આપે છે. માણસ એ બુદ્ધિયોગની મદદથી ઈશ્વર સુધી પહોંચે છે. (૧૦)

૧૨૩. ઈશ્વરને એમાં કશો બોન્ને નથી. એ પોતાના જ્ઞાનદીપથી અજ્ઞાન રૂપી તમોગુણનો નાશ કરે છે. (૧૧)

૧૨૪. વિશ્વકર્તા વિશ્વપતિનું સાચું અને આખું સ્વરૂપ વિશ્વમાંની કોઈ પણ વ્યક્તિ પૂર્ણપણે શી રીતે જાણી શકે? (૧૪)

૧૨૫. ઈશ્વર અનંત છે, એની વિભૂતિઓ અનંત છે. એ અનંતના વિસ્તારનો અંત ક્યાંથી હોય? (૧૯)

૧૨૬. જ્યાં જ્યાં કોઈ પણ ગુણનો કે શક્તિનો ઉત્કર્ષ હોય, ત્યાં ત્યાં ઈશ્વરની જ વિભૂતિ છે એમ માનવું.

૧૨૭. ભગવાન ખાતરી આપે છે કે બ્રાહ્મીઓનો આત્મા હું છું; ભૂતમાત્રોનો આદિ, મધ્ય અને અંત હું છું; નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર હું છું; દેવોમાં ઇંદ્ર, વેદોમાં સામવેદ, ઇંદ્રિયોમાં મન, બ્રાહ્મીમાત્રની ચેતના, શિખરોમાં મેરુ, જળાશયોમાં સાગર, વાણીમાં ઝોંકાર, યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ, પહાડોમાં હિમાલય, વૃક્ષોમાં પીપળ, માણસોમાં રાજા, દૈત્યોમાં પ્રહ્લાદ, ગણના કરનારાઓમાં કાળ, પશુઓમાં સિંહ, પક્ષીઓમાં ગરુડ, ક્ષત્રિયોમાં રામ, નદીઓમાં ગંગા, વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા, સમાસોમાં દન્ડ,

મહિનાઓમાં માર્ગશીર્ષ, ઋતુઓમાં કુસુમાકર વસંત, પાંડવોમાં અર્જુન અને મુનિઓમાં વ્યાસ હું છું. (૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૭).

૧૨૮. સેનાપતિઓમાં બ્રહ્મચારી કાર્તિકેય સ્કંદ હું છું; પ્રભાઓની ઉત્પત્તિ કરનાર કામદેવ હું છું; સંયમ કરનારાઓનો યમ હું છું; અક્ષય કાળ હું જ છું; હરણ કરનારાઓમાં સર્વહરણ કરનાર શ્રુત્ય હું છું; નારી જાતિમાં કાર્તિકી, શ્રી, વાક્, સ્મૃતિ, મેઘા, ધૃતિ, ક્ષમા હું છું; તેજસ્વી લોકોનું તેજ હું છું; સત્ત્વવાન લોકોનું સત્ત્વ હું છું; હું જય છું; વ્યવસાય — પુરુષાર્થ હું છું; દમન કરનારાઓનો દંડ હું છું; વિજય કરનારાઓની નીતિ હું છું; ગુપ્ત વસ્તુમાં મૌન હું છું અને જ્ઞાનીઓમાં જ્ઞાન હું છું. (૨૪, ૨૮, ૨૯, ૩૩, ૩૪, ૩૬, ૩૮)

૧૨૯. તમામ ભૂતોમાં જે કાંઈ ખીજ હોય, તે હું છું. મારા વિના કશું સંભવે જ નહીં. (૩૯)

૧૩૦. દ્રુકામાં કહું, તો મારી દિવ્ય વિભૂતિઓના વિસ્તારનો અંત જ નથી. (૪૦)

૧૩૧. જે કાંઈ વિભૂતિવાળું છે, શ્રીયુક્ત છે, તેજસ્વી છે, તે અધું મારા થકી જ પેદા થયું છે એમ જાણવું જોઈએ. (૪૧)

૧૩૨. આખું વિશ્વ મારા એક અંશથી જ ભરી દઈ હું અજગો રહેલો છું. (૪૨)

અધ્યાય ૧૧ મે

૧૩૩. અધ્યાત્મજ્ઞાનથી તમામ મોહનો નાશ થાય છે. (૧)

૧૩૪. માણસ પોતાનાં ચર્મચક્ષુથી ભગવાનને જોઈ શકતો નથી. ભગવદ્દર્શન માટે ઈશ્વર પાસેથી દિવ્ય દષ્ટિ જ મળવી જોઈએ. (૮)

૧૩૫. આ જગતમાં જે વસ્તુઓ અનેક રીતે અલગ અલગ અને તોખી તોખી દેખાય છે, તે ઈશ્વરની અંદર સંલગ્ન અને એકરૂપ દેખાઈ આવે છે. (૧૩)

૧૩૬. આ નાશવંત દુનિયામાં એક ભગવાન જ અવિનાશી છે અને એ જ સનાતન પુરુષ શાશ્વત ધર્મનો રક્ષણકર્તા છે. (૧૮)

૧૩૭. ઈશ્વર સજ્જન અને દુર્જન બંધાતો જ નાશ કરતો રહે છે. આ સૃષ્ટિનાં સર્વ ચરાચર સર્વો એના મોઢામાં પ્રવેશ કરે છે; અને દીવા ઉપર જેમ પતંગિયાં ઝંપલાવે છે તેમ તમામ લોકો ઈશ્વરના મોઢામાં વિનાશ માટે દોડે છે. (૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯)

૧૩૮. લોકોનો ક્ષય કરનાર કાળ પણ પરમાત્માની જ એક વિભૂતિ છે. (૩૨)

૧૩૯. પરમાત્મા આ વિશ્વનું પરમ નિધાન છે. જાણનાર પણ એ છે અને જાણેલું પણ એ જ છે. આખા વિશ્વમાં એ જ ફેલાયેલો છે. અનંતતીર્થ અને અમિતવિક્રમ હોવાથી એ તમામ વસ્તુજાતને વ્યાપે છે; માટે એને ‘સર્વ’ કહે છે. (૩૮)

૧૪૦. વેદ, તપસ્યા, દાન, યજ્ઞ ઇત્યાદિ સાધનો વડે ભગવાનનું દર્શન નથી થતું. અનન્ય ભક્તિથી જ માણસ ઈશ્વરને જાણી શકે છે. (૪૮, ૫૩, ૫૪)

૧૪૧. તમામ પ્રાણીઓ અને સર્વો પ્રત્યે જે માણસ નિર્વેર અને છે અને ઈશ્વરભક્ત બની ઈશ્વરનું કાર્ય જ કરે છે, તે ઈશ્વર પાસે પહોંચી જાય છે. (૫૫)

અધ્યાય ૧૨ મો

૧૪૨. ગીતાનો યોગ અમુક વખતે અમુક રીતે પલાંડી વાળીને સમાધિ ભોગવવા માટે નથી, પણ આખો જન્મારો વિશિષ્ટ વૃત્તિથી જીવવા અને કર્મ કરવા માટે છે. ઈશ્વરમાં ચિત્ત પરાંતી, નિત્યયુક્ત થઈ, ઇંદ્રિયોને કાબૂમાં રાખી, બધા પ્રત્યે સમાનભાવ ધારણ કરી, સર્વ પ્રાણીઓની — ભૂતમાત્રની — હિતસિદ્ધિમાં રચ્યાપચ્યા રહેલું એ માણસ માટે ગીતાનો આદર્શ છે. (૨, ૪)

૧૪૩. વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એવી બે ઉપાસના વચ્ચે અવ્યક્ત ઉપાસનાનું સેવન કરવું વધારે અઘરું છે. તેમાં તકલીફ વધારે છે, કેમ કે દેહધારી માટે અવ્યક્તનું આકલન કરવું ઘણું કઠણ હોય છે. (૫)

૧૪૪. જેઓ કૃષ્ણ પરમાત્માનું ધ્યાન ધરતાં બધાં કર્મો એને જ અર્પણ કરે છે અને અનન્ય યોગથી એને જ ભજે છે, તેમનો મૃત્યુ-સંસાર-સાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરતાં ભગવાનને કશી જ વાર લાગતી નથી. (૬, ૭)

૧૪૫. ભગવાન પોતે જ ભક્તોને એમની સાધના સમજાવે છે : તારું મન મારે ઠેકાણે રાખ, તારી ખુદ્ધિ મારામાં પરોવી દે, એટલે તું મારામાં જ આવીને વસીશ, એમાં શંકા નથી. (૮)

૧૪૬. ચિત્ત જો ઈશ્વરને ઠેકાણે સ્થિર ન થતું હોય, તો નિરાશ ન થતાં ફરી ફરી એ પ્રયત્ન અને અભ્યાસ જરૂરી રાખવો. (૯)

૧૪૭. અભ્યાસનો આ માર્ગ જો કોઈને ફાવે નહીં તો એને માટે બીજો રસ્તો છે. એણે ઈશ્વરપ્રીત્યર્થ કર્મો કરવાં અને સિદ્ધિ મેળવવી. આ રસ્તો પણ જો ફાવતો ન આવે, તો કરવાનાં કર્મો તો કરવાં પણ એ કર્મોનાં ફળોનો ત્યાગ કરવો. (૧૦, ૧૧)

૧૪૮. કોઈ પણ કર્મ કેવળ ફરી ફરી કરવા કરતાં એની પાછળનું જ્ઞાન સમજી લેવું એ વધારે સારું છે. કેવળ જાણુવા કરતાં એ વસ્તુનું અખંડ જગત ભાન રાખવું એ વધારે સારું છે. કેવળ ધ્યાન કરતાં એની સાથે કર્મફળનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ સારી, કેમ કે એમાં અનાસક્તિ હોય છે. એવા ત્યાગ પંચી શાન્તિ મળવી જ જોઈએ. (૧૨)

૧૪૯. જે સાચો ભક્ત છે તે કોઈનો દ્વેષ નથી કરતો; તે બધા પ્રત્યે અનુકૂળ અને દુઃકૃદૃષ્ટિઓ પ્રત્યે દયાવાન હોય છે : ‘હું’ અને ‘મારું’ એ બે દોષમાંથી એ મુક્ત હોય છે. પોતાના સુખદુઃખ પ્રત્યે સમાન બની એ બધા પ્રત્યે ક્ષમાવાન હોય છે. એ પોતાની વાસનાઓને કાબૂમાં રાખી, નિશ્ચયમાં દૃઢ રહી, મન અને ખુદ્ધિ ઈશ્વરને અર્પણ કરી યોગયુક્ત રહે છે. એનાથી લોકો ત્રાસતા નથી. લોકોના

દોષોથી એ ત્રાસતો નથી. હર્ષ અને અમર્ષ (ક્રોધ), ભય અને ઉદ્વેગ એ બધા દોષોથી એ વેગળો રહે છે. એને કશાની અપેક્ષા નથી હોતી. બધી રીતે એ સ્વચ્છ રહે છે. પોતાના કર્તવ્યમાં એ દક્ષ હોય છે. પોતાને થતી વ્યથા પ્રત્યે એ તદ્દન ઉદાસીન હોય છે. આવી પડેલું કર્તવ્ય પાર પાડવાની એની ટેક હોવાથી એ પોતાની મેળે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ, હાથે કરીને, વહોરી નથી લેતો. શુભ પ્રાપ્ત થાઓ કે અશુભ, અન્ને વિષે તે ઉદાસીન જ રહે છે. એ ન તો હર્ષશ્વેલો થાય છે, ન દ્રેષથી આંધળો થાય છે. ન કશાની અપેક્ષા રાખે છે, ન કશાનો શોક કરે છે. શત્રુ અને મિત્ર, માન અને અપમાન, શીત અને ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખ એ બધાં દ્વન્દ્વો જાણતો છતો અને પ્રત્યે સંગરહિત એવો એનો સમાનભાવ જ હોય છે. નિંદા કે સ્તુતિ એને માટે સમાન છે. જે કોઈ મળે એટલાથી એ સંતુષ્ટ રહે છે. પોતાનું એવું કોઈ ઘર નહીં રાખેલું હોવાથી જ્યાં જાય ત્યાં એનું પોતાનું જ ઘર હોય છે; એટલે એની મતિ તો હમેશાં સ્થિર જ રહે છે. ચંચળતા એને વળગતી નથી. આવા આદર્શવાળો જે માણસ હોય તે ભગવાનને પ્રિય થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું? ઇશ્વરનું કાર્ય એને હાથે જ પાર પડવાનું. (૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦)

અધ્યાય ૧૩ મો

૧૫૦. જો આ જગતને અને જીવનને જાણવાં હોય તો ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ અન્નેને ઓળખવાં જોઈએ. એમાં ક્ષેત્રજ એટલે દેહધારી આત્મા. ક્ષેત્ર એટલે શરીર — કેવળ મડદું નહીં પણ પંચમહાભૂતો, બુદ્ધિ, અહંકાર, અવ્યક્ત, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અગિયારમું મન, ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષય (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ), ઇચ્છા, દ્રેષ, સુખદુઃખ, સંઘાત, ચેતના અને તમામ વસ્તુઓને એકત્ર સાચવી રાખનારી ધૃતિ નામની શક્તિ (cohesion), — આ બધું મળીને શરીર થાય છે. વિકાર એટલે કે પરિવર્તનશીલતા એ એનો સ્વભાવધર્મ છે. (૧, ૫, ૬)

૧૫૧. આવા શરીરને જે ઓળખે છે અને ચલાવે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ. ખરું જોતાં પરમાત્મા પોતે જ ક્ષેત્રજ્ઞ છે. એ ક્ષેત્રજ્ઞ જ ક્ષેત્રને ચલાવે છે; એથી જ સ્થાવરજંગમ તમામ સૃષ્ટિ પેદા થાય છે. (૧, ૨)

૧૫૨. ગીતામાં ‘જ્ઞાન’ શબ્દનો અર્થ ‘વિગતો, નિયમો અને સિદ્ધાંતોની શાબ્દિક માહિતી કે જાણકારી’ એટલો સંકુચિત નથી. ગીતાના મત પ્રમાણે જ્ઞાન એટલે સંસ્કારિતા, જ્ઞાન એટલે આધ્યાત્મિક જીવન, જ્ઞાન એટલે બુદ્ધિની મદદથી જે કાંઝી મેલવ્યું હોય તે વધું જીવનમાં અંતરવું તે. બુદ્ધિથી મેળવેલું જે જીવનમાં ઊતરે નહીં, સ્વભાવમાં પરિણમે નહીં, ચારિત્રમાં પ્રગટ થાય નહીં, તો તે અધું અજ્ઞાન છે એમ જ સમજવું. (૨)

૧૫૩. ગીતાએ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે :

અભિમાનનો અભાવ, દંભનો અભાવ, હિંસાનો ત્યાગ, ક્ષમા, સરળ-પણું, આચાર્યની ઉપાસના, સ્વચ્છતા, સ્થિરતા, પોતાના મન ઉપર કાબૂ, જે જે વિષયો પ્રત્યે સામાન્યપણે ઇન્દ્રિયો દોડે છે તે બધી વસ્તુઓ વિષે આંતરિક વૈરાગ્ય, અહંકારનો ત્યાગ, જન્મ-મૃત્યુ-ઘડપણ-વ્યાધિ એ બધામાં દુઃખ અને દોષ ભરેલા છે એવી ખાતરી, અનાસક્તિ, ઐરાંછિકરાં-ધરઆર-સગાંવહાલાં વિષે મોહનો ત્યાગ, પક્ષપાતરહિત સર્વત્ર સમભાવ, ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય કે અનિષ્ટ વસ્તુ આવી પડે છતાં મનનું સમતોલપણું ઢળે નહીં એવી વૃત્તિ, ભગવાન પ્રત્યે અવ્યભિચારી અતન્ય ભક્તિ, એકાંત સાધવાની અભિરુચિ, લોકોના ટોળામાં ભળવાની અરુચિ, જીવનમાં હંમેશ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોવાની ટેવ, અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે બધું જોવાનો આગ્રહ.—આ બધું મળીને જે જીવન બને છે, તે જ્ઞાન છે. આથી જે કાંઈ વિપરીત હોય તે બધું અજ્ઞાન. (૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧)

૧૫૪. ઉપરની જ્ઞાનની વ્યાખ્યા જોતાં ગીતાનો જ્ઞાની, ભક્ત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, યોગી, પંડિત, બુદ્ધ, ગુણાતીત એ બધા એક જ ચિત્રનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામો છે, એ સહેજે ધ્યાનમાં આવે છે.

૧૫૫. જ્ઞાન શું છે એ કહ્યા પછી જાણવા જેવું શું છે એ પણ ખતાવવું જોઈએ. જ્ઞાન એટલે જો આધ્યાત્મિક અને સંપૂર્ણ જીવન, તો જાણવા લાયક એટલે કે સાક્ષાત્કાર કરવા લાયક જેવ તો પરબ્રહ્મ જ હોઈ શકે. (૧૨)

૧૫૬. આ પરમાત્મા વિષે જ્ઞાન થયું એટલે માણસ અમર થયો. (૧૨)

૧૫૭. જ્ઞાતવ્ય એવા એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે : એ અનાદિ છે, સહુથી વ્યાપક છે, એ સત્ પણ ન કહેવાય અને અસત્ પણ ન કહેવાય. એને બધી જ બાબતોએ હાથ-પગ છે; માથું-આંખ અને મોઢું છે; બધી જ બાબતોએ કાન છે; આખા વિશ્વને ઘેરીને તે રહેલો છે; બધી ઇન્દ્રિય અને ગુણોનો આભાસ એનામાં થાય છે, છતાં બધી ઇન્દ્રિય વગરનો એ છે; એ અલિપ્ત છે છતાં બધાનો ભાર ઉપાડે છે; પોતે નિર્ગુણ હોવા છતાં ગુણોનો ઉપભોગ કરે છે; તમામ ભૂતોની અંદર પણ એ છે અને બહાર પણ છે; એ ચર પણ છે અને અચર પણ છે; એ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી એનું સ્વરૂપ કળાતું નથી; એ દૂર પણ છે અને પાસે પણ છે; ભૂતમાત્ર સાથે અવિલંકત હોવા છતાં જાણે અજાણો રહેતો હોય એવો એ દેખાય છે; એ ભૂતોનો પાલનકર્તા છે; એમનો ગ્રાસ કરનાર છે અને એમના ઉપર રાજ્ય પણ કરે છે; તેજસ્વી વસ્તુઓમાં તે તેજસ્વી છે; અધિકારથી પર છે; તે જ્ઞાન છે — જેવ છે — જ્ઞાનગમ્ય છે અને બધાનાં હૃદયમાં તે અધિષ્ઠિત છે. (૧૩,૧૪,૧૫,૧૬,૧૭)

કેવળ મનુષ્યસમાજમાં દેખાઈ આવતા નહીં પણ આખી વિશ્વ-સંસ્થામાં રહેલા પરમાત્મ-તત્ત્વનું આ સ્વરૂપ-વર્ણન છે, એ ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહે નહીં.

૧૫૮. ક્ષેત્ર, જ્ઞાન, જેવ ઇત્યાદિ આ વ્યાપક તત્ત્વોનું ખરેખરું જ્ઞાન થઈ જાય અને માણસ જો ભક્ત હોય તો એને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ થયા વગર રહે નહીં. (૧૮)

૧૫૯. 'બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત મિથ્યા' એમ આપણે કહીએ છીએ, પણ મિથ્યા એટલે જગત છે જ નહીં એવો અર્થ નથી. એ છે, પણ વિકારી છે; ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે. અને પરબ્રહ્મ વગર એ જગતની હસ્તીનો અર્થ જ નથી. આ અર્થમાં જગત મિથ્યા અથવા માયા છે.

પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્ને અનાદિ છે; સમાંતર રેષાની પેઠે હંમેશાં અલગ હોવા છતાં સાથે સાથે ચાલતા આવ્યા છે. બંને હંમેશને માટે છે જ. (૧૯)

૧૬૦. આ વિશ્વમાં ત્રણ ગુણો અને એમનો વિસ્તાર તે જ પ્રમાણે જગતમાં થતા બધા વિકારો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. કારણમાંથી કાર્ય પેદા કરવું એ કામ પ્રકૃતિનું અને એમાંથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ દુઃખો ભોગવવાં એ પુરુષનું કામ છે. (૨૦)

પુરુષ 'સાન્ન્યેકિટવ' છે, પ્રકૃતિ 'ઓન્ન્યેકિટવ' છે.

૧૬૧. પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થતા ગુણોને ભોગવવાનું કામ પ્રકૃતિમાં રહેલો પુરુષ કરે છે. સારીનરસી યોનિમાં જન્મ લેતા પુરુષનો ગુણો સાથે જે સંગ થાય છે, તેને કારણે એને સુખદુઃખો ભોગવવાં પડે છે. આ પ્રકૃતિ અને પુરુષ સાથે સાથે જે પરમ પુરુષ છે તે પરમાત્મા છે. એ જ માણસને પ્રેરે છે, દોરે છે, પાલન કરે છે અને મહેશ્વર હોઈ બધા અનુભવોનો ઉપભોગ કરે છે. (૨૧, ૨૨)

૧૬૨. પ્રકૃતિ, એના ગુણો અને એની અંદર રહેલો પુરુષ એ બધા વિષે યથાર્થ રીતે જાણ્યા પછી શી રીતે વર્તવું એની માણસને મૂંઝવણ રહેતી નથી. એ ગમે તેમ ચાલે તોયે એને પુનર્જન્મની આધા થતી નથી. ધ્યાનયોગથી, સાંખ્યયોગથી કે કર્મયોગથી અથવા કેવળ બીજા પાસેથી સાંભળીને ભલે અજ્ઞાનપૂર્વક પણ જેઓ ઈશ્વરની ઉપાસના કરે છે તે બધા મૃત્યુને તરી જાય છે. (૨૩, ૨૪, ૨૫)

૧૬૩. આ વિનાશી જગતમાં અવિનાશી પરમેશ્વરને જે જુએ છે, તમામ ભૂતમાત્રમાં સમાન ભાવે રહેલા પરમાત્માને જે જુએ છે, તે જ ખરો જ્ઞાની છે. (૨૭)

૧૬૪. સર્વત્ર અધામાં સરખી રીતે રહેલા એ ઈશ્વરને જે જુએ છે તેને માટે સ્વકીય અને પરકીય એવો ભેદ રહેતો નથી. જ્યાં અધા સાથે આત્મીયતા જ સ્થાપન થાય છે ત્યાં માણસ પોતે પોતાની હિંસા શી રીતે કરે ? પોતે પોતાને શી રીતે મારે ? એક વાર સાર્વત્રિક પોતાપણું મનમાં દઢ થયું એટલે અહિંસા સ્વાભાવિક થાય છે અને પરિણામે માણસ પરમ ગતિને પહોંચે છે. (૨૮)

૧૬૫. તમામ કર્મો પ્રકૃતિ દ્વારા થાય છે, એમ જે કળી શક્યો તે 'આત્મા અકર્તા છે' એમ સહેજે સમજી શકે છે. (૨૯)

૧૬૬. આકાશ સૂક્ષ્મ હોઈ સર્વવ્યાપક છે; તેથી અવાજ કે સુગંધ-દુર્ગંધ આદિ કોઈ પણ વસ્તુથી આકાશને લેપ થતો નથી; તે નિર્લિપ્ત જ રહે છે. એ જ પ્રમાણે અધાના શરીરમાં આત્મા રહેતો છતાં કોઈ પણ રીતે તે અભડાતો નથી. એ શરીરમાં રહેનારો પરમાત્મા અનાદિ હોઈ, નિર્ગુણ હોઈ અને અવ્યય હોઈ કશું કરતો નથી અને એને કશાનો લેપ થતો નથી. (૩૧,૩૨)

૧૬૭. સૂરજ જેમ આ આખી સૃષ્ટિને ઉજાગે છે, તેમ જ આ ક્ષેત્રી તમામ ક્ષેત્રોને પ્રકાશે છે. (૩૩)

૧૬૮. આ દુનિયામાં અલગ અલગ દેખાતા પદાર્થોને એક તત્ત્વની અંદર જ રહેલા જે જુએ છે અને એમાંથી એ આખો વિસ્તાર થયેલો જોઈ શકે છે તે પરબ્રહ્મને પામે છે. (૩૦)

અધ્યાય ૧૪ મો

૧૬૯. પુરુષ અને પ્રકૃતિ આ બે તત્ત્વો જાણ્યા પછી પ્રકૃતિમાંથી વિસ્તરતા ત્રણ ગુણોનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ અને તે જાણ્યા પછી છેવટે એ ત્રિગુણથી પણ પર એવી જે કેવળ સ્થિતિ છે તે પણ જાણવી જોઈએ.

૧૭૦. માણસ તમોગુણમાંથી સત્ત્વગુણ તરફ જવાનો પ્રયત્ન કરે તે દરમ્યાન એને રજોગુણ વટાવવો પડે છે. તમોગુણી માણસ ઇરાદાપૂર્વક અને એક પ્રથમ પગથિયા તરીકે રજોગુણી થવાનો પ્રયત્ન કરે એ ખોટું છે.

તમોગુણી મનુષ્ય સત્ત્વગુણી થવાનો જ પ્રયત્ન કરે; તેમ કરવા જતાં વચમાં રજોગુણ પેદા થાય છે અને વધે છે એ એક અપરિહાર્ય ખીના છે. આમ રજોગુણ વધેલો જોઈ ખીવાનું કારણ નથી. તમોગુણમાંથી અહાર પડ્યા એ જ અભિનંદનીય વાત છે.

૧૭૧. અંતે સત્ત્વગુણ સુધી પહોંચ્યા પછી ઝાઝી સાધના રહેતી નથી. સત્ત્વગુણ જેમ જેમ પરિપક્વ થતો જાય, તેમ તેમ એમાંથી ગુણાતીતની સ્થિતિ કેળવાતી જાય છે.

૧૭૨. સત્ત્વગુણ કેળવ્યા વગર ગુણાતીતની અવસ્થા સુધી માણસ પહોંચી જ ન શકે. ગુણાતીતનું વર્ણન સાવ અસંસ્કારી, સાધનાશૂન્ય માણસને પણ લાગુ પડતું હોય એમ લાગે, પણ તે કેવળ શાબ્દિક ભ્રમણા જ છે.

૧૭૩. ત્રણે ગુણોનું અને ગુણાતીત અવસ્થાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ગીતાએ સર્વોત્તમ જ્ઞાન કહ્યું છે, કેમ કે એ જાણવાથી માણસ પોતાનું જીવન ઉચ્ચ અને ઉચ્ચતર કરી શકે છે. એટલું જ નહીં પણ પરમાત્મા જેવી એની સ્થિતિ થવાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય એને બાધક થતા નથી. (૧,૨)

૧૭૪. સત્ત્વ, રજા અને તમ આ પ્રકૃતિના ગુણો આત્માને આ શરીર સાથે બાંધી રાખે છે. (૫)

૧૭૫. એમાં સત્ત્વ ગુણ નિર્મળ, પ્રકાશકારી અને આરોગ્યદાયી હોવાથી સુખ અને જ્ઞાન પેદા કરે છે અને એ જ એક સૂક્ષ્મ બંધન થઈ જાય છે. (૬)

૧૭૬. રજોગુણ તૃષ્ણા અને આસક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એનું સ્વરૂપ આકર્ષણાત્મક હોય છે. એના બંધનને કારણે માણસ કર્મપરાયણ થાય છે. (૭)

૧૭૭. તમોગુણ અજ્ઞાનમાંથી પેદા થાય છે. પ્રાણીઓને એ મોહમાં નાખે છે અને પ્રમાદ, આલસ્ય અને નિદ્રા વધારી બંધનરૂપ થઈ જાય છે. (૮)

૧૭૮. ટૂંકામાં, સત્ત્વમાંથી સુખનું અંધન, રજમાંથી કર્મનું અંધન અને તમમાંથી જ્ઞાનને ઢાંકી દેનાર પ્રમાદનું અંધન પેદા થાય છે. (૯)

૧૭૯. કોઈ પણ માણસ એક જ ગુણવાળો હોઈ શકે જ નહીં. જ્યાં શરીર છે ત્યાં આ ત્રણે ગુણ હોવાના જ. ખીજા એ ગુણોને દબાવી જે ગુણ પ્રભાવી નીવડે છે, તે ગુણનું તે શરીર મનાય છે. (૧૦)

૧૮૦. સત્ત્વગુણ વધે છે ત્યારે અધી ઇંદ્રિયો પ્રકાશમાન થાય છે અને જ્ઞાન ખીલે છે. સત્ત્વગુણી માણસ અતે ઉત્તમ નિર્માણ લોક સુધી પહોંચે છે. (૧૧)

૧૮૧. રજોગુણ વધે એટલે માણસમાં લોભ, અનેક જાતની પ્રવૃત્તિ કરવાની ઘેટાણા, અસ્વસ્થતા અને વાસના વધે છે. એમાંથી દુઃખ જ પેદા થાય છે અને માણસનું કર્મઅંધન વધે છે. (૧૨)

૧૮૨. અને જ્યારે તમોગુણ વધે છે ત્યારે આળસ, જડતા, અજ્ઞાન, પ્રમાદ, મોહ એ અંધારાં તત્ત્વો વધે છે. એમાંથી માણસ પશુકોટિમાં પહોંચે છે અને અજ્ઞાનમાં વધુ ને વધુ ઊતરે છે. (૧૩)

૧૮૩. સત્ત્વગુણી લોકો ઉપર જાય છે એટલે કે ચડે છે, તમોગુણી નીચે નીચે જાય છે—એમનો અધઃપાત થાય છે; અને વચલા રજોગુણી આટઆટલી પ્રવૃત્તિ અને ધમાલ કરતાં છતાં જ્યાં છે ત્યાં ને ત્યાં જ રહે છે. (૧૪)

૧૮૪. આ ત્રણે ગુણોને વટાવી જે પાર ગયો તેને જન્મ-મૃત્યુ-જરા-દુઃખનું અંધન નથી રહેતું. (૨૦)

૧૮૫. ગુણોની શરીર ઉપર ગમે તે અસર થતી હોય તોયે, જે માણસ પોતાનાં મનબુદ્ધિને અલિપ્ત રાખી શકે છે તે માણસ ઉદાસીન જેવો દેખાતા છતાં મુક્ત છે; કેમ કે ગુણોની અસરથી તે વિચલિત નથી થતો. (૨૩)

૧૮૬. એવા ગુણાતીતનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરેલું છે :

સુખદુઃખમાં તે સમાન હોય છે; તે પોતાના આત્માને આધારે જ રહે છે; માત્રીનું ઢેકું, પથરો અને સોનું એને માટે સરખાં જ હોય છે;

પ્રિય અને અપ્રિય બન્ને એને માટે એક જ હોય છે; નિંદા અને સ્તુતિ વચ્ચે એ ફેર જોતો નથી; માન અને અપમાન ગમે તે હોય, એની એના ઉપર અસર થતી નથી; માન અને અપમાન એને માટે સમાન છે; મિત્ર અને શત્રુ બન્ને પક્ષમાં એ સમાન જ રહે છે; એ પોતાની મેળે — હાથે કરીને — કોઈ પ્રવૃત્તિ ઊભી કરી બંધનમાં સપડાતો નથી. એવો માણસ જ્યારે અનન્ય ભાવે ભગવાનની ભક્તિ કરે છે ત્યારે તે ત્રણે ગુણને વટાવી બ્રહ્મત્વને પામે છે. (૨૪,૨૫,૨૬)

અધ્યાય ૧૫ મો

૧૮૭. સંસારરૂપી અશ્વત્થ વૃક્ષને અસંગ અથવા અસહકાર રૂપી મજબૂત શસ્ત્ર વડે છેદીને આ તમામ પ્રવૃત્તિનું મૂળ એવો જે પરમાત્મા એને જ શોધવો જોઈએ. માન અને મોહ જેમણે છોડ્યાં છે, સંગદોષ જેમણે ત્યજ્યાં છે, વાસનાઓમાંથી જેઓ નિવૃત્ત થયા છે, સુખ-દુઃખ રૂપી દ્વંદ્વોમાંથી જેઓ બચ્યા છે, તેઓ એ અવ્યય પદને પામે છે. (૩,૪,૫)

૧૮૮. એ પરમ પદને પામ્યા પછી માણસને પાછા જીવદશામાં આવવાપણું નથી હોતું. એ પરમ તત્ત્વનો એક અંશ જીવરૂપે અવતરેલો છે અને પ્રકૃતિનાં મન અને ઇન્દ્રિયોને આકર્ષે છે. મૂઢ લોકો એ વસ્તુ જાણતા નથી, જ્ઞાની જાણે છે. (૬,૭,૧૦)

યોગીઓ એને પોતાના હૃદયમાં વસેલો ઓળખે છે. જેમણે પોતાના હૃદયને કેળવ્યું નથી, તે એને ઓળખી શકતા નથી. (૧૧)

૧૮૯. સૂર્યચંદ્રાદિ જ્યોતિમાં જે તેજ પ્રકાશે છે તે પરમાત્માનું જ તેજ છે. તે પરમાત્મતત્ત્વ જ સોમ બની તમામ ઔષધિઓને પોષે છે; પાચક વૈશ્વાનર બની ચતુર્વિધ અન્ન પચાવે છે; સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને વિસ્મૃતિ બધું એનામાંથી જ ઉદ્ભવે છે. બધાનાં હૃદયમાં એ વસેલો છે. (૧૨,૧૩,૧૪,૧૫)

૧૯૦. ક્ષર પુરુષ અને અક્ષર પુરુષ બન્નેને ઓળખી એથીયે પર એવો જે પુરુષોત્તમ છે એને જે જાણે છે તે પરમાત્માનો સાચો

ભક્ત અને છે. ભૂતમાત્ર તે ક્ષર પુરુષ. એમના અધ્યક્ષ તરીકે જે રહે છે તે દ્રુતસ્થ અક્ષર પુરુષ. અને એ બન્નેથી અળગો ત્રિલોકીને ચલાવનારો અવ્યય પુરુષ તે ઈશ્વર. એને જ પુરુષોત્તમ કહે છે. એને જ શરણુ જવું જોઈએ. (૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯)

અધ્યાય ૧૬ મો

૧૯૧. નવમા અધ્યાયમાં જે દૈવી, આસુરી અને રાક્ષસી પ્રકૃતિનો ઉલ્લેખ છે, તેમાંથી અધોગામી રાક્ષસી પ્રકૃતિ છોડી દઈ કેવળ દૈવી અને આસુરી એવી બે જાતની સંપત એટલે કે સંસ્કૃતિ સ્વીકારી, એમનું સ્વરૂપવર્ણન આ સોળમા અધ્યાયમાં કરેલું છે. (૬)

૧૯૨. આ દુનિયામાં બે જાતની જીવનપદ્ધતિ અથવા ભૂતસર્ગ છે : એક છે દૈવી સંપત, બીજી છે આસુરી સંપત. દૈવી સંપતમાંથી મોક્ષ પરિણમે છે. આસુરી સંપત બંધનનું કારણ બને છે. (૬, ૫)

૧૯૩. દૈવી સંપતનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે : નિર્ભયતા, ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગ બન્નેને અનુસરીને કરેલી જીવનની ગોઠવણ, દાન, આત્મસંયમ, સામાજિક જવાબદારીરૂપી યશ, સંસ્કારો ટકાવવા માટે ચલાવેલું અધ્યયન, શક્તિ વધારવા માટે કરેલું તપ, આત્માના સ્વભાવરૂપી સરળતા, સંસ્કૃતિના પાયારૂપ અહિંસા અને સત્ય, માણસાઈના લક્ષણરૂપી અક્રોધ અને ત્યાગ, જીવનની સુવાસરૂપી શાંતિ, આર્યત્વને સહજ એવું અપૈશુનમ્ (કોઈની ચાડીચૂગલી ન કરવી તે), ધર્મના મૂળરૂપી ભૂતમાત્ર પ્રત્યેની દયા, હીનતાને અભાવે ઉત્પન્ન થતું અલોલુપ્તવ, ઠરેલ સંસ્કારિતાને લીધે દેખાઈ આવતાં માર્દવ, લજ્જા અને ચાંચલ્યનો અભાવ, તેજ અને ક્ષમા, સમાજને સંગઠિત રાખનારી ધૃતિ, સ્વચ્છતા, સામાજિક સંગઠનતા પાયારૂપ અદ્રોહ અને મિલનસારપણું, આ બધાં તત્ત્વો જ્યાં બીડ્યાં છે ત્યાં સમાજ ઉન્નત થવાનો જ. (૧૨, ૩)

૧૯૪. દંભ, દર્પ, અતિમાન, ક્રોધ, કંડોરતા, અજ્ઞાન એ બધાં આસુરી સંપતનાં લક્ષણ છે. એ સંસ્કૃતિમાં ઊછરેલા લોકો પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિની મર્યાદાઓ જાણતા નથી. એમનામાં નથી હોતું સત્ય કે

નથી હોતો શૌચાચાર. તેઓ માને છે કે આ દુનિયામાં સત્ય જેવું કશું છે જ નહીં; સમાજ માટે કશો આધાર જ નથી. ઈશ્વરમાં તેઓ ક્યાંથી માને! તેઓ માને છે કે આ જગત કશા હેતુ વગર જેમ તેમ ચાલ્યું છે. આવી દૃષ્ટિ હોવાથી તેઓ પોતાના આત્માનો નાશ કરે છે. એમની ભુદ્ધિ ટૂંકી થઈ જાય છે. તેઓ ગમે તે ઉગ્ર કર્મ કરવા તૈયાર થાય છે અને દુનિયાના શત્રુઓ યની એનો નાશ કરવા ઉદ્યુક્ત થાય છે. કોઈ કાળે તૃપ્ત ન થાય એવી વાસનાને વશ થઈ દંભ, માન અને મદ તેઓ કેળવે છે અને ખોટા ખોટા આગ્રહો પકડી લઈ મલિન કામમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અમર્યાદ ચિંતા કરી તેઓ પ્રલય સુધી પહોંચે છે અને છતાં કામોપભોગને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માની તેમાં જ રચ્યા-પચ્યા રહે છે. કામક્રોધની ઉપાસના કરવાથી આશાના પાશમાં તેઓ બંધાયેલા રહે છે અને અન્યાયથી મેળવેલા અર્થ વડે સુખ અને ઐશ્વર્ય ભોગવવા માગે છે. (૪,૭,૮,૯,૧૦,૧૧,૧૨)

૧૯૫. ‘આટલું તો મેં મેળવ્યું, હવે આટલું મેળવીશ; આટલું ધન મારી પાસે છે, થોડા જ દિવસમાં બીજું આટલું મારા હાથમાં આવશે; આ એક શત્રુને માર્યો, બીજાઓને પણ મારીશ; હું રાજા છું, ભોગસમર્થ છું, સિદ્ધ છું, બળવાન છું અને સુખી છું; મારું જ કુળ ઉચ્ચ છે, મારા જેવો બીજો છે કોણ? હું યજ્ઞ કરીશ. લોકોને દાન આપીશ અને આનંદ કરીશ’ એવા એવા વિચારો કરતા અને અજ્ઞાનથી વિમોહિત થયેલા એ લોકો મોહજાળમાં સપડાઈ અશુચિ એવા નરકમાં પડે છે. (૧૩,૧૪,૧૫,૧૬)

૧૯૬. આ લોકો યજ્ઞ કરે છે તેમાં ઈશ્વરભક્તિ અને લોક-કલ્યાણની ભાવના નથી હોતી, પણ પોતાની જ પ્રતિષ્ઠાની ઇન્તેજરી હોય છે, ધનનો ગર્વ હોય છે અને તેઓ વિધિવિધાનની નિષ્ઠા વગર કેવળ દંભથી જ યજ્ઞ કરે છે. અહંકાર, દર્પ, બળ, કામ, ક્રોધ એથી ભરપૂર એવા આ લોકો બીજાઓમાં પણ હું જ વસેલો છું એ ભૂલી જઈ એમની દ્વારા મારો દ્વેષ કરે છે. એવા લોકોને હું એ જ નિષ્ઠામાં

રહેવા દઈ છું, પરિણામે તેઓ નવી નવી આસુરી યોનિમાં જન્મ લઈને અધમ ગતિએ જાય છે. (૧૭,૧૮,૧૯,૨૦)

૧૯૭. માણસે જાણવું જોઈએ કે આત્માનો નાશ કરનાર અને નરકનો રસ્તો ઉઘાડનાર ત્રણ પ્રકારનો દરવાજો છે : કામ, ક્રોધ અને લોભ. એટલા માટે જે પોતાનું હિત ચાહે છે તેણે આ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ ત્રણમાંથી જે મુક્ત થયો તે પોતાનું હિત સાધી ઉત્તમ ગતિએ પહોંચે છે. (૨૧,૨૨)

૧૯૮. એથી ઊઘટું, જે કેવળ પોતાની વાસનાને વશ થઈ, કામથી પ્રેરાઈને ગમે તેમ વર્તે છે, જીવનની સંસ્કારિતા જતી કરે છે, તેનું જીવન વ્યર્થ થાય છે. એને નથી મળતી જીવનસિદ્ધિ, નથી મળતું સુખ અને નથી એ પહોંચતો શ્રેષ્ઠ ગતિને. (૨૩)

૧૯૯. માણસે શું કરવું અને શું ન કરવું એ નક્કી કરતી વખતે પોતાની વાસનાને અંધીન ન થવું ઘટે, પણ મનુષ્યજાતિનું હિત શામાં રહેલું છે એ બતાવનાર જીવનશાસ્ત્રને સમજી લઈ એની શિખામણ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. (૨૪)

અધ્યાય ૧૭મો

૨૦૦. એમ તો દેખાવે બધાં માણસો સરખાં હોય છે, પણ એમની શક્તિમાં કેટલો ફેર ! આકલનશક્તિ, કાર્યશક્તિ, સહનશક્તિ, ઘટનાકૌશલ દરેકમાં જમીન આસમાનનો ફેર પડે છે. એ ફેર શાથી થાય છે ? એ ફેરનું મુખ્ય કારણ શ્રદ્ધા છે.

જેવી માણસની શ્રદ્ધા તેવો એ બને છે. પુરુષ શ્રદ્ધાનો જ બનેલો છે. જેવું માણસનું સત્ય તેવી એની શ્રદ્ધા. (૩)

૨૦૧. જેવો માણસનો સ્વભાવ તે પ્રમાણે એ સારા અથવા હીન દેવોની પૂજા કરે છે, એટલે કે તેવા આદર્શને સેવે છે. (૪)

૨૦૨. જેઓ વગર વિચાર્યે શરીરને કષ્ટ દે છે અને શરીરમાં રહેનાર મને, એટલે કે ચૈતન્ય તત્ત્વને, પીડે છે, તેઓ આસુર સંકલ્પવાળા તપસ્વી છે. (૫,૬)

આહાર, યજ્ઞ, તપ, દાન, કર્મ, જ્ઞાન, કર્તા, બુદ્ધિ, ધૃતિ, સુખ, દરેક આત્મતામાં ત્રણ ગુણને કારણે ત્રણ ત્રણ પ્રકાર થાય છે; અને આમાંયે કેટલીક આત્મતામાં શારીરિક, વાચિક અને માનસિક એવા પણ ભેદ કરવો રહ્યો. (૭,૧૮,૧૯,૨૯,૩૬)

આહાર

૨૦૩. આયુ, સત્ત્વ, ગુણ, આરોગ્ય, સુખ અને રુચિ વધારનારો આહાર સાત્ત્વિક લોકોને પસંદ પડે છે. અને એ આહાર રસ્ય, સ્નિગ્ધ, સ્થિર અને હૃદય હોય છે. (૮)

રજોગુણી માણસને તીખા તમતમતા અને બળતા આહારનો સ્વાદ ગમે છે અને અતે એમાંથી દુઃખ, શોક અને રોગ જ પેદા થાય છે. (૯)

તમોગુણી લોકોને વાસી, નીરસ, ગંધાતું, અસ્વચ્છ, એકું અને ઉપાર્ષિ ગયેલું ભોજન વિશેષ ગમે છે. (૧૦)

યજ્ઞ

૨૦૪. સાત્ત્વિકો જ્યારે યજ્ઞ કરે છે ત્યારે વિશ્વહિતની દૃષ્ટિએ ફળાકાંક્ષા છોડીને કર્તવ્યબુદ્ધિથી કરે છે. રજોગુણી લોકો ફળની આકાંક્ષા મનમાં રાખી અથવા પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટે દંભથી યજ્ઞ કરે છે. તમોગુણી લોકોના યજ્ઞમાં નથી હોતો વિધિ, નથી હોતું અન્ન સંતર્પણ. મંત્ર, દક્ષિણા, શ્રદ્ધા, કશું જ એમાં હોતું નથી. તેઓ ફક્ત યજ્ઞ કરી નાખે છે એટલું જ. (૧૧,૧૨,૧૩)

તપ

૨૦૫. તપ તેમ જ કર્મ શારીરિક, વાહ્મ્ય અને માનસિક એવા ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે અને એ ત્રણેના સાત્ત્વિક, રાજસિક તથા તામસિક એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર હોય જ છે.

૨૦૬. એમાં દેવ બ્રાહ્મણ ગુરુ અને વિદ્વાન આદિનું પૂજન, શૌચ, ઝંજુતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા આટલી વસ્તુઓ શારીર તપ ગણાય છે. (૧૪)

૨૦૭. ઉદ્વેગ ન કરનારું વાક્ય જે સત્ય હોય અને પ્રિય તથા હિતકર પણ હોય તે વાક્યમય તપ છે. સ્વાધ્યાય રૂપી અભ્યાસ પણ વાક્યમય તપ જ છે. (૧૫)

૨૦૮. મન પ્રસન્ન રાખવું, સ્વભાવમાં સૌમ્યતા ધારણ કરવી, મન કાબૂમાં રાખી મૌન સેવવું અને ભાવસંશુદ્ધિ માટે હંમેશાં મધ્યા કરવું એ માનસિક તપ છે. (૧૬)

૨૦૯. આ ત્રણે પ્રકારનાં તપ જે શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધાથી અને કૃણાકાંક્ષા છોડીને કર્યાં હોય તો તે સાત્ત્વિક ગણાય; સત્કાર-માન-પૂજન મેળવવા માટે દંભથી પ્રેરાઈને જે કર્યાં હોય તો તે રાજસ છે; આ પાછલાં અધ્રુવ અને ચલ હોય છે. (૧૭,૧૮)

૨૧૦. મૂઠ જઘ્નીપણાથી પોતાની જાતને હેરાન કરીને અથવા બીજા કોઈના નાશને અર્થે જે તપ કરાય છે તે તામસ તપ છે. (૧૯)

દાન

૨૧૧. જે દાન કરવામાં બંધી રીતે હિત જ છે, એમ લાગતું હોય અને એટલા જ ખાતર દાન અપાતું હોય, પ્રત્યુપકારની કલ્પના સરખી મનમાં ન હોય અને દેશ-કાળ તથા પાત્ર જોઈ અપાયું હોય, તો તે સાત્ત્વિક દાન છે. (૨૦)

૨૧૨. પ્રત્યુપકારની અપેક્ષાએ અથવા કોઈ કૃણનો ખ્યાલ રાખી અથવા પરાણે અપાયું હોય છે તે રાજસ દાન છે. (૨૧)

૨૧૩. દેશ-કાળ અને પાત્ર જોયા વિના તેમ જ તિરસ્કાર અને અપમાન કરી જે અપાય છે તે તામસ દાન છે. (૨૨)

૨૧૪. ‘સત્’ શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે. સદ્ભાવ, સાધુભાવ અને પ્રશસ્ત કર્મ એ ત્રણે માટે ‘સત્’ શબ્દ વપરાય છે. આમાં ‘સત્’ ભાવ તમામ હસ્તી સૂચવે છે, સાધુભાવ કલ્યાણકામના ખતાવે છે અને પ્રશસ્ત કર્મ લોકકલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિનો અભિપ્રાય ધરાવે છે.

(ધી રૂ઼, ધી ગૂ઼ એન્ડ ધી બ્રૂટિકુલ ઇન એક્ઝન.) (૨૬)

૨૧૫. અશ્રદ્ધાથી જે કાંઈ કરીએ છીએ તે ‘અસત્’ છે.

એ ઇહલોકમાં પણ કામનું નથી અને પરલોકમાં પણ કામનું નથી. (૨૮)

[પરલોક એટલે સનાતનકાલીન સામાજિક જીવન]

અધ્યાય ૧૮ મેા

ત્યાગમીમાંસા

૨૧૬. જ્યાં કામ્ય કર્મો છોડી દેવાં એ સંન્યાસ છે. તમામ કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ કરવો એ ત્યાગ છે. (૨)

૨૧૭. કેટલાક કહે છે કે, 'કર્મમાત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કેમ કે દરેક કર્મ સંહોષ છે' જ્યારે ખીજા લોકો માને છે કે યજ્ઞ દાન અને તપ એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ માણસથી છોડાય નહીં. (૩)

ગીતાની શિખામણ છે કે યજ્ઞ દાન અને તપ માણસને પવિત્ર કરનાર હોવાથી એમનો ત્યાગ ન કરવો ઘટે, એટલું જ નહીં પણ એ કર્મો સંગ એટલે આસક્તિ છોડી અને ફળનો પણ આગ્રહ જતો કરી કરવાં જ જોઈએ.

જે કર્મો વિહિત છે, નિયત છે, તેનો ત્યાગ તમોગુણી લોકો જ કરે છે. (૫,૬,૭)

૨૧૮. અમુક કર્મો કરતાં તકલીફ પડે છે, શરીરને કષ્ટ વેઠવાં પડે છે, એ રજોગુણી ખીકે જ્યાં કર્મો છોડી દેવામાં આવે છે તે રાજસ ત્યાગથી ત્યાગનું ફળ મળતું નથી. અમુક કર્મ કરવું એ આપણો ધર્મ છે, એમ સમજી જે નિયત કર્મો કરાય છે તેની સાથે જો આસક્તિ અને ફળ એ છોડી દીધાં હોય તો તે સાત્ત્વિક ત્યાગ છે. (૮,૯)

૨૧૯. દેહધારી તમામ કર્મોનો ત્યાગ ન જ કરી શકે; એટલે કર્મફળનો ત્યાગ કરવો એ જ સાચો ત્યાગ છે. (૧૧)

૨૨૦. માણસ શરીરથી, વાણીથી કે કર્મથી જે કાંઈ કર્મ કરે છે, તે યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય, એનાં પાંચ કારણો હોય છે: અધિજ્ઞાન, કર્તા, જાતજાતનાં સરસસાધનો (કરણ), ભિન્ન ભિન્ન વ્યાપાર અને દૈવ.

આવાં પાંચ કારણો હોવા છતાં જે એકલા પોતાને જ કતી માની ખેસે છે તે માણસ અસંસ્કારી બુદ્ધિવાળો છે; એની મતિ બગડી છે. (૧૪,૧૫,૧૬)

૨૨૧. જેનામાં કશો અહંકાર રહ્યો નથી, જેની બુદ્ધિ નિર્મળ છે એને હાથે હિંસા થાય જ શી રીતે ?

એવા માણસને હાથે ત્રણે લોકોની હત્યા થઈ જાય તોયે એણે કોઈને માર્યો ન કહેવાય અને એ કર્મનું એને બંધન પણ નહીં થાય.

માણસ પોતાના જ શરીર ઉપર જે ઓપરેશન કરે કે કરાવે તો એણે હત્યા કરી એમ નથી થતું. (૧૭)

જ્ઞાન

૨૨૨. જ્ઞાનના જે ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે તે મહત્ત્વના છે. તે બરાબર સમજી લેવા જોઈએ. જગતમાં અનંત વ્યક્તિઓ છે, અનંત વસ્તુઓ છે. એમની વચ્ચે અમુક ભેદનાં તત્ત્વો હોય છે અને અમુક અભેદનાં તત્ત્વો હોય છે. એમ જોવામાં આવ્યું છે કે અભેદનાં તત્ત્વો મહત્ત્વનાં, સ્થાયી અને ઘણાં હોય છે, ન્યારે ભેદનાં તત્ત્વો થોડાં, છીછરાં અને અસ્થાયી હોય છે. એટલું જોયા પછી જે જે વસ્તુઓમાં ભેદ અને અભેદ બન્ને છે તેમાં ભેદનાં તત્ત્વોની ઉપેક્ષા કરવી અને અભેદનાં તત્ત્વો તરફ ધ્યાન જવું એ સાત્ત્વિક જ્ઞાનનું લક્ષણ છે. (૨૦)

૨૨૩. સર્વ ભૂતોમાં જે અવ્યય ભાવ ઓતપ્રોત છે, વિભક્તોમાં જે અવિભક્ત તત્ત્વ છે, તેને જ જોવું એ સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે. (૨૦)

૨૨૪. જે જ્ઞાનમાં ભેદ એટલે કે પાર્થક્ય, બુદ્ધાપણું અને વિવિધતા તરફ વધારે ધ્યાન જાય તે જ્ઞાન રાજસ છે. (૨૧)

૨૨૫. અને જ્યાં એકાદ અંશને જ સંપૂર્ણ મનાય છે, એકાંગી વસ્તુને સર્વાંગીણ મનાય છે અને એવા અભિપ્રાય પણ વગર કારણે પકડી રાખવામાં આવે છે એવું તત્ત્વાર્થશૂન્ય અને અદ્ય જ્ઞાન એ તામસ છે. (૨૨)

કર્મ

૨૨૬. જે કર્મ કર્તવ્ય તરીકે આસક્તિ વગર કરાય છે, જેની પાછળ રાગદ્વેષ નથી હોતો તેમ જ ક્ષણની આશા પણ નથી હોતી, તે સાત્ત્વિક કર્મ છે. (૨૩)

૨૨૭. જે કર્મ વાસનાથી, અહંકારથી અને મહાપંચાત સાથે કરવામાં આવે છે, તે રજોગુણી હોય છે. (૨૪)

૨૨૮. જે કર્મ કરતાં આગળ પાછળનો સંબંધ ધ્યાનમાં નથી લેવાતો, અથવા એ કર્મની આસપાસ દૂર સુધી શી અસર થશે એનો વિચાર નથી થતો જે કરવા માટે પોતાની પૂરતી શક્તિ છે કે નહીં એનો વિચાર નથી કરવામાં આવતો તેમ જ એમાં હિંસા કેટલી છે, દુનિયાનો નાશ કેટલો છે, એનો પણ વિચાર નથી હોતો, અને કેવળ મોહથી શરૂ કરવામાં આવે છે, તે તામસ કર્મ છે. (૨૫)

કર્તા

૨૨૯. જે કર્તા સંગરહિત છે, અહંકારરહિત છે, ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી ભરપૂર છે અને સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિની ખાતરમાં નિર્વિકારી છે, તે કર્તા સાત્ત્વિક ગણાય. (૨૬)

૨૩૦. જે કર્તાનાં હર્ષશોક ગયાં નથી, જે હિંસાત્મક છે, મલિન છે, આસક્ત છે અને કર્મક્ષણનો લોભી છે, તે કર્તા રાજસી છે. (૨૭)

૨૩૧. જે કર્તા યોગયુક્ત નથી, સંસ્કારી નથી, પણ અભિમાની, શક, આળસુ, વિષાદી અને દીર્ઘસૂત્રી છે, તે તામસી કહેવાય. (૨૮)

બુદ્ધિ

‘સત્’ અને ‘અસત્’ એ બે વચ્ચે જે વિવેક કરે, ભેદ ઓળખે તે બુદ્ધિ.

૨૩૨. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, કાર્ય તેમ જ અકાર્ય, ભય અને અભય, ખંધ તેમ જ મોક્ષ આ બધાં વચ્ચેનો ભેદ જે ખરાબર જાણે છે તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક કહેવાય. (૩૦)

૨૩૩. જે બુદ્ધિ ધર્મ અને અધર્મ, કાર્ય અને અકાર્ય — કરવા જેવું અને ન કરવા જેવું — વચ્ચેનો ભેદ સમજે તો છે, પણ અરાખર રીતે નહીં, તે બુદ્ધિ રાજસી છે. (૩૧)

૨૩૪. અને જે બુદ્ધિ તમોગુણથી ઘેરાયેલી હોવાથી અધર્મને જ ધર્મ સમજે છે અને અધી વસ્તુઓ ઊંધી સમજે છે, તે તામસી છે. (૩૨)

ધૃતિ

લાકુમાં કણકને એકત્ર રાખનાર જેમ ઘી હોય છે, પથરાને એકત્ર આંધનાર જેમ ચૂનો કે સિમેન્ટ હોય છે, તેવી જ રીતે જે શક્તિ વડે સમાજમાં અનેક વ્યક્તિઓ એકત્રીજાને વળગી રહે છે અને તમામ વસ્તુઓ મળીને સંગઠિત અને છે, તે શક્તિનું નામ ધૃતિ છે. ધારણાત્ ધૃતિ: ।

૨૩૫. જે ધૃતિથી મન પ્રાણ અને ઇન્દ્રિય એ અધાંતી ક્રિયાઓ એકાગ્ર યોગથી એકસામગ્રી ચાલે છે તે ધૃતિ સાત્ત્વિક છે. (૩૩)

૨૩૬. જે ધૃતિ વડે માણસ ધર્મ અર્થ અને કામને વળગી રહે છે અને જે ક્ષણની આકાંક્ષા રાખે છે તે ધૃતિ રાજસી છે. (૩૪)

૨૩૭. અને જે ધૃતિને કારણે માણસ સ્વપ્ન ભય શોક વિપાદ અને મદ છોડતો જ નથી અને દુર્બુદ્ધિથી એમને પકડી જ રાખે છે એ ધૃતિ તામસી છે. (૩૫)

સુખ

૨૩૮. ફરી ફરી અનુભવ કરવાથી જેમાં રસ પડે છે અને જેથી દુઃખનો અંત આવે છે તે જ સાચું સુખ. (૩૬)

૨૩૯. જે પ્રારંભે ઝેર જેવું કડવું લાગે છે, પણ જોનાં ક્ષણ મીઠાં હોય છે અને જે આત્મા અને પોતાની બુદ્ધિની પ્રસન્નતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે તે સાત્ત્વિક સુખ છે. (૩૭)

૨૪૦. ઇન્દ્રિયોના એમના વિષયો સાથેના સંયોગને લીધે જે ઉત્પન્ન થાય છે, જે પ્રારંભે અમૃત જેવું મીઠું લાગે છે પણ પરિણામે ઝેર જેવું નીવડે છે તે રાજસી સુખ છે. (૩૮)

૨૪૧. અને જે નિદ્રા આલસ્ય અને પ્રમાદમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રારંભમાં તેમ જ તેના તમામ અનુષ્ઠાનોમાં આત્માને મોહમાં નાખે છે તે તામસ સુખ છે. (૩૯)

૨૪૨. આમ ધહલોકમાં કે પરલોકમાં આ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત એવું કશું જ નથી. (૪૦)

*

*

*

૨૪૩. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર ચારે વર્ણોમાં જે જે સ્વભાવનો ઉત્કર્ષ છે તે તે પ્રમાણે તેમનાં કર્મો વહેંચી આપેલાં છે. (૪૧)

૨૪૪. પદ્મપાદન, યજ્ઞનયાજન અને દાન-પ્રતિગ્રહ એ બ્રાહ્મણોનાં છ કર્મો આપવાને બદલે ગીતાએ બ્રાહ્મણોના ખાસ સદ્ગુણોનો, ચારિત્ર્યનો અથવા ટેકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગીતાકાળના બ્રાહ્મણો યુદ્ધ પણ કરતા અને રાજ્ય પણ ચલાવતા; ગાયો પાળતા પણ ખરા અને ક્ષત્રિયો સાથે ભળીને ગાયો લૂંટીને ચાલુતા પણ ખરા. તમામ વર્ણોના ગુરુ હોઈ એઓ અંધાં જ કર્મોમાં અને હુન્નરોમાં કુશળ હશે. બ્રાહ્મણો વૈદ્ય તો કરતા જ હતા, એટલે ગીતાએ કેવળ બ્રાહ્મણોના ટેકની વાત કરી છે.

શમ દમ તપ શૌચ ક્ષમા અને આર્જવ (સરળપણું), જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને આસ્તિક્ય એટલા ગુણો બ્રાહ્મણ માટે સ્વાભાવિક છે. આને જ ગીતાએ બ્રહ્મકર્મ કહ્યું છે! (૪૨)

૨૪૫. ક્ષાત્રકર્મ નીચે પ્રમાણે છે: શૌર્ય, તેજસ્વિતા, પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં ટકવાની શક્તિ, કોઈ પણ ઠેકાણે ગાફેલ ન રહેતાં દક્ષ રહેવાનો સ્વભાવ, કાયર બની યુદ્ધમાંથી નાસી ન જવાની ટેક, દાનશીલતા અને રાજ્યત્વના (પ્રભુપણના) ગુણો એ બધું ક્ષત્રિયોમાં હોવું જોઈએ. (૪૩)

૨૪૬. કૃષિ, ગોપાલન અને વણુજારાનો ધંધો એ વૈશ્યો માટે સ્વાભાવિક છે.

ન્યારે શૂદ્રો માટે ખીજની સેવા અથવા પરિચર્યા એ જ સ્વધર્મ અને સ્વકર્મ છે. (૪૪)

૨૪૭. સમાજ-વ્યવસ્થા પ્રમાણે પોતાને ભાગે જે કામ આવ્યું હોય તેમાં જ પરોવાયેલા રહેવાથી માણસ જીવનનું સાકાર્ય મેળવી શકે છે. (૪૫)

૨૪૮. તે કેવી રીતે તે નીચે આપ્યું છે :

માણસ ધારે તો પોતાનાં સ્વધર્મ-કર્મને જ પ્રભુની અર્ચના ખતાવી શકે. જેનામાંથી આ ભૂતમાત્ર ઉત્પન્ન થયું છે અને જેણે આ આપું વિશ્વ વ્યાપ્યું છે તે વિશ્વપ્રભુની સ્વકર્મપાલનરૂપી પૂજા કરવાથી માણસને સિદ્ધિ મળે છે. (૪૬)

૨૪૯. સમાજ-વ્યવસ્થામાં પોતાને ભાગે આવેલું કામ તુરંત હોય, સદોષ હોય, તોયે તેનું જ પાલન કરવું જોઈએ. બીજાનું કામ આપણને સરસ રીતે કરતાં આવડે તોયે તેના લોભમાં ન પડવું.

પોતાને ભાગે આવેલું કામ સ્વધર્મ સમજીને કરવાથી એમાં દોષ હોય તોયે એનું પાપ આપણને લાગતું નથી. (૪૭)

૨૫૦. આ સૃષ્ટિની વ્યવસ્થામાં એક કર્તવ્યનું પાલન કરવા જતાં ખીજે ક્યાંક દ્રોહ થવાનો સંભવ છે. જેમ અગ્નિ સાથે ધુમાડો છે જ તેમ સામાજિક કર્મ સાથે ક્યાંક દ્રોહ રહેલો છે જ. એવો દોષ દેખાતો હોય તોયે સામાજિક કર્તવ્ય છોડાય નહીં. સમાજને અર્થે— સર્વહિતને અર્થે કરેલું કામ ધર્મ સમજીને કરતાં પાપ નથી થતું. (૪૮)

૨૫૧. જે માણસે પોતાનું મન જીત્યું છે, બધી જાતની વાસના છોડી છે, બુદ્ધિ નિર્લેપ કરી છે, તે માણસ સંન્યાસ વૃત્તિને કારણે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. (કર્મ કરતાં છતાં એના બંધનમાં ન સપડાવું એને નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ કહે છે. એ જેને પ્રાપ્ત થઈ તે હંમેશાં નિષ્પાપ રહે છે.) (૪૯)

૨૫૨. ભગવાન હવે આની સાધના આપે છે : શુદ્ધ બુદ્ધિ કેળવી, ધીરજ સાથે પોતા ઉપર કાબૂ મેળવી, શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ આદિ વિષયોનો ત્યાગ કરી, રાગદ્વેષને પરહરી, જે માણસ એકાંતમાં જાય, ખાવામાં સંયમ રાખે એટલે કે દરેક જાતના વિષયસેવનમાં મર્યાદા રાખે,

શરીર અને મનને કાબૂમાં રાખે, ધ્યાનમાં મગ્ન રહે અને હંમેશાં વૈરાગ્ય ધારણ કરે, અહંકાર-અલ-દર્પ-કામ-ક્રોધ અને પરિગ્રહ એ અર્ધાં છોડીને લોભરહિત શાંત થઈ જાય, તો એને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય જ છે. (૫૧, ૫૨, ૫૩)

૨૫૩. આવી રીતે જે બ્રહ્મભૂત થયો છે તે હંમેશાં પ્રસન્ન હોવાથી ન કશાની આશા કરે છે કે ન કશાનો શોક કરે છે. તમામ ભૂતો પ્રત્યે સમાનતા ધારણ કરવાથી એ મારી, ભગવાનની નિષ્કામ ભક્તિ કરી શકે છે. (૫૪)

એ ભક્તિ વડે એ મને, ભગવાનને પૂર્ણપણે તત્વતઃ ઓળખે છે અને મને ઓળખી શકવાથી યથાકાળે મારામાં એ પ્રવેશ કરે છે. (૫૫)

આવી રીતે મારો આશ્રય મળ્યો એટલે પોતાનાં અર્ધાં વિહિત કર્મો કરતો છતો મારી કૃપાથી શાશ્વત અને અવ્યય એવું સ્થાન એ પામે છે. (૫૬)

૨૫૪. જે માણસ પોતાનું ચિત્ત મારામાં પરોવે છે તે મારા પ્રસાદને કારણે અર્ધાં સંકટો તરી જાય છે.

માણસ જો અહંકારને લીધે ઈશ્વરની પ્રેરણાને અનુકૂળ ન થાય, તો એનો નાશ થાય છે. (૫૮)

૨૫૫. ઈશ્વરની યોગજ્ઞાને અનુકૂળ ન થવાનો પ્રયત્ન માણસ કરે તોયે અંતે એનું કશું ચાલતું નથી. એનો સ્વભાવ જ એને એના સ્વકર્મ તરફ ધસડી લઈ જાય છે. માણસ જીવને લીધે કે મોહને લીધે જે કરવાની ના પાડે છે તે સ્વભાવને જોરે લાચાર થઈને કરે જ છે. (૫૯, ૬૦)

૨૫૬. ઈશ્વર અર્ધાંતા હૃદયમાં વસીને લોકો પાસેથી તેમનાં કામો કરાવે છે. જેમ કળસૂત્રનાં પૈડાં ઉપર બેસાડેલી મૂર્તિઓ એની મેળે ચક્રચક્ર કરે છે તેવી જ રીતે માણસ સ્વભાવથી આંધેસો પોતાનાં કામો, ઇરાદો હોય કે ન હોય, કરે જ છે. (૬૧)

૨૫૬. આવી રીતે અધા પાસેથી એમનાં કામો કરાવનાર ભગવાનને જ આપણે શરણુ જઈએ તો એની કૃપા વડે આપણને શાંતિ પણ મળશે અને શાશ્વત સ્થાન પણ મળશે. (૬૨)

૨૫૮. માણસને એનું કર્તવ્યકર્મ પૂરેપૂરું સમજાવ્યા પછી, કેમ વર્તવું એ આજતમાં ઈશ્વર એને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપે છે; એટલે જ ગીતાને અંતે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે : આ ગુહ્યમાં ગુહ્ય જ્ઞાન મેં તને આપ્યું તેનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરજો. (૬૩)

૨૫૯. ગીતાનો આખો યોધ આખ્યા પછી જે મહત્વની વાત અર્ધે રસ્તે એટલે કે નવમા અધ્યાયને અંતે ભગવાને કહી હતી તે જ ફરી વાર કહે છે : તારું મન મારામાં પરોવ, મારો ભક્ત થા, મારે માટે યજ્ઞ કર, મારી આગળ નમ્ર થા. તું મને પ્રિય છે એટલે તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે આમ કરવાથી તું મારામાં સમાઈ જઈશ. (૬૪)

૨૬૦. જાતજાતના અધા ધર્મોને છોડી દઈ મારે એકલાને શરણુ આવ. હું તને તમામ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ. તું ચિંતા કરીશ નહીં. (અહીં અધા ધર્મો એટલે હિંદુ બૌદ્ધ જૈન શીખ વગેરે ધર્મો નહીં, પણ દેશધર્મ કુળધર્મ જાતિધર્મ વયોધર્મ શરીરધર્મ કાળધર્મ આપદધર્મ ઇત્યાદિ.) એ અધા ધર્મો છોડી એક શરણાગતિનો ધર્મ રાખ્યો હોય તો માણસનો ઉદ્ધાર થયો જ છે. (૬૬)

૨૬૧. ગીતાશાસ્ત્ર જેવું રહસ્ય જ્ઞાન અને કર્તવ્યની સમજણુ ગમે તેવા માણસ આગળ મુકાય નહીં. જે તપસ્વી નથી, ભક્ત નથી, શ્રદ્ધા-પૂર્વક સાંભળવાની જેની દાનત નથી, એવો માણસ આવા શાસ્ત્રનો ઊંઘો જ અર્થ કરવાનો. જે પોતાના ગુરુની અસૂચા કરે છે તેને પણ ધર્મશાસ્ત્ર સદતું નથી. એ દરેક વાતનો અવળો જ અર્થ કરશે. (૬૭)

૨૬૨. ગીતાને અંતે ભગવાન અર્જુનને પૂછે છે કે આ બધું એકાગ્ર મનથી તેં સાંભળ્યું? તારો અજ્ઞાનજનિત મોહ નષ્ટ થયો? અર્જુન કબૂલાત આપે છે કે મારો મોહ નષ્ટ થયો છે; મને ભાન આવ્યું છે;

તારી કૃપા વડે હું સંદેહમાંથી મુક્ત થયો છું; હવે જેમ તેં કહ્યું છે તેમ કરીશ. (૭૨,૭૩)

અર્જુનનો વિષાદ ગયો અને એને ઠેકાણું અને પ્રસાદ મળ્યો.

૨૬૩. ગીતાને અંતે ગીતાકાર વ્યાસજી પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે :

જ્યાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ છે અને ધનુર્ધર પાર્થ છે, ત્યાં શ્રી વિજય કલ્યાણ અને ક્ષુવ નીતિ હોવાનાં જ. (૭૮)

અહીં ગીતાસાર પૂર્ણ થાય છે.

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

અનાસક્તિયોગ	૦-૮-૦
અહિંસાનો પહેલો પ્રયોગ	૧-૦-૦
આત્મકથા	૨-૦-૦
સંક્ષિપ્ત આત્મકથા	૧-૦-૦
આરોગ્યની ચાવી	૦-૭-૦
આશ્રમજીવન	૦-૬-૦
કેળવણીનો કોથડો	૨-૮-૦
ખરી કેળવણી	૨-૮-૦
ગામડાંની વહારે	૦-૪-૦
ગાંધી-સરકાર પત્રવહેવાર	૨-૮-૦
ગીતાબોધ	૦-૪-૦
ગોસેવા	૧-૮-૦
ત્યાગમૂર્તિ	૨-૦-૦
દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	૩-૦-૦
દિલ્હી ડાયરી	૩-૦-૦
દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન	૧-૮-૦
ધર્મમંથન	૨-૦-૦
ધર્માત્મા ગોખલે	૦-૬-૦
નિત્ય મનન	૧-૦-૦
‘નીતિનાશને માર્ગે’	૦-૧૦-૦
પાયાની કેળવણી	૧-૪-૦
બાપુના પત્રો ૧-૩	૪-૧૨-૦
બાળપોથી	૦-૩-૦
ભાષાવાર રાજ્યરચના	૦-૩-૦
મંગળપ્રભાત	૦-૩-૦
રચનાત્મક કાર્યક્રમ	૦-૫-૦
રામનામ	૦-૧૦-૦
વર્ણવ્યવસ્થા	૧-૦-૦
વ્યાપક ધર્મભાવના	૨-૮-૦
શિક્ષણનું માધ્યમ	૦-૩-૦
સત્યાગ્રહાશ્રમનો ઇતિહાસ	૧-૦-૦
સર્વોદય	૦-૩-૦
સોફ્ટીસનો બચાવ	૦-૨-૦
હિંદુ સ્વરાજ	૦-૬-૦

[હરેકની ટપાલરવાનગી અલગ]

અન્ય ઉપયોગી પુસ્તકો

કાકાસાહેબ કાલેલકર કૃત

ગીતાસાર

આ પુસ્તકની ખીજ આવૃત્તિ છપાઈ રહી છે. દ્વંક સમયમાં પ્રગટ થશે.

જીવનશોધન	૨-૮-૦
સમૂળી ક્રાન્તિ	૧-૪-૦
સંસાર અને ધર્મ	૨-૦-૦
સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા	૧-૮-૦
ઈશાવાસ્યવૃત્તિ	૦-૧૦-૦
મુંડકોપનિષદ	૨-૦-૦
યોગ એટલે શું ?	૩-૪-૦
યોગશાસ્ત્ર	૨-૮-૦
શ્રીમદ્ભાગવત	૩-૮-૦
શ્રીમહાવીર-કથા	૫-૦-૦
મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ	૩-૦-૦
મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ	૧-૧૨-૦
મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ	૧-૮-૦
તત્ત્વોર્થસૂત્ર	૪-૮-૦
સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ	૧૦-૦-૦
ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ	૨-૮-૦
ધર્મપદ	૧-૦-૦
ભગવાન બુદ્ધના પચાસ ધર્મસંવાદો	૩-૦-૦
આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર	૧-૮-૦
જીવનસિદ્ધિ	૧-૦-૦
હજરત મહંમદ અને ઇસ્લામ	૧-૪-૦

શ્રી નેત્રમણિભાઈને

શ્રી નેત્રમણિભાઈને લખેલા અંગત પત્રો.

કિં. રૂ. ૦-૧૪-૦

ટપાલરવાનગી ૦-૪-૦

સંકલિતા ભગવદ્ગીતા

વિદ્યાર્થીઓ માટે ગીતાનું વિષયવાર સંપાદન.

કિં. રૂ. ૧-૪-૦

ટપાલરવાનગી ૦-૫-૦

રમરણયાત્રા

લેખકના છથી અઢાર વર્ષ સુધીના જીવનના પ્રસંગોનું રસિક અ્યાન.

કિં. રૂ. ૨-૦-૦

ટપાલરવાનગી ૦-૬-૦

જીવનનો આનંદ

કાકાસાહેબના કળા અને કુદરત વિષયક લેખોનો સંગ્રહ.

કિં. રૂ. ૪-૦-૦

ટપાલરવાનગી ૦-૧૩-૦

રખડવાનો આનંદ

[જીવનનો આનંદ: ભાગ ૨]

લેખકના પ્રવાસ વર્ણનના લેખોનો સંગ્રહ.

કિં. રૂ. ૪-૦-૦

ટપાલરવાનગી ૦-૧૨-૦

હિમાલયનો પ્રવાસ

સંસ્કારચાત્રી કાકાસાહેબના હિમાલયના તિતિક્ષા-મય પ્રવાસનું દિલચસ્પ અ્યાન.

કિં. રૂ. ૧-૮-૦

ટપાલરવાનગી ૦-૮-૦

બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ

લેખકે કરેલા બ્રહ્મદેશના પ્રવાસનું અ્યાન. શ્રી નગીનદાસ પારેખના ટિપ્પણ સહિત.

કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

ટપાલરવાનગી ૦-૪-૦

પૂર્વ આફ્રિકામાં

લેખકના પૂર્વ આફ્રિકાના પ્રવાસનું, ત્યાંના વિવિધ પ્રશ્નો અને તેના ઉકેલની દિશાનું માર્ગસૂચન કરતું, અ્યાન.

કિં. રૂ. ૩-૦-૦

ટપાલરવાનગી ૦-૧૦-૦

ગીતાવિષયક અન્ય પુસ્તકો

ગાંધીજી કૃત

અનાસક્તિયોગ

કિં. રૂ. ૦-૮-૦ ટપાલરવાનગી ૦-૪-૦

ગાંધીજીએ કરેલો શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો અનુવાદ, ગીતાનો મર્મ બતાવતી પ્રસ્તાવના અને વિશિષ્ટ શ્લોકો પર ચોતાની નોંધ સાથે.

ગીતાબોધ

૦-૪-૦

૦-૨-૦

આશ્રમવાસીઓને પત્રરૂપે લખી મોકલેલું શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું તાત્પર્ય.

કિશોરલાલ મશરૂવાળા કૃત

ગીતાદેવનિ

૦-૮-૦

૦-૩-૦

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાંતર.

ગીતામંથન

૨-૮-૦

૦-૧૦-૦

સામાન્ય જનસમુદાયને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના રહસ્યનો બોધ કરાવતું પુસ્તક.

કાકા કાલેલકર કૃત

સંકલિતા ભગવદ્ગીતા

૧-૪-૦

૦-૫-૦

આમાં ગીતાનો હમેશનો ૭૦૦ શ્લોકોનો ક્રમ અને ત્યાં સુધી એમ ને એમ રાખી, વિષયોના વિવેચનને અનુસરીને તેમને ચોપન અધ્યાયોમાં વહેંચી દીધા છે, અને અધ્યાયોનાં નામ નવાં આપ્યાં છે.

જીગતરામ દવે કૃત

ગીતાગીતમંજરી

૧-૦-૦

૦-૫-૦

ગીતાના પહેલા બાર અધ્યાયમાંના મહત્વના પ્રસંગો અને શ્લોકો ઉપર રચેલાં નાનાં ગીતો; ગીતનો વિચાર રજૂ કરતા શ્લોકો, ગાંધીજીનાં લખાણોમાંથી એના ભાવને અનુકૂળ ફકરાઓ અને ખાસ શબ્દોના અર્થો સહિત.

ચિનોબા કૃત

ગીતા પ્રવચનો

કાચું પૂઠું ૧-૦-૦

૦-૭-૦

પાકું પૂઠું ૧-૮-૦

૦-૧૦-૦

ગીતાનું રહસ્ય પ્રગટ કરતાં ચિનોબાનાં ભાષણોનો અનુવાદ.

સ્થિતપ્રજ્ઞદર્શન

૧-૮-૦

૦-૭-૦

ગીતામાં વર્ણવેલા સ્થિતપ્રજ્ઞના આંતરબાહ્યનું દર્શન કરાવતું પુસ્તક.